

CİLT/VOLUME:VIII•SAYI/ISSUE:2•ARALIK/DECEMBER2021
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA
TÜRKİYAT
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2021, Cilt / Volume: VIII, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Dil-Kültür / Linguistics-Culture (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye), Prof. Dr. Okan YEŞİLOT, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Hümeyra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAGAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Elif UZUNAGAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÓHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2021 Yılı (Cilt VIII, Sayı 2) Hakemleri /

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment BALCI (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKSOY (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)

Doç. Dr. Uğur DEMİR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. H. Harika DURGUN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa / Türkiye)

Prof. Dr. Hülya ERAYDIN ARGUNŞAH, (Erciyes Üniversitesi, Kayseri / Türkiye)

Prof. Dr. Gonca GÖKALP (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Ufuk GÜLSOY (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta / Türkiye)

2021 Year (Volume VIII, Issues 2) Referees

Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun / Türkiye)

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Hacer TOPAKTAŞ ÜSTÜNER (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Yunus UĞUR (Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon / Türkiye)

Doç. Dr. Ahmet YAŞAR (Beykent Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR (Düzce Üniversitesi, Düzce / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahallî Fuarcılığı Bağlamında 1906 Bursa Sergisi
1906 Bursa Exhibition in the Context of Ottoman Local Fairs in Sultan Abdulhamit II Period
Hakan ASAN..... 174
- Tanzimat Devri'nde Reformist Bir Vali: Mehmed Râşid Paşa'nın Suriye Vilayeti Valiliği (1866-1871)
A Reformist Governor in the Tanzimat Era: Mehmed Rashid Pasha's Governorship in the Province of Syria, 1866-1871
Sinan ÇAKAR..... 198
- Mabeyn Orkestrası'nın İttifak Devletleri Başkentlerinde Verdiği Konserler (1917-1918)
Concerts of the Mabeyn Orchestra in the Capitals of Allied Powers (1917-1918)
Aydın ÇAKMAK..... 223
- Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Bağlanması
Connection of Diyar-i Bekr Region to the Mongol Domination
İbrahim GÜNEŞ..... 249
18. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'a Göçü Önlemede Mahalle İmamlarının Rolü
The Role of the 18th Neighborhood Imams in Preventing the Migration to Istanbul in the First Half of the 18th Century
Nihal METİN..... 272
- Türkmenler (Selçuklular) Batı Asya'ya Nasıl Göçtü?
How Did the Turcomans (Seljuks) Migrate to the West Asia?
M. Said POLAT 309
- Mütareke Dönemi Mizah Edebiyatında Haraşo (Beyaz Rus Kadını) İmgesi
The Image of Khorosho (White Russian Woman) in Turkish Humorous Literature During the Armistice Period
Zeynep TEK..... 345

İstanbul Tahmishanesi (1590-1836)

Tahmishane of Istanbul (1590-1836)

Eşref TEMEL..... 373

METİN NEŞRİ / TRANSCRIPTION

Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)

An Anonymous Chronicle of the Crimean Khanate (Ad 1475-1778)

Alper BAŞER, Kemal GURULKAN 402

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Fehmi Yılmaz – Ahmet Cihan – Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Ed. Erol Özvar, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, 382 s. (ISBN: 978-605-2249-67-3).

Serkan ACAR..... 463

HABER / ANNOUNCEMENT

Karabağ'ın Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyumu 12-13 Ekim 2021'de İstanbul (Türkiye)'da Düzenlendi.

Karabakh's Past, Present, Future Symposium was Held on October 12th-13rd, 2021 in Istanbul (Turkey).

Bihter GÜRIŞİK KÖKSAL..... 467

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ OSMANLI MAHALLÎ FUARCILIĞI BAĞLAMINDA 1906 BURSA SERGİSİ

1906 BURSA EXHIBITION IN THE CONTEXT OF OTTOMAN LOCAL FAIRS IN
SULTAN ABDULHAMIT II PERIOD

Hakan ASAN*

Öz

İktisadi hedefleri bulunan mahallî sergiler, yerli üretimin ön plana çıkarılması ve ithalata bağımlılığın azaltılması gibi temel amaçlar doğrultusunda düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra dönemin sosyal yaşamı ve ekonomik ihtiyacına göre şekillenen gelişmelerin bir sonucudur. Söz konusu mahallî sergiler ile yerli sanayi ürünleri, sınaat mamulleri, ziraat mahsulleri ile hayvan türleri teşhir edilmiş ve bunların satışı gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamit döneminde düzenlenmeye başlayan mahallî sergiler 20. yüzyılın ilk yıllarındaki ekonomik hedefleri göstermekte ve muhtelif sektörlerde ulaşılan gelişmeleri yansıtmaktadır. Özelde serginin düzenlendiği vilayetin genelde ise Osmanlı Devleti'nin ekonomik performansı, üretim kapasitesi ve zenginliği ortaya koyulmaktadır. Ayrıca iktisadi alanda karşılaşılan problemlerin çözümüne yönelik katkı sağlaması da beklenmektedir. Bu sergiler belirli bir alanda ihtisaslaşmaktan ziyade genel bir sergi özelliği taşımış ve yerli mahsul ile mamulatin temsilini sağlamıştır. Çalışmada II. Abdülhamit döneminde ve muhtelif vilayetlerin merkezlerinde düzenlenen mahallî sergiler konusunda genel bir değerlendirme yapılmış ve 1906 Bursa Mahsulat ve Mamulat Sergisi de derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin o dönem içerisinde tutmuş olduğu ve bugün Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler ile dönemin basın hayatı ve salnameler üzerinden süreç izlenmiştir. Bununla birlikte söz konusu dönemde ve sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlere de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamit, sergi, Bursa, ziraat, sanayi

Abstract

Local exhibitions with economic concerns are organized in line with basic objectives such as highlighting domestic production and reducing dependency on imports. In addition, it is a result of the developments shaped by the social life and economic needs of the period. Industrial products and outputs, agricultural goods and animal species are exhibited and sold in these local exhibitions. The local exhibitions, which started to be organized during the reign of Abdulhamit II, reflect the economic goals of the first years of the twentieth century and the developments achieved in various sectors. They revealed the economic performance, production capacity and wealth of the province where the exhibition is held in particular and the Ottoman Empire in general. They were also expected to contribute to the solution of the problems encountered in the economic field. They featured a general exhibition rather than a specialization in a particular field and provided the representation of domestic crops and products. This study makes a general

* Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, hakan.asan@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8911-5247

evaluation about the local exhibitions organized during the reign of Abdulhamid II and in the centres of various provinces. Then it deals with the 1906 Bursa Crops and Products Exhibition in depth. The process of creating an exhibition is followed step by step through the Ottoman archival sources, press material and annuals in addition to the works written in the mentioned period and in the following periods.

Keywords: II. Abdulhamit, exhibition, Bursa, agriculture, industry

Giriş

İlk serginin ortaya çıkışı konusunda belirsizlikler bulunmakta ve araştırmacılar tarafından farklı düşünceler ifade edilmektedir. Bununla birlikte sergiciliğin kökeni ticaret tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanmakta, insanoğlunun sosyalleşmesi ve ticari faaliyetlerde bulunmasıyla da şekillenmeye başladığı düşünülmektedir. Yaşanan söz konusu gelişmeler öncelikle pazar ve panayır kavramlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹ Bu bağlamda pazar ve panayırlar sergilerin önceki evresini ifade etmekte ve günümüz fuarlarına karşılık gelmektedir. Ayrıca günümüzde sergi daha çok sanatsal misyon doğrultusunda düzenlenen organizasyonlar olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte sergiler geçmişte ve tarihî süreç içinde spesifik bir anlam taşımıştır. Tarihi bağlamda sergiler; tanıtmak ve satış yapmak amacıyla bir ülkenin veya çeşitli ülkelerin ziraat, sanayi ve el sanatları alanında ortaya koyduğu ürünlerin teşhir edildiği bölgesel, ulusal veya uluslararası düzeydeki organizasyonlardır.² Ayrıca daha ziyade ilmî ve fennî maksatla gerek toplumun gerekse ilgisi bulunan kişilerin bilgisini arttırmak ve çeşitli ürünleri tanıtmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.³

18. yüzyılda düzenlenmeye başlanan ulusal nitelikli sergiler ilk defa Fransâda açılmış, sonrasında diğer Avrupa ülkelerinde de düzenlenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise söz konusu sergiler uluslararası organizasyonlara dönüşmüştür.⁴ Modern anlamda kabul edilen ilk uluslararası sergi 1851 tarihinde Londra'da düzenlenmiştir.⁵ Osmanlı Devleti söz konusu sergiye katılım sağladığı gibi bu süreçten sonra sergicilik alanında yaşanan gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Osmanlı topraklarında organize edilen ilk uluslararası sergi Sultan Abdülaziz döneminde ve 28 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da açılmıştır.⁶ II. Abdülhamit döneminde ise ülke dışında düzenlenen birçok uluslararası sergiye iştirak edilmiştir. Ayrıca ülke içindeki sergicilik çalışmaları hız kazanmış ve muhtelif vilayet merkezlerinde de mahalli sergiler düzenlenmiştir. Burada ifade

1 *Bursa Sergisi Dergisi*, No: 1, (10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909), s. 7-8; Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 13-17.

2 *Bursa Sergisi Dergisi*, No: 4, (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909), s. 45-47; Ayhan Öney, *İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü*, Turhan Kitabevi, Ankara 1978, s. 274; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 1088.

3 *İstanbul Beyne'l-mîlel Sergi ve Panayır Küşâdı Meselesi*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul 1928, s. 3.

4 *Bursa Sergisi Dergisi*, No: 4, (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909), s. 45-47.

5 Münif, "Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin Vukû-ı Küşâdı", *Mecmua-i Fünun*, No: 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (1279), s. 362.

6 Ercüment Balcı, "İstanbul'un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863)", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. IV, İstanbul BB. Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 231.

edilen mahallî⁷ kavramı Osmanlı topraklarında veya serginin düzenlendiği vilayette üretilen ve yetiştirilen mahsulat ile mamulâtı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.⁸ Mahallî sergiler ziraat ve sanayide gelişme sağlanmasının yanı sıra menşei yerli olan eşya ile ürünlerin değerini arttırma, rağbet görmesini sağlama ve ithalata bağımlılığın önlenmesi gibi iktisadi bir fikrin neticesinde gerçekleştirilmiştir.⁹ Söz konusu sergiler yaşanan gelişmeleri diğer ülkelere tanıtmaktan ziyade ülke içi hedefleri bağlamında ön plana çıkan organizasyonlardır.¹⁰

Osmanlı mahallî sergiciliği II. Abdülhamit döneminde ve 4 Mayıs 1901 tarihinde Konya Halı-Kilim Sergisi ile başlamaktadır.¹¹ Söz konusu sergi Konya'daki sanayi faaliyetlerini teşvik etmek ve halıcılık sanatının ilerlemesine katkı sunmak amacıyla düzenlenmiş¹² ve Osmanlı mahallî sergiciliğinin başlangıcı kabul edilmiştir.¹³ 1 Nisan 1902 tarihinde ise İstanbul'da ziraat ve sanayi alanında bu defa umumi-ulusal düzeyde bir serginin düzenlenmesi planlanmıştır. Serginin kısa bir süre içinde gerçekleşmesi planlanmasına rağmen birtakım engeller ortaya çıkmıştır. Serginin hazırlık sürecinde ve yetkililer tarafından yapılan incelemenin sonucunda özellikle Osmanlı'nın uzak vilayetlerinden teşhir amacıyla gönderilecek eşyaların altı ile dokuz aydan önce İstanbul'a ulaşamayacağı, serginin zamanında düzenlenemeyeceği ve numunelerin de zarar görebileceği anlaşılmıştır. Ayrıca planlanandan daha fazla masraf ile karşılaşılacağı da tahmin edilmiştir.¹⁴ Bu sebeplerle söz konusu umumi sergi organizasyonu gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte Konya'da 1901 tarihinde başarılı bir mahallî serginin gerçekleşmesi ve bir yıl sonra da umumi-ulusal düzeyde bir sergi projesinin hayata geçirilememesi mahallî sergilerin düzenlenmesinde etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü ulusal nitelikli sergi projesi Osmanlı coğrafyasının geniş olması ve ekonomik problemler nedeniyle gerçekleşmemiştir. Buna rağmen coğrafi olarak dar kapsamlı ve benzer amaçlı mahallî sergilerin düzenlenmesi imkânlar ölçüsünde makul görülmüş olabilir. Bununla birlikte 4 Mayıs 1901 Konya Halı-Kilim Sergisi sonrasında mahallî sergicilik çalışmaları ivme kazanmış, sırasıyla 1 Eylül 1903 Halep Mahsulat ve Mamulât Sergisi, 1 Eylül 1903 Sivas

7 Mahallî kavramının yanı sıra “*dahilî*” sergiler olarak da ifade edilmektedir.

8 Hakan Asan, “Osmanlı Mahallî Fuarçılığı Üzerine Bir Kesit: Sivas Hamidiye Sınat ve Ziraat Sergisi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 17, (2021), s. 228.

9 *İkdam Gazetesi*, No: 2470, 1319 M. 21/11 Mayıs 1901, s. 1; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9003, 1324 Ra. 8/2 Mayıs 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9115, 1324 B. 14/2 Eylül 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

10 II. Abdülhamit döneminde düzenlenen mahallî sergiler hakkında hazırlanan nizamname ve ilanlar incelendiğinde yaşanan gelişmeleri dünyaya tanıtmaya veya diğer ülkelere açılma gibi bir hedefin açıkça belirtilmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sergiler hakkında muhtelif gazete haberleri ve salnamelerde yer alan bilgilerde ise bu sergiler ile yerli ürünlerin diğer ülkelerde de rağbet göreceği bildirilmektedir.

11 BOA. BEO. 2081/156025 1321 Ra. 4/31 Mayıs 1903; *İkdam Gazetesi*, No: 2475, 1319 M. 26/16 Mayıs 1901, s. 1; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

12 BOA. İ. DH. 1377/20 1318 Ca. 7/1 Eylül 1900; Mehmet Önder, “Anadolu'da Açılan İlk Halı-Kilim Sergisi ve Maraşal Hinderburg'a Hediye Edilen Bir Konya Halısı”, *Türk Etnografya Dergisi*, S. 6, (1963), s. 98-99; Emrah Yılmaz, “Osmanlı'nın Son Döneminde Konya'da Halıcılık ve Konya Halı-Kilim Sergisi, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 27, (2021), s. 372-373.

13 *Sivas Vilayet Salnamesi*, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas 1321, s. 227-232; *İkdam Gazetesi*, No: 2476, 1319 M. 27/17 Mayıs 1901, s. 1; *İkdam Gazetesi*, No: 2478, 1319 M. 29/19 Mayıs 1901, s. 1; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

14 BOA. Y.PRK.ML.. 22/72 1319 Z. 22/1 Nisan 1902.

Hamidiye Sınat ve Ziraat Sergisi, 1 Eylül 1903 İzmir Ticaret ve Sanayi Sergisi, 8 Ekim 1903 Mamuretülaziz Sınat ve Ziraat Sergisi, 7 Kasım 1903 Trabzon Ziraat ve Sanayi Sergisi, 7 Kasım 1903 Diyarbakır Ziraat ve Sanayi Sergisi, 1 Eylül 1905 Edirne Mahsulat ve Mamulat Sergisi ile 1 Eylül 1906 Bursa Mahsulat ve Mamulat Sergisi düzenlenmiştir.

1. II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahalli Sergiciliği

II. Abdülhamit döneminde düzenlenen mahalli sergilerin birçok hedefi bulunmaktadır. Bununla birlikte ulaşılmak istenilen hedefleri sergi süreci ve sonrasında beklenenler olarak iki başlık altında incelenmek mümkündür. Söz konusu organizasyonlar ile sergi sürecinde Avrupa menşeli ürünlerin yerine yerli ürünlerin teşvik edilmesi, kullanım alanının genişletilmesi ve tüketiciler tarafından rağbet görmesinin sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca vilayetler arasındaki ilişkinin artırılması, ticaretin ivme kazanması, tüccar ve esnaflık mesleğinin itibar görmesi ve bölgesel ekonominin geliştirilmesi de amaçlanmıştır. Bununla birlikte ziraat ile sanayinin olgunlaşmasına hizmet edilmesi, vilayetlerin iktisadi gelişimini temin edebilecek vasıtaların ortaya çıkarılması, çiftçiliğin temel esaslarından olan iyi cins tohumların ve yeni ziraat aletlerinin teşhir edilmesi ve teşhir edilen ürünlerin mukayese edilmesinin yanı sıra yeni fikir ve icatların ortaya çıkarılmasına yönelik hedefleri de bulunmaktadır. Sergi sonrasında beklenenler ise bu sergiler ile yerli ziraat, sanayi, hayvancılık ve tohumculuk alanında meydana gelen değişimlere uyum sağlanması, yerli mahsulat ile mamulatin memleketin her tarafına eşit olarak dağılımının sağlanması, sanayi ve ziraat erbabının teşvik edilmesi ile bunlara rehber vazifesi görmesi ve memleketin refaha ulaşması istenilmiştir. Ayrıca üretim sektöründe yaşanan problem ve eksikliklerin ortaya çıkması, çözüm yollarının bulunması ve noksanların giderilmesi için de alınması gereken tedbirlerin peyderpey tamamlanması beklenmiştir.¹⁵

Osmanlı'da düzenlenen mahalli sergileri bir bakıma üretim yoklaması olarak değerlendirmek de mümkündür. Böylece Osmanlı vilayetlerinde yetiştirilen veya üretilen ziraat ve sanayi ürünleri hakkında istatistiki bilgiler ortaya çıkmıştır.¹⁶ Osmanlı vilayetlerinin ürünleri hakkında genel ve özel bir fikir oluşturmasının yanı sıra vilayetler hakkında var olan bilgilerin bir araya toplanılması amacıyla da bu sergilere ihtiyaç duyulduğu yetkililer tarafından ifade edilmiştir.¹⁷ Böylece vilayetlerde yetiştirilen mahsullerin üretimi, çeşidi, yerli ürünlerin yanı sıra Avrupa ürünleri bağlamında karşılaştırılması, değeri ile fiziksel ve ekonomik özelliklerinin kayıt altına alınmasına imkân sunulmuştur.¹⁸ Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde tesis edilen böcekhaneler,

15 BOA. İ.DH. 1410/20 1321 Ra. 05/01 Haziran 1903; BOA. Y..A...HUS. 456/4 1321 C. 10/3 Eylül 1903; BOA. BEO 2087/156507 1321 Ra. 13/9 Haziran 1903; BOA. Y..MTV. 285/167 1324 S. 25/20 Nisan 1906; *İkdam Gazetesi*, No: 3340, 1321 R. 16/8 Ekim 1903, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2897-8087, 1321 Ş. 6/27 Ekim 1903, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 6068, 1324 B. 10/29 Ağustos 1906, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9114, 1324 B. 2/22 Ağustos 1906, s. 3.

16 Ercüment Balcı, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Anadolu'da Mahalli Bir Fuar: Biga Sanayi ve Zirai Ürünler Sergisi (7 Eylül-7 Kasım 1916)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 146, (2003), s. 86-88.

17 *Sabah Gazetesi*, No: 6069, 1324 B. 11/30 Ağustos 1906, s. 1.

18 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 8762, 1323 B. 3/3 Eylül 1905, s. 2-3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 8764, 1323 B. 5/5 Eylül 1905, s. 3.

süthaneler, ağıllar, numune tecrübe tarlaları, hayvanların ıslah edilmesi için kurulan haralar, çiftlikler, hayvanat ve haşerat muayenehaneleri gibi düzenlenen sergilerin de ticaret, ziraat ve sanayi eğitimine olumlu bir katkı sağladığı hem basın hem de yetkililer tarafından belirtilmiş ve bunların da bir mektep niteliği taşıdığı açıkça ifade edilmiştir.¹⁹

Hedefleri doğrultusunda incelenen sergilerin ortak özellikleri değerlendirildiğinde; bu sergilerde teşhir edilecek mamul ve mahsullerin Osmanlı topraklarında üretilmesi veya yetiştirilmesi şartı bulunmaktadır. Bununla birlikte Trabzon ve Sivas sergilerinde ayrıca halı ile kilimlerin dokuma, üretim, nakış ve işlemesi de sergi komisyonu tarafından dikkate alınmıştır. Söz konusu ürünlerde Avrupa tarzından ziyade şark usulüne uygun olanlar tercih edilmiştir.²⁰ Bunların yanı sıra Avrupa ve Amerika'daki ürünlere benzer bir surette icat edilmiş veya daha üstün özelliklere sahip yerli ürünler sergi komisyonları tarafından özellikle desteklenmiş, takdir edilmiş ve ödüllendirilmiştir.²¹ Bunlara rağmen sergiler arasında uygulamada bazı farklılıkların bulunduğu da görülmüştür. Örneğin; Sivas ve Diyarbakır sergileri için hazırlanan talimatnamelerde, herhangi bir ziraat aleti yabancı bir devlette imal edilmiş olmasına rağmen sergi öncesinde Osmanlı çiftçileri tarafından kullanılmış ise bu sergilerde teşhir edilmesinin uygun bulunduğu belirtilmiştir.²² Buna rağmen Halep ve Bursa sergilerinde ise ıslahat fikirlerine katkı sunması düşüncesiyle yeni usul çiftçiliğe uygun ziraat aletlerinin Avrupa'dan getirilmesi ve teşhir edilmesi de hazırlanan talimatname gereğince uygun görülmüştür. Bu amaçla sergi komisyonları tarafından diğer mahallî sergilerden farklı olarak Avrupa'dan çeşitli ziraat makineleri getirilmiş ve bu sergilerde teşhir edilmiştir.²³ Ayrıca herhangi bir mahallî sergide sadece bir çeşit mamul veya mahsul teşhir edilmemiş ve bunlar genel bir sergi özelliği göstermiştir.²⁴

İncelenen mahallî sergiler II. Abdülhamit'in isteği ve iradesi doğrultusunda düzenlenmiştir. Konya Halı-Kilim Sergisi'ne ait on sekiz maddelik talimatname ise sonrasında düzenlenen diğer mahallî sergilerin örnek talimatnamesi özelliğini taşımıştır.²⁵ Söz konusu serginin talimatnamesi örnek alınarak Diyarbakır Sergisi için on beş, İzmir Sergisi için on yedi, Trabzon ve Halep sergileri için on sekiz, Sivas Sergisi için yirmi ve Edirne Sergisi için de yirmi üç maddelik nizamnameler hazırlanmıştır. Bu nizamnameler ile serginin öncesinde, sergi sürecinde ve sonrasında uyulması

19 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2009-7209, 1319 S. 3/22 Mayıs 1901, s. 3; *Sabah Gazetesi*, No: 6069, 1324 B. 11/30 Ağustos 1906, s. 1; *Servet-i Fünûn*, No: 801, 1324 B. 12/1 Eylül 1906, s. 326; *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, Hüdavendigar Vilayet Matbaası, Bursa 1325, s. 294.

20 BOA. Y.A...HUS 450/62 1321 Ra. 21/17 Haziran 1903.

21 BOA. BEO. 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904; *İkdam Gazetesi*, No: 3316, 1321 C. 22/14 Eylül 1903.

22 *Sivas Vilayet Salnamesi*, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas 1325, s. 238; BOA. İ..DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903.

23 BOA. Y.A...HUS 454/126 1321 Ca. 28/22 Ağustos 1903; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 293-295.

24 Belirtilen durum ilk mahallî sergi olarak kabul edilen Konya Halı-Kilim Sergisi için içerik çeşitliliği bağlamında farklılık arz etmektedir. Bu serginin içeriği değerlendirildiğinde sonraki mahallî sergilere göre daha dar kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır.

25 BOA. BEO. 2058/154337 1321 S. 5/3 Mayıs 1903; BOA. Y.A...RES 105/28 1317 L. 7/8 Şubat 1903; BOA. Y.A...HUS 450/62 1321 Ra. 21/17 Haziran 1903.

planlanan kurallar belirlenmiştir.²⁶ Bununla birlikte söz konusu nizamnameler incelendiğinde; bunların hedef bağlamında benzerlik taşıdığı, buna rağmen içerik anlamında kısmi farklılıkların bulunduğu ve bunun da vilayetlerin kendisine ait sosyoekonomik ve coğrafi özelliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Mahallî sergilerin hazırlık sürecinde öncelikle valilerin başkanlığında sergi komisyonu teşkil edilmiştir. Komisyon üyeleri valinin yanı sıra vali yardımcısı, belediye başkanı, muhtelif kurumların müdür ve üst düzey yetkilileri, ticaret ve ziraat odası başkanları, esnaf, eşraf, tüccar ve vilayetin önde gelen kişilerinden oluşmuştur.²⁷ Ayrıca mahallî sergiler idadi mektebi, sanayi mektebi ve belediye dairesi gibi resmî kurumlarda düzenlenmiştir. Mamuretülaziz Sergisi ise resmî kurumların haricinde, vilayet merkezindeki dükkânlarda organize edilmiştir.²⁸ Bununla birlikte, sergi binalarının bitişiğinde veya çevresindeki bahçeler de hayvanların ve çeşitli eşyaların sergileme alanı olarak kullanılmıştır.²⁹

Sergilerin hazırlık aşamasında katılımı arttırmak ve başarıya ulaşmak amacıyla yetkililerin yoğun mesai harcandığı ve hazırlıkları denetlediği görülmektedir.³⁰ Teşhir edilecek ürünün miktarı ve çeşitliliğini arttırmak amacıyla nizamnamede belirlenen ürün son gönderim tarihlerinin sergi komisyonları tarafından ertelendiği ve sürenin uzatıldığı anlaşılmaktadır. Mahallî sergilere, düzenlenen vilayetin kazaları ve çevre vilayetler davet edildiği gibi sergilerin bütün Osmanlı vilayetlerindeki katılımcılara açık tutulduğu görülmektedir.³¹ Bununla birlikte mahallî sergilerde teşhir edilen ürünlerin serginin düzenlendiği vilayeti ve bu vilayetin çevresindeki coğrafi bölgeyi kapsadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca herhangi bir mahallî sergiye katılım bütün Osmanlı vilayetlerini kapsayacak şekilde gerçekleşmemiştir. Teşhir salonlarının büyük kısmı serginin düzenlendiği vilayetteki ürünlere ayrılmıştır.³² Bunların yanı sıra mahallî sergiler aynı zamanda bölgesel sergi özelliği de taşımıştır.

II. Abdülhamit döneminde düzenlenen mahallî sergiler genellikle cülus ve doğum yıl dönümü gibi günlerde açılmıştır. Bu bağlamda II. Abdülhamit'in cülus yıl dönümüne tesadüf eden günlerde Sivas, İzmir, Halep³³, Edirne ve Bursa sergileri açılmıştır. II. Abdülhamit'in doğum yıl dönümüne tesadüf eden günlerde ise Trabzon ve Diyarbakır sergilerinin açılışı

26 BOA. BEO. 2081/156025 1321 Ra. 4/31 Mayıs 1903; BOA. İ.DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2748-7948, 1321 S. 4/8 Haziran 1903, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 8692, 1323 R. 21/25 Haziran 1905, s. 3; *Sabah Gazetesi*, No: 4930, 1321 R. 22/18 Temmuz 1903, s. 2; *İkdam Gazetesi*, No: 3240, 1321 Ra. 24/20 Haziran 1903, s. 2.

27 BOA. MF. MKT 730/22 1321 C. 1/25 Ağustos 1903; *Sivas Vilayet Salnamesi*, 1321, s. 231-232; *İkdam Gazetesi*, No: 3177, 1321 M. 20/18 Nisan 1903, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 4839, 1321 M. 20/18 Nisan 1903, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2719-7919, 1321 S. 13/11 Mayıs 1903, s. 2.

28 BOA. DH. MKT 482/36 1321 B. 1/23 Eylül 1903.

29 BOA. İ.DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903.

30 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2841-8041, 1321 C. 19/11 Eylül 1903, s. 2.

31 *Sivas Vilayet Salnamesi*, 1321, s. 228-229.

32 *Sabah Gazetesi*, No: 4977, 1321 C. 11/3 Eylül 1903, s. 1.

33 Halep Mahsulat ve Mamulat Sergisi 14 Ağustos 1903 tarihinde açılmasına rağmen resmî açılış töreni 1 Eylül 1903 tarihinde yani II. Abdülhamit'in cülus yıl dönümünde gerçekleştirilmiştir. BOA. MF. MKT 730/22 1321 C. 1/25 Ağustos 1903; *İkdam Gazetesi*, No: 3307, 1321 C. 2/26 Ağustos 1903, s. 2; *İkdam Gazetesi*, No: 3309, 1321 C. 4/28 Ağustos 1903, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 4977, 1321 C. 11/3 Eylül 1903, s. 1.

gerçekleştirilmiştir. Mamuretülaziz Sinaat ve Ziraat Sergisi ise 8 Ekim 1903 tarihinde ve söz konusu iki yıl dönümünden farklı bir zamanda açılmıştır. Bunun sebebi 1903 yılındaki II. Abdülhamit'in cülus yıl dönümünde komşu vilayet Sivas'ta, doğum yıl dönümünde ise diğer komşu olan Diyarbakır'da sergi düzenlenmesidir ve farklı bir tarihte her iki komşu vilayetten de Mamuretülaziz Sergisi'ne katılım sağlanabilmesi istenmiştir.³⁴

Mahallî sergilerin açılışları mülki ve askerî memurlar, dinî yetkililer, konsoloslar, sergi katılımcıları, vilayetlerin önde gelenleri ve ahalinin iştirak etmesi ile gerçekleşmiştir.³⁵ Sergi komisyonları tarafından ziyaretçiler konusunda uyulması gereken kurallar belirlenmiştir. Buna göre ziyaretçiler, sergi binasının girişinde bilet almakla mükellef tutulmuş ve erkek ile kadınlara ayrı günler tahsis edilmiştir.³⁶ Bazı sergilerde on ve bazı sergilerde ise on beş yaşından küçükler ile mektep talebelerine veya çiftçilere giriş bileti ücretinde indirim uygulanmıştır. Ayrıca küçük çocukların da sergi binalarına girmeleri yasaklanmıştır. Giriş biletlerinin geçerliliği ise tek ziyaret ile sınırlandırılmıştır. Görevliler, katılımcılar ve gazeteciler ise bilet ücretinden muaf tutulmuştur. Sergilerde teşhir edilen eşya ve ürünlerin sergi binasına ulaştırılması, muhafazası ve satışındaki düzen ile intizama yetkililer tarafından dikkat edilmiştir. Bu sergilerdeki eşya ile ürünler sigortalanmış ve eşyaların zarar görmesi durumunda görevliler mesul tutularak masrafları karşılamasına yönelik tedbirler de uygulanmıştır.³⁷ Ayrıca sergi sürecinde at koşusu, güreş müsabakası, bisiklet yarışı, semah ve tiyatro gösterisi ile çalgı eğlenceleri gibi birçok program düzenlenmiştir.³⁸ Osmanlı Devleti'nde günlük yaşama ve üretime dönük hemen hemen her alanında kullanılan ziraat mahsulü, sanayi mamulü ve sanatsal ürünlerin bu sergilerde teşhir edildiği görülmektedir.³⁹ Bununla birlikte ekonomik hayatta işlevi bulunan sanayi, ziraat, hayvancılık ve sanat alanındaki her meslek grubundan da mahallî sergilere katılım sağlanmıştır.⁴⁰ Bunların yanı sıra söz konusu mahallî sergiler bir ile iki ay süreyle kişilerin ziyaretine açık tutulmuş ve sonrasında kapatılmıştır.

2. 1906 Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisi

Genel anlamda Hüdavendigâr Vilayeti ziraat, sanayi ve ticaret alanında ilerlemenin yaşandığı ve zenginliğin görüldüğü bir vilayettir. Serginin düzenlendiği Bursa şehri ise söz konusu zenginliğin yanı sıra Osmanlı tarihinde ehemmiyeti bilinen ve güzelliği ile ön plana çıkan şehirlerden birisidir.⁴¹ Bununla birlikte Bursada ilk mahallî sergi 1903 tarihinde düzenlenmek istenmiştir. Bu amaçla sergi komisyonu da kurulmuştur. Fakat komisyon heyetinde yer alan bazı Hristiyan azalar özel

34 BOA. BEO. 2087/156507 1321 Ra. 13/9 Haziran 1903.

35 *İkdam Gazetesi*, No: 2468, 1319 M. 19/9 Mayıs 1901, s. 1; *İkdam Gazetesi*, No: 3371, 1321 Ş. 18/9 Kasım 1903, s. 2.

36 *Sabah Gazetesi*, No: 5043, 1321 Ş. 18/9 Kasım 1903, s. 1.

37 BOA. Y.A...HUS 450/62 1321 Ra. 21/17 Haziran 1903.

38 BOA. İ..DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903; *İkdam Gazetesi*, No: 3307, 1321 C. 2/26 Ağustos 1903, s. 2.

39 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 2846-8046, 1321 C. 24/16 Eylül 1903, s. 2; *Trabzon Vilayet Salnamesi*, Trabzon Vilayet Matbaası, Trabzon 1322, s. 214-220.

40 BOA. BEO. 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904.

41 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9119, 1324 B. 18/6 Eylül 1906, s. 3; *Sabah Gazetesi*, No: 6076, 1324 B. 18/6 Eylül 1906, s. 3-4; *Servet-i Fünûn*, No: 801, 1324 B. 12/1 Eylül 1906, s. 326.

günleri⁴² sebebiyle sergi çalışmalarına devam edememiş ve bu sergi hazırlık aşamasında kalmıştır.⁴³ Hüdavendigar Vilayeti'nde düzenlenen ilk mahalli sergi ise 1 Eylül 1906 tarihinde açılan Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisidir.⁴⁴ Söz konusu serginin düzenlenmesi hususunda II. Abdülhamit Mart ayının öncesinde irade buyurmuş ve hazırlıklar başlatılmıştır. Hazırlık çalışmalarının başlangıcı Hüdavendigar Valisi Reşit Mümtaz Paşa'nın⁴⁵ son aylarına tesadüf etmiştir.⁴⁶ Bununla birlikte hazırlık çalışmalarının tamamına yakını ise bir sonraki Hüdavendigar Valisi Tevfik Bey⁴⁷ tarafından tamamlanmış ve sergi organizasyonu da başarılı bir surette gerçekleştirilmiştir.

2.1. 1906 Bursa Sergisinin Hazırlık Dönemi

Serginin hazırlık aşaması ve planlanan çalışmaların gerçekleştirilmesi amacıyla sergi komisyonu teşkil edilmiştir.⁴⁸ Sergi komisyonu Hüdavendigar Valisi Tevfik Bey başkanlığında vilayet memurları ile Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye ve reji idaresinin görevlilerinden oluşturulmuştur.⁴⁹

Tablo 1. 1906 Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisi Komisyonu

Reis	Vali Tevfik Bey
Aza	Maarif Müdürü ve Sergi Komiseri Azmi Bey
Aza	Hacı Latif Paşa
Aza	Nafia Müdürü Şefik Bey
Aza	Ragıp Bey
Aza	Umur-ı Ecnebiye ve Sergi Müdürü Vahap Bey
Aza	Belediye Reisi Mehmet Şefik Bey
Aza	Duyun-ı Umumiye Nazırı Tevfik Bey
Aza	Seropyan Efendi

42 Belgede; “*yevm-i mahsus münasebetiyle*” ifade edilmektedir. Buradan Hristiyanlara ait özel bir gün olduğu anlaşılmaktadır. Belge 19 Nisan tarihli olduğu için söz konusu özel günün Paskalya Kutlaması olduğu düşünülebilir.

43 BOA. BEO. 2048/153557 1321 M. 21/19 Nisan 1903.

44 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

45 II Abdülhamit döneminde valilik ve şehremini görevinde bulunan Reşit Mümtaz Paşa; 17 Eylül 1903'te Hüdavendigar Vilayeti Valisi olmuş ve üç sene boyunca bu görevde kalmıştır. 24 Mart 1906 tarihinde ise İstanbul Şehremini olarak görevlendirilmiştir. Bk. Ruveyda Okumuş, “II. Abdülhamid Devrinde Yıldız Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, (2020), s. 113-140.

46 BOA. MF. MKT 915/74 1324 M. 12/8 Mart 1906. Reşit Mümtaz Paşa, İdadi Mektebi'nin sergi amacıyla kullanımı konusunda Maarif Nezareti'nin onayını almıştır. Düşüncelerini ifade ederken serginin önemini belirttikten sonra serginin açık olduğu müddetin kısmen tatil dönemine denk geldiğini ve söz konusu mektep talebelerinin de Kız Rüştîye Mektebi'nde eğitime devam edeceğini belirtmiştir. Ayrıca sergi vesilesi ile yapılacak çalışmaların en fazla İdadi Mektebi'ne fayda sağlayacağını da ifade etmiştir.

47 Mehmet Tevfik Bey; Mart 1867'de İstanbul'da doğmuş ve Müllkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra çeşitli memuriyetlerde görev almıştır. Kudüs mutasarrıflığından sonra sırasıyla Selanik, Konya ve Yemen valiliklerinde bulunmuştur. 22 Mart 1906'da Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edilmişken iki gün sonra yani 24 Mart tarihinde Hüdavendigar valisi olarak Bursa'ya görevlendirilmiştir. 15 Ocak 1909 tarihindeki istifasına kadar bu görevine devam etmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, “Mehmet Tevfik Bey”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara (2003), s. 536-537.

48 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 288.

49 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9019, 1324 Ra. 24/18 Mayıs 1906, s. 2.

Aza	Ticaret Odası Reisi Saffet Bey
Aza	Kastanyani Efendi
Aza	Ziraat Mektebi Müdürü Manuk Efendi
Sergi Komiseri	Azmi Bey
Sergi Müdürü	Vahap Bey
Sergi Muhasebecisi	Halim Bey
Sergi Muhasebe Müfettişi	Reşat Bey
Sergi Komisyon Kâtibi	Rauf Bey

Kaynak: *Sabah Gazetesi*, No: 6073, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 293-295.

Sergi komisyonu bir sergi talimatnamesi kaleme almış ve ardından sergi hakkında bir ilan yayımlamıştır. Hazırlanan talimatnameye göre; liva ve kaza merkezlerinde dahi mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığında teşkil olunan komisyonlar ahali ve esnafın sergiye katılımını sağlayacaktır. Bununla birlikte söz konusu talimatname ve ilanda serginin düzeni ve içeriği ile sergide gerçekleştirilecek satışlar konusunda bilgiler de yer almaktadır.⁵⁰ Sergi komisyonu hazırlık sürecinde görev dağılımı yapmış ve sık sık toplantılar gerçekleştirmiştir.⁵¹ Komisyon, serginin mahallî mamulat ve mahsulattan teşkil edilmesi ve mahallî ürünlerin rağbet görmesinin sağlanması için mesai harcamış ve gayret göstermiştir. Bu bağlamda sergiye gönderilecek eşyanın çeşidi ve miktarının artırılması amacıyla katılımcıların teşvikine yönelik çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Ayrıca komisyon tarafından sergiye katılmaları için bazı fabrikalara davetnameler gönderilmiştir.⁵² Bununla birlikte İstanbul ile Aydın, Edirne, Konya ve Ankara vilayetlerine haber gönderilerek sergiye davet edilmişlerdir.⁵³ Serginin düzenlenmesine Bursa Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası da katkıda bulunmuş ve Osmanlı Devleti'ndeki muhtelif meslek grupları için de faydalı olacağı düşüncesiyle Bursa mamulat ve mahsulatı hakkında yazıların kaleme alınmasını sağlamıştır. Böylece hem ahali bilinçlendirilmek istenmiş hem de sergiye katılmayı düşünenler teşvik edilmiştir.⁵⁴ Bunların sonucunda da birçok resmî kurum ile muhtelif fabrikaların ürünleri ve birçok ustanın eşyası serginin açılışından önce görevlilere teslim edilmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte tecrübesi bulunan ve ürünlerini sergide teşhir edecek olan kişilere hem eşyaların üretiminde hem de sergiye ulaştırılmasında sergi komisyonu öncülüğünde

50 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9100, 1324 C. 17/8 Ağustos 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 289-290.

51 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9005, 1324 Ra. 10/4 Mayıs 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9024, 1324 Ra. 29/23 Mayıs 1906, s. 2.

52 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9016, 1324 Ra. 21/15 Mayıs 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9019, 1324 Ra. 24/18 Mayıs 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9024, 1324 Ra. 29/23 Mayıs 1906, s. 2.

53 *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 288.

54 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9042, 1324 R. 17/10 Haziran 1906, s. 2.

55 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9094, 1324 C. 11/2 Ağustos 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9106, 1324 C. 23/14 Ağustos 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9109, 1324 C. 26/17 Ağustos 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 5/24 Ağustos 1906, s. 3; *Sabah Gazetesi*, No: 6068, 1324 B. 10/29 Ağustos 1906, s. 1-2; BOA. ML.EEM. 559/17 1324 C. 17/8 Ağustos 1906; BOA. ML.EEM. 559/72 1324 C. 21/12 Ağustos 1906; BOA. MF.MKT. 947/37 1324 C. 11/13 Ağustos 1906.

kolaylık sağlanmıştır.⁵⁶ Bu süreçte ayrıca serginin düzenlenmesi için ihtiyaç duyulan meblağın karşılanmasına yönelik çalışmalar da gerçekleştirilmiştir.⁵⁷

Serginin hazırlık sürecinde teşhire yönelik katılımcı sayısı arttırılmak istendiği gibi ziyaretçilerin de sayısı arttırılmaya çalışılmıştır. Sergiden mümkün olduğu kadar faydalanılması amacıyla ve Bursa'nın da Dersaadet'e yakınlığı sebebiyle buradan sergiyi ziyaret etmek isteyenlere kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun için Hüdavendigâr valiliğinden merkeze gönderilen yazıda; İzmit ve Çatalca sancaklarında olduğu gibi sergi açık olduğu müddetçe Dersaadet ile Bursa arasındaki geçişlerde mürur tezkeresi yerine sadece nüfus tezkeresinin dikkate alınması isteği ifade edilmiştir.⁵⁸ Osmanlı hükümeti bu talebi olumlu karşılamasa da bu amaç doğrultusunda sergi boyunca Mudanya iskelesinin daha aktif kullanılması ve Bursa-Mudanya Şimendifer idaresinin de bilet ücretinde indirim gitmesi sergi komisyonunun girişimleriyle kabul edilmiştir.⁵⁹ Bununla birlikte sergi komisyonu organizasyon süresince at ve merkep koşuları, bisiklet yarışları ve güreş gibi çeşitli müsabakaların icrasına karar vermiştir. Söz konusu müsabakaların düzenli bir surette gerçekleşmesi amacıyla da farklı bir komisyon daha teşkil edilmiştir.⁶⁰ Ayrıca vilayet görevlileri tarafından ziyaretçilere kolaylık sağlaması amacıyla muhtelif yollar tamir edilmiş, bazı caddeler genişletilmiş ve yeni yol yapımları da gerçekleştirilmiştir.⁶¹

Hüdavendigâr valiliği sergi organizasyonu için Mahkeme Mahallesi'ndeki Mülkiye İdadi Mektebi binasını tercih etmiştir. Söz konusu binanın tercih edilmesinde şehrin müsait bir mevkiinde yer alması ve ticaretgâh olan mahaller ile resmî dairelere, çarşıya ve pazara yakın olması etkili olmuştur. Bu münasebetle sergi komisyonu tarafından mektebin ön ve arka bahçeleri düzenlenmiş ve buraya 7 adet pavyon⁶² inşa edilmiştir. Sergi binasının bahçesine sinematograf⁶³ dairesi ve müze binasının⁶⁴ yanı sıra lokanta, kahvehane, dondurma ve şerbetçiler için uygun alanlar tahsis edilmiştir. Ayrıca eşyaların teşhirin mahsus dolaplar ve raflar imal edilmiştir. Bununla birlikte sergi binasının dört bir tarafı sancaklarla süslenmiş, geceleri sergi bahçesinin

56 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9047, 1324 R. 22/15 Haziran 1906, s. 3.

57 BOA. DH.MKT 1089/38 1324 R. 17/10 Haziran 1906; BOA. ŞD 536/22 1324 R. 28/21 Haziran 1906; BOA. İ.OM.. 11/18 1324 Ca. 7/29 Haziran 1906; BOA. BEO. 2862/214589 1324 Ca. 9/1 Temmuz 1906. Serginin gider ve gelir kalemleri incelendiğinde serginin bütçesi ortaya çıkmaktadır. Sergi giderlerinin 12 farklı kalemden 287.576 kuruş olduğu görülmektedir. Ayrıca sergi gelirleri de 10 farklı kalemden 287.576 kuruştur. Böylece serginin bütçesindeki masraf ve gelir kalemlerinin eşit olduğu anlaşılmaktadır. *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 295-296.

58 BOA. DH.MKT 1089/38 1324 R. 17/10 Haziran 1906; BOA. BEO. 2903/217666 1324 B. 15/4 Eylül 1906; BOA. BEO. 2911/218314 1324 B. 29/18 Eylül 1906.

59 *Sabah Gazetesi*, No: 6068, 1324 B. 10/29 Ağustos 1906, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 6075, 1324 B. 17/5 Eylül 1906, s. 3.

60 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9024, 1324 Ra. 29/23 Mayıs 1906, s. 2.

61 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9031, 1324 R. 6/30 Mayıs 1906, s. 1.

62 Pavyon; bir kuruluşun bahçesindeki binalardan veya bu binanın içindeki bölümlerden her birisidir. Bk. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 982.

63 Beyoğlu Tepebaşı bahçesindeki sinematograf Mösyö Ferdimaire rehberliğinde Bursa Sergisi'ne getirilmiştir. *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2. Bursa'da sergi öncesinde sinematograf makinesi görülmemiş olduğundan sinematograf gösterisi ziyaretçilerin fazlaca dikkatini çekmiştir. *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

64 Sergi bahçesinin sol tarafında yer alan müze binasında Kütahya, Kapıdağı ve muhtelif vilayetlerden gönderilen antika eserler teşhir edilmiştir. Bk. *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2.

aydınlatılması için hazırlıklar yapılmış ve serginin II. Abdülhamit'in cülus gününden 14 Ekim'e kadar açık kalması yönünde çalışmalar tamamlanmıştır.⁶⁵

2.2 1906 Bursa Sergisinin Açılışı

Bursa'da ilk defa düzenlenen Mamulat ve Mahsulat Sergisi, II. Abdülhamit'in tahta çıkış yılı dönümüne atfen 1 Eylül 1906 Cumartesi günü açılmıştır. Serginin açılış zamanı Padişahın cülus gününe göre belirlendiğinden Bursa'da bu serginin yanı sıra birçok resmî tören ve açılış da söz konusu günde gerçekleşmiştir. İlk olarak sabahın erken saatlerinde Vali Tevfik Bey, Bursa Redif Fırka Kumandanı Tevfik Paşa, mülki ve askerî yetkililer, Bursa Hâkimi ve Müftüsü ile vilayette görevli bulunan konsoloslar resmî uniformaları ile Bursa Belediye dairesine geçmiştir. Burada düzenlenen resmî tören sonrasında Osman ve Orhan Gazi'nin türbeleri ziyaret edilmiştir. Sonrasında da Hamidiye Muallim Mektebi ile Hamidiye İbtidai Mektebi'nin açılışı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Hamidiye ve Mecidiye caddelerinin yeni inşa edilen kısımlarının resmî açılışı da yapılmıştır. Söz konusu tören ve açılışlardan sonra Mülkiye İdadi Mektebi'ne geçilmiştir. Açılış öncesinde kadın ve erkek binlerce kişi sergi binasının dışında yerini almıştır.⁶⁶ Açılıştaki Vali Tevfik Bey tarafından bir konuşma gerçekleştirilmiştir. Vali Bey söz konusu konuşmaya memlekette görülen gelişmeler bağlamında padişaha övgü sözleriyle başlamıştır. Bursa'da ilk defa düzenlenen bu sergi vesilesiyle mutluluğunu dile getirdikten sonra konuşmanın birinci bölümünde bu serginin hedefleri ve sağlayacağı faydalara dair düşüncelerini ifade etmiştir. Vali Bey'e göre bu sergi vilayetin iktisadi durumunu ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca muhtelif meslek grupları tarafından imal edilen ürün ve eşyalar tetkik edileceğinden dolayı fayda sağlanacağı, bu grupların nerede ne gibi eşyaya daha ziyade rağbet bulunduğunu öğreneceğini ve ürünler hakkında bilgi edinerek hangi çeşidinin nerelerden ve nasıl tedarik edileceğinin ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte serginin bir rehber vazifesi göreceğini, meslek grupları tarafından mektep niteliği taşıyacağını, bunun sonucunda da yeni icatlar ortaya çıkacağı gibi ihtiyaç duyulan ürünlerde olgunluğa ve ilerlemeye kavuşulacağını da bildirmiştir.

Vali Tevfik Bey açılış konuşmasının ikinci bölümünde ise serginin içeriği hakkında bilgi vermiştir. Buna göre; Bursa Sergisi'nde vilayetin ihtiyaçları dikkate alındığından burada mahallî sanayi mamulâtı ve ziraat mahsulâtı teşhir edilmektedir. Ayrıca mukayesenin yapılabilmesi için her türlü Osmanlı ürünlerini de içermektedir. Bununla birlikte vilayetin iktisadi durumunun ortaya çıkarılması ve ıslahat konusunda fikirlerin oluşması için yeni icat edilen ziraat aletlerinin de teşhir edilmesi uygun görülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı üretimi olmayan yeni icat edilmiş ziraat aletleri de sergiye kabul edilmiştir. Vali Bey, sergi salonları incelendiğinde özellikle halıcılık, çinicilik, marangozluk, ipekçilik, kumaşçılık ve demirciliğin yanı sıra birçok ziraat ürününde vilayetin önemli bir derecede olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca

65 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9024, 1324 Ra. 29/23 Mayıs 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9047, 1324 R. 22/15 Haziran 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Servet-i Fünûn*, No: 804, 1324 Ş. 01/20 Eylül 1906, s. 273; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 289-291; BOA. MF. MKT 915/74 1324 M. 12/8 Mart 1906.

66 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2.

koşu hayvanlarının ıslah edilmesi maksadıyla da muhtelif çiftliklerden hayvanların bu sergiye gönderildiğini belirtmiştir.

Vali Bey açılış konuşmasının üçüncü ve son bölümünü ise teşekkürle ayırmıştır. Buna göre Bursa Sergisi kapsamlı ve düzenli bir çalışmanın ürünüdür. Vali Bey, bu serginin organizasyonunda görev alan kişileri başarılarından dolayı tebrik etmiştir. Ayrıca sergi açılışına katılan konsoloslardan memnuniyet duyduğunu da ifade etmiştir. Osmanlı vilayetlerinde yaşanan olumlu gelişmelerin kaynağı olarak gördüğü padişaha tekrardan teşekkürünü sunduktan sonra konuşmasını tamamlamıştır.⁶⁷ Ayrıca Müftü Efendi tarafından padişahın ömrü ve sağlığı için bir dua okunmuştur. Vali Tefik Bey serginin resmî açılışını gerçekleştirdikten sonra meydanda bulunan kişiler de sergi binasını ziyaret etmiştir.⁶⁸

2.3 1906 Bursa Sergisinin İçeriği

Bursa Sergisi'nin düzenlendiği Mülkiye İdadi Mektebi binasının bahçesinde üç adet şube yer almaktadır. Birincisi fayton, lando, kupa ve tatar arabaları şubesidir. Buradaki arabalar vilayette imal edilmiş ve üretiminde de yerli ürünler kullanılmıştır. Bu şubede demirini Mehmet Usta, döşemesini Ali Usta, sandığını Onnik Usta ve boyasını da Zafir Usta'nın yapmış olduğu üç adet fayton yer almıştır. Söz konusu faytonlara 6.000 ile 7.500 kuruş arasında bir fiyat belirlenmiştir. Ayrıca Behiştî-zade İsmail Usta tarafından imal olunan tatar arabalarının her birine ise 1.188 kuruş değer biçilmiştir. Bununla birlikte Bursa'da imal edildikten Anadolu'daki birçok vilayete ihraç edilen üzeri örtülü ve kırmızı boyalı faytonlara ise 600 ile 820 kuruş arasında bir fiyat belirlenmiştir. Söz konusu faytonların ispitleri⁶⁹ önceki dönemlerde Rusya'da üretilmiş ve yüz yirmi-yüz otuz kuruşa da Bursa'ya ithal edilmiştir. Bu dönemde ise Bursalı İsmail Usta, Rusya ispitlerinden daha sağlamını imal etmiştir. Ayrıca İsmail Usta ürettiği söz konusu ürünleri elli kuruşa sattığı için iki senedir Rusya'dan ispit alımına da ihtiyaç kalmamıştır. Bahçedeki ikinci şube Bursa Ziraat Mektebi'ne aittir. Söz konusu şubede bu mektebin piliç yetiştirmek ve beslemek için kullandığı makineler teşhir edilmiştir. Burada teşhir edilen kuluçka makinesi de bir defada 130 yumurta çıkarmaktadır. Ayrıca söz konusu mektepte yetiştirilmiş olan birçok türden güvercin, tavuk, tavşan ve ördek de söz konusu şubede teşhir edilmiştir. Bahçedeki üçüncü şubede ise koşu hayvanları sergilenmektedir. Söz konusu hayvanlar fiziksel özellikleri, soyları ve yetiştikleri bölgeler bağlamında kıymetlidir. Ayrıca bunların katıldıkları müsabakalarda başarıları da bulunmaktadır.

Sergi organizasyonu için düzenlenen iki katlı Mülkiye İdadi Mektebi binasının her bir odası veya salonu bir şube olarak belirlenmiştir. Sergi binası kapısından içeriye girildiğinde sağ tarafta

67 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 293-295.

68 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9115, 1324 B. 14/2 Eylül 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2.

69 Bir tekerleğin merkezini çevresine bağlayan kollar veya araba tekerleklerinde bulunan demir çemberin altındaki ağaç kasnaktır. Bk. İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, s. 574; *Ziraat Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 104.

Yenişehir kazası ahalisinden Saatçi Osman Nuri Efendi isminde bir şahsın imal ettiği dört buçuk beygir kuvvetindeki bir motor teşhir edilmiştir. İpekli dokuma şubesinde ise Bursa üretimi ipekli ürünler yer almıştır. Bu şubede ipekten tablolar, sırmalı cepkenler, dantelalar, iplikler, atkılar, çoraplar, süslü başörtüleri, elbiselik kumaşlar, yastık ve duvar çatmaları, gömlekler, işlemeli seccadeler, sırmalı yelekler, keseler, tüller, saf ipekten mamul yazmalar ve sergiye mahsus damgayı içeren mendiller teşhir edilmiştir. Ayrıca pamuk ve yünlü ürünler de yer almaktadır. Burada birçok ipekli dokuma ustasının yanı sıra Hereke, Karamürsel, Dersaadet Yedikule fabrikaları ile Selanik Osmanlı Şirketi mamulatından ürünler ve Mensucat-ı Dahiliye Ticarethanesi mamulatından kostümler yer almıştır.

Halıcılık şubesinde 3.000 parça halı sergilenmiştir. Söz konusu ürünler Isparta, Gördes, Uşak, Simav, Eskişehir, Kütahya, Kırşehir, Kayseri ve Sivas'tan gelen ipekli ve yünlü halılardır. Ayrıca bu şubede Bursalı bazı kişiler tarafından hediye edilmiş birkaç antika halı da mevcuttur. Bununla birlikte sergide halıların yanı sıra halı imalat süreci de teşhir edilmiştir. Hereke Fabrika-i Hümayunundan sergiye gönderilen bir halı 27.000 kuruş değerindedir. Diğer halılara ise 702 ile 2.658 kuruş arasında bir fiyat belirlenmiştir. Bu şubede halılardan başka Karahisar mamulatından beygir takımları, Kırşehir mamulatından halı ve cicimler, Balıkesir ve Karahisar'ın keçe seccadeleri ile kilim ve yağmurlukları, Edirne mamulatından halı ile heybe ve poturluk abaları, her biri kırk kuruşa satılan Eskişehir'in şayakları, Bursa ve Eskişehir mamulatından ipekli fanilalar, çoraplar, para keseleri, şal kuşaklar, yörük ve kadın çorapları da teşhir edilmiştir.

Havlü şubesinde hamam ve sofrta takımları, peçeteler, nakışlı ve ipekli seccadeler, irakiyyeler⁷⁰ ve yerli abaniler teşhir edilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'nin başlıca ihraç ürünlerini teşkil eden söz konusu eşyaların tamamına yakını Hacı Hakkı Efendi'nin tezgâhlarında üretilmiştir. Ayrıca beygir göğüslükleri, tek parça hırkalar ve el ile işlenen yetmiş iki parçadan oluşan bir numune de yer almıştır. Halı tezgâhları şubesinde ise üç adet tezgâh bulunmaktadır. Bunların birincisinde kadın çarşafı, ikincisinde halı ve üçüncüsünde de yatak çarşafı dokunulmaktadır. Bursa İnas Mektebi ve el işlemleri şubesinde ise eski dönemlere ait elbiseler, işlemeli entariler, şalvarlar, gelinlere özel süslü ürünler, işlemeli mendiller, yastıklar ve kabartmalar teşhir edilmiştir.

Duyun-ı Umumiye şubesi sergi için önem arz etmektedir. Söz konusu şubeye girildiğinde uzun bir masa üzerinde farklı yaşlardaki böcekler, bunların açığıdaki vaziyetleri, üçüncü ve dördüncü uykudaki hâlleri teşhir edilmiştir. Ayrıca kozaların üzerindeki pamukları temizlemek için oldukça basit bir makine, kelebeklerin konulması için kâğıt torbalar, şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nde beslenmiş olan kozaların koleksiyonu, Bursa'daki bütün koza fabrikalarının ürünlerini içeren bir katalog ile saatte altı bin kelebek dökülmek üzere üretilmiş bir makine yer almıştır. Önceki dönemlerde işçiler havanlarla kelebek dökerken bu makine sayesinde bir saatte altı bin kelebek dökülmektedir. Bu ise yirmi işçinin harcadığı mesaiden tasarruf edilmesi anlamına gelmektedir. Bu şubenin sol tarafında erkek ve dişi kelebeklerin iç organlarını gösteren bir numune, çıkarılmış tohumlar ile normal tohumları ebadına göre ayırmayı sağlayan ecnebi bir makine de yer almıştır.

---

70 İrakıyye olarak ifade edilen o coğrafyaya has dokuma ürünleridir.

Ayrıca Bursalı Mıgırdıç Efendi namında bir sanatkârın buharla çalışan bir koza fabrikasının bütün teferruatını içeren küçük bir numunesi de teşhir edilmiştir. İpek böceklerine küçükken verilecek dut yapraklarını kıyan makine dahi salonun bir köşesinde sergilenmiştir. Bununla birlikte Hacı Bektaş Mahallesi mahsulü 230 kilo ağırlığında ve bir metre yirmi beş santim uzunluğundaki tek parça tuz sütunu ile Kocahisar Kengeri memlehalının tuz numuneleri teşhir edilmiştir.

Saraç ve dericilik şubesinde yerli eyerler, renkli deriler, ayakkabılar, silahlıklar, eteklikler ve at koşum takımları teşhir edilmiştir. Ayrıca Bursalı Saraç Şevket Efendi'nin imalatı Çerkez kalpaklar, çeşitli kırbaçlar ve araba koşum mamulâtı da mevcuttur. Bununla birlikte söz konusu şubede eski dönemden itibaren kullanılan bütün ayakkabılar da sergilenmiştir. Ayrıca Edremit'in köseleleri, Ayvalık ve Kütahya'nın vidalaları ve Kırşehir ile Eskişehir'in tiftik derileri ziyaretçilerin dikkatini çekmiştir. Bununla birlikte şimdiye kadar Avrupa'dan getirilen renkli veya siyah dana derisinden çeşitli meşinler, güderiler ve beyaz yumuşak deriler bu dönemde Ömer Ağa isminde bir sanatkâr tarafından Bursa'da imal edilmekte ve bu şubede yer almaktadır.

Ziraat mahsulâtı şubesinde Pazarköy, Sandıklı, Uşak, Karahisar, Gördes, Kırmasti, Kütahya, Gönen ve Edremit'e ait bakla, nohut, fasulye, börülce, mercimek, burçak ve sanayi bitkisi keten tohumu ile susam teşhir edilmiştir. Ayrıca hububat olarak Kütahya, Gemlik, Uşak ve Karahisar'a ait buğday, sert buğday, mor buğday, arpa, yulaf, mısır, kuşyemi ve kızıl darı bulunmaktadır. Bununla birlikte Aziziye tiftiği, Bilecik bal mumu, sarı buğday başağı, Bandırma un fabrikası ürünleri, Karahisar afyon ve haşhaşı, Gönen karpuz ve kavunları ile soğan, zeytin, hardal tohumu, razaki üzümü, ceviz, patates, anason, badem, cehri ve pamuk tohumu da sergilenmiştir. Ayrıca arı kovanlarının yanı sıra Mehmet Hulusi Efendi'nin imal ettiği ziraat makineleri de bu şubede yer almıştır.

Dersaadet Sanayi Mektebi şubesinde dolaplar, koltuklar ve Bursalı Hasan Efendi'nin gayet sanatkârane bir kütüphanesi teşhir edilmiştir. Söz konusu kütüphane üç gözlü dönme dolap şeklinde olup birinci gözünde tuvalet takımı, ikincisinde yazı takımı ve üçüncüsünde de şurup takımı yer almaktadır. Ayrıca Gönenli Mehmet Lütü Efendi'nin gece saati görmek için iki tarafından elektrik ışığını yansıtan asma saati de teşhir edilmiştir. Bununla birlikte Kehribarcıbaşı Ali Bey'in sandıklı iskemleleri de ziyaretçilerin takdirini toplamıştır. Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi şubesinde ise yazıhaneler, aynalı dolaplar, masalar, lavabolar ve Kastamonu mamulâtından mutfak takımları ile kahve değirmenleri teşhir edilmiştir. Ayrıca karyola takımı, konsol, kütüphane, üst tarafı Kütahya çinisi kaplamalı lavmana⁷¹, keski ve muhtelif aletler bulunmaktadır. Ayrıca bu şubede yerli mühendisler tarafından resimlendirilen Bursa şehrinin boyalı bir kabartma haritası da dikkat çekmektedir.

Sanayi-i muhtelif şubesinde Bursa yapımı gümüştan el işlemeli sigara kutuları, sigara ağızlıkları, fincan zarfı, gümüş kırbaçlar ve tesbihler teşhir edilmiştir. Ayrıca İstanbul eczacılarından İbrahim Nazif, Ethem Perto ve Nüzhet beylerin hazırlamış oldukları ilaçlar ile Akif Efendi'nin yerli bastonları da sergilenmiştir. Ziraat sanayisi ve gıda şubesinde ise muhtelif sabun türleri teşhir edilmiştir.

71 Oda içindeki lavabodur. Bk. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 737.

Özellikle Gemlikli Piyeli biraderler tarafından sabundan imal edilen bir metre uzunluğunda ve seksen santimetre genişliğindeki Osmanlı arması ziyaretçilerin dikkatini çekmiştir. Ayrıca Bursa mamulatu tereyağı ve zeytin yağları ile Bilecik'in yufka ve çörekleri de söz konusu şubede yer almaktadır.

Orman ve maden şubesinde Maden Mühendisi Abdullah Bey'in koleksiyonu, Balya madeninin simli kurşunu ile maden suları teşhir edilmiştir. Ayrıca akmeşe, ahlat, kayın, karaağaç, servi, yabani kestane, ceviz, karakavak ile muhtelif ağaç numuneleri de yer almıştır. Doğramacılık şubesinde ise kaval, zurna, ney gibi birçok müzik aleti sergilenmiştir. Ayrıca yerli ustaların imal ettiği levhalar, sandalyeler, dolaplar ve masalar da teşhir edilmiştir.

Çini ve züccaciye şubesi iki farklı salondan oluşmaktadır. Kütahyalı İbrahim Bey ve Hacı Minasyan'ın sahibi olduğu fabrika mamulatından vazolar, sürahiler, sobalar, yemek takımları, çiçek saksıları, su kapları, şeker ve kahve kâseleri, kahve fincanları, yazı takımı ile masa taşları teşhir edilmiştir. Şeker ve şekerlemeler şubesinde ise Şekerci Rıza ve oğlu ile Telmak Efendi'nin şekerden imal ettiği saat kuleleri ile çeşitli lokumlar, reçeller, ballar ve şuruplar teşhir edilmiştir. Singer Fabrikası şubesinde ise Singer Dikiş Makinesi ve bu makinelerde işlenen ürünler sergilenmiştir. Son olarak tütün reji şubesinde de reji idaresinin üretimi olan her çeşit sigara ile tütünler teşhir edilmiştir.⁷²

Bursa Mahsulat ve Mamulat Sergisi'nin sanayi şubesinde 200, halıcılık şubesinde 3.000, Duyun-1 Umumiye şubesinde 500, maden kısmında 66, ziraat kısmında 16, makine ve sanayi kısmında 84 tablo, orman kısmında ise her çeşit ağaç numunelerini içeren 8 camekân ve el işleri şubesinde ise 1200 parça eşya mevcuttur.⁷³ Bununla birlikte sergiye gönderilen eşyaların toplam miktarı ve değeri ise şöyledir: Hüdavendigâr Vilayeti üretimi 18.434 parça, 710 metre 60 santim ve 1.659 kilo 813 gram eşya ile mahsul teşhir edilmiştir. Bunların değeri ise 712. 908 kuruştur. Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden ise sergiye 3.294 parça ve 511 metre 95 santim eşya ile ürün gönderilmiştir. Bunların değeri de 240.931 kuruş ve 15 paradır. Böylece toplamda 953.839 kuruş ve 15 para değerinde eşya ile mahsulün Bursa Sergisi'nde teşhir edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

2.4 1906 Bursa Sergisinde Düzenlenen Müsabakalar ve Eğlenceler

Sergi boyunca düzenlenen güreş ve yarış müsabakalarının iki amacı bulunmaktadır. Birincisi ziyaretçilerin sergiye katılımını arttırmak ve eğlenmesine imkân sunmaktır. İkincisi ve daha

72 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9118, 1324 B. 17/5 Eylül 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9120, 1324 B. 19/7 Eylül 1906, s. 3; *Sabah Gazetesi*, No: 6073, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2; *Servet-i Fünûn*, No: 804, 1324 Ş. 01/20 Eylül 1906, s. 273; *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 290-295. BOA. ML.EEM. 575/32 1324 L. 22/9 Aralık 1906; BOA. ML.EEM. 593/52 1325 S. 27/11 Nisan 1907; BOA. ML.EEM. 597/88 1325 Ra. 29/12 Mayıs 1907. Sergi şubeleri hakkında muhtelif gazete nüshalarında ve vilayet salnamesinde verilen bilgilerin çoğunluğu benzerlik taşımaktadır. Ayrıca birbirinden farklı ve birbirini tamamlayıcı bilgiler de bulunmaktadır. Bununla birlikte gerek şube sayısında gerek ise şubelerin isimlendirilmesinde farklılıklar görülmektedir. Ayrıca bazen de teşhir edilen bir ürünün farklı gazete muhabiri tarafından ayrı şubede teşhir edildiği yönünde bilgiler de yer alabilmektedir.

73 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9120, 1324 B. 19/7 Eylül 1906, s. 3.

74 *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 295.

önemlisi ise spor dalları ile hayvan ırklarının ıslah edilmesine katkı sağlamaktır. Sergi boyunca söz konusu amaçlar doğrultusunda düzenlenecek müsabakalara çok sayıda başvuru yapılmıştır.⁷⁵ Bu müsabakalar 21 Eylül'den 30 Eylül'e kadar devam etmiştir. Mahalli koşu müsabakaları için Acemler Demiryolunun kuzeyinde yer alan Paşa Çiftliği'ndeki 1.400 metre uzunluğundaki at yolu kullanılmıştır. Tecrübe, Bursa, Sergi, Nilüfer, Jandarma Süvari ve Reji Süvari olarak isimlendirilen altı farklı at koşusu üç günde gerçekleşmiştir. Söz konusu at koşularında ilk üçe girip başarılı bulunan katılımcılara komisyon tarafından 20 ile 100 mecediye arasında para ödülü verilmiştir. Ayrıca merkep koşusu, yaya ayak koşusu, çuval yarışı, el arabası koşusu, hamal koşusu, yağlı direğe tırmanma müsabakası ve velespit (bisiklet) yarışı gibi muhtelif programlar da düzenlenmiştir.⁷⁶ Söz konusu müsabakalarda da dereceye giren katılımcılara komisyon tarafından 3 ile 10 mecediye arasında para ödülü verilmiştir. Koşu ve yarış müsabakalarının haricinde güreş müsabakaları da yapılmıştır. Bu müsabakalarda başarılı olanların toplamda 100 mecediye ile ödüllendirilmesine karar verilmiştir.⁷⁷ Pehlivan güreşleri 30 Eylül günü ahalinin yoğun bir katılımıyla icra edilmiştir. Müsabakalarda meydana çıkan pehlivan adeti otuz çifti geçmiştir. Koç Mehmet pehlivan ise büyük mükâfatı almaya hak kazanmıştır.⁷⁸

Sergi komisyonu tarafından müsabakaların yanı sıra ziyaretçilerin eğlenmesine yönelik programlar da organize edilmiştir. Özellikle serginin gerçekleştiği Mülkiye İdadi Mektebi binasının bahçesinde çeşitli eğlenceler düzenlenmiştir. Bahçedeki bir dairede sinematograf gösterisi gerçekleştirilmiştir. Cuma, cumartesi, pazar ve salı günleri ince saz ve müzik eğlenceleri icra edilmiştir.⁷⁹ Söz konusu eğlencelerin haricinde Vali Tevfik Bey, 22 Eylül Cumartesi gecesi Bursa Sergisi'nin düzenlendiği alanda büyük bir balo tertip etmiş ve çok sayıda davetli baloya katılmıştır.⁸⁰ Ayrıca bu baloda piyango çekilişi de düzenlenmiştir.⁸¹

2.5 1906 Bursa Sergisinde Gerçekleşen Satışlar ve Ödül Kazananlar

Bursa Sergisi'nin hazırlık sürecinde ziyaretçi sayısının artırılması amacıyla komisyon tarafından yapılan çalışmaların sonuç verdiği ve birçok kişinin de bu vesile ile sergiyi ziyaret ettiği anlaşılmaktadır.⁸² Sergi binası sabahleyin saat⁸³ 1'de açılmakta ve saat 5'te ise kapanmaktadır. Saat 7'de tekrar açıldıktan sonra ise 11.30'a kadar açık kalmaktadır. Sergi bahçesi ise açılıştan

75 BOA. DH.MKT. 1089/38 1324 R. 17/10 Haziran 1906; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9120, 1324 B. 19/7 Eylül 1906, s. 3; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9147, 1324 Ş. 6/24 Eylül 1906, s. 3; *Hüdavendigar Gazetesi*, No: 2222, 1324 Ş. 15/4 Ekim 1906, s. 1.

76 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9145, 1324 Ş. 4/22 Eylül 1906, s. 3.

77 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9120, 1324 B. 19/7 Eylül 1906, s. 3.

78 *Hüdavendigar Gazetesi*, No: 2222, 1324 Ş. 15/4 Ekim 1906, s. 1.

79 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 289-290; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9100, 1324 C. 17/8 Ağustos 1906, s. 2.

80 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9152, 1324 Ş. 11/29 Eylül 1906, s. 2.

81 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 296.

82 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

83 Burada ifade edilen saatler ezani (alaturka) saate göredir.

gece saat 3'e kadar ziyaretçilerin kullanımına açıktır. Giriş ücreti çalgı ve müzikli eğlencelerin olduğu günlerde iki ve diğer günlerde ise bir kuruştur. Salı günleri sadece kadınlar sergiyi ziyaret edebilmektedir. Altı yaşından küçük çocukların ise sergi alanına girmesi yasaktır.⁸⁴

Bursa Sergisi'ni ilk gün 3.300, ikinci gün 2.650 ve üçüncü gün 2.020 kişi ziyaret etmiştir. Bununla birlikte birinci günde 4.500, ikinci günde 14.800 ve üçüncü günde ise 10.000 kuruşluk satış gerçekleşmiştir.⁸⁵ Serginin açılışından sonraki ilk on yedi günde ise 23.032 kuruş giriş ücreti hasılatı elde edilmiştir.⁸⁶ 1906 Bursa sergisini 6.025'i kadın olmak üzere toplamda 27.837 kişi ziyaret etmiştir. Ayrıca bu sergide 182.624 kuruşluk satış gerçekleşmiştir.⁸⁷ Sergide gerçekleşen satışların önceden belirlenen kurallar doğrultusunda yapıldığı anlaşılmaktadır. Satış işlemleri komisyona bağlı muhasebe heyetinin yetkisi ve denetiminde olup sergi sürecinde hademe, veznedar ve sandık eminleri de komisyon tarafından görevlendirilmiştir.⁸⁸ Sergide ürün ve eşya sahiplerinden teşhir ismi altında herhangi bir ücret alınmamıştır. Sadece gerçekleşen satışların yüzde beşi masraf karşılığında komisyona kalmış ve söz konusu gelir de organizasyon giderlerine harcanmıştır. Bununla birlikte sergi süresince satışı gerçekleşmeyen ürünler de sahiplerine iade edilmiştir.⁸⁹

Tablo 2. *Sergi Ziyaretçilerinin Memleketi, Sayısı ve Harcama Miktarı*

Ziyaretçilerin Memleketi (uyruğu) ve Sayısı		Ziyaretçilerin Harcama Miktarı	
Memleketi (uyruğu)	Sayısı (kişi)	Kuruş	Para
Osmanlı	27.639	162.300	10
Alman	56	1.955	
Fransız	67	11.047	20
İngiliz	22	968	
Avusturyalı	25	3.355	20
İsviçreli	2	130	
İspanyol	3	88	
İtalyan	3	48	
Acem	9	1.950	
Rus	2	108	
Flemenkli	6	489	
Hintli	3	185	
Toplam	27.837	182.624	10

Kaynak: *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 296.

84 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 289-290; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9100, 1324 C. 17/8 Ağustos 1906, s. 2.

85 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 291; *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

86 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9147, 1324 Ş. 6/24 Eylül 1906, s. 2.

87 *Bursa Sergisi Dergisi*, No: 4, (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909), s. ek; *Bursa Sergisi Dergisi*, No: 9, (Eylül 1325/ Eylül 1909), s. 106. Ayrıca 1909 Bursa sergisini toplamda daha fazla kişi ziyaret etmiştir. Buna rağmen 1906 sergisini ziyaret eden kadın sayısı 1909 sergisine göre daha fazladır.

88 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, s. 290-291.

89 BOA. ML.EEM. 575/32 1324 L. 22/9 Aralık 1906; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9016, 1324 Ra. 21/15 Mayıs 1906, s. 2.

Sergi nizamnamesine göre 1906 Bursa Sergisi'nde eşya ve ürün teşhir edenler arasında başarılı bulunanların teşvik edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda mükâfat olarak söz konusu kişilere nişan, madalya veya şahadetname verilmesi için hazırlık yapılmış ve komisyon tarafından katalog hazırlanmıştır.⁹⁰ Buna göre; birinin üçüncü, üçünün dördüncü, dördünün beşinci rütbeden mecidi ile ikisinin dördüncü rütbeden Osmanî ve birinin de üçüncü rütbeden şefkat olmak üzere toplamda on bir kişiye nişan verilmesi sergi komisyonu tarafından uygun görülmüştür. Bununla birlikte toplamda altmış dokuz kişinin de sanayi madalyası ile mükâfatlandırılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu seksen kişiden yirmi dördü kadın katılımcıdır. Ayrıca bu kişiler arasında birçok meslek gurubundan katılımcı bulunmakla birlikte ipekçilik, dokumacılık ve araba imalatçıları ile eğitimcilerin ön plana çıktığı görülmektedir.⁹¹ Nişan ve sanayi madalyalarının yanı sıra 1906 Bursa Sergisi'nde teşhir ettikleri ürün ve eşya karşılığında başarılı bulunan katılımcılara şahadetname verilmiştir.⁹² Hüdavendigâr Vilayeti'nden 387 kişi birinci derecede ve 135 kişi ise fevkalade derecesinde olmak üzere 522 kişi şahadetname almaya hak kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden ise 38 kişi birinci derecede ve 37 kişi ise fevkalade derecesinde olmak toplam 75 kişi şahadetname almıştır. Böylece bu sayı toplamda 597'ye ulaşmıştır.⁹³ Bununla birlikte serginin düzenlenmesinde görev alan yetkililer de rütbe ile terfi edilmiş veya nişan ile ödüllendirilmişlerdir. Örneğin; sergi sürecindeki çalışmalarından dolayı Nafia Ser-mühendisi Muavini Şefik Efendi, Bursa valiliğinin isteği ve merkezin de onayıyla üçüncü dereceden rütbe ile terfi edilmiştir.⁹⁴ Ayrıca Bursa Düyun-ı Umumiye Nazırı Mehmet Tevfik Bey'in üçüncü rütbeden ve Bursa harir teftiş memurlarından Mehmet Sabit ile Kırkor Efendilerin ise beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltiflerine karar verilmiştir.⁹⁵

90 BOA. Y..MTV. 285/167 1324 S. 25/20 Nisan 1906; *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9147, 1324 Ş. 6/24 Eylül 1906, s. 2.

91 BOA. Y..MTV. 291/123 1324 Za. 3/19 Aralık 1906.

92 II. Abdülhamit döneminde düzenlenen mahalli sergilerde başarılı bulunan katılımcılara mühürlü ve yazılı olarak şahadetname, tahsinname veya takdirname verilmiştir. Buna benzer bir durum Bursa Sergisi için de geçerlidir. Buna rağmen Bursa Sergisi'nde şahadetname almaya hak kazananların sayısı önceki sergilere göre çok fazladır. Örneğin; Diyarbakır sergisinde sadece on üç kişi tahsinname ile takdir edilmiştir. Ayrıca Trabzon Sergisi'nde de hem takdirname hem de şahadetname verilmiştir. Burada dört kişi şahadetname ve otuz yedi kişi de takdirname almıştır. Bursa Sergisi'nde ise diğer mahalli sergilere göre şahadetname verilen katılımcı sayısı çok fazladır. Bu durum Bursa Sergisi'nde eşya ve ürün teşhir eden bütün katılımcılara şahadetname verildiği düşüncesi oluşturabilir. Bununla birlikte söz konusu sergide teşhir ettikleri ürün karşılığında temyiz komisyonu tarafından takdir edildiği ve övüldüğü için şahadetname verildiği de arşiv belgelerinde açıkça belirtilmektedir. BOA. ML.EEM. 593/52 1325 S. 27/11 Nisan 1907; BOA. ML.EEM. 597/88 1325 Ra. 29/12 Mayıs 1907; BOA. BEO. 2081/156025 1321 Ra. 4/31 Mayıs 1903; BOA. Y..A...HUS 450/62 1321 Ra. 21/17 Haziran 1903; BOA. BEO. 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904; BOA. İ..DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903; *Sabah Gazetesi*, No: 4930, 1321 R. 22/18 Temmuz 1903, s. 2; *Sabah Gazetesi*, No: 4890, 1321 Ra. 12/8 Haziran 1903, s. 2; *İkdam Gazetesi*, No: 3228, 1321 Ra. 12/8 Haziran 1903, s. 2; *Trabzon Vilayet Salnamesi*, s. 221.

93 *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 296.

94 *Sabah Gazetesi*, No: 6081, 1324 B. 23/11 Eylül 1906, s. 1.

95 BOA. DH.MKT. 1126/64 1324 N. 22/29 Ekim 1906.

3. 1906 Bursa Sergisi Bağlamında Hüdavendigâr Vilayetinin İktisadi Durumu

Hüdavendigâr Vilayeti'nin ipekçilikte ve buna bağlı olarak ipekli dokuma ile halıcılıkta önemli bir mevkiye olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Sadece Bursa şehrinde serginin düzenlendiği dönemde 700 civarında ipekli kumaş ve krep, 600 kadar havlu, 60'tan fazla futa⁹⁷ ve 200'den fazla bez, bürümcek ve gömleklik helalî imal eden tezgâh bulunmaktadır. Söz konusu tezgâhlarda üretilen ipekli dokumalar Bursa ahali tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte İstanbul ve diğer Osmanlı vilayetlerine hatta bazı Avrupa memleketlerine dahi bu ürünler ihraç edilmiştir. Bursa Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası yetkilileri söz konusu ürünlerinin kullanışlı ve fiyatının da uygun olduğu için sergi sürecinde ziyaretçilerin rağbet göstereceğini düşünmüştür.⁹⁸ Dokuma üretiminde yer alan muhtabiye sanayisi ise vilayette mevcut bulunan en eski esnaf kollarındandır. Muhtab esnafı kıldan dokudukları heybe, soğuk mevsimlerde kullanılan hayvanlara mahsus örtü, yem torbaları ve kolan imal etmektedir. Ayrıca üzeri boncuklu bazı süslü hayvan takımları, küçük, renkli ve çeşitli boncuklarla süslü perde bağları ve kornişler üretmektedirler. Bununla birlikte söz konusu esnaf ev ürünlerinde kullanılan kumaşları da imal etmektedir. Özellikle bu ürünlerin son on beş-yirmi sene zarfında çok fazla rağbet görmeye başladığı ve çevre vilayetlere dahi satıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda muhtap mamulatinin sergide yer almasının bu ürünlere karşı gösterilen rağbeti daha da arttıracığı düşünülmektedir.⁹⁹ Söz konusu dokuma ürünleri ve diğer eşyaların sergide önemli bir yekûn tuttuğu görülmüştür. Bununla birlikte Bursa, havlu üretiminde de önemli bir merkez olup vilayetin başlıca ihraç ürünleri arasında yer almıştır. Sadece Bursa'nın önde gelen tüccarlarından Hacı Hakkı Efendi'nin sahibi olduğu 800 tezgâh bulunmaktadır.

Sergi şubeleri incelendiğinde halıcılık şubesi nitelik ve nicelik olarak ön plana çıkan şubelerdendir. Burada Isparta, Gördes, Uşak, Simav, Eskişehir, Kütahya, Kırşehir, Kayseri ve Sivas'tan gelen ipekli ve yünlü halılar teşhir edilmiştir. Bu şehirler halıcılığın en önemli imalat merkezleridir ve söz konusu şehirlerde her yıl üç milyon franklık halı üretilmektedir. Bu halılar nefaset ve latifliği bakımından İran halılarıyla rekabet edecek derecededir. Bu ise icra edilen yünün özgünlüğü ve boyaların mahiyetinden ileri gelmektedir. Hüdavendigâr Vilayeti de halıcılığın önemli merkezlerindedir.¹⁰⁰ Sergide hem sayısal hem maddi değeri yüksek, uzman ustalar tarafından üretilmiş birçok levhanın teşhir edildiği de görülmüştür. Söz konusu levhalar en meşhur ustaların yazılarını içermiştir. Ayrıca bu levhaların zeminleri Bursa'nın "şib" olarak tabir edilen ipekli kumaşlarından hazırlanmıştır. Bunların çerçeve ve bütün aksamalarında dahi sadece yerli ürünler kullanılmıştır.¹⁰¹

96 *Sabah Gazetesi*, No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906, s. 2.

97 Vücudun belden aşağı kısmını örtecek şekilde kuşanılan, genellikle ipekten bir çeşit önlük ve peştamaldır. Bk. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 394.

98 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9042, 1324 R. 17/10 Haziran 1906, s. 2.

99 *Sabah Gazetesi*, No: 6016, 1324 Ca. 16/8 Temmuz 1906, s. 3.

100 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906, s. 2.

101 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9042, 1324 R. 17/10 Haziran 1906, s. 2.

Hüdavendigar Vilayeti'nde mevcut bulunan en eski esnaf kollarından bir diğeri ise saraç sanayisidir. Bu ürünler Hüdavendigar Vilayeti'nde kullanıldığı gibi diğer vilayetlere de satılmaktadır. Ayrıca saraçların imal ettiği tek atlı araba koşumlarının da sergide teşhir edilmesinin fayda sağlayacağı yetkililer tarafından düşünülmektedir.¹⁰² Bu doğrultuda saraç ve dericilik şubesinde birçok ürün sergilenmiş ve ziyaretçilerin de beğenisini kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilerleme sağlamış sanayi dallarından birisi de araba imalatıdır. Gerek yük gerekse taşımacılıkta kullanılan arabalar Hüdavendigar Vilayeti'nde de imal edilmektedir. Gerçekte bu sanayi dalı marangozluk, demircilik ve döşemecilik gibi muhtelif zanaatların birleşmesinden vücuda gelmektedir. Son senelerde sadece yerli ürünler kullanılmış ve âdeti fabrika denilecek derecede imalathaneler tesis edilmiştir. Saraç esnafının her biri şevk ve gayretle çalışmış ve sergi için sepet ile körük çeşidinden arabalar imal etmişlerdir.¹⁰³ Yerli ustalar tarafından üretilen fayton, lando, kupa ve tatar arabaları serginin değerini arttırmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere yetkililer artık bu alanda ithalata ihtiyaç kalmadığını iftiharla belirtmiş ve bu durumdan memnuniyet duymuşlardır.¹⁰⁴ Söz konusu alanların haricinde vilayetin gıda alanında gelişme gösterdiği, çinicilik konusunda önemli bir mevkide bulunduğu ve vilayette orman ile maden mahsulatının da mühim olduğu bu sergi ile anlaşılmıştır.

Hüdavendigar Vilayeti'nin iktisadi durumu hakkında yukarıda ifade edilen olumlu gelişmelerin yanı sıra çözülmesi gereken büyük problemlerle de karşılaştığı görülmektedir. Hüdavendigar Vilayeti ahalisinin büyük bir kısmı ziraat ile meşguldür. Bununla birlikte teşhir amacıyla gönderilen ziraat mahsulü numunelerinin neredeyse hiçbirinin tam anlamıyla nizamnamede belirlenen kurallara uygunluk göstermediği de yetkililer tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bursa valiliği vilayet toprağının verimli olmasına rağmen mükemmel ürün yetiştirilememesini iki esas noktanın ihmal edilmesine bağlamıştır. İlki toprağın mahsul için hazırlanma sürecinde yeni ziraat aletleri kullanılmamış ve dönemin şartlarına uygun hareket edilmemiştir. Ziraat aletlerinin kullanımı konusunda çiftçiler yetkililer tarafından bilgilendirilmiş, sözlü ve fiili olarak uyarılmış ve teşvik edilmiştir. Buna rağmen çiftçilerin ancak yüzde birinin belirlenen uyarıları dikkate aldığı, çoğunluğunun ise eski usul çiftçiliği sürdürdüğü görülmüştür. İkincisi ise tohum seçimi konusunda yapılan yanlış tercihlerdir. Özellikle tohum seçiminde fennî kurallara riayet edilmediği ve bu sebeple de verimlilik konusunda beklenen faydanın görülmediği anlaşılmıştır.

Yetkililer bu sergi vesilesi ile mahallî dokuma ürünü olan halıcılığa dair de karşılaşılan bazı problemleri ifade etmiştir. Mesela halıların bir kısmının iplikleri boyandıktan sonra memlekete gelmekte ve yerli yün iplik yerine Avrupa malı ipliklerin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Avrupa ipliklerinin daha ucuz ve kolay ulaşılabilir olmasından kaynaklanmış ve bu ipliklerin piyasada kabul görmesi ile sonuçlanmıştır. Bu sebeple sanayi mekteplerinde iplik ve boyacılık sınıfları açılması gerektiği ve söz konusu sorunun da bu yöntem ile çözüleceği yetkililer tarafından

102 *Sabah Gazetesi*, No: 6016, 1324 Ca. 16/8 Temmuz 1906, s. 3.

103 *Tercümanı Hakikat Gazetesi*, No: 9042, 1324 R. 17/10 Haziran 1906, s. 2.

104 *Servet-i Fünûn*, No: 804, 1324 Ş. 01/20 Eylül 1906, s. 274.

belirtilmiştir. Ayrıca iplik boyama üzerine eğitim kurumları yaygınlaştıktan sonra dokuma fabrikalarının da tesis edileceği yetkililerce ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Sonuç

Osmanlı mahallî sergiciliğinin tarihî inkişafı 20. yüzyılın ilk yılında başlamış, bu inkişaf kısa sürede yeni sergilerin tertibi ve tecrübelerin edinilmesi ile tekâmül evresine girmiştir. Bu anlamda II. Abdülhamit döneminde Konya Sergisi ile başladığı anlaşılan mahallî sergicilik serüveni zamanla Osmanlı coğrafyasının diğer şehirlerine de sirayet etmiş, Halep, Sivas, İzmir, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Trabzon, Edirne ve Bursa gibi şehirlerde sergiler düzenlenmiş, bu süreç Osmanlıda sergicilik kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Mahallî sergiciliğin 20. yüzyılın başlarındaki tarihî serüveni ve sergicilik faaliyetlerinin misyonu bugünkünden çok daha farklı bir şekilde cereyan etmiştir. Bugün daha çok sanatsal ve estetik kaygılarla tertip edilen sergiler geçmişte daha spesifik bir amaca hizmet etmiş; yerli üretimin desteklenmesi, ithalata bağımlılığın azaltılması, Osmanlı topraklarında hayvancılık, tarım ve sanayinin geliştirilmesi gibi gayeler Osmanlı mahallî sergiciliğinin erken dönemdeki temel misyonları olmuştur. Bu yönüyle günümüzde dar sanatsal çerçevede ele alınan sergiciliğin, geçmişte bu amacının çok daha ötesinde bir misyonla icra edildiği, sınai, iktisadi ve sosyal açılardan devletin taşraya dokunuşuna imkân tanıyan bir araç olarak kurgulandığı ve yerli üretimi teşvik çabasının bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı mahallî sergiciliğinin inkişafı evresinde, esas itibarıyla bu sergicilik kültürünün de temelleri atılmış; mahallî sergilerin yapılış şekilleri ile organizasyon süreçleri bu evrede belli bir forma sokulmuştur. II. Abdülhamit dönemi mahallî sergileri bütünsel bir perspektifte ele alındığında, sergilerin açılış tarihlerinin genel olarak sultanın cülus ve doğumu gibi özel günlere göre ayarlandığı anlaşılmaktadır. Sergilerde teşhir edilecek ürünlerin tespit ve tayini meselesi ise belirli şartlara bağlanmıştır. Söz gelimi bir sergide teşhir edilecek mamul ve mahsullerin Osmanlı topraklarında üretilmiş veya yetiştirilmiş olması en önemli ve bağlayıcı şartlardan biri olarak belirlenmiştir. Bu düzenleme esas itibarıyla Osmanlı mahallî sergiciliğine tamamen yerli ve millî bir organizasyon kimliği kazandırmıştır. İthal ürünlere bu organizasyonların bazılarında yer verilmeyişi ve bazılarında ise çok sınırlı düzeyde yer verilmesi, bu durumun da yerli üretime katkı sağlaması düşüncesiyle gerçekleştirilmesi belirttiğimiz savımızı temellendiren önemli bir argümandır.

Osmanlı yerli ürünler sergiciliğinin ilk örneklerini oluşturan organizasyonlara katılımın hangi boyutlarda gerçekleştiği sergicilik faaliyetlerinin toplumdaki karşılığının tespit edilmesi açısından son derece önemlidir. Bu noktada II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yıl dönümünde, 1 Eylül 1906'da, açılan Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisi'ne katılımın derecesine dair kaynakların verdiği bilgiler doyurucu niteliktedir. Buna göre Hüdavendigâr vilayetinin ilk yerel sergisi

¹⁰⁵ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 292-293.

olmasına rağmen adı geçen sergiye hem katılımcı hem de ziyaretçi bağlamında büyük bir teveccüh gösterilmiş, sergi yoğun ilgi ile karşılanmıştır. Serginin vilayet özelinde düzenlenen ilk sergi olmasına rağmen bu denli rağbet görmesi, organizasyonların hem ekonomik hem de sosyal yönleriyle başarıya ulaştığını gösteren önemli bir örnektir. Dolayısıyla bu organizasyonların sınırlı bir çevrenin ilgisini çeken suni bir organizasyon olmadığını söylemek mümkündür.

Mahallî sergicilik faaliyetleri vilayetlerin birçok yönden tanıtımına da önemli katkılar sunmuştur. Bu sergilerde teşhir edilen ürünler genelde o vilayetin karakteristik mahsul ve mamulünün ön plana çıkmasını sağladığı gibi muhtelif ürünlerin mukayesesine imkân sunmuştur. Bununla birlikte vilayetlerin iktisadi özellikleri hakkında toplu istatistiki bilgilerin ortaya çıkmasına da yardımcı olmuştur. Söz gelimi Bursa merkezli Hüdavendigâr Vilayeti'nin ipekçilik, araba imalatçılığı ve dokuma üretiminde önemli bir mevkiye olduğu görülmüştür. Ayrıca bazı alanlarda artık ithalata ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte ziraat ve imalat sektöründe yaşanan problemlerin çözümüne yönelik fikirlerin oluşmasını da sağlamıştır. Bu organizasyonlar marifetiyle daha geniş kitlelere ulaşım mümkün olabilmiş, sanat ve sanatkârlar muhataplarıyla buluşturulmuş ve arz talep dengesinde olumlu ivme meydana getirilmiştir. Daha da önemlisi ise, düşünülenin aksine, II. Abdülhamit dönemi mahallî sergileri sonraki dönemlerde düzenlenecek olan mahallî ile yerli sergilere örnek teşkil etmiş ve yerli üretimin geliştirilmesi çabalarının bu dönemdeki varlığının önemli kanıtlarından biri olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları (BOA)

Bâb-ı Âli Evrâk Odası: BEO. 2048/153557 1321 M. 21/19 Nisan 1903; BEO 2058/154337 1321 S. 5/3 Mayıs 1903; BEO 2081/156025 1321 Ra. 4/31 Mayıs 1903; BEO. 2087/156507 1321 Ra. 13/9 Haziran 1903; BEO 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904; BEO. 2862/214589 1324 Ca. 9/1 Temmuz 1906; BEO 2903/217666 1324 B. 15/4 Eylül 1906; BEO 2911/218314 1324 B. 29/18 Eylül 1906.

Bâb-ı Âli Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet: ŞD. 536/22 1324 R. 28/21 Haziran 1906.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi: DH. MKT. 482/36 1321 B. 1/23 Eylül 1903; DH.MKT 1089/38 1324 R. 17/10 Haziran 1906; DH.MKT. 1126/64 1324 N. 22/29 Ekim 1906.

İrade, Dâhiliye: İ.DH. 1377/20 1318 Ca. 7/1 Eylül 1900; İ.DH. 1410/20 1321 Ra. 05/01 Haziran 1903; İ..DH. 1412/28 1321 Ca. 17/11 Ağustos 1903.

İrade, Orman ve Maadin: İ.OM.. 11/18 1324 Ca. 7/29 Haziran 1906.

Maârif Nezâreti, Mektubî Kalemi: MF. MKT 730/22 1321 C. 1/25 Ağustos 1903; BOA. MF. MKT 915/74 1324 M. 12/8 Mart 1906; MF.MKT. 947/37 1324 C. 11/13 Ağustos 1906.

Maliye Nezâreti, Emlâk-i Emiriyye Müdüriyeti: MLE.EEM. 559/17 1324 C. 17/8 Ağustos 1906; MLE.EEM. 575/32 1324 L. 22/9 Aralık 1906; MLE.EEM. 593/52 1325 S. 27/11 Nisan 1907; MLE.EEM. 559/72 1324 C. 21/12 Ağustos 1906; MLE.EEM. 597/88 1325 Ra. 29/12 Mayıs 1907.

Yıldız, Mütenevvi Evrâk: Y..MTV. 285/167 1324 S. 25/20 Nisan 1906; Y..MTV. 291/123 1324 Za. 3/19 Aralık 1906.

Yıldız, Perakende Evrâkı Maliye Nezâreti Maruzâtı: Y..PRK.ML.. 22/72 1319 Z. 22/1 Nisan 1902.

Yıldız, Resmî Maruzât: Y..A...RES 105/28 1317 L. 7/8 Şubat 1903.

Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı: Y..A...HUS 450/62 1321 Ra. 21/17 Haziran 1903; BOA. Y..A...HUS 454/126 1321 Ca. 28/22 Ağustos 1903; Y..A...HUS. 456/4 1321 C. 10/3 Eylül 1903.

Sürelî Yayınlar

Bursa Sergisi Dergisi, No: 1, (10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909); No: 4, (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909); No: 9, (Eylül 1325/ Eylül 1909).

Hüdavendigâr Gazetesi, No: 2222, 1324 Ş. 15/4 Ekim 1906.

İkdam Gazetesi, No: 2468, 1319 M. 19/9 Mayıs 1901; No: 2470, 1319 M. 21/11 Mayıs 1901; No: 2475, 1319 M. 26/16 Mayıs 1901; No: 2476, 1319 M. 27/17 Mayıs 1901; No: 2478, 1319 M. 29/19 Mayıs 1901; No: 3177, 1321 M. 20/18 Nisan 1903; No: 3228, 1321 Ra. 12/8 Haziran 1903; No: 3240, 1321 Ra. 24/20 Haziran 1903; No: 3307, 1321 C. 2/26 Ağustos 1903; No: 3309, 1321 C. 4/28 Ağustos 1903; No: 3316, 1321 C. 22/14 Eylül 1903; No: 3340, 1321 R. 16/8 Ekim 1903; No: 3371, 1321 Ş. 18/9 Kasım 1903.

Sabah Gazetesi, No: 4839, 1321 M. 20/18 Nisan 1903; No: 4890, 1321 Ra. 12/8 Haziran 1903; No: 4930, 1321 R. 22/18 Temmuz 1903; No: 4977, 1321 C. 11/3 Eylül 1903; No: 5043, 1321 Ş. 18/9 Kasım 1903; No: 6016, 1324 Ca. 16/8 Temmuz 1906, s. 3; No: 6068, 1324 B. 10/29 Ağustos 1906; No: 6069, 1324 B. 11/30 Ağustos 1906; No: 6073, 1324 B. 15/3 Eylül 1906; No: 6074, 1324 B. 16/4 Eylül 1906; No: 6075, 1324 B. 17/5 Eylül 1906; No: 6076, 1324 B. 18/6 Eylül 1906; No: 6081, 1324 B. 23/11 Eylül 1906.

Servet-i Fünûn, No: 801, 1324 B. 12/1 Eylül 1906; No: 804, 1324 Ş. 01/20 Eylül 1906.

Tercümanı Hakikat Gazetesi, No: 2009-7209, 1319 S. 3/22 Mayıs 1901; No: 2719-7919, 1321 S. 13/11 Mayıs 1903; No: 2748-7948, 1321 S. 4/8 Haziran 1903; No: 2841-8041, 1321 C. 19/11 Eylül 1903; No: 2846-8046, 1321 C. 24/16 Eylül 1903; No: 2897-8087, 1321 Ş. 6/27 Ekim 1903; No: 8692, 1323 R. 21/25 Haziran 1905; No: 8762, 1323 B. 3/3 Eylül 1905; No: 8764, 1323 B. 5/5 Eylül 1905; No: 9003, 1324 Ra. 8/2 Mayıs 1906; No: 9005, 1324 Ra. 10/4 Mayıs 1906; No: 9016, 1324 Ra. 21/15 Mayıs 1906; No: 9024, 1324 Ra. 29/23 Mayıs 1906; No: 9031, 1324 R. 6/30 Mayıs 1906; No: 9042, 1324 R. 17/10

Haziran 1906; No: 9047, 1324 R. 22/15 Haziran 1906; No: 9094, 1324 C. 11/2 Ağustos 1906; No: 9100, 1324 C. 17/8 Ağustos 1906; No: 9106, 1324 C. 23/14 Ağustos 1906; No: 9109, 1324 C. 26/17 Ağustos 1906; No: 9114, 1324 B. 2/22 Ağustos 1906; No: 9115, 1324 B. 14/2 Eylül 1906; No: 9116, 1324 B. 15/3 Eylül 1906; No: 9117, 1324 B. 16/4 Eylül 1906; No: 9118, 1324 B. 17/5 Eylül 1906; No: 9119, 1324 B. 18/6 Eylül 1906; No: 9120, 1324 B. 19/7 Eylül 1906; No: 9145, 1324 Ş. 4/22 Eylül 1906; No: 9147, 1324 Ş. 6/24 Eylül 1906; No: 9152, 1324 Ş. 11/29 Eylül 1906.

Yayınlanmış Vesikalar

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Hüdavendigâr Vilayet Matbaası, Bursa 1325.

İstanbul Beyne'l-milel Sergi ve Panayır Küşâdı Meselesi, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul 1928.

Sivas Vilayet Salnamesi, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas 1321.

Sivas Vilayet Salnamesi, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas 1325.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon Vilayet Matbaası, Trabzon 1322.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akçura, Gökhan, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınevi, İstanbul 2009.

Asan, Hakan, "Osmanlı Mahalli Fuarcılığı Üzerine Bir Kesit: Sivas Hamidiye Sınat ve Ziraat Sergisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 17, (2021), s. 225-256.

Ayverdi, İlhan *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

Balcı, Ercüment, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Anadolu'da Mahalli Bir Fuar: Biga Sanayi ve Zirai Ürünler Sergisi (7 Eylül-7 Kasım 1916)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 146, (2003), s. 85-106.

_____, "İstanbul'un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863)", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. IV, İstanbul BB. Kültür Yayınları, İstanbul (2015), s. 231-235.

Münif, "Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin Vukû-ı Küşâdı", *Mecmua-i Fünun*, No: 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (1279), s. 362-367.

Okumuş, Ruveyda, "II. Abdülhamid Devrinde Yıldız Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, (2020), s. 113-140.

Önder, Mehmet, "Anadolu'da Açılan İlk Halı-Kilim Sergisi ve Maraşal Hinderburg'a Hediye Edilen Bir Konya Halısı", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 6, (1963), s. 98-101.

Öney, Ayhan, *İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü*, Turhan Kitabevi, Ankara 1978.

Özcan, Abdülkadir, "Mehmet Tevfik Bey", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara (2003), s. 536-537.

Yılmaz, Emrah, "Osmanlı'nın Son Döneminde Konya'da Halıcılık ve Konya Halı-Kilim Sergisi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 27, (2021), s. 360-388.

Ziraat Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

TANZİMAT DEVRİ'NDE REFORMİST BİR VALİ: MEHMED RÂŞİD PAŞA'NIN SURIYE VİLAYETİ VALİLİĞİ (1866-1871)

A REFORMIST GOVERNOR IN THE TANZİMAT ERA: MEHMED RASHİD PASHA'S GOVERNORSHIP IN THE PROVINCE OF SYRIA, 1866-1871

Sinan ÇAKAR*

Öz

1860 yılında Cebel-i Lübnan ve Şam'da yaşanmış olan Müslüman-Hristiyan çatışmaları nedeniyle Doğu Akdeniz'de Osmanlı devlet otoritesi ve kamu düzeni ortadan kalkmıştı. Çatışmalar neticesinde Osmanlı Arap coğrafyasına, Napolyon'un Doğu Seferi'nden sonra ilk defa yabancı bir ülkenin askerî birliği bölgeye ayak basmıştı. Bunun üzerine Babıali, sadece Osmanlı Arap vilayetlerinde değil, bütün Osmanlı vilayetlerinde genel bir idari reform gerçekleştirdi. Babıali tarafından 1864 yılında hazırlanan Vilâyet Nizamnâmesi ile Osmanlı taşrasındaki idari yönetim modernleştirildi ve bu doğrultuda, Şam, Trablusşam ve Sayda valilikleri birleştirilerek Suriye Vilayeti oluşturuldu. Yeni idari sistemin bölgede sağlıklı bir şekilde uygulanması için de tecrübeli vali Mehmed Râşid Paşa, 1866 yılında Suriye valiliği görevine tayin edildi. Râşid Paşa'nın valilik görevine atandıktan sonra ilk önceliği vilayet içerisindeki barış ortamını daimi kılmaktı. Bunu yapabilmek için birtakım merkezîyetçi politikalara imza attı. Merkezîyetçi politikaların yanı sıra vilayetin iktisadi hayatını kalkındırmak için de birçok girişimde bulundu. Râşid Paşa tüm bu faaliyetleri icra ederken, Suriye vilayeti dâhilindeki nüfuz sahibi kişi ve kabilelerle yakın münasebetler kurarak, bölge ahalisi üzerinde devlet otoritesinin kurulmasını sağladı. Bu faaliyetlerinin dışında, bölgedeki yabancı konsolosların arasından, siyaseten ortak menfaatlere sahip olan ülke konsoloslarıyla dostane ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Aynı zamanda menfaat çatışması yaşadığı konsoloslarla da ciddi problemler yaşayarak vilayet içerisinde siyasal bir denge kurmaya özen gösterdi. Bu makalede, 1866-1871 yılları arasında beş yıl boyunca Suriye valiliği görevinde bulunan Râşid Paşa'nın valilik döneminde yarattığı etki ve bu etkinin uzun vadeli sonuçları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Mehmed Râşid Paşa, Suriye Vilayeti, Osmanlı Arap Vilayetleri, Şam, Beyrut, Cebel-i Lübnan

Abstract

In 1860, due to the Muslim-Christian conflicts in Mount Lebanon and Damascus, the state authority and public order in the Ottoman Levant disappeared. As a result of the conflicts, the military unit of a foreign country entered the region for the first time after Napoleon's Military Expedition. Thereupon, the Sublime Porte carried out a general administrative reform not only in the Ottoman Levant but also in all Ottoman provinces. The administrative system in the Ottoman provinces was modernized with the regulations prepared by the Sublime Porte in 1864. In this direction, the governorships of Damascus, Tripoli

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sinan.cakar@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1854-7229

and Sidon were merged into new established Province of Syria. Experienced governor Mehmed Rashid Pasha was appointed as the governor of Syria in 1866 to see the implementation of the new administrative system in the region. The first priority of Rashid Pasha right after his appointment was to perpetuate the peace environment in the province. In order to do this, he followed a centralist policy. In addition, he made many attempts to develop the province's economy as well. While Rashid Pasha was carrying out all these activities, he established close relations with the influential people and tribes within the Syrian province, and as a result of the efforts, he ensured the establishment of state authority over the people of the region. Apart from these activities, he look out to establish friendly relations with the consuls of the countries who have joint political interests among the consuls in the region. At the same time, he sought to establish a political balance within the province by experiencing serious problems with the consuls with whom he had a conflict of interest. The purpose of this article is to present a perspective on the influence of Rashid Pasha during his governorship and the long-term consequences of this effect.

Keywords: Ottoman Empire, Mehmed Rashid Pasha, Levant, Syria Province, Ottoman Arab Provinces, Damascus, Beirut, Mount Lebanon

Giriş

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Arap vilayetlerindeki statükonun değişime uğramasına neden olan pek çok hadise meydana gelmişti. Sözü edilen statükonun altüst olmasında en büyük etken, Napolyon'un 1798 yılında düzenlediği Mısır Seferi olmuştu. Bu hususta âdeta bir kırılma noktası olan Mısır Seferi, 19. yüzyılda Arap vilayetlerinde ortaya çıkacak önemli hadiselerle zemin hazırlamıştı. Napolyon'un seferinin yarattığı etki alanına Mısır'dan sonra, en çok maruz kalan yer Batılıların Levant diye tabir ettiği ve Osmanlıların ise Bilâd-ı Şam olarak adlandırdığı bölgeydi.¹ 19. yüzyılın başında Bilâd-ı Şam bölgesi, önce Napolyon'un işgali teşebbüsüyle karşı karşıya kalmış, daha sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı neticesinde, 1831-1841 yılları arasında on sene boyunca Kavalalı ordusunun hükmü altında kalmıştı. 15 Temmuz 1840 tarihinde imzalanan Londra Protokolü gereğince Kavalalı Mehmed Ali Paşa, asker ve memurlarını geri çekse de ardında devlet kurumlarının otoritesinin felce uğradığı ve ticari gücünü eskisine nazaran kaybetmiş bir bölge bırakmıştı.²

Bilâd-ı Şam coğrafyasında, Kavalalıların elinden Osmanlı idaresine yeniden intikal edene dek oluşan otorite boşluğunda çeşitli hadiseler meydana gelmişti. Bunlardan ilki 1840 yılında Lübnan Dağları'nda meydana gelen Dürzi-Marunî çatışmasıydı.³ 1840 çatışmaları geniş bir coğrafyaya yayılmadan nihayete ermişti. Ancak çatışmaların iki toplum arasında bir husumet yaratmasıyla, etkilerini uzun vadede gösterecekti. Böylelikle 1840 yılında Bilâd-ı Şam'da yaşanan hadiselerle,

1 Makale içerisinde kullanılan *Levant* tabiriyle, Doğu Akdeniz'in doğu kıyıları ve o kıyıların hinterland bölgeleri kastedilmektedir. Osmanlıların Bilâd-ı Şam olarak tabir ettiği bu bölge, günümüzde Lübnan, Suriye, Filistin, İsrail ve Ürdün topraklarını kapsamaktadır. Klasik dönemde Bilâd-ı Şam bölgesiyle alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-1775*, Küre Yayınları, İstanbul 2021.

2 Ali Akyıldız ve Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-9.

3 1860 Temmuz'unda Şam şehrinde meydana gelen çatışmalar makalenin devamında, literatürde ele alındığı gibi *Şam Olayları* olarak tabir edilecektir. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Los Angeles 1993, s. 30.

muayyen olmayan bir istikbalde meydana gelecek olayların arka planı oluşmuştu. 1858 yılında tekrar alevlenen Dürzî-Marunî çatışmaları üç yıl boyunca devam etmişti. 1860 yılına gelindiğinde ise çatışmalar Lübnan Dağları'ndan bölgedeki büyük şehirlere sıçramıştı. 1860 Temmuz'unda Şam şehrinde yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları, son derece kanlı bir hâle bürünmüştü. Bölgedeki asker ve sivil memurların şehirdeki olayları bastırmakta yetersiz kalması üzerine Babiali, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı bölgeye idari ve askerî yetkilerle donatarak göndermişti. Fuat Paşa'nın Beyrut'a ulaşarak kontrolü ele alması sonucunda kurulan mahkemelerde, olayların yaşanmasında sorumluluğu olduğu gerekçesiyle Şam Valisi Müşir Ahmed Paşa dâhil olmak üzere birçok kişi idam edilmişti.⁴ Bununla birlikte Şam'daki çatışmalar, kısa sürede kontrol altına alınamaması sebebiyle yabancı basında genişçe yer almış ve uluslararası bir mesele hâline gelmişti.⁵ 3 Ağustos 1860 tarihinde Paris şehrinde İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katılımıyla bölgedeki çatışmalarla ilgili konferans düzenlenmiş ve konferansın akabinde Fransa 16 Ağustos'ta olayların kontrol altına alınması için Beyrut'a 7 bin asker çıkarmıştı. Fransa'nın hamlesi karşısında diğer büyük devletler de donanmalarıyla Lübnan kıyılarına ulaşmıştı.⁶ Yaklaşık bir sene sonra yabancı devlet temsilcilerinin iştirak etmesiyle İstanbul'da toplanan konferans sebebiyle Fransız askerleri Beyrut'tan geri çekilmiş ve 9 Haziran 1861'de imzalanan Beyoğlu Protokolü gereğince hazırlanan ve Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi⁷ olarak tarihe geçen belge ile Lübnan Dağı'nda, vilayet idaresinin dışında kalacak şekilde özel bir idare kurulmuştu.⁸

Bütün bu yaşanan tecrübelerin ardından Babiali, Lübnan'da oluşan yeni statükonun İmparatorluğun diğer bölgeleri için emsal teşkil etmesine mâni olmak ve taşrada yeni bir idari sistem inşa etmek amacıyla 1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi'ni yürürlüğe koymuştu. Yeni vilayet sistemi, Tuna Vilayeti örneğinde Midhat Paşa tarafından başarıyla uygulanması üzerine İmparatorluğun diğer coğrafyalarında da tatbik edilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda 1865 yılında, Trablusşam, Şam ve Sayda valilikleri birleştirilerek Suriye Vilayeti oluşturulmuştu.⁹ Vilayet sisteminin işler hâle gelmesinde istediği verimi alamayan Babiali, Suriye Valisi Esad Muhlis Paşa'yı azletmişti. Onun yerine Tercüme Odası'ndan yetmişmiş, Rumeli taşrasında muhtelif yerlerde görev almış ve İzmir Vilayetindeki valilik göreviyle rüşünü ispat etmiş olan Mehmed Râşid Paşa'yı tayin etmişti. Böylelikle Râşid Paşa'nın, 5 yıl sürecek olan ve birçok gelişmeyi içerisinde barındıran Suriye Valiliği dönemi başlamıştı.

Bu makalenin konusunu oluşturan Râşid Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılanma süreci olan Tanzimat Devri'ne damga vuran önemli valilerden biri olmakla birlikte, Midhat

4 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 109-111.

5 "The Civil War in Syria", *The New York Times*, 21 Temmuz 1860.

6 Charles Henry Churchill, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, B. Quaritch, London 1862, s. 220-227.

7 Nizamnâmenin tam metni için bk. *Düstûr, I. Tertib IV. Cild*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 695-701.

8 Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 143.

9 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 54-55.

Paşa'nın aksine Meşrutiyet yanlısı aydınlarla ve hanedan üyeleriyle siyasi irtibat kurmayarak merkezî idarede daha fazla nüfuz sahibi olamaması sebebiyle, daha sonra yapılan araştırmalarda oldukça göz ardı edilmiş bir devlet adamıydı. Oysa Râşid Paşa, Midhat Paşa gibi taşra valiliklerinde önemli icraatlara imza atmış reformist bir valiydi. Reformist bir vali tabirinden kastedilen ise idari manada yapılan yeniliklerle bölgedeki Osmanlı otoritesinin güçlendirilmesinin dışında, vilayet toprakları içerisinde sosyal, iktisadi, ulaşım ve haberleşme alanlarında birtakım reformların hayata geçirilmesiyle modern bir yapının kurulmasını arzu eden bir vali profili oluşturmıştır.¹⁰ Bu bağlamda makale içerisinde, Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemindeki faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte, görev süresi boyunca izlediği idare tarzı ve yarattığı etki alanı da gözler önüne serilecektir.

1. Mehmed Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Öncesindeki Kariyeri ve Görev Yerine Ulaşması

Mehmed Râşid Paşa, Kavalalı'nın yakın maiyetinden olan Dramalı Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1825 yılında Kahire'de doğmuştu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1844 yılında tahsil görmek üzere Fransa'ya gönderilen 143 öğrenci arasında kendisi de bulunuyordu. Râşid Paşa Paris'e gönderildiğinde, Fransa Savaş Bakanlığına bağlı olarak Kavalalı'nın talimatıyla kurulan Mısır Askerî Okulu'nda, Fransızca, kaligrafi, coğrafya, topoğrafi, matematik, askerî ilimler ve topçuluk alanında umumi dersler almıştı.¹¹ Eğitimini tamamlanmasının ardından Mısır'a geri dönerek Ahkâm-ı Mısıriye azası olarak Mısır bürokrasisinde ilk memurluk görevini almıştı.¹² 1851 yılında babası Dramalı Hasan Paşa'nın, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde, babasıyla birlikte Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a gitmişti. İstanbul'a geldikten sonra aldığı eğitim neticesinde Fransızcaya hâkim olmasının sağladığı avantajla kendisine Tercüme Odası'nda yer bulmuştu.¹³ Tercüme Odası'nda memur olarak başlayan Babialı kariyeri, üçüncü rütbeden memur olarak terfi alarak devam etmişti.¹⁴

Üç sene kadar Tercüme Odası'nda görev almasının ardından, Erdek ve Tekfurdağı kaymakamlığı görevine tayin edilerek ilk idari görevlerini aldı. Daha sonra Tuna kıyısında stratejik bir mevkiye bulunan Tulca'ya mutasarrıf olarak atandı ve burada gösterdiği yararlılıklardan dolayı Rumeli Beylerbeyliği payesiyle İşkodra Mutasarrıflığına tayin edildi.¹⁵ İşkodra'daki görevinde Râşid Paşa'yı meşgul eden konu Karadağlı ayrılıkçıların eşkıyalık faaliyetleriydi.¹⁶ Ancak bir süre

10 Jean Luc Arnaud, *Damas: Urbanisme et Architecture 1860-1925*, Sindbad Actre Sud, Paris 2006, s. 58.

11 James Heyworth Dunne, *An Introduction to The History of Education in Modern Egypt*, Luzac & Co., London 1938, s. 253, 258.

12 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1358.

13 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mâbeyn-İrade (MB.İ), 7/57, 21 Cemazeyilevvel 1268 / 13 Mart 1852.

14 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 259/16036, Lef. 1, 21 Zilhicce 1268 / 6 Ekim 1852.

15 BOA, Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.JDVN), 170/93, 29 Rebiyülevvel 1278 / 4 Ekim 1861.

16 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair (A.JMKT.NZD), 381/91, 27 Cemazeyilevvel 1278 / 30 Kasım 1861.

sonra İŝkodradaki durum kontrolden çıkmış, Karadağlılar Osmanlı askerî birliklerini yenilgiye uğratarak İşkodra'yı tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine acilen İstanbul'a geri çağrılan Râşid Paşa, payitahtta İŝkodradaki görevinde başarısız olmasından dolayı bazı devlet adamları tarafından tenkit edilmişti.¹⁷ Râşid Paşa, olayların bastırılması üzerine tekrardan Rumeli'de Belgrad Muhafızı olarak görev almıştı.¹⁸ Ardından yeniden Tulca mutasarrıflığına tayin edilmişti.¹⁹ Bir nevi rütbesinin düşürülmesi anlamına gelen bu kararın ardından Vidin Valiliğine tayin edilmiş, fakat Vidin ve Silistre valiliklerinin birleŝtirilip Tuna Vilayetinin kurulmasıyla buradaki görevinde de pek fazla vakit geçirememiŝti.²⁰

1864 yılının sonbaharında herhangi bir memuriyette bulunmayan Râşid Paşa'nın talihi, İzmir Valisi Kabûli Paşa'nın görevinden istifa etmesiyle deđiŝmiŝti ve 11 Aralık 1864 tarihinde Kabûli Paşa'nın yerine İzmir Valiliğine tayin edilmişti.²¹ Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın kendisi gibi Tercüme Odası'ndan yetişmiş olan ve yeteneklerine güvendiği Râşid Paşa'ya, bir de vezaret rütbesi vererek İzmir'e göndermesi kendisine ne denli güvendiğinin âdeta bir nişanesi niteliğindedir.²² Râşid Paşa, bir buçuk yıl süren İzmir Valiliği görevinde beklentileri boŝa çıkarmamıŝ, özellikle şehirde meydana gelen kolera salgınının bertaraf edilmesinde gösterdiği gayretlerden dolayı birinci rütbeden Mecidiye nişanına layık görülmüştü.²³ Râşid Paşa, İzmir'deki görevi boyunca büyük bir vilayete, vali olabileceğine dair rüŝtünü ispat etmesiyle beraber Babıalî'nin kendisine duyduğu güveni arttırmıştı. Sözü edilen güven duygusu, mevcut Suriye valisinin görevinden alınarak Suriye Valiliği görevinin Râşid Paşa'ya verilmesiyle tezahür etmişti.²⁴

Suriye, yakın tarihinde yaşanan kanlı çatışmalar ve kozmopolit yapısıyla, idare edilmesi zor bir vilayetti. Bu bağlamda Râşid Paşa'nın Suriye Valiliğine tayin edilmesi bir terfi olarak dahi görülebilirdi. Zira Râşid Paşa bu mevkide de başarılı olması hâlinde merkezî idarede bir göreve aday olabilecek konuma gelebilecekti. Bu durumun farkında olan Râşid Paşa 26 Temmuz 1866'da Beyrut limanına ulaşmış ve selefi olan Esad Muhlis Paşa ile vilayetin mevcut durumuna dair müzakerede bulunmuştu. İlaveten Râşid Paşa, kendisini yabancı temsilcilere tanıtılabilmek amacıyla Beyrut'ta birkaç gün kalarak resmî kabullerde de bulunmuştu.²⁵ Râşid Paşa, kendisinden bir önceki valinin tecrübelerinden faydalanmak istemesi ve bölgede bulunan konsolosluk yetkilileriyle münasebet kurmaya başlamasıyla, vilayetin idaresini daha baştan ele alan temkinli bir vali profili çizmiŝti. Nitekim kendisinden 6 yıl önce vali olarak görevde bulunan

17 Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa, İŝkodradaki başarısızlıktan dolayı Râşid Paşa'ya hitaben "Böyle âdeme orduyu nasıl inanıp da göndermeli. Bari bizzat ben gideyim" diyerek devlet ricalinin içerisinde eleŝtirmiŝti. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 250.

18 BOA, A.]MKT.NZD, 435/24, 26 Muharrem 1279 / 24 Temmuz 1862.

19 BOA, A.]MKT.NZD, 254/57, 8 şaban 1279 / 29 Ocak 1863.

20 BOA, Sadaret Mektubi Umum Vilâyât (A.]MTK.UM), 811/19, Cemazeyilevvel 1281 / 18 Ekim 1864.

21 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.]MKT.MHM), 320/6, 12 Receb 1281 / 11 Aralık 1864.

22 BOA, İ.DH, 531/36840, 22 Receb 1281 / 21 Aralık 1864.

23 BOA, İ.DH, 541/37608, 6 Cemazeyilevvel 1282 / 27 Eylül 1865. Râşid Paşa'nın Mecidiye niŝanıyla, Abdullâh Biraderlerde çektirdiği fotoğraf için bk. Ek.1.

24 BOA, A.]MKT.MHM, 360/53, 5 Rebiyülevvel 1283 / 18 Temmuz 1866.

25 BOA, A.]MKT.MHM, 361/72, 1 Ağustos 1282 / 13 Ağustos 1866.

Müşir Ahmed Paşa'nın, Şam Olayları'nda gösterdiği zafiyet sebebiyle idam edilmesi Râşid Paşa'nın görev süresi boyunca temkinli ve tedbirli olmasını sağlayacaktı. Nitekim vilayetteki barış ortamının bozulmasına müteakiben bir iç çatışmanın yaşanmasının ardından yüksek rütbeli bir kumandan ve aynı zamanda vali olan bir ismin dahi gözden çıkarıldığı bir ortamda, Râşid Paşa'nın aynı kaderi paylaşmaması için vilayet idaresinde ve izlediği politikalarda oldukça dikkatli davranmasını gerektiriyordu. Râşid Paşa, bütün bu tarihsel arka planın tesiriyle, idare tarzını belirleyecek ve icraatlarıyla beş yıl boyunca kesintisiz olarak vilayeti yönetecekti.

2. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Dönemi'nde İzlediği İdare Tarzı ve Reformları

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği görevine tayin edilmesiyle izlediği idari anlayış kısa sürede icraatlarına yansımıştı. Göreve tayin edilmesinin ardından Râşid Paşa'nın öncelikli hedefi yeni vilayet sisteminin, vilayet hudutları içerisinde işler duruma gelebilmesiydi. Vilayet sisteminin işler duruma gelebilmesi için, bölgenin idaresini kolaylaştıracak ve refahını arttıracak ıslahatların yapılması oldukça önemliydi. Şam merkezli olan Suriye vilayeti, Halep'in güneyinden, Lübnan Dağları'na oradan Akdeniz kıyılarına ve oradan da Mısır Hıdivliği ve Hicaz Vilayeti hudutlarına kadar geniş bir coğrafi sahayı kapsamasından mütevellit, vilayet sınırları içerisindeki yerleşim yerlerinin Şam ile kısa sürede haberleşebilmesi mühim bir yer arz ediyordu.²⁶ Râşid Paşa'nın önceki görev bölgelerinde de haberleşme ağlarının tesis edilmesine önem vermesi, yeni görev bölgesindeki idari anlayışına etkide bulunmuştu.²⁷ Bu bağlamda atılan ilk adım Şam-Hama-Humus-Halep güzergâhı arasında telgraf hattının kurulmasıydı.²⁸ Valiliği sırasındaki ilk icraatların haberleşme alanında yapılması hem Babialî'nin hem de Râşid Paşa'nın arzu ettiği bir durumdu. Zira Babialî, mazide tecrübe ettiği gibi, istikbalde Suriye'de devletler arası bir mesele hâline gelebilecek bir problemin çıkmasını arzu etmiyordu. Babialî'nin bu hususta özen göstermesinin, Râşid Paşa'nın idare tarzına da yansımaları tabiiydi. Bu doğrultuda Râşid Paşa'nın idare tarzında ana hedefi, vilayet içerisindeki sükûnet ve emniyeti daimî olarak sağlamaktı. Bu anlayışla 1860 yılında meydana gelen çatışmalar gibi, vilayetin ücra noktalarında yaşanan bir vakanın vilayet merkezine sıçramasının önüne geçilebilecekti. Zira telgraf hattının temin edilmesiyle, olumsuz bir hadisenin haberi, kısa sürede Şam'a ulaşacak ve vilayet merkezi ona göre adım atabilecekti. Vilayetin kuzeyine doğru uzatılan telgraf hattından sonra, Şam'ın güneyine Havran bölgesine de bir telgraf hattı çekilerek vilayet merkezinin taşrayla irtibatı kısmen sağlanmıştı.²⁹ Vilayet içerisinde kurulan telgraf altyapısı, daha sonraki yıllarda Midhat Paşa'nın

26 Râşid Paşa'nın valilik yaptığı dönemde Suriye vilayetinin hudutları çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. 1872 yılında Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık yapılması ve ardından 1888 yılında Beyrut Vilayeti'nin kurulmasıyla, Suriye vilayeti daha önceki hudutlarına göre oldukça küçük bir bölgeyi kapsayacaktı. 1866-1872 yıllarında Suriye Vilayet sınırlarını gösteren harita çizimi için bk. Ek. 2.

27 Râşid Paşa, İşkodra mutasarrıflığı görevini icra ederken İşkodra'dan Podgorica'ya kadar telgraf hattının uzatılması konusunda Babialî'yi bilgilendirmişti. Bk. BOA, A.İMKT.NZD, 415/4, 28 Şevval 1278 / 28 Nisan 1862.

28 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 1062/55, 20 Şaban 1283 / 28 Aralık 1866.

29 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 576/25856, 27 Rebiyülahir 1284 / 29 Temmuz 1867.

Suriye Valiliği döneminde (1878-1880) yenilenecekti.³⁰ Telgraf altyapısının tesis edilmesinin ardından, Râşid Paşa haberleşme kanallarının çeşitlenmesi için posta hizmetini Şam şehriyle tanıştırmış, 1869 yılında Şam'da Posta ve Telgraf binası inşa edilmişti.³¹ Böylece Şam şehri, vilayet içerisindeki haberleşme ağının merkezi konumuna gelmişti.

Râşid Paşa haberleşme altyapısının tesis edilmesinin dışında, Şam şehri başta olmak üzere modern şehrin kurulması ve bölgedeki ulaşım ağının güçlendirilmesi yolunda bazı icraatları hayata geçirmişti. Şehrin daha modern bir görünüm kazanması hususunda Şam şehrinin merkezi konumunda olan Merce Meydanı'na su kanalı inşa ettirmiş ve şehrin merkezine giden ara bölgelere kaldırımlı, su giderlerine sahip modern caddeler yapılmıştı.³² İnşa faaliyetlerinde yabancı mimar ve mühendisleri görevlendiren Raşid Paşa, yapılan yatırımlarla şehrin daha Avrupaî bir çehreye bürünerek, modern ve merkezi bir şehre dönüşmesini tasarlamıştı.³³

Vilayet merkezi olan Şam şehri ile vilayete bağlı olan sancaklar arasındaki irtibatın sağlanmasıyla birlikte, önem verilen diğer bir mesele ise vilayet sisteminin bir alt birimi olan sancak yöneticilerine verilen talimatların uygulanabilmesiydi. Bu açıdan Râşid Paşa oldukça şanslı bir valiydi, zira gelecekte devletin üst kademelerinde görev alacak birçok yetenekli bürokrat, valiliği döneminde emri altında bulunmuştu. 1869 yılında Suriye vilayetine bağlı olan sancak idarecilerine bakıldığında ortaya çıkan tablo oldukça dikkat çekicidir.³⁴ 1869 yılında Trablus Sancağı mutasarrıfı olan Kıbrıslı Kâmil Paşa, II. Abdülhamid devrinde sadrazam olarak uzun yıllar hizmet verecekti. Havran mutasarrıfı olarak görev alan Şam'ın önde gelen ailelerinden Abidzâdelere mensup olan Holo Paşa ve Suriye vilayeti dâhilinde yirmi sene boyunca görev yapan oğlu İzzet Holo ilerleyen yıllarda İmparatorluğun kritik görevlerinde bulunacaktı.³⁵ Yine dönemin Kudüs mutasarrıfı olan Nazif Paşa nazırlık, valilik gibi birçok devlet memuriyetinde görev almasının ardından, 1889 yılında Şam Valisi iken hayatını kaybedecekti.³⁶ Kaldı ki sözü edilen memurlar, daha sonraki yıllarda önemli mevkilere gelmeleriyle değerli hâle gelmemişlerdi. Holo ve Kâmil Paşalar, Suriye'de mutasarrıf olarak görev yaparken Avusturya ve İran devletleri tarafından gönderilen nişanlar sayesinde uluslararası alanda saygınlık kazanmış isimlerdi.

30 Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi için bk. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 392-444.

31 Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume I*, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 123.

32 Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume II*, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 197, 276.

33 Gazete haberinde bölgedeki İngiliz mühendislerin hareketliliğinden bahsedilmiştir. Bk. "Syria", *The Levant Herald*, 16 Nisan 1870.

34 1868 yılında basılan Suriye vilayet salnamesine göre Suriye Vilayeti; Şam, Kudüs, Beyrut, Trablus, Akkâ, Hama, Havran ve Belka sancaklarından oluşmaktaydı. Görev yapan mutasarrıf ve sancakların listesi için bk. *Suriye Vilâyet Salnamesi*, Şam 1286, s. 54.

35 İbrahim Küreli, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 21-22. 1865-1884 yılları arasında Suriye vilayetinde çeşitli görevlerde bulunan Arap İzzet Paşa, II. Abdülhamid döneminde, padişaha yakın olan isimlerden biri olacak ve bu vasfıyla Osmanlı Arap vilayetlerine dair üretilen politikalarda etkili bir figür hâline gelecekti.

36 Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali 1839-1922*, The ISIS Press, İstanbul 1999, s. 99.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, Babıali'nin bölgeye verdiği ehemmiyet neticesinde, önemli memurlarını Suriye'ye tayin ettiğini ve Râşid Paşa'nın da bu memurları becayış usulü³⁷ aracılığıyla verimli bir şekilde görevlendirdiği görülmektedir.

Öte yandan Râşid Paşa'nın idari alanda yaptığı diğer bir hamle, kâğıt üzerinde vilayet topraklarında bulunan ama vilayet sistemi içerisinde idari sisteme bağlanmamış bölgelere askerî birlikler göndererek teşkilatlandırması olmuştur.³⁸ Vilayet sistemine dâhil edilmemiş bölgelerden biri Şam'ın güneyinde bulunan ve günümüz Ürdün topraklarının kuzeybatısını kapsayan İrbid, Acrun ve Belka bölgeleriydi. 1867 yılının yaz aylarında zikredilen bölgelerde yeniden Osmanlı otoritesinin tesis edilmesi için asker sevk edilmesine dair sadareten izin istenmiş ve onayın çıkması üzerine bölgeye, askerî birliklerle hareket edilmişti.³⁹ O dönemde Şam'da görev yapan Fransız Konsolos Rousseau'nun raporlarına göre Osmanlı birlikleri bölgeye hareket ederken bazı Dürzî kabileler askerî birliklere destek maksadıyla harekâta katılmıştı. İtaat göstermeyen bedevi kabilelerle zaman zaman çatışılarak ilerleme sağlanmış ve Ağustos ayı içerisinde Salt ve Belka şehirleri Osmanlı birlikleri tarafından kontrol altına alınmıştı. Hatta Nablus şehrine kadar kaçan isyancı kabilelerin, askerler tarafından takip edilerek yakalanmasıyla olayların büyümesi engellenmişti.⁴⁰ Yapılan askerî harekât sonucunda, bölge kontrol altına alınmış ve Belka Mutasarrıflığı teşkil edilerek vilayete bağlanmıştı. Ayrıca Belka'da, kalıcı olarak devlet otoritesini sağlayabilmek için 300 kişilik askerî birlik bölgeye konuşlandırılmıştı.⁴¹ Sonuç olarak, bölgede askerî ve idari kurumların tesis edilmesiyle, Ürdünde 1918 yılına dek kalıcı olarak devam edecek Osmanlı otoritesi tesis edilmişti.

Bunun dışında vilayetin idari yapılanmasının mevcut olduğu bölgelerde de Vilâyet Nizamnâmesi gereğince ıslahat yapılması ve yerel halkın idareye katılımı önem taşıyordu. Vilayet sisteminde ıslahat yapılması ve şehirlerin yönetiminin daha işler hâle getirilmesinin özel bir sebebi de bulunmaktaydı. Zira Suriye Vilayetinin toprak ve idari bütünlüğünü bozan ve yabancı devletlerin garantörlüğünde bulunan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın varlığı vilayeti rahatsız ediyordu. Mutasarrıf Davut Paşa, Cebel-i Lübnan sınırlarına yakın olan liman ve ovaların mutasarrıflık hudutlarına dâhil edilerek genişletilmesini arzu ediyordu. Bu amaçla, Baalbek ve Sayda gibi bölgelerin Cebel-i Lübnan idaresine katılması konusunda Babıali'ye başvurmuştu. Ancak Babıali, Davut Paşa'nın taleplerini reddetmişti. İlâveten Râşid Paşa'nın adı geçen ihtilâflı bölgelere yeni memurlar tayin etmesine izin vermişti.⁴² Sözü edilen bölgelerin haricinde Râşid

37 Becayış usulü, memurların karşılıklı olarak görev yerlerinin değiştirilmesini ifade etmektedir. Zikredilen usul, Râşid Paşa tarafından vilayet içerisinde sıkça uygulanmıştır. Askerî birlikleri komuta etme yeteneklerine de sahip olan Holo Paşa, ihtiyaç hasıl oldukça vilayet dâhilinde sırasıyla Belka, Havran ve Hama mutasarrıflığında bulunmuştu. Bk. BOA, A.JMKT.MHM, 412/22, 13 Rebiyülevvel 1283 / 4 Temmuz 1868.

38 1868 yılında basılan Suriye vilayet salnamesine göre Suriye Vilayeti; Şam, Kudüs, Beyrut, Trablus, Akkâ, Hama, Havran ve Belka sancaklarından oluşmaktaydı. Bk. *Suriye Vilâyet Salnamesi*, Şam 1286, s. 54.

39 BOA, İ.DH, 565/39347, 20 Rebiülâhir 1284 / 21 Ağustos 1867.

40 Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire Transjordan 1850-1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 49-51.

41 BOA, A.JMKT.MHM, 401/27, 8 Zilkade 1284 / 2 Mart 1868.

42 Butrus Abu Manneh, "The Province of Syria and the Mutasarrıfıyya of Mount Lebanon (1866-1880)", *Turkish*

Paşa, Beyrut'taki yabancı konsolosların baskılarına rağmen Trablus şehrinin, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na vergi vermesine de engel olmuştu.⁴³ Bu bürokratik ve diplomatik başarılarının yanı sıra Râşid Paşa 1868 yılının başında Beyrut şehrinde, kent Müslüman ve Hristiyan ailelerinden oluşan kişilerin katılımıyla ilk belediyeyi kurmuştu. Beyrut Belediyesi, kısa zamanda işler hâle gelerek, Beyrut limanının genişletilmesi için çalışmalarına başlamıştı.⁴⁴ Bu vasfıyla Beyrut Belediyesi taşradaki ilk beledi hareketlerden biri olması hasebiyle bu alanda öncü liman şehirlerinden olmuştu.⁴⁵ Öyle ki İstanbul'da faaliyet gösteren ve Suriye vilayetindeki gelişmelerle ilgili haftalık neşriyat yapan The Levant Herald gazetesinin 12 Ağustos 1870 tarihli sayısındaki Beyrut'tan servis edilen Suriye başlıklı haberine göre, Râşid Paşa Lübnan'daki belediyelerden 900 bin kuruş vergi toplayarak, Şam'a geri dönmüştü.⁴⁶ Belediyelerin kayda değer miktarda gelir kalemi üretmeleri, teşkilatlanmalarının tamamlandığı anlamına geliyordu. Belediyelerin kurulmasının, vilayetin idaresine çok yönlü faydaları bulunmaktaydı. Vilayete bağlı olarak teşkil edilen belediyeler, gelir kalemi yaratmasının yanında bulunduğu bölgeyi bayındır hâle getirerek, vilayet yönetiminin görev yükünü hafifletiyordu. Şehir yönetiminde durum böyle iken Râşid Paşa, vilayet meclisini de faal duruma getirerek vilayet sınırlarında bulunan ve merkeze uzak kalan önemli zümrelerin idareye katılımını sağlamıştı.⁴⁷

Vilayet içerisinde haberleşme kanallarının sağlanması ve idari ıslahatların icra edilmesinin yanında ağırlık verilen diğer bir konu, yirmi yıllık kriz döneminde sekteye uğramış iktisadi hayatın yeniden canlandırılmasıydı. Öyle ki 1860'lı yıllar, Avrupada giderek artan sanayileşmeyle ucuz bir şekilde imal edilen ürünlerin, Avrupalı devletlere tanınan ticari imtiyazlarla düşük gümrük vergileriyle Osmanlı topraklarına girerek iç pazarı büyük tahribata uğrattığı yıllardı. Râşid Paşa, yabancı tüccarların bölgedeki pazar hâkimiyetini bir nebze de olsa kırarak yerli üreticiyi daha etkin kılabilmek maksadıyla, gerek Babıali'ye gerekse Babıali üzerinden Sultan Abdülaziz'e uzanabilecek bir etki alanı yaratmak istemiştir. Râşid Paşa'nın Şam şehrinin iktisadi hayatını hareketlendirmek adına elindeki en büyük kozu, 14. yüzyıldan beri bölgede meşhur olan ve Avrupa pazarlarında talep gören Şam kumaşıydı. Bu doğrultuda Şam kumaşının yeniden ticari sahada ün kazanması için birtakım girişimlerde bulunmuştu. Öyle ki Şam kumaşının alıcı bulabilmesi, Şam şehri ahalisini de doğrudan ilgilendirmekteydi. 23 Nisan 1868 tarihinde Râşid Paşa, Sadrazam Âli Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Şam'daki kumaş üretiminin bir müddetten beri itibarını kaybettiğini ve kumaş imalatıyla hayatını idame ettiren Şam esnafının fakirlik içine düşerek, acınacak duruma geldiğini ifade etmişti. Raşid Paşa, Şam kumaş üreticisinin içine düştüğü durumu izah etmesinin ardından kumaşlardan birer numuneyi sadrazam ve padişaha takdim etmek üzere İstanbul'a göndermişti.⁴⁸ Âli Paşa, gönderilen numuneleri kısa süre içerisinde

Historical Review, IV, (2013), s. 124.

43 John P. Spagnolo, *France&Ottoman Lebanon 1861-1914*, Ithaca Press, London 1977, s. 132.

44 Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford Universty Press, Oxford 1988, s. 231.

45 İlber Ortaylı, "Belediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, V, (1992), s. 399-400.

46 "Syria", *The Levant Herald*, 12 Ağustos 1870.

47 Butrus Abu Manneh, "The Province of Syria and the Mutasarrifiyya of Mount Lebanon (1866-1880)", s. 125.

48 BOA, İ.DH, 575/40091, Lef. 2 11 Nisan 1284 / 23 Nisan 1868.

padişaha takdim etmişti.⁴⁹ Râşid Paşa'nın bu pratik girişimi, Babıali tarafından bazı kararların alınmasına vesile olmuştu. Şam ve Halep'te üretilen kumaşlar, yüksek iç gümrük vergilerinin bulunmasından dolayı tüccarlar tarafından rağbet görmemekteydi. Bu durum atölyelerde üretim yapan işçiden, kumaş imali yapan esnafa ve kumaşlara talip olacak tüccara kadar olumsuz bir etki silsilesi oluşturmaktaydı. Babıali, bölge ticaretini canlandırmak maksadıyla 3 Kasım 1866 tarihinde Şam ve Halep kumaşlarından alınan % 8'lik vergiyi, % 6-4 bandına indirmişti.⁵⁰ Alınan karar, yabancı menşeli kumaşlara olan talebi çok fazla etkilemeyecek olsa da en azından bölgedeki yerli üretimi canlı tutmak maksadıyla bir adım atılmıştı.

Râşid Paşa bir taraftan yerel imalatçıların ürünlerinin alıcı bulabilmesini arzu etmekte diğer taraftan da ham maddelerin yerinde üretilmesi adına fabrikalar açılması için bölgedeki yatırımcılarla temas kurmaktaydı. Tabii olarak vilayet hudutları içerisinde fabrika kurmak için gereken imtiyazı almak isteyen bir yatırımcı Babıali'ye müracaat ediyor ve alınan imtiyaz gereğince fabrika kurulabiliyordu. Râşid Paşa ise Şam'daki yatırımların hayata geçirilmesi ve üretilen ürünlerin tanıtılması görevini ifa etmekteydi. Bu gibi konulara yönelik üretilen çözümlerin hayata geçmesi için, Râşid Paşa ve Babıali arasındaki uyumunun ticari alanda olumlu tesirleri olmuştu. Râşid Paşa, Şam'da bir yatırımcı tarafından kurulan iplik fabrikasını 24 Ekim 1868 tarihinde Sadrazam Âli Paşa'ya gönderdiği telgrafta şu ifadelerle anlatmıştı:

Şâm-ı Şerif'de teşkil etmiş olan bir kumpanyanın î'mâl ve inşâsına mübâşeret eylediği iplik fabrikası bu kere resîde-i dest-i ta'zîm olarak işlemeğe başlaması ve şimdilik çıkarmakta olduğu ipliğin tanzîm olduğu gibi bunun gittikçe daha ilerleyeceği ve kesb-i nefâset edeceği derkâr bulunduğu cihetiyle işbu fabrikanın çıkarmakta olduğu ipliğin numune olmak üzere bir miktarını takdim-i huzûr-ı vekâlet-penâhiye kılınmış...⁵¹

Râşid Paşa daha önce Şam kumaşında yaptığı gibi iplik fabrikasının mamullerini tanıtarak ürünlere alıcı bulmak ümidiyle iplik numunelerini İstanbul'a takdim etmişti. Râşid Paşa'nın takdim ettiği numunelere, maddi manada destek olabilecek herhangi bir olumlu geri dönüş olmamasına rağmen, Babıali'den iplik fabrikasının numune ürünlerinin çok beğenildiğine ve üretimin arttırılması için gerekenin yapılmasına dair bir emirname ile cevap verilmişti.⁵² Râşid Paşa'nın Şam kumaşını tanıtmak yolunda gösterdiği gayretin, yaklaşık iki sene sonra bazı olumlu geri dönüşlere sebep olduğu da görülür. 8 Şubat 1871 tarihli bir kararda Babıali'nin, Şam kumaşının fabrikalardan satın alınması için 65 bin kuruşluk bir bütçe ayırması, fabrikadaki üretimin devam edebilmesi için olumlu bir gelişmeydi.⁵³ Elbette Şam'da aynı yıllarda kurulan tek fabrika, iplik fabrikası değildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Şam Viskonsülü olan Michael

49 BOA, İ.DH, 575/40091, Lef. 3.

50 BOA, İ.MVL, 563/25281, 23 Cemaziyelahir 1283 / 3 Kasım 1868.

51 BOA, İ.DH, 583/40593, 7 Receb 1285 / 24 Ekim 1868.

52 BOA, A.]MKT.MHM, 427/69, 8 Şaban 1285 / 24 Kasım 1868.

53 BOA, İ.DH, 627/43611, 17 Zilhicce 1287 / 8 Şubat 1871.

Mishaqa, Babialiden imtiyaz olarak bölgede bir sabun fabrikası kurmuştu.⁵⁴ Yine Şam kumaşı gibi Levant bölgesinde üretilen ve ticari getirisi kayda değer olan Arap sabununun bölgede imal edilmesi, iktisadi açıdan gerçekleşen diğer bir gelişmeydi. Vilayetin merkezi konumunda olan Şam şehrindeki ticari hayata canlılık kazandırarak ahalinin hayat şartlarının düzeltilmesi ve istihdam edilmeleri, tıpkı vilayet taşrasında hayatını idame ettiren kabilelerin isyan etmemeleri adına hoş tutulması gibi önem taşımaktaydı. Zira ekonomik dar boğaza giren bir Şam ahali, herhangi bir çatışmayı tetikleyebilecek bir potansiyele sahipti.

3. Vilayet İçerisinde Yerel Müttelikler Edinmek İçin Kişi veya Kabilelere Maaş, Atiyye yahut Nişan Tahsisi

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliğindeki en temel amacı, vilayet içerisindeki barış ortamını daimî olarak tesis etmektir. Bunun için vilayet içerisinde görev alan asker ve sivil memurların varlığı da yeterli görülüyordu. Öyle ki Suriye toprakları hatırı sayılır nüfusa sahip kabilelere ve şehirlerde kudret sahibi olan köklü ailelere ev sahipliği yapıyordu. Aynı zamanda bölgede sürgün yahut zorunlu ikamete tabi tutulmuş önemli isimlerin vilayet merkezi olan Şam şehrinde ikamet etmesi de işin cabasıydı. Bölgedeki önemli şahsiyet ve kabilelerin kriz zamanlarında ne denli büyük önem arz ettiğini gözler önüne sermek için 1860 yılında meydana gelen Şam Olayları büyük bir örnek teşkil etmişti. Cezayir'de uzun yıllar boyunca Fransızlara karşı sürdürülen direniş hareketinin liderliğini yapan Abdülkadir Cezayirî 1856 yılından itibaren Fransa'nın kontrolünde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gözetiminde Şam'da hayatını idame ettiriyordu. Elbette Cezayirî Şam'da tek başına değildi, kabilesi ve ona eşlik eden yüzlerce Cezayirli göçmen de Şam'da yaşamını sürdürüyordu.⁵⁵ 1860 yılında yaşanan Şam Olayları'nda, Arap, Kürt ve Dürzi saldırganların Hristiyan mahallerine saldırıp insanları katlettiği günlerde, Cezayirî adamlarıyla birlikte kendi hayatını tehlikeye atarak Hristiyan mahallesini savunmuş ve Şam'da yaşayan 12 bin Hristiyan'ın hayatını kurtarmıştı.⁵⁶ Cezayirî sergilediği bu tavırla, hem imajını düzeltmeyi başarmış hem de isyanı bastırmak üzere bölgeye gelen Fuad Paşa tarafından takdir edilmişti.⁵⁷

Görüldüğü üzere Abdülkadir Cezayirî, Şam Olayları'nın yaşanmasının ardından Şam'da etki sahibi olduğunu göstermişti. Bunun üzerine Babiali, Cezayirî'ye 10 bin kuruşluk yüksek bir maaş bağlamıştı. Fakat bununla kalınmamış, yakın maiyetine de kaydıhayat şartıyla 1000 kuruşluk maaş tahsis edilerek Cezayirî'nin kabilesinin devlete olan bağlılıkları kuvvetlendirilmişti.⁵⁸ Ne var ki Şam şehrinde zorunlu ikamete tabi tutulmuş olan sadece Abdülkadir Cezayirî değildi. Devlete giriştiği isyan hareketi neticesinde sürgün hayatı yaşayan Bedirhan Paşa, 1868 yılının Ağustos ayında Şam'a sürgün olarak gönderilmiş ve tıpkı önceki örnekte olduğu gibi Babiali

54 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk (HR.H), 345/8, 26 Ocak 1869.

55 Charles Henry Churchill, *The Life of Abdel-Kader*, Chapman and Hall, London 1867, s. 304-306.

56 Charles Henry Churchill, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, s. 214-217.

57 Charles Henry Churchill, *The Life of Abdel-Kader*, Chapman and Hall, London 1867, s. 319.

58 BOA, İ.MVL, 562/25247, Lef.7, 21 Ağustos 1282 / 2 Eylül 1866.

tarafından kendisine bir tahsisat yapılmıştı.⁵⁹ Bilahare takip eden yılda da Bedirhan Paşa'ya hediyeler verilerek kendisinin ve aşiretinin bölgede hoş tutulmasına özen gösterilmişti.⁶⁰

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemindeki tahsisatla fonlanan kişilerin, vilayet merkezinde zuhur edebilecek isyan ve iç çatışma olaylarında hükûmete bağlı olarak âdeta bir gayriresmî memur gibi hareket etmesi bekleniyordu. Doğal olarak izlenilen yöntem, yalnızca Şam şehrine özgü bir uygulama değildi. Suriye'nin muhtelif bölgelerinde hac ve ticaret kervanlarının korunup kollanması için muhtelif aşiret ve aşiret reislerine tahsisat yapılmıştı. Tarih boyunca Suriye çöllerinde bulunan bazı bedevi kabileler seyahat eden hac kervanlarını taciz ediyor yahut yağmalıyordu. Bu faaliyetlerin bir parçası olan Aneze ve Ürdün bedevileri, bölgedeki yağmacı kabilelerin en meşhurlarıydı.⁶¹ Râşid Paşa sözü edilen yağmacı kabilelere karşı, asker temini sağladığı ve beraber hareket edebileceği kabilelere tahsisat yapılmasından yanaydı. Nablus aşiretinin önde gelenlerinden olan Vehbi Efendi'ye maaş tahsis edilmesi bahsedilen duruma bir örnekti.⁶² Bunun haricinde 13 Mart 1868 tarihindeki Meclis-i Vâlâ kararıyla, Şam çölünde ikamet eden Beni Sahr kabilesine, hac kervanlarının güvenliğini sağlayan Cerde Muhafızlığına asker temin ettikleri için 70.400 kuruşluk bir ödeme ayrılmıştı.⁶³

Daha önce sözü edildiği üzere, Ürdün'ün kuzeybatı bölgesinde Belka mutasarrıflığının yeniden tesis edilmesi için yapılan askerî harekâta Cebel-i Dürûz'deki bazı Dürzî şeyhlerinin desteği sağlanmıştı. Râşid Paşa, bölgeye yapılacak harekâttan önce önemli Dürzî ailelerden olan Atraş ailesinden Şeyh İsmail'i, Cebel-i Dürûz'de bulunduğu bölgeye müdür olarak tayin etmişti.⁶⁴ Böylelikle makam verilerek bölgede bir kabile, devletle ittifak kurmuştu. Dürzîlerin desteğiyle Ürdün'e düzenlenen harekât neticesinde de Râşid Paşa bölgedeki Dürzî şeyhlerine hizmetlerinden dolayı altı adet Mecidiye nişanı gönderilmesini Babıalî'den talep etmiş ve talebi yerine getirilmişti.⁶⁵

Râşid Paşa'nın valiliği döneminde bölgedeki önemli şahsiyet ve aşiretler devlete itaat edip itaatkâr olmayan kabilelere karşı birlikte mücadele verecek kadar yakın bir münasebet kurmuştu. Ancak diğer taraftan vilayetin güvenliğini tehlikeye düşüren yahut sivil itaatsizlik gösteren aşiret ve bedevi kabilelerin üzerine, askerî harekât yapılmasından da tereddüt edilmemişti. Fakat yapılan askerî harekâtlar, uzun süren çatışma ve kuşatmaları ifade etmekten ziyade, yol güvenliğinin sağlanması ve vergi toplanabilmesi adına yürütülen askerî harekâtlardı. Bu doğrultuda bedevi kabilelerin saldırısına maruz kalan, Şam-Bağdat yolundaki kervanların güvenliğinin temin edilmesi için askerî kuvvet gönderilmişti.⁶⁶ Yine bu mesele haricinde, Lazkiye'deki Nusayrilerden

59 BOA, A.]MKT.MHM, 416/95, 28 Rebiyülahir 1285 / 18 Ağustos 1868.

60 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMS), 37/1536, 23 Muharrem 1286 / 5 Mayıs 1869.

61 Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 279.

62 BOA, MVL, 535/24, 3 Safer 1284 / 6 Haziran 1867.

63 BOA, İ.MVL, 585/26330, 19 Zilkade 1284 / 13 Mart 1868.

64 Kais Firro, *A History of the Druzes*, Brill Academic Publisher, Leiden 1992, s. 191.

65 BOA, İ.DH, 568/39569, 4 Receb 1284 / 1 Kasım 1867.

66 BOA, İ.DH, 593/41300, 13 Muharrem 1286 / 25 Nisan 1869.

ne asker, ne de vergi temin edilememesi sorunu bulunmaktaydı.⁶⁷ Buna ilaveten *The Levant Herald* gazetesinin 5 Temmuz 1870 tarihli sayısında, vergi ödemeyerek sivil itaatsizlik gösteren Lazkiye'deki dağ kabilelerine karşı Râşid Paşa'nın bir askerî harekât düzenlediğine dair bir haber yer almıştı.⁶⁸ Askerî harekât yoluyla vergi ve asker temin edilmesinin dışında, asayiş tehdit edenlere karşı sürgün kozunun kullanılması Babiali tarafından, Suriye Vilayetine gönderilen talimatlarda kendisini göstermişti. Özellikle Trablus şehri civarında eşkıyalık yapan kimselerin yakalandıktan sonra Rodos ve Kıbrıs'a sürülerek emniyetin sağlanmasına yönelik talimatlar vilayete gönderilmişti.⁶⁹ Bazen de sürgün kararları isyankâr bir grubu değil, şahısları hedef almıştı. Cebel-i Dürûz'da bir kaza müdürünün akrabası fitne çıkardığı gerekçesiyle sürgün edilmişti.⁷⁰

Sözü edilen bölgeler dışında asker ve vergi temininin hayli zor olduğu muhitlerden biri de yeni tahrire giren yerlerdi. Arap aşiretlerin yoğunlukta yaşadığı Belka bölgesinde toplanması gereken vergi, nakit olarak temin edilmediğinden ötürü bölgedeki ahalinin hayvanlarının vergi yerine alındığı görülmüştür.⁷¹ Bu tip uygulamalar dönemin basınında da haber olarak yer almıştı. *The Levant Herald*'ın 4 Nisan 1871 tarihli sayısındaki bir habere göre vilayet yönetimi, Cebel-i Dürûz'de bulunan 32 bin koyundan, 13 bin tanesini vergi olarak bölge ahalisinden toplamıştı.⁷² Daha önce de vilayet ve nezaretler arasında kurulan irtibatlarda para yerine mal mülk ile vergi temin edilmesine dair yazışmaların yapılması, sözü edilen haberin doğruluğu ihtimalini bir derece daha artırıyordu.

Yukarıda sözü edilen faaliyetler, Râşid Paşa ve Babiali tarafından son derece uyum içerisinde hayata geçirilmişti. İlaveten isyankâr davranışları cezalandırma, itaatkâr tavırlara ise ödüllendirme mantığıyla hareket edilmişti. İsyân ve itaatsizlik hâlinde olan kabileler askerî harekâtla kontrol altına alınırken diğer taraftan da vilayet içerisinde belirli bir güce sahip şahsiyet ve kabilelere de itaat ettikleri takdirde kendilerine maaş, hediye, makam ve nişan temin edilmesiyle merkezî idareye bağlılıkları sağlanmıştı. Bu doğrultuda Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde bölgedeki yerel güçler muhatap alınarak merkezî hükûmete mali olarak bağlanmasıyla, II. Abdülhamid devrinde daha tesirli bir biçimde hayata geçirilen eşraf siyasetinin örneklerinin sergilendiğini söylemek gayet mümkündür. Tüm bu icra edilen faaliyetlerle, vilayet içerisindeki yerli dinamikler kontrol altına alınarak vilayetin güvenliği temin edilmişti.

4. Râşid Paşa'nın Şam'daki Yabancı Konsoloslarla İlişkisi ve Yaşanan Problemler

Râşid Paşa döneminde, vilayetin yerlisi konumunda olan ve iç dinamiklerini oluşturan şahsiyetlerle arasında herhangi bir anlaşmazlığa yer vermeden sağlıklı bir münasebet tesis

67 BOA, A.]MKT.MHM, 349/68, 12 Şevval 1282 / 28 Şubat 1866.

68 "The Turkish Papers", *The Levant Herald*, 5 Temmuz 1870.

69 BOA, A.]MKT.MHM, 377/67, 19 Zilkade 1283 / 24 Mart 1867.

70 BOA, A.]MKT.MHM, 385/62, 20 Safer 1284 / 23 Haziran 1867.

71 BOA, A.]MKT.MHM, 415/51, 12 Rebiyülahir 1285 / 2 Ağustos 1868.

72 "Syria", *The Levant Herald*, 4 Nisan 1871.

edilmişti. Bölgedeki Marunî kanaat önderlerinden Esad Melhame ile irtibat hâlinde olunmuş⁷³ ve Abidzâdelerin önde gelen isimlerinden Holo Paşa'ya vilayet içerisinde mühim görevler verilmişti.⁷⁴ Lakin söz konusu Şam'daki yabancı konsoloslar olduğunda Râşid Paşa birçok problem yaşamıştı. Oysa Râşid Paşa Şam'da başına gelecek olan sorunları yaşayana dek, çalıştığı bölgelerdeki yabancı temsilcilerle olan ilişkilerini hassasiyetle sürdürmeye özen göstermişti. Taşradaki kariyerinin daha başında 1860 yılında Tulca mutasarrıfı iken bölgedeki yabancı temsilcilere verdiği önemi ortaya koyan bir mektubu İstanbul'a göndermişti. Mektuptaki ifadeleri şu şekildeydi:

Burası güzergâh bir mevki olup, küçük ve büyük her sınıf merâtibi haiz memûrin-i ecnebiyye ile ara sıra mülâkat-ı resmîyye eksik olmadığına ve saltanat-ı seniyye-i cenâb-ı âlisinden ta'lik iftihar-ı kemterânem olacak bir Mecidiye nişân-ı hümâyûnu olmadıkça, bazı düvel-i ecnebiyye tarafından mahz-ı sâye-i Devlet-i Aliyye'ye hâmil olmadığımı ve nişân-ı ecnebiyyeyi de ta'lik edemediğime binaen, bir büyük Mecidiye nişân-ı hümâyûnuna nail olmak istirhamına dahi cesaret ederim...⁷⁵

Râşid Paşa'nın yabancı temsilcilerle yapacağı görüşmelerde müspet bir imaj oluşturabilmek için Mecidiye nişanı talep etmesi, taşrada dahi dış ilişkilere ayrı bir önem atfettiğinin emaresi niteliğindedir.⁷⁶ Hâlihazırda uzun yıllar sadaret mektupçuluğu yapmış olan Memduh Paşa'ya göre Râşid Paşa giyim kuşam konusunda pek dağınık bir devlet adamıydı.⁷⁷ Lakin söz konusu yabancı ülke temsilcilerine bırakacağı imaj olunca Râşid Paşa bir diplomat edasıyla davranmıştı. Üstelik Râşid Paşa'nın Arapça ve Fransızcaya sözlü ve yazılı olarak iyi derecede hâkim olduğu yapmış olduğu yazışmalar ve dönem kaynaklarından anlaşılacakla beraber dil sahasında sahip olduğu yetkinliğinin konsoloslarla ilişkilerinde fayda getireceği düşünülse de Şam valiliğinde durum pek de öyle olmamıştı. Râşid Paşa, görev süresi boyunca kendi otoritesine karşı aykırı davranışlar sergileyen konsoloslarla ciddi anlaşmazlıklar yaşamıştı.

Şam şehrinde birçok devletin konsolosu bulunmaktaydı. Büyük devletlerin yanı sıra bazı küçük devletler de ticari açıdan önem taşıyan bu şehirde bir temsilci bulundurmaktaydı. Elbette diplomatik yoğunluğun fazla olması sebebiyle, yabancı konsoloslar ile bölgede görev yapan Osmanlı idarecilerinin arasında bir ihtilaf yaşanmaması beklenemezdi. Bu bağlamda Râşid Paşa'nın, Şam'da anlaşmazlık yaşadığı ilk konsolos İtalya'nın Şam Konsolosu Plasteri olmuştu. 11 Mayıs 1869 tarihinde Râşid Paşa, Âli Paşa'ya yazdığı mektupta İtalya konsolos Plasteri ile yaşadığı problemi izah etmişti. Olayların başlangıcında Şam çarşısında bir Yahudi tüccar sandık ve çuvaları ile yolu kapaması üzerine malların kaldırılması için zabıta tarafından defalarca ikaz edilmiş, ancak malların yoldan çekilmemesi üzerine Yahudi tüccar tevkif edilmişti. Bu

73 BOA, Hariciye Nezâreti, Siyasi Kalemi (HR.SYS), 1525/54, 18 Kasım 1870.

74 "Syria", *The Levant Herald*, 18 Ağustos 1870. Gazete haberine göre Râşid Paşa, Suriye vilayeti içerisinde seyahatlere çıktığı dönemlerde Holo Paşa'yı, vali vekili olarak Şam'da bırakıyordu.

75 BOA, İ.DH, 453/30875, Lef.1, 10 Rebiyülahir 1277 / 5 Ekim 1860.

76 Talep ettiği Mecidiye nişanı yaklaşık bir buçuk ay sonra Râşid Paşa'ya takdim edilmişti. Paşa'ya dördüncü dereceden bir Mecidiye nişanı verilmişti. Bk. BOA, İ.DH, 453/30875, Lef. 3, 9 Cemazeyilevvel 1277 / 23 Kasım 1860.

77 Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, haz. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 111.

esnada Yahudi tüccar, İtalyan konsolosu ve kavaslarını görünce, İtalyan olduğunu haykırarak onlardan yardım dilemiş, bunun üzerine konsolos ve kavasları olaya müdahil olmuştu. Önce Yahudi tüccarı zabitanın elinden alan konsolosluk kavasları bununla kalmayarak zabıtayı konsoloshaneye götürerek darp etmişti. Yaşanan olayların ayyuka çıkması üzerine Râşid Paşa, Konsolos Plasteri'den konuyla ilgili bir açıklama yapmasını talep etmesine rağmen konsolostan bir cevap alamamıştı.⁷⁸

Râşid Paşa'nın Âli Paşa'yı konuyla ilgili bilgilendirmesinden sonra Âli Paşa, İtalya'nın Şam Konsolosuyla olan resmî münasebeti kesmesini emrettiğine dair bir emirnameyi Râşid Paşa'ya göndermişti.⁷⁹ Râşid Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Şam şehrindeki egemenliğine hâlel getiren İtalyan konsolosun hareketlerini ivedilikle Âli Paşa'ya bildirmesi ve ondan da aynı kanaatte olduğuna dair bir geri dönüş alması, yine taşra-merkez uyumunun sağlandığına dair bir tezahür olmuştu. Nitekim sözü edilen konu, Osmanlı otoritesi aleyhinde gerçekleşen bir ihlal olduğu için devletin en üst kademesi olaya ayrı bir ehemmiyet vermişti. Konsolos Plasteri'nin sergilemiş olduğu davranış, şehirdeki Müslüman-Hristiyan gerginliğini arttırabilir veya diğer konsolos görevlilerine emsal teşkil ederek şehrin güvenliğini tehdit edebilirdi. Fuad Paşa'nın vefatından sonra Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevlerini birlikte yürüten Âli Paşa konunun takipçisi olarak İtalya'nın İstanbul Büyükelçisiyle irtibata geçmiş, elçi ise olayın aslı olmadığını belirterek olaylara kayıtsız kalmayı tercih etmiştir. Âli Paşa, İtalya elçisinden bu yanıtı almasına rağmen İtalya'nın Şam Konsolosluğuyla resmî münasebeti kesme kararından geri adım atmamıştı.⁸⁰

Râşid Paşa ilk mektubuna cevap alamayınca İtalyan konsolosa bir mektup daha göndermişti. İkinci mektuba Konsolos Plasteri tarafından beş gün sonra verilen cevapta, olayın gerçekleştiğini fakat zabitanın konsolosluk içerisine alınarak darp edildiği iddiasının asılsız olduğu ifade edilmişti. Râşid Paşa gönderilen cevaptan tatmin olmayarak, İtalyan konsolosun üzerinde bir baskı yaratabilmek için bölgedeki diğer konsolosları konuyla alakalı olarak bilgilendirmişti. Bu girişimin ardından Râşid Paşa, İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslarının, meydana gelen hadiseyi elçiliklerine rapor ettiklerine dair bilgiyi de Âli Paşa'ya bildirmişti.⁸¹

Aslında İtalya'nın Şam Konsolosu Plasteri'nin olaylara sebebiyet veren tavrından önce ikili arasında pek samimi bir münasebetin olduğuna dair bir işaret bulunmaktaydı. Şöyle ki 28 Ocak 1869 tarihinde Hariciye Nezaretine, Suriye Valisi Râşid Paşa'ya İtalyan devlet nişanının verildiğine dair bir yazı gönderilmişti.⁸² Râşid Paşa'nın prestijli bir İtalyan nişanına layık görülmesi, İtalya'nın bölgede faaliyet gösteren diplomatlarının önerisiyle olacak bir hadiseydi. Konsolos Plasteri, ya Râşid Paşa ile olan olumlu münasebetine güvenerek ya da ticari ve hukuki kapitülasyonların, Şam'da görev yapan yabancı diplomat ve konsolosluk görevlilerine verdiği öz güvenle böylesine bir davranışı sergilemişti. Her ne

78 BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 652/25, Lef.3, 29 Nisan 1285 / 11 Mayıs 1869.

79 BOA, HR.MKT, 652/25, Lef.1, 7 Mayıs 1285 / 19 Mayıs 1869.

80 BOA, HR.MKT, 663/55, 17 Mayıs 1285 / 29 Mayıs 1869.

81 BOA, HR.MKT, 655/59, 24 Safer 1286 / 5 Haziran 1869.

82 BOA, Hariciye Nezareti Tercüman Odası (HR.TO), 501/122, 28 Ocak 1869.

şekilde olursa olsun Osmanlı makamları, Plasteri'nin tutumunu kabul edilemez olarak değerlendirmiş ve Plasteri görevinden alınana dek konsoloshaneyle resmî irtibat kurmamıştı.⁸³

Elbette Râşid Paşa, İtalyan Konsolos Plasteri ile yaşadığı problem haricinde, şehirde bulunan bazı konsoloslarla da yakın münasebetler kurmuştu. Yakın ilişkiler tesis ettiği konsoloslar ise bölgedeki Fransa Konsolosluğunu üstlenen diplomatlardı. Hatta Râşid Paşa, kurduğu yakınlığın bir emaresi olarak Fransız Başkonsolos Bertrand Rousseau'ya Mecidiye nişanı verilmesini Babialîden talep etmiş ve konsolosa üçüncü dereceden bir nişan verilmişti.⁸⁴ Râşid Paşa, Konsolos Rousseau ile olan samimi ilişkisini ondan sonra bölgeye tayin edilen Fransız konsoloslarla da sürdürmüş ve bu durumun yarattığı etki dönemin basınına dahi yansımıştı. Râşid Paşa vilayeti her daim merkezden idare etmeyi sevmeyen biri olarak ve vilayet sınırları içerisindeki şehir merkezlerine sık sık seyahatler düzenlemesiyle basında ünlenmişti. Hatta yaptığı ziyaretlerinden birini Fransa'nın Şam Konsolosu Théodore Roustan ile birlikte Kudüs'e giderek gerçekleştirmişti.⁸⁵ 1870 yılının Eylül ayında gerçekleşen Kudüs ve çevresine yapılan ziyaretler dönem basınının da ilgisini çekmişti.⁸⁶ Râşid Paşa'nın eğitimini Fransa'da alması ve yazılı-sözlü olarak Fransızcaya hâkim olmasının, Fransız konsoloslarla sıkı bir ilişki inşa edilmesinde büyük bir rolü olduğu aşîkârdı. Nitekim Râşid Paşa'nın duyduğu ilgi Konsolos Roustan tarafından da dikkate değer bulunmuştu. Konsolos Roustan üstlerine yazdığı raporların birinde Râşid Paşa'yı, "tıpkı İstanbul'daki Âli Paşa gibi Fransa'ya sempati duyan bir devlet adamı" olarak nitelendirmişti.⁸⁷

Râşid Paşa, bölgede görev yapan Fransız konsoloslarla kurduğu samimi münasebetlere karşı İngiliz konsoloslarla sağlıklı bir münasebet tesis edememişti. Görev süresi boyunca önce Edward Thomas Rogers ve ardından Richard Francis Burton gibi sadece diplomat unvanını taşımayan son derece entelektüel ve yetenekli olan İngiliz konsoloslarla çalışmıştı. 1861 Temmuz'unda bölgeye tayin edilen Rogers yaklaşık yedi yıl boyunca bu görevi üstlenmişti.⁸⁸ Konsolos Rogers zaman zaman Râşid Paşa'nın kararlarıyla alakalı memnuniyetsizliğini üst makamlarına iletse de ikili arasında ciddi bir husumet meydana gelmemişti.⁸⁹ Daha önce Mekke ve Medine'ye yapmış olduğu hac seyahati sebebiyle bölgeyi tanıyan Richard Burton'un, Rogers yerine İngiltere'nin Şam Konsolosu olarak tayin edilmesiyle bölgede yeni bir süreç başlamıştı.⁹⁰ Râşid Paşa, Richard Burton'un bölgeye konsolos olarak atanmasına dahi karşı çıkmış ve üç seneye yakın sürecek zaman diliminde aralarında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Burton'un seyyah kişiliği nedeniyle vilayet içerisinde yaptığı keşif seyahatleri ve vilayet içerisindeki hareketliliği, Râşid Paşa'yı

83 BOA, HR.MKT, 662/82, 8 Haziran 1286 / 20 Haziran 1870.

84 BOA, HR.MKT, 647/8, 29 Zilkade 1285 / 13 Mart 1869.

85 J. Dean O'Donnell, "Théodore Roustan: French Consul In The Levant During The Franco-Prussian War", *French Colonial Historical Society*, XII, (1988), s. 128.

86 "Syrie", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1870.

87 John P. Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, s. 131.

88 BOA, Sadaret Nâme-i Hümayûn Evrakı (A.)DVN.MHM), 33/22, 29 Zilhicce 1277 / 8 Temmuz 1861.

89 BOA, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD), 481/14, 14 Kasım 1867.

90 Richard Burton'un 1853 yılında kutsal topraklara düzenlediği seyahatle ilgili kaleme aldığı eseri için bk. Richard Francis Burton, *Pilgrimage to El Medinah and Mecca v.1-2*, Longmans and Roberts, London 1857.

rahatsız etmekteydi.⁹¹ Vilayetin idaresinde mevcut statükoyu korumaya özen gösteren Râşid Paşa'ya göre Burton'un hareketliliği vilayetin sükûnetini tehlikeye düşürmekteydi. Râşid Paşa'nın görev süresi boyunca Fransız konsoloslarla kurduğu yakınlıktan yola çıkarak Râşid Paşa'nın bir yabancı karşıtı olmadığını, fakat Richard Burton örneğinde olduğu gibi bölgede görev yapan bir konsolosun faaliyetlerinin vilayetin statükosuna zarar verdiği takdirde o konsolosa karşı tavır alabileceğini göstermiştir.

5. Râşid Paşa'nın Valiliği Döneminde Suriye Basını ve Eğitim

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi Arap milliyetçiliğinin fikrî temellerinin atılması ve kurumsallaşması açısından önemliydi. Literatürde Arap milliyetçiliğinin filizlenmesi bakımından Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi daha çok dikkat çekse de Râşid Paşa'nın valiliği döneminde Arap milliyetçiliğinin tarihsel gelişiminde rol oynayacak kurumların teşkilatlanması tamamlanmıştı. Sözü edilen kurumlar, Arap elit ve milliyetçilerini yetiştiren okullar ve Arap elitlerin fikirlerini halk tabanına yaymasına yardımcı olan gazetelerdi. Bu bağlamda 1858 yılında Beyrut merkezli *Hadikatü'l Ahbar* isimli gazetenin kurulması önemli bir kilometre taşıydı.⁹² Bir tarafı Arapça diğer tarafı da Fransızca olarak basılan *Hadikatü'l Ahbar* gazetesi, Râşid Paşa'nın valiliği dönemi boyunca faaliyetlerine kesintisiz olarak devam etmişti.

Bunun yanı sıra 13 Haziran 1866 tarihinde *Hadikatü'l Ahbar*'ın yazarı Halil Hûri Efendi'ye, Şam'da haftada bir basılmak üzere *Suriye* adlı vilayet gazetesini neşretmesi için 6500 kuruş tahsisat bağlanmış ve basım işini yapabilmesi için gereken izinler verilmişti.⁹³ *Suriye* adlı gazete, *Hadikatü'l Ahbar*'ın aksine Türkçe ve Arapça olarak basılacak ve vilayetin resmî gazetesi olacaktı. *Hadikatü'l Ahbar*'ın yazarları devletten maaş almasına rağmen resmî bir gazete olarak ilan edilmemişti. Bu bakımdan değerlendirdiğimizde *Suriye* gazetesi, daha sonra Bağdat'ta neşredilecek olan *Zevra* adlı gazeteden önce Osmanlı Arap coğrafyasında çıkarılan ilk resmî vilayet gazetesi olma unvanını kazanmıştı. Râşid Paşa, Suriye valiliği görevine gelmeden yapılan bu icraata muhalif olmamış, fakat hem *Hadikatü'l Ahbar*'dan 1.200 kuruşluk yazarlık maaşı alan hem de *Suriye* gazetesinin basılması için 6.500 kuruş aylık alan Halil Hûri Efendi'ye ödenen tahsisatı fazla görmüş ve talebi doğrultusunda *Suriye* gazetesinin çıkarılması için Halil Hûri'ye ödenen aylık kesilmiştir.⁹⁴

Sözü edilen gazetelerin dışında Arap milliyetçilerin fikrî öncülerinden sayılabilecek önemli isimlerin yetiştiği Medresetü'l-Vataniyye okulunun kurucusu olan Butrus el-Bustani 1870-71 yıllarında *el-Cinân* adlı dergiyi ve *el-Cenne ve el-Cüneyne* adlı gazeteleri çıkarmıştı.⁹⁵ Ahmed ve Selim Faris'in yönettiği *el-Cevaib* gazetesi de Râşid Paşa döneminde herhangi bir kesintiye

91 Richard Burton'un Suriye'deki keşif faaliyetlerini anlattığı eseri için bk. Richard Francis Burton and Charles F. Tyrwhitt Drake, *Unexplored Syria v.1-2*, Tinsley Brothers, London 1872.

92 BOA, A.İMKT.NZD, 232/34, 22 Zilhicce 1273 / 13 Ağustos 1857.

93 BOA, İ.MVL, 554/24887, 28 Muharrem 1283 / 13 Haziran 1866.

94 BOA, MVL, 1062/59, 28 Ramazan 1283 / 3 Şubat 1867.

95 Ali Şakir Ergin, "Butrus b. Bülüs", *TDVİA*, VI, (1992), s. 473-474.

uğramadan faaliyetlerini icra etmişti.⁹⁶ Râşid Paşa tarafından bölgenin yerli halklarına mensup olan kişiler tarafından çıkarılan gazete ve dergilere tanınan serbestlik hâli, bölgeden olmayan kişilere pek fazla tanınmamıştı. Bu kişilerin başında Diyarbakır doğumlu Süryani din adamı Louis Sabuncu gelmekteydi.⁹⁷ Sabuncu, 1870 yılında Beyrut'ta *Nahla* adında bir gazete çıkarmıştı. Fakat sonrasında Halil Hürî Efendi'nin, *Nahla Gazetesi*'nin Marunîlere karşı rencide edici yayınlar yaptığını Râşid Paşa'ya bildirmesi üzerine gazetenin faaliyetlerine son verilmişti.⁹⁸

Yerli ve yabancı Arap aydınlarının faaliyetlerinin dışında, 1860'lı yılların sonu ve 1870'lerin başı misyonerler için de Levant bölgesinde kayda değer bir hareketliliğin olduğu yıllardı. 1864 yılında Beyrut Protestan Koleji olarak kurulan ve daha sonra meşhur Beyrut Amerikan Üniversitesi hâline gelen ve önde gelen Hristiyan Arap aydınını yetiştirecek olan bu kurum, Râşid Paşa'nın valiliği döneminde inşa faaliyetlerini sürdürerek öğrenci kapasitesini arttırmıştı.⁹⁹

Yaşanan misyoner hareketliliğine ve basın hayatının canlanmasına bakılacak olursa Râşid Paşa'nın 1866-1871 yılları arasında valiliği döneminde tesis edilen barış ortamının sağladığı sükûnetle, Arap aydınlar ve yabancı misyonerler bölgedeki faaliyetlerini rahatlıkla devam ettirebilmişti. Böylelikle gelecek kuşakları derinden etkisi altına alabilecek milliyetçi düşünceler basın yoluyla kitleleri tesiri altına alabilmişti. Hatta dönemin Suriye'deki basın ortamı, yine dönemin İstanbul basını ile mukayese edildiğinde de oldukça rahat bir ortamda hayatını devam ettirmişti. 1867 yılında Âli Paşa'nın basına yönelik çıkardığı ve Kararnâme-i Âli olarak bilinen kararların etkileri, İstanbul basınına son derece olumsuz etkilemesine rağmen Suriye'ye tesir etmemişti. Elbette 1860'lı yıllarda henüz İmparatorluğun bir Arap milliyetçiliği probleminin olmaması ve bu yüzden Arap aydınların hareketlerinin bir tehdit oluşturmaması da bölgedeki basın serbestliğinde etkili rol oynamıştı. Nitekim Suriye basını ve Arap aydınları, Tanzimat Devri'nde bulunduğu serbestliği daha sonraki devirlerde bir daha bulamayacaktı.¹⁰⁰

6. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Görevinden Azledilmesi ve Sonrasında Yaşananlar

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âli Paşa, kendisiyle şahsen ve siyaseten yakınlık içerisinde olan devlet ricalini taşradaki valilik görevlerine tayin ederek merkez-taşra arasındaki ahengi sağlamaya özen göstermişti. Bu doğrultuda son sadareti döneminde, valilerin görev yerlerini çok sık değiştirmeyi tercih etmemişti. Bağdat Vilayetinde Midhat Paşa ve Suriye Vilayetinde görev alan Râşid Paşa, Âli Paşa'nın taşradaki kritik valilik görevlerini çekinmeden verdiği gözde valileri

96 Atilla Çetin, "el-Cevaib", *TDVİA*, VII, (1993), s. 283.

97 Louis Sabuncu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Azmi Özcan, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları", *İstanbul Araştırmaları*, V, (1998), s. 117-129.

98 "La Presse En Syrie", *The Levant Herald*, 10 Şubat 1871.

99 Râşid Paşa'nın Suriye valiliği görevinden alınmasından neredeyse 6 altı ay sonrasında dahi inşa faaliyetlerinin devam ettiğine dair arşiv vesikası için bk. BOA, HR.MKT, 737/81, 23 Muharrem 1289 / 5 Nisan 1872.

100 Osmanlı vilayetlerindeki Arap milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi için bk. Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, (2016), s. 105-150.

konumundaydı. İlaveten sözü edilen isimler, görev bölgelerinde uzun yıllar boyunca kalabilmişti. Böylelikle Âli Paşa taşrada ve dış işlerinde kontrolü eline alarak merkezde mevcut statükoyu sürdürmüştü. Ancak 7 Eylül 1871 tarihinde Âli Paşa'nın vefatıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış politikası tamamen değişime uğradı. Âli Paşa'nın idare tarzından dış politikadaki tercihlerine kadar muhalif olan ve bu konuda Sultan Abdülaziz'in samimiyetini kazanan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlık görevine getirilmesi, İmparatorluğun çehresini tamamen değiştirecekti. Babıali'de yaşanan büyük değişikliğin, vilayetlerin idaresinde de sonuçlarının olması gayet doğaldı. Mahmud Nedim Paşa kendi kadrosunu oluşturabilmek adına, merkez ve taşradaki bütün makamlarda görev değişikliğine gitmişti.¹⁰¹ Râşid Paşa da sözü edilen görev değişikliğinden nasibini almıştı. Zira Râşid Paşa, 1860'lı yılların başından itibaren Âli ve Fuad Paşalarla birlikte hareket eden bir bürokrattı. Âli Paşa hayatının son demlerinde iken aldığı bir kararlar Râşid Paşa'nın mevcut valilik görevine devam etmesi tasarrufunda bulunmuştu.¹⁰² Lâkin 1871 Eylül'ünde Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla taşradaki değişim hızla kendini göstermiş ve Subhi Paşa, Râşid Paşa'nın yerine Suriye Valiliğine tayin edilmişti.¹⁰³

Râşid Paşa, yeni sadrazamla siyaseten ters düşmesi sebebiyle Suriye Valiliği görevinin ardından belirli bir süre herhangi bir memuriyete tayin edilmemişti. Ancak görevden alındıktan sekiz ay sonra 1872 Mayıs ayında yeni bir göreve tayin edilmişti. 11 sene boyunca büyük valiliklerde görev yapması sebebiyle, yeni tesis edilen Hersek ve Bosna valiliklerinde bulunan Râşid Paşa'nın kariyeri, 1873 Mayıs'ında Hariciye Nazırlığına atanmasıyla bütünüyle değişime uğrayacaktı. Suriye Valiliği yaptığı dönemde bölgede görev yapan konsoloslarla kurduğu yoğun münasebetlerin getirdiği tecrübeyle birlikte Râşid Paşa, o tarihten itibaren hayatının sonuna dek diplomatik sahadaki görevlerde bulunacaktı.¹⁰⁴ Râşid Paşa, bir sene süren Hariciye Nazırlığı görevinden sonra Avusturya Büyükelçiliğine tayin edilmiş, ardından 1875 Kasım ayından öldürüldüğü gün olan 15 Haziran 1876 tarihine kadar hariciye nazırı olarak görev yapmıştı. Râşid Paşa 15 Haziran 1876 tarihinde, Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve mahlû padişahın intiharı hadiselerinin ardından, Midhat Paşa'nın konağında yapılan kabine toplantısına davetli olmamasına rağmen kendi isteğiyle katılmıştı.¹⁰⁵ Sözü edilen toplantıyı revolver silahları ve kamasiyla basan mahlû padişahın kayın biraderi Çerkez Hasan, bu hareketiyle Sultan Abdülaziz'in intikamını almayı planlıyordu.¹⁰⁶ Çerkez Hasan toplantı odasına girdikten sonra, asıl hedefi olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı vurmuş, ardından nakledilen bilgilere göre Kayserili Ahmed Paşa ile arbede yaşadktan sonra, olayın en başında korkudan bayılmış olan Râşid Paşa'yı da kendisine zarar vermemesi için

101 Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde Tanzimat hareketine karşı olan yaklaşımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Butrus Abu-Manneh, "The Sultan and The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, XXII/3, (1990), s. 257-274.

102 BOA, ŞD, 2269/49, 14 Şaban 1288 / 29 Ekim 1871.

103 BOA, İ.DH, 641/44624, 8 Şaban 1288 / 23 Ekim 1871.

104 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* 4, s. 1358.

105 Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, s. 111.

106 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 159.

öldürmüştü.¹⁰⁷ Böylelikle uzun yıllar taşrada ve merkezde Osmanlı İmparatorluğu'nun kritik makamlarında görev alan Râşid Paşa'nın hayatı hazin bir şekilde nihayete ermişti.

Sonuç

1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin Midhat Paşa tarafından Tuna Vilayetinde başarıyla tatbik edilmesi üzerine, Babıali yeni vilayet sisteminin Osmanlı Arap eyaletlerinde uygulanması kararını vermişti. Bu doğrultuda Râşid Paşa, Suriye Valiliği döneminde yeni idari sistemin bölgede teşkil edilerek işler hâle gelebilmesi için büyük bir çaba sarf etti. Üstelik Râşid Paşadan sonra Suriye Vilayetinin sınırlarının daraltıldığı düşünülürken ondan sonra hiçbir vali bölgede bu kadar geniş bir sahayı idare etmemişti. Bu bağlamda Râşid Paşa geniş coğrafyaya yayılmış olan kozmopolit bir yapıyı, topluluklar arasında geçmişten miras kalan husumetler bulunmasına rağmen barış içerisinde idare etmeyi başarabilmişti. Bunun yanı sıra Babıali ile oldukça uyumlu çalışarak bölgedeki başıbozukluğu, merkeziyetçi politikaları hayata geçirerek gidermişti. Avrupalı devletlerin telkinleriyle kurulan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın bölgedeki etkinliğini sınırlandırmış ve Suriye vilayeti içerisindeki en ücra noktasına kadar idari birimleri teşkil ederek merkezî bir sistemin oluşumuna katkı sağlamıştı. Vilayet içerisinde haberleşme ve ulaşım sahasında yatırımlarda bulunarak, Şam şehri başta olmak üzere vilayetin modern bir yapıya kavuşması yönünde faaliyet göstermişti. İlaveten Avrupalı devletlerin bölgedeki nüfuzunu kontrol altına almak için yabancı konsoloslarla bazen samimi münasebetler kurmuş, menfaatlerin çatıştığı noktada ise gerginlikler yaşamıştı. Vilayet idaresinde, yabancı dinamiklerin dışında bölgenin yerli dinamikleri olan önemli aile ve kabilelere tahsisat, nişan ve makamlar vererek devlete olan bağlılıklarını temin etmişti. Râşid Paşa döneminde uygulanan bu politikalar, II. Abdülhamid devrinde eşraf siyaseti olarak geliştirilerek Osmanlı Arap vilayetlerinde daha etkin ve genişletilmiş bir şekilde uygulanmıştı. Yine Râşid Paşa'nın valilik döneminde maiyeti altında çalışan asker, memur ve bürokratlardan bazıları II. Abdülhamid devrinde devlet kademelerinde hızla yükselerek kritik görevlere gelmişlerdi. Bu isimlerden olan Holo Paşa ve oğlu İzzet Holo, Kâmil Paşa gibi devlet adamları II. Abdülhamid devrinde, Osmanlı Arap vilayetleri üzerinde yürütülen politikalara bizzat etkide bulunmuş kişilerdi. Bu bakımdan sözü edilen isimlerin, devlet kademelerindeki tecrübe ve bağlantılarını Râşid Paşa'nın valiliği döneminde elde etmesi de gelecek döneme aktarılan bir miras niteliğindedir.

Netice itibarıyla Râşid Paşa'nın hayatı boyunca edindiği tecrübelerin, idari anlayışına büyük bir etkisi olmuştu. Paris'te beş sene önce boyunca eğitim görmesi ve Osmanlı taşrasında küçük idari birimlerde görev alması onu adeta valilik dönemine hazırlamıştı. Bu tarihsel arka planın etkisiyle Râşid Paşa Avrupalı uzmanlardan da faydalanarak, vilayet üzerinde çok yönlü bir reform programını hayata geçirmiş ve modern bir Suriye Vilayeti yaratmak yolundaki faaliyetleriyle reformist bir vali olma özelliğini kazanmıştı. Paşa'nın valilik anlayışında dönemin Avrupa'daki

107 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikât*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s. 131.

modern Şehirlerinde görüldüğü üzere, Őehirciliđin geliştirilmesi, ulaşım-haberleşme ağlarının geniŐletilmesine önem vermesi ve yapılan yatırımların son derece Avrupaı yöntemlerle hayata geçirilmesinin yanında, vilayet içerisinde görülen problemlere, bir diplomat gibi yaklaŐarak czmler üretmesi Râşid Paşa'nın, dönemin diğer valileri arasında özel bir yer edinmesine sebebiyet vermişti. Valilik döneminde izlediği yaklaşım ve takip ettiği politikalar, ilerleyen yıllarda İmparatorluğun önemli kademelerinde görev almasının yolunu açmıŐtı. Bu bakımdan Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi, II. Abdülhamid devrine zemin olan Tanzimat Devri'nin taşradaki tezahürlerinin aydınlatılması bakımından önem arz etmekteydi. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği görevi boyunca icra ettiği reform ve politikalarla, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede 1918 yılına dek sürecek olan otoritesinin temelleri sağlam bir Şekilde atılmıştı. Râşid Paşa'nın valilik dönemi, daha sonra bölgede kurulan ülkeler adına, hem bölgedeki fikri hayatın gelişmesi yolunda gerekli zeminin atılması hem de vilayet içerisindeki kurum ve Şehirlerin modernize edilmesi açısından önemli bir safhayı teşkil etmişti.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

İrade Dahiliye (İ.DH): 259/16036, 565/39347, 568/39569, 593/41300, 575/40091, 583/40593, 627/43611, 531/36840, 541/37608.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 562/25247, 576/25856, 563/25281, 554/24887.

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMS): 37/1536.

Hariciye Nezâreti, Siyasi Kalemi (HR.SYS): 1525/54.

Hariciye Nezareti Hukuk(HR.H): 345/8, 481/14.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT): 652/25, 663/55, 655/59, 662/82, 647/8, 737/81.

Hariciye Nezareti Tercüman Odası (HR.TO): 501/122.

Mâbeyn – İrade (MB.İ): 7/57.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 1062/55, 1062/59, 535/24.

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.]DVN): 170/93.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.]MKT.MHM): 320/6, 360/53, 361/72, 412/22, 401/27, 416/95, 427/69, 349/68, 377/67, 385/62, 415/51.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.]MKT.NZD): 381/91, 435/24, 254/57. 415/4, 232/34.

Sadaret Mektubî Umum Vilâyât (A.]MTK.UM): 811/19.

Sadaret Nâme-i Hümayûn Evrakı (A.]DVN.MHM) : 33/22.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD): 481/14, 2269/49.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abu Manneh, Butrus, “The Province of Syria and the Mutasarrifiyya of Mount Lebanon (1866-1880)” *Turkish Historical Review*, IV, (2013), s. 119-134.

_____, “The Sultan and The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, XXII/3, (1990), s. 257-274.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.

_____, *Tezâkir 40*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Los Angeles 1993.

Akyıldız, Ali ve Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Arap İzzet Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Arnaud, Jean Luc, *Damas: Urbanisme et Arhitecture 1860-1925*, Sindbad Actre Sud, Paris 2006.

Burton, Richard Francis, *Pilgrimage to El Medinah and Mecca v.1-2*, Longmans and Roberts, London 1857.

Churchill, Charles Henry, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, B. Quaritch, London 1862.

Çetin, Atilla Çetin, “el-Cevaib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, VII, (1993), s. 283.

Drake, F. Tyrwhitt Drake and Richard Francis Burton, *Unexplored Syria v.1-2*, Tinsley Brothers, London 1872.

Dunne, James Heyworth, *An Introduction to The History of Education in Modern Egypt*, Luzac & Co., London 1938.

Düstûr, *I.Tertib IV.Cild*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.

- Ergin, Ali Şakir, "Butrus b. Bûlus", *TDVİA*, VI, (1992), s. 473-474.
- Firro, Kais, *A History of the Druzes*, Brill Academic Publisher, Leiden 1992.
- Hut, Davut, "Osmanlı Arap Vilâyetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, 2016, s. 105-150.
- Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford Universty Press, Oxford 1988.
- İnalçık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali 1839-1922*, The ISIS Press, İstanbul 1999.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikât*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, haz. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- O'Donnell, J. Dean, "Théodore Roustan: French Consul In The Levant During The Franco-Prussian War", *French Colonial Historical Society*, XII, (1988), s. 121-131.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- _____, "Belediye", *TDVİA*, V, (1992), s. 398-402.
- Özcan, Azmi, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları", İstanbul Araştırmaları, V, (1998), s. 117-129.
- Rogan, Eugene L., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire Transjordan 1850-1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Spagnolo, John P., *France&Ottoman Lebanon 1861-1914*, Ithaca Press, London 1977.
- Weber, Stefan, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume I*, Aarhus University Press, Aarhus 2009.
- _____, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume II*, Aarhus University Press, Aarhus 2009.

Gazete ve Dergiler

- "The Turkish Papers", *The Levant Herald*, 5 Temmuz 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 16 Nisan 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 12 Ağustos 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 18 Ağustos 1870.
- "Syrie", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1870.
- "The Civil War in Syria", *The New York Times*, 21 Temmuz 1860.
- "La Presse En Syrie", *The Levant Herald*, 10 Şubat 1871.
- "Syria", *The Levant Herald*, 4 Nisan 1871.

Elektronik Kaynaklar

- SALT Araştırma, Said Bey Arşivi,
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/31763> [Erişim tarihi: 29.01.2021].
mapcreator.io/ [Erişim tarihi: 23.10.2021].

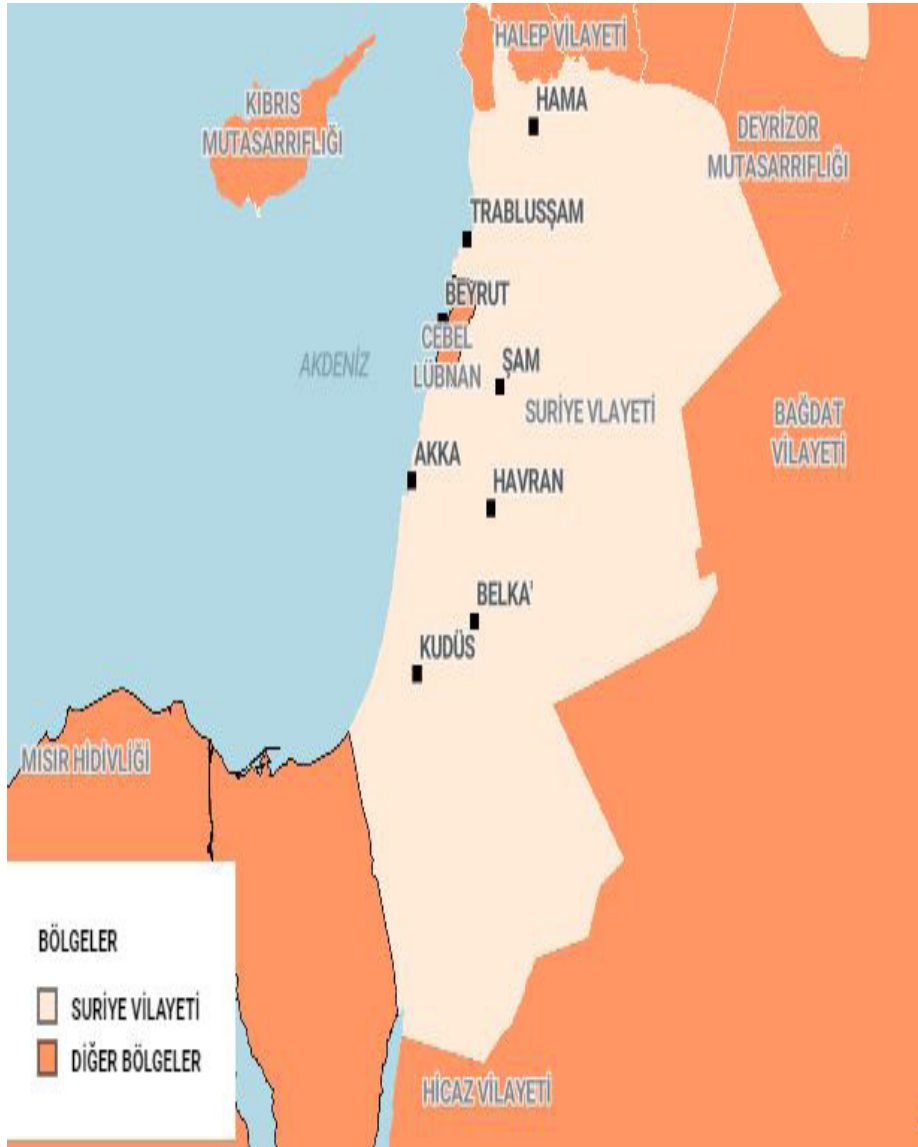
EKLER

Ek 1. Mehmed Râşid Paşa'nın, Abdullah Biraderlerde çektiirdiği bir fotoğraf

Kaynak: SALT Araştırma, Said Bey Arşivi, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/31763> [Erişim tarihi: 29.01.2021].

Ek 2. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde sancak merkezlerini ve vilayet sınırlarını gösteren harita çizimi

Kaynak: mapcreator.io/ [Erişim tarihi 23.10.2021].

MABEYN ORKESTRASI'NIN İTTİFAK DEVLETLERİ BAŞKENTLERİNDE VERDİĞİ KONSERLER (1917-1918)

CONCERTS OF THE MABEYN ORCHESTRA IN THE CAPITALS OF ALLIED POWERS (1917-1918)

Aydın ÇAKMAK

Öz

Mabeyn Orkestrası, Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde Bulgaristan, Almanya ve Avusturya-Macaristan Salib-i Ahmer [Kızılhaç] cemiyetleri yararına konserler vermek üzere 25 Aralık 1917 günü başlayan bir seyahat gerçekleştirmişti. Bu seyahat, daha önce Osmanlı topraklarına gelip Hilal-i Ahmer [Kızılay] Cemiyeti menfaatine konserler veren müttefik müzik topluluklarının etkinliklerine olumlu bir karşılık vermek amacına yönelikti. Fakat asıl amaç tanıtım ve propaganda faaliyetlerinde bulunmaktı. İlk defa yurt dışında konserler verecek olan Mabeyn Orkestrası'nın başlangıç durağı Bulgaristan'ın başkenti Sofya olmuştu. Daha sonra Almanya'da Berlin, Dresden ve Münih; Avusturya-Macaristan'da ise Viyana ve Peşte gibi şehirlerde konserler verilmişti. Bir aydan fazla süren konser programı hakkında bazı eleştiriler yapılmakla beraber, genel olarak başarılı bir kültürel diplomasi örneği sergilenmişti. Orkestra hem Osmanlı Devleti hem de Müttefik devletler nezdinde olumlu bir izlenim bırakmıştı. Seyahat ile konser programlarını müstakil ve ayrıntılı olarak incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, yapılan hazırlıklar ve seyahatin gerçekleştirilmesi gibi gelişmeler görüşler, izlenimler ve sonuçlar çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatırat ve telif eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mabeyn Orkestrası, İttifak Devletleri, Zeki Bey, Celal Esad Bey, kültürel diplomasi

Abstract

During the last stages of the First World War, the Mabeyn Orchestra went on a trip that began on December 25, 1917 to give concerts for the benefit of the Bulgarian, German and Austro-Hungarian Salib-i Ahmer [Red Cross] Societies. The motivation behind this campaign was to return the favour, since the allied music ensembles had previously come to the Ottoman lands and performed for the benefit of the Hilal-i Ahmer [the Red Crescent] Society. But the main purpose was to carry out publicity and propaganda activities. The first stop of the Mabeyn Orchestra, which would have its first concert abroad was Sofia, the capital of Bulgaria. Following concerts were performed in cities such as Berlin, Dresden and Munich in Germany; Vienna and Pest in Austria-Hungary. Although there were some criticisms about the concert program, which lasted more than a month, it presented a successful example of a cultural diplomacy in general. The orchestra made a positive impression on both the Ottoman Empire and the Allied States. This study aims to examine the travel and concert programs independently and in detail. The developments such as the preparations and the realization of the trip are also analysed within the framework of ideas,

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, aydin.cakmak@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2413-7760

impressions and results. The article employs primary sources such as archival documents, periodicals and memoirs in addition to the relevant secondary sources.

Keywords: The Mabeyn Orchestra, The Allied Powers, Mr. Zeki, Mr. Celal Esad, cultural diplomacy

Giriş

Avusturya-Macaristan Veliahdı François Ferdinand'ın Saraybosna'da uğradığı suikast sonrası başlayan Birinci Dünya Savaşı, İtilaf ve İttifak devletleri arasında yaklaşık dört yıl devam eden bir mücadeleye sahne olmuştu. Savaşa İttifak Devletleri safında dâhil olan Osmanlı Devleti, pek çok cephede büyük bir gayretle verdiği mücadelesini savaşın sonuna kadar çeşitli alanlarda sürdürmüştü.

Savaş yıllarında müttefikler arasındaki silah arkadaşlığı dışında başka ittifak örnekleri de görülmüştü. İstanbul'a gelen çok sayıda sanatçı ve sanat topluluğu opera ve konser gibi etkinlikler gerçekleştirmişti.¹ Mesela bir kültürel diplomasi örneği olarak Almanya'nın en önemli orkestraları arasında yer alan Meinengen Saray Orkestrası'nın 1916 yılı Mayıs ayındaki seyahati büyük bir olay olmuştu. Zira ilk defa gerçek bir senfoni orkestrası Osmanlı başkentinde konser veriyordu.² Ele alınan dönemde Avusturya-Macaristan'dan gelen topluluklar da vardı. İstanbul'da haftada üç temsil veren Viyana Operet Topluluğu'nun müziğini adı geçen ülkenin piyade alayı orkestrası yapmıştı. Üstelik bu orkestra, tiyatro müziği dışında açık alanlarda da konserler vermişti.³

Söz konusu etkinlikler genellikle hayır amaçlı müsamere özelliğine sahipti. Bu ortamda Müttefik devletlerde Hilal-i Ahmer [Kızılây] Cemiyeti yararına konserler dahi verilmişti. Örneğin Köln, Breslau, Dresden gibi şehirlerde yardım konserleri tertip edilmiş⁴; Viyanada hasılatı dört müttefik devletin Hilal-i Ahmer ve Salib-i Ahmer'ine [Kızılhaç] paylaştırılmak üzere büyük bir konser icrası kararlaştırılmıştı.⁵ Yine Sofya'daki Alman musikişinas subaylarının katılımıyla Hilal-i Ahmer ile Bulgar Salib-i Ahmer cemiyetleri yararına bir konser kararı alınmıştı.⁶

1 Mustafa Göleç, "Dünya 'Görüşü' Olarak Savaş: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye ve Türkiye'den 'Seyahat'ler", *Tarih Dergisi*, 73, (2021/1), s. 240-241.

2 Sinan Kunalalp, "Osmanlı İmparatorluğu ve Müttefikleri: Yumuşak Güç Diplomasisi Örneği", *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, ed. Bahattin Öztuncay, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2014, s. 60-62. Kültürel diplomasi; sanat, eğitim, bilim ve teknik gibi kültürel öğelerin ülkelerin itibarını artırmak ve ortaklıklar kurmak için sunumu şeklinde tanımlanmakta olup, bunun bir ülkenin dış politika amaçlarına yönelik bir etkinlik olması gerekmektedir. Bk. Aslı Yağmurlu, "Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi", *Selçuk İletişim*, XII/2, (2019), s. 1184, 1190.

3 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, çev. Kemal Turan, Kayhan Yayınları, İstanbul 1990, s. 290. Bu konuda ayrıca bkz. KA, 728/85.2; BOA, HR.SYS., 2434/1, lef. 1-2; BOA, İ.DUİT., 70/21, lef. 2-3; KA, 615/177; BOA, MV., 257/56.

4 BOA, HR.SYS., 2413/10; BOA, HR.TO., 603/4; BOA, HR.SYS., 2171/13, lef. 12-14, 17; BOA, HR.TO., 547/63.

5 KA, 599/194. Viyana Sefareti'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaset-i Saniyesi'ne gönderilen 13 Kanun-ı Sani 1917 tarihli tahrirat.

6 BOA, HR.SFR.04, 285/5, lef. 1. Sofya Şehbenderliği'nden Sofya Sefareti'ne gönderilen 4 Kanun-ı Evvel 1916 tarihli tezkire.

1. Karar ve Hazırlıklar

Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemecine girildiği ve yabancı müzik topluluklarının İstanbul'a geldiği günlerde, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'da sanatsal etkinlikler düzenleyerek olumlu bir izlenim oluşturma düşüncesi gündeme gelmişti. Düşünülen etkinliklerden biri, Mabeyn Orkestrası'nın Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan gibi Müttefik devletlerde konserler vermesi olmuştu.⁷ Harbiye Nezareti bünyesinde istihbarat ve propaganda gibi faaliyetlerden sorumlu olan İkinci Şube yani İstihbarat Şubesi seyahatin planlanmasından ve yürütülmesinden sorumlu makamı. Nitekim girişimin gerçekleşmesindeki etkili isimlerden birisi olan Celal Esad [Arseven] Bey, hatıralarında şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

Harbiye Nezareti'nde tesis edilen İstihbarat Dairesi'nin reisi Miralay Seyfi Bey'di. Seyfi Bey'le ötedenberi tanışırdım. O sıralarda benim gazetelerde propagandanın lüzumuna dair yazdığım makaleleri okuyan Seyfi Bey bir gün beni nezarete davet etti... Propaganda hakkında kendisinin de benimle aynı fikirde olduğunu söyleyerek bu hususta ne yapmak lazım geldiğine dair mufassal bir rapor hazırlamamı istedi. Birkaç gün çalıştıktan sonra uzun bir rapor hazırlayarak götürdüm. Raporda şu esasları teklif ediyordum: Asırlardan beri Türkler aleyhinde yapılan neşriyatın tesiriyle müttefik olduğumuz milletler bile bizi hâlâ iptidai bir kavim olarak telakki ediyorlardı. Bu telakkinin yanlışlığını, medeniyetimiz, kabiliyetimizi ispat etmek üzere, müttefik devletlerin başşehirlerinde sergiler açmak ve konserler vermeyi önerdim. Seyfi Bey bu raporu dikkatle okudu ve hemen icraya geçilmesine karar verdi.⁸

Babialı, işte bu gelişmeler ortamında kültürel diplomasi uygulamalarını hayata geçirme kararı almıştı. Ardından konserlerin icrasına dair resmî işlemler başlamıştı. 1917 yılı Haziran ayında çıkan irade-i seniyyede, Osmanlı toplumunun savaş alanlarında gösterdiği kahramanlık ve fedakârlıkla beraber güzel sanatlarda dahi yetenek sahibi olduğunu göstermek üzere Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı'nın Müttefik devletler başkentlerine gönderilmesi hususu ifade edilmişti.⁹ Bu kapsamda Eylül ayının ortalarına doğru İstanbul'dan hareketle Berlin, Münih, Dresden, Viyana, Peşte ve Sofya şehirlerinde birer konser vermesi kararlaştırılmış¹⁰; ilgili sefaretlere bilgi verilerek gerekli teşebbüslerde bulunmaları bildirilmişti.¹¹

7 Ele alınan konuyla ilgili yapılan ilk müstakil çalışma, A. N. Erman tarafından *Yıllarboyu Tarih* dergisinde yayımlanan iki sayfalık bir makaledir. Azmi Nihad Erman, "Muzika-i Hümayun'un Avrupa Seferi", *Yıllarboyu Tarih*, II/3, (1979), s. 64-65. Bunun yanı sıra E. Aracı da Münih'te gerçekleşen konserlere dair bir makale neşretmiştir. Emre Aracı, "Sultan Reşad'ın Senfoni Orkestrasından Münih'te Beethoven ve Wagner Konserleri", *Andante*, IX/62, (2011), s. 82-86. Hazırlamış olduğumuz çalışma ise seyahat ve konserleri arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatırat ve telif eserlerden yararlanarak bütünsel ve kapsamlı olarak ele almaktadır.

8 Celâl Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, yay. haz. Ekrem Işın, Kadıköy Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 121.

9 BOA, İ.DUİT., 17/13. 19 Haziran 1333/1917 tarihli irade-i seniyye.

10 BOA, HR.SYS., 2436/74, lef. 1; BOA, BEO., 4475/335618, lef. 1. Sadaret'ten Hariciye [ve Harbiye] Nezareti'ne gönderilen 28 Haziran 1333/1917 tarihli tezkire ve müsveddesi.

11 BOA, HR.SYS., 2436/74, lef. 2. Hariciye Nezareti'nden Berlin, Viyana ve Sofya sefaretlerine gönderilen 10 Temmuz 1333/1917 tarihli tahrirat-ı aliyye.

Bulgaristan hükûmeti nezdinde girişimde bulunan Sofya Sefir Vekili Cevad [Ezine] Bey, Başvekil Mösyö Radoslavov'un olumlu yanıt verdiği iletmişti.¹² Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa, herhangi bir girişimde bulunmadan önce konu hakkındaki şahsi düşüncelerini belirterek Mabeyn Orkestrası'nın Almanya'ya gelmesinin olumlu bir gelişme olacağını beyan etmişti. Bununla birlikte savaş hâlinin son zamanlarda aldığı şekle göre askerî ulaşım ve haberleşmenin gündün güne yoğunlaşmakta olduğu, konser ve tiyatro gibi etkinliklere gidecek olanların büyük çoğunluğunun yaz mevsimini şehir dışında geçirdiğini de söylemişti. Bu bakımdan seyahatin uygun bir zamana ertelenmesinin daha yararlı olacağını vurgulamıştı.¹³

Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla 1 Ağustos günü yazılan tezkirede, müttefik başkentlerine gidecek orkestra ile ressamların yapacakları seyahatlere dair hazırlıkları tamamlamak üzere bu işlerde ihtisas sahibi olan Kadıköy Belediye Müdürü Celal Esad Bey'in görevlendirilerek Ağustos ayının beşinden itibaren beş ay izin verilmesi istenmişti.¹⁴ Ancak Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Celal Esad Bey'in daha bir süre önce dört ay Avrupa'da bulunduğu ve yerine vekil bırakılacak kimse olmadığı için izin verilemeyeceğini belirtmişti.¹⁵

Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ise şehirde önemli konserlere özgü ve Avrupa'da bir örneği bulunmayan kurumun idaresine başvurduğunu ve konser meselesini görüştüğünü ifade etmişti. Buradan alınan cevaba nazaran, Eylül'ün son veya Ekim'in ilk haftalarına tesadüf eden günlerde konser düzenlenmesi mümkün olacaksa da orkestranın hangi gün geleceğinin bildirilmesi gerekli görülmüştü.¹⁶

Netice itibarıyla Sofya ve Viyana sefaretlerinin olumlu görüş bildirmelerine karşın Berlin Sefareti olumsuz yanıt vermiş ve orkestranın gelişinin ertelenmesini tavsiye etmişti. Esasen Viyanada gerçekleştirilen girişim ve alınan cevap resmî bir mahiyetten ziyade hususi bir hüviyet taşıyordu. Üstelik o sırada Bulgaristan Kraliçesi de vefat etmiş olduğundan orkestranın Sofya'ya gönderilmesinden vazgeçilmesi gündeme gelmişti. Durum Meclis-i Vükela'ya iletildiğinde seyahatin ertelenmesi uygun görülmüştü.¹⁷ Kısa süre sonra gerçekleşecek Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti de muhtemelen bu tehiri pekiştirmişti.¹⁸

12 BOA, HR.SFR.04, 912/72, lef. 3; BOA, HR.SYS., 2437/77, lef. 1. Sofya Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 19 Temmuz 1917 tarihli cevabi tahrirat ve müsveddesi. Zikrolunan cevap için bk. BOA, HR.SFR.04, 912/72, lef. 4; BOA, HR.SYS., 2437/77, lef. 2.

13 BOA, HR.SYS., 2437/23, lef. 4. Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Temmuz 1917 tarihli cevabi tahrirat. Tahriratın Sadarete tebliği için bk. BOA, HR.SYS., 2437/23, lef. 5; BOA, BEO., 4475/335618, lef. 3.

14 BOA, DH.İ.UM.EK., 37/50, lef. 2. Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Ağustos 1333/1917 tarihli tezkire.

15 BOA, DH.İ.UM.EK., 37/50, lef. 1. Dahiliye Nezareti'nden Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderilen 6 Ağustos 1333/1917 tarihli cevabi tezkire.

16 BOA, HR.SYS., 2439/61, lef. 1. Viyana Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 31 Ağustos 1917 tarihli cevabi tahrirat.

17 BOA, BEO., 4475/335618, lef. 2; BOA, HR.SYS., 2439/61, lef. 2. Hariciye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 25 Eylül 1333/1917 tarihli tezkere ve müsveddesi.

18 Ö. Kürşad Karacaçıl, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Gazi Akademik Bakış*, VI/12, (2013), s. 116-127.

Aynı süreçte Muzika-i Hümayun içerisinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi, henüz gelişme aşamasında olan orkestranın böyle bir turnede başarı gösteremeyeceği, Beyoğlu'ndaki yabancı müzisyenler ve yaylı sazlarla takviye edilmesi hâlinde bunun mümkün olabileceği yönündeydi. Bu görüşe itiraz edenler ise belirlenen şekilde yapılmasını savunmuş ve ikinci görüş kabul görmüştü.¹⁹ Bu arada orkestra şefi olarak yer alan Osman Zeki [Üngör] Bey de konser hazırlıklarına başlamıştı. En müktedir müzisyenlerden bir orkestra heyeti oluşturularak Wagner, Schubert, Haydn gibi bestekârların eserlerinden güzel bir program tertip edilmiş ve Gümüşsuyu'ndaki kışlada provalar yapılmıştı. Bir aydan fazla sürede esaslı ve sıkı şekilde çalışan orkestra gayet mükemmel bir hâle gelmişti.²⁰

Karargah-ı Umumi'de devam eden hazırlıklar kapsamında ise dört maddelik bir tamim yayımlanmıştı. Enver Paşa imzalı bu düzenlemede, takımın Müttefik devletler hayır kurumları yararına olarak Kasım ayı ortalarında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a yapacağı seyahat hakkında irade-i seniyye çıktığı belirtilmişti. Takımın hazırlığını Hademe-i Hümayun Kumandanlığı, İstanbul'dan sevkiyle seyahat tertibatını ise Karargâh-ı Umumi gerçekleştirecekti. Hazırlığın noksanları Harbiye Nezareti'nin ilgili daireleri tarafından tamamlanacak, seyahat masrafları tahsisat-ı mestureden yani örtülü ödenekten karşılanacaktı. Seyahat hazırlıkları; konserlerde çalınmak üzere *Avrupa duyusuna muvafık* olarak seçilmiş parçaların talimi, elbise, başlık ve ayakkabıların vücuda uygun, bir çeşit ve tarzda olması, müzik aletlerinin bozulmasını veya kırılmasını önleyecek şekilde mahfazaların tedariki hususlarından ibaretti. Çalışmaların Kasım ayının birinci günü tamamlanmış ve takımın emir aldıktan beş gün sonra harekete hazır olması gerekmektedir.²¹

Her ne kadar Kasım ayında tamamlanması istenmekle beraber, seyahat hazırlıkları bir süre daha devam etmişti.²² İstihbarat Şubesi Müdürü Kaymakam Seyfi Bey, Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'ne gönderdiği dört maddelik bir tahriratta, orkestra üyelerinden bir kısmının şehit çocuklarından oluştuğunu ve orkestranın bulunduğu ülkeler Salib-i Ahmer'i yararına konserler vereceğini dile getirmişti. Konser hazırlıklarıyla seyahat programını düzenleyip ileride takımla birlikte bulunmak amacıyla, Başkumandanlık Vekaleti'nin emir ve tensipleriyle, Celal Esad Bey memur edilmişti yani bir öncekinin aksine kendisine seyahate katılım izni verilmişti. Celal Esad Bey konser alanı, gün ve saatıyla yatacak ve yiyecek mahalleri, gazete makaleleri yoluyla kamuoyunu alıştırma gibi her türlü hazırlık ve programı gerçekleştirip İstanbul'a döndüğünde takım hemen yola çıkacaktı. Son olarak girişimin maksadı Müttefik devletler Salib-i Ahmer cemiyetlerine yardım etmek olmakla beraber,

19 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikaları Tarihi*, haz. Metin Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2019, s. 138.

20 C. E. Arseven, *Age.*, s. 121-122.

21 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 12. Başkumandanlık Vekaleti tarafından tanzim olunan talimat sureti [Ek. 1].

22 Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne gönderilen 30 Ekim tarihli bir cevabi yazıda, orkestra heyetinin Sofya'ya kadar seyahatlerinin Şark Hattı Askeri Komiserliği'nce gerçekleştirilmesi tebliğ edilmişse de sonraki yolculuklarının Osmanlı ataşemiliterleri vasıtasıyla temininin icap ettiği belirtilmişti. Bk. BOA, DH.EUM.5.Şb., 70/41-C. Yine Hilal-i Ahmer Cemiyeti Sofya Merkezi tarafından 1 Kasım günü cemiyet genel başkanlığına gönderilen tahriratta, orkestranın yakında Sofya'ya geleceğinin öğrenildiği, konserlerin merkezin denetimi altında düzenlenmesi istenirse minnettar olunacağı dile getirilmişti. Bk. KA, 18/156.

asil gayenin Osmanlı toplumunun güzel sanatlara *derece-i meyl ü istidadını* gösterip yanlış fikirleri silmek ve lehte bir izlenim oluşturmak olduğunu vurgulamıştı.²³

Berlin Sefareti Ataşemiliterliği de Almanyadaki yetkililere gerekli bilgilendirmelerde bulunmuştu. Buna göre Ocak ayı başlarında Alman Salib-i Ahmer'i yararına bir konser verilmesi planlanmıştı. Orkestra 25 Aralık'ta Balkan treniyle hareket edip 26-30 Aralık günlerinde Sofya'da kalacaktı. Almanyada Berlin, Dresden ve Münih'te, dönüş yolunda ise Viyana ve Peşte'de konserler verecekti. Ayrıca 63 kişilik grubun iki üyesine yataklı vagon ve diğerleri için ikinci sınıf koltuklar ayrılması talep edilmiş; heyete ait bagajın 18 sandık müzik aletiyle yaklaşık 5 haftalık hususi eşyadan oluştuğu bilgisi iletilmişti.²⁴

Öte yandan seyahate yönelik bir talimatname de hazırlanmıştı.²⁵ Enver Paşa imzalı sekiz maddelik talimatnameye göre, seyahatin müreffeh bir şekilde yapılabilmesi için gerekli her türlü hazırlık ve tertibat gerçekleştirilmişti. Müttefik başkentlerindeki ilgili makamlarla seyahat ve konser programını tespit eden Celal Esad Bey, takımın sevk ve muhasebesine memur edilmişti. Ulaşım, ikamet ve iâşe masrafları Harbiye Nezareti tarafından karşılanacaktı. Dış görünüşü, eşya ve müzik aletleri mahfazalarına ait yol hazırlıkları tamamlanmış olduğu hâlde, belirlenen vakitte trene binmeleri Muzika-i Hümayun Kumandanlığı'nca temin olunacaktı. Bu konuda nakliye aracı gerektiği takdirde, adı geçen kumandanlığın müracaatı üzerine Harbiye Nezareti daireleri tarafından yerine getirilecekti.

Konser verilen ülkelerdeki Osmanlı ataşemiliterleri ve eğer bulunmazsa en büyük siyasi memurlar, maksud-ı âli dairesinde takımın hareketlerini nezaret altında bulunduracak ve icabında bu amaçla ilgili müracaatlarını gerçekleştirmeye gayret edeceklerdi. Takım seyahat ve konser programını aynen uygulamaya mecbur olup, nakil vasıtaları açısından bir sorun ortaya çıkarsa bu durumu aynı görevliler çözümleyecekti. İntizam ve disiplin hususlarından sorumlu olmak ve takımı belirli zamanlarda belli yerlere sevk etmek üzere Hassa Süvari Bölüğü Mülazım-ı Evveli Esad Efendi memur edilmiş ve yanına aynı bölükten üç asker verilmişti. Takım mensuplarından birinin disiplini bozan, bağlı olduğu makamın vakar ve haysiyetine aykırı bir hareketi hâlinde kendisi İstanbul'a iade olunacak ve Muzika-i Hümayun'dan ilişkisi kesilerek askerlik hizmetini yapmak üzere cepheye sevk edilecekti.

Talimatta ayrıca Osmanlı toplumunun Batı tarzı güzel sanatlardaki millî varlığını ilk defa Avrupa'ya gösterip kendi lehine bir etki meydana getirmek vesilesi elde ettiği dile getirilmiş; bu seyahatten beklenen gayenin padişahın ve dolayısıyla milletin arzusuna uygun olarak gerçekleştirilmesine gayret edileceği ümidi belirtilmişti. Takım üyelerinin bu gayeyi daima göz önünde tutup vazife başında veya haricinde son derece dikkatli bulunması, kendilerine yönelik

23 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 1. Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti tarafından Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'ne gönderilen 5 Teşrin-i Sani 1333/1917 tarihli tahrirat.

24 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 2. Berlin Sefareti Ataşemiliterliği'nden gönderilen 19 Kasım 1917 tarihli tahrirat.

25 BOA, DH.İ.UM.EK., 45/66, lef. 2; BOA, HR.SYS., 2446/3, lef. 3. Başkumandanlık Vekaleti'nden Hariciye ve Dahiliye nezaretlerine gönderilen tezkire. Talimatname 1 Ocak günü Sofya, Berlin ve Viyana sefaretleleriyle Peşte Başşehbenderliği'ne de iletilmişti. Bk. BOA, HR.SYS., 2446/3, lef. 1; BOA, HR.SFR.04, 912/72, lef. 9.

fikir ve görüşün tüm Osmanlı milletine tevcih edilmiş olduğunu bilerek iyi bir şekilde temsile çalışmaları gereği dahi vurgulanmıştı.²⁶

Osmanlı basını, aynı dönemde seyahate ve konserlere dair haberler neşrine başlamıştı.²⁷ *Vakit* gazetesinin *Osmanischer Lloyd*'dan aktardığı ayrıntılı bir habere göre seyahat Almanya ve Avusturya'dan gelen orkestraların ziyaretini iade amacına yönelikti. Heyet Zeki Bey'in riyaseti altında bulunacak olup, hasılatı Salib-i Ahmer Cemiyeti'ne ait olmak üzere konserler verdikten sonra Şubat ayı başlarında ülkeye geri dönecekti.²⁸ *Tesvir Efkar*'daki habere nazaran konser programı; Sofya 4, Berlin 5, Münih 5, Dresden 5, Viyana 10 ve Peşte 5 gün sürmek üzere planlanmıştı. Girişimin önem ve kıymetini anlatmaya kâfi kelime bulunamadığı söylenen haberde; seyahat sayesinde Türk toplumunun musiki alanındaki ilerlemesinin gösterileceği, insani bir hizmetin yerine getirileceği ve millî haysiyetin yükseltilmiş olacağı beyan edilmişti.²⁹ *Tanin* gazetesinde neşredilen bir yazıda ise seyahatin önemine ve ziyaret amacıyla Osmanlı topraklarında bulunan Alman gazeteciler üzerindeki etkisine yönelik izlenimler yansıtılmıştı:

... bir orkestra ve bir sergi göndermekten maksadımız, Türkiye'de yeni sanatın bugünkü hali hakkında size bir fikir vermekten ibarettir. Beraber bulunduğumuz zamanlarda size daima söylüyoruz: yüksek iddialarımız yok, ne halde bulunduğumuzu biz pek iyi biliyoruz; yalnız demek isteriz ki biz de varız, biz de çalışmak, yürümek ve yükselmek istiyoruz ve bunları isterken yüreğimiz titriyor ve hatta, aziz direktörüm, işte biz bu hisle harp ediyoruz!...

Sanatkarlarımızın gidecekleri yerlerde musiki en yüksek terakkiyata vasil olmuştur; bununla beraber Türk musikişinaslarının verecekleri konserler, eminiz ki büyük bir dikkatle dinlenecek ve çalınan şeyler dinleyenler üzerinde kat'î, sehhar heyecanlar husule getirmese bile büyük tesirler bırakacaktı. Bundan dolayı gerek orkestra, gerek sergi işlerini tertip ve tanzim etmiş olan İstihbarat Şubesi'ni bu teşebbüsünden dolayı tebrik etmeyi bir vazife biliriz... çaldığı besteleri dinleyenler diyeceklerdir ki Türkiye vardır ve orada musiki hissiyle titreyen ruhlar ve bunu arayan kulaklar yok değildir. Şimdilik bize bu da kafi ... Türklerde Beethoven'ları çalacak musikişinas, Türklerde fırça ve boya ile uğraşan insan bulunabilmesi ihtimali Avrupa'da kolay kolay herkesin aklına gelemmez. Onlara bunları göstermek ve gösterirken henüz Türkiye'de güzel sanatların

26 BOA, HR.SFR.04, 912/72, lef. 10 [Ek. 2]; BOA, DH.İ.UM.EK., 45/66, lef. 1; BOA, HR.SYS., 2446/3, lef. 2; BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 14. "Mabeyn-i Hümayun Orkestra Takımı'nın Konser Seyahati Hakkında Talimattır".

27 "Mabeyn Orkestra Heyeti'nin Seyahati", *Sabah*, S. 10093, 20 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Saray-ı Hümayun Orkestrası'nın Seyahati", *Tanin*, S. 3241, 20 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 3; "Müttefikin Memalikinginde Muzika-i Hümayun", *İkdam*, S. 7495, 23 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Tanin*, S. 3245, 24 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 3.

28 "Musiki Heyeti'nin Seyahati", *Vakit*, S. 60, 20 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2.

29 "Türk Orkestrası Avrupa'da", *Tesvir-i Efkar*, S. 2321, 25 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2. *Tasvir-i Efkar* gazetesi, ele alınan dönemde *Tesvir-i Efkar* adıyla yayımlanmıştır.

bir safha-i inkişafta bulunduğuna dair mütevazı-ane izahat vermek, her halde lehimize olmayan kanaatlerden pek çoğunun yıkılmasını temin etmek demektir.³⁰

Görüldüğü üzere Osmanlı basını seyahati olumlu ve önemli karşılamıştı. Bu arada uluslararası mahiyetteki Balkan trenine iki vagon eklenmesi mümkün olamayacağı haberi yeni bir sorun teşkil etmişti. Bu bakımdan orkestra üyelerinin en lüzumlu eşyalarıyla İstanbul'dan Sofya'ya kadar konvansiyonel yani ekspres trenle gitmeleri gerekecekti. Verilen bilgiye göre bu tren İstanbul'dan sabah dokuzda hareket edip yaklaşık bir günlük yolculuktan sonra yediyi yirmi dokuz geçte Sofya'ya ulaşmaktaydı. Seyahat süresi Balkan treninden daha uzun olmadığı gibi Balkan treni haftada iki defa çalışırken konvansiyonel her gün gidip gelmekteydi. Sofya'daki Alman Demiryolu Şubesi'nden alınan bir takirde de İstanbul'dan Sofya'ya ve oradan Viyana'ya Balkan treniyle seyahate imkân olmadığı ve yolculuğun konvansiyonel trenle yapılması gerektiği bildirilmişti.³¹

Netice itibarıyla Muzika-i Hümayun içerisinde oluşturulan bir heyetin İttifak Devletleri nezdinde yapacağı seyahate yönelik hazırlık ve çalışmalar tamamlanmıştı. Osman Zeki Bey'in riyaseti ve Celal Esad Bey'in idaresi altında gerçekleştirilecek seyahat, Karargah-ı Umumi İkinci Şubesi'nin sorumluluğunda tanzim edilmişti. Bir Türk saray orkestrasının yurt dışında ilk defa konser verecek olması ise programa ayrı bir önem katmaktaydı.

2. Seyahat ve Konserler

2.1. Başlangıç ve Bulgaristan Programı

Mabeyn Orkestrası'nın seyahat programının başlangıç günü 25 Aralık 1917 Salı idi. Saat 16.05'te Gümüşsuyu Kışlası'ndan hareketle yirmi beş dakikada Sirkeci'ye varan heyet, 19.30'da yolculuğuna başlamıştı.³² Üstelik Balkan treniyle yolculuk imkânı da ortaya çıkmıştı. Hatta Seyfi Bey tarafından Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'ne çekilen telgrafta, Avusturya Sahra Demiryolları Erkan-ı Harbiye temsilciliğince Sofya'dan ilerisi için dahi hareketlerinin temin olunduğu bildirilmişti. Konunun kesin olarak saptanması, konvansiyonel trenine kalırsa programın tatbik edilemeyeceği ve bunun başka bir şeye atfedileceği, programın harfi harfine uygulanmasına yardımcı olunması belirtilmişti.³³ Haddizatında Şark Kumpanyası tarafından

30 M. N., "Avrupa'da Türk Sanatı-Mabeyn-i Hümayun Orkestrası-Resim Sergisi", *Tanin*, S. 3245, 24 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 3.

31 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 3. 24 Kanun-ı Evvel 1917 tarihli muhaberele tahrirat.

32 A. N. Erman, agm., s. 64. Orkestranın hareketi için ayrıca bk. "Mabeyn Orkestrası", *Sabah*, S. 10099, 26 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Türk Musiki Heyeti", *Vakit*, S. 66, 26 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Mabeyn Orkestrası'nın Hareketi", *İkdam*, S. 7498, 26 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2.

33 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 4-5. Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'nden Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'ne çekilen 25 Kanun-ı Evvel 1917 tarihli telgraf. Aynı tarihli bir diğer yazıda, seyahat programının tam anlamıyla icrası açısından takımın seyahat günlerinde muktezi vagonların hazırlanması rica edilmişti. Bk. BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 6.

takılan bir vagon dan ve yolculara tercihle verilmeyerek kazanılan 18 kişilik yerden istifadeyle beraber Balkan treniyle seyahat mümkün olabilişti.³⁴

Orkestranın hareketini duyuran *Tesvir-i Efkar* gazetesi, hem Zeki Bey hem de seyahat hakkında önemli bir yazı neşretmişti. Osmanlı musiki tarihinde yeni bir merhale teşkil edecek hadiseyi büyük bir önem ve memnuniyetle karşılamak gerekeceği belirtilen yazıda, ülkemizin güzel sanatlardaki gelişimini Avrupa'ya tanıtmak ve hayır amaçlı bir girişimde bulunmak niyetiyle yapılan seyahatin başlıca faydalarından birinin müttefiklerin millî musikiye dair fikir edinmeleri olacağı dile getirilmişti. Zira Avrupa'ya giden heyet sadece alafra ng a değil, alaturka parçalar da çalacak ve bu suretle millî musiki tanıtılmış olacaktı. Ayrıca *memleketimizin medar-ı iftiharını addına sezâ musikişinasından* olan Zeki Bey'in sanatındaki maharetini pek çabuk gösterip herkesin takdirini kazanmış ve orkestra riyasetine getirilmiş olduğu vurgulanmıştı.³⁵

Velhasıl böyle bir ortamda Bulgaristan'ın başkenti Sofya'ya ulaşılmıştı.³⁶ Buradaki ilk konser 27 Aralık akşamı Milli Tiyatro'da verilmişti. Ayın yirmi sekizinde yine Milli Tiyatro'da ve yirmi dokuzunda Askeri Kulüp'te birer konser daha verilecekti.³⁷ Ardı ardına icra edilen bu konserleri dinleyiciler çok beğenmiş, alaturka parçalar bilhassa takdir görmüşü. İkinci konser esnasında Bulgaristan Salib-i Ahmer'i tarafından orkestra üyelerine nişanlar verilirken Sofya Belediye Başkanı Gospodin Radef takdirlerinin bir nişanesi olmak üzere defneden bir çelengi heyet reisine takdim etmişti.³⁸

Sofya Sefareti Maslahatgüzarı Celaleddin Bey tarafından gönderilen 30 Aralık tarihli raporda konserler hakkında malumat verilmişti. Rapora göre ilk konserde bakanlarla elçilik heyetleri ve şehrin ileri gelenleri, ikinci konserde başvekil ile saray erkânı hazır bulunmuştu. Dinleyiciler verilen konserlere birbirine rekabet edencesine bir *hazz-ı derunî* ile iştirak etmişti. Orkestranın musiki açısından gösterdiği başarıyla kıyafet ve hareketlerindeki intizam büyük bir takdire mazhar olmuştu. Sofya halkının gösterdiği olağanüstü rağbete karşın yerel basın sessiz kalması, Osmanlılığı şereflendiren bu takdir ve başarıyı kamuoyundan gizlemek için alınmış bir tedbir olarak yorumlanmıştı. Sadece *Lécho de Bulgarie* gazetesi ilk konser hakkında övücü bir iki cümle yazmışsa da okuyucularının pek sınırlı olması ve yabancılardan oluşması maksadı temine yetersiz görülmüşü. Üstelik Bulgar ileri gelenlerinden bazılarının, orkestra üyelerinden çoğunun ve bilhassa Zeki Bey'in Çek ve Hristiyan olduğu gibi asılsız iddialar yaymaları da son derece teessüfe şayan olarak nitelendirilmişti.³⁹

34 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 7. Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'nden Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne gönderilen 28 Kanun-ı Evvel 1917 tarihli tahrirat.

35 "Mabeyn Orkestrası-Avrupa'ya Azimeti Münasebetiyle", *Tesvir-i Efkar*, S. 2323, 27 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 1.

36 "Mabeyn Orkestrası Sofya'da", *İkdam*, S. 7500, 28 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2.

37 "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Sofya'da", *Vakit*, S. 70, 30 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Mabeyn Orkestra Heyeti-Sofya'da İlk Konser", *Sabah*, S. 10103, 30 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2; "Mabeyn Orkestrası'nın Birinci Konseri", *Tesvir-i Efkar*, S. 2326, 30 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s. 2.

38 "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Tanin*, S. 3255, 3 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; "Mabeyn Orkestrası'nın Konserleri", *Tesvir-i Efkar*, S. 2330, 3 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Vakit*, S. 74, 3 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

39 BOA, HR.SFR.04, 912/72, lef. 8; BOA, HR.SYS., 2329/37, lef. 5. Sofya Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Aralık 1917 tarihli tahrirat ve müsveddesi. Tahriratın kısa bir özeti şeklindeki ajans haberi için bk. "Muzika-i

Sofya Sefareti Ataşemiliteri Abdurrahman Bey'in aynı tarihli raporunda daha ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Söz konusu rapora nazaran programa uygun olarak gelen heyete fevkalade bir karşılama töreni düzenlenmişti. Orkestra üyelerinin nazik tavırlarıyla giyimlerinin temizliği ve şekli takdir görmüştü. Trenden inildikten sonra araba ve otomobillere binilmiş; Zeki Bey, Celal Esad Bey, Mülazım Esad Efendi ve kâtipler Hotel Bulgari'ye ve diğerleri Hotel de Paris'e geçmişlerdi. Heyet, birtakım hususi merasimin ardından Kulüp Milano'da akşam yemeği yemişti.

Ertesi günkü hazırlıklardan sonra aynı gece ilk konser verilmişti. Orkestranın Sofya'da konser vereceği gazetelerle ilan edildiğinden satışı çıkarılan biletler iki saatte tükenmişti. Milli Tiyatro'nun kapasitesi üstünde bilet hazırlandığı hâlde hepsinin satılması ve yer bulunamaması dikkate şayandı. Orkestra perde açılıp da *reng-i millî* olan kırmızı feslerle seyircilerin karşısında görününce bir alkış tufanı kopmuştu. Bu tufan her türlü ihtiramın üstünde bir anlama sahip olarak devam etmiş ve Zeki Bey yerine geçerken yinelenmişti. Her ağızdan *yaşasun Türk dostlarımız, yaşasun Sultan, yaşasun Osmanlı ordusu* sözlerinin alkışlar eşliğinde söylendiği konsere *Marş-ı Çarî ve Sultani* ile başlanmış ve her parça çalındıkça alkışlarla tekrar edilmesi istenmişti. Konserin ardından, Bulgaristan Savaş Bakanı, hissiyatını ifade için münasip kelimeler bulamadığından bahisle Celal Esad Bey'i tebrik etmişti. Ataşemiliter Abdurrahman Bey'e de muhteşem Osmanlı ordusuna ve başkumandanına gerek kendisi gerekse Bulgar ordusu namına duygu ve düşüncelerinin arz edilmesini bildirmişti. Bundan sonra saat on bir buçuk raddelerinde konsere son verilmişti.

Ertesi gün müze başta olmak üzere şehrin mühim yerlerini gezen heyet üyeleri, yemekten sonra ikinci konser hazırlıklarına başlamıştı. İkinci konsere bakanların yanı sıra çar ile hanedan azası da iştirak etmişlerdi. Bu konser de birincisi gibi başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş, hıncahınç dolu olan tiyatrodaki her parça alkış tufanıyla karşılanmıştı. Bu esnada Abdurrahman Bey, Celal Esad Bey, Zeki Bey ve Mülazım Esad Efendi'ye Salib-i Ahmer nişanının birinci, muavin Sabri Bey'le diğer subay ve askerlere ikinci rütbesi tevcih edilmişti. İkinci konserin de pek parlak icrası sonrasında gelen talep üzerine Askeri Kulüp'te üçüncü bir konser verilmesi kararlaştırılmıştı. Cumartesi günü şehre bir buçuk saat mesafedeki Kraliçe Eleonora'nın mezarı ziyaret edilerek kabrine büyük bir çelenk konulmuştu. Akşam verilen üçüncü konser dahi başarıyla neticelenmişti. Bu şekilde Sofya'da olumlu izler bırakan Mabeyn Orkestrası, herkesin *enzar-ı takdir ve gıptası altında kemal-i edeb ve terbiye* ile bütün Sofya ve hatta Bulgarların kalbini *celb u teshir* ettikten sonra ülkeden ayrılmıştı.⁴⁰

Hümayun'un Sofya'daki Konserleri”, *Sabah*, S. 10111, 7 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn-i Orkestrası Sofya'da”, *Tanin*, S. 3259, 7 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 4; “Muzika-i Hümayun”, *Vakit*, S. 78, 7 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

40 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 11. Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'nden Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne gönderilen 30 Kanun-ı Evvel 1917 tarihli telgrafa zeyl olan tahrirat.

2.2. Almanya Programı

Mabeyn Orkestrası, 30 Aralık günü Balkan treniyle Berlin'e doğru hareket etmişti.⁴¹ 1 Ocak günü şehre ulaşan heyet Central-Hotel'de konaklamıştı.⁴² Velihaht Vahideddin Efendi ve beraberindeki heyetin aynı akşam Berlin'den İstanbul'a doğru hareket etmesi ise ilginç bir gelişme olmuştu.⁴³ Orkestranın Berlin'deki ilk konseri 5 Ocak günü Hayvanat Bahçesi'ndeki Mermer Salon'da gerçekleşmişti. Alman basını orkestra erkânını takdir ederken çalınan parçaların büyük bir zevk ve dikkatle dinlendiğini kaydetmişti.⁴⁴ 6 Ocak günü Opera Royal'de verilen ikinci konserde imparatoriçe namına hazır bulunan Joachim de Prussia, Zeki Bey'i tebrik ederek orkestranın maharetini övmüştü.⁴⁵

Sabah gazetesinde "Berlin Mektupları" üst başlığıyla yayımlanan ve 7 Ocak günü kaleme alınan bir yazıda konserler hakkında ayrıntılı bilgi verilmişti. Buna göre Berlin'deki konserlere dair ilanlar haftalar öncesinden dağıtılmaya başlamıştı. Beyaz bir zemin üzerine iri kırmızı harflerle yazılmış ve köşesinde ay yıldızla süslenmiş olan ilanlarda hususi surette şehre gelen Türk orkestrasının ayın beşi ve altısında Salib-i Ahmer Cemiyeti yararına biri operada olmak üzere iki konser vereceği duyurulmuştu. Orkestranın Türkiye'den gelmesiyle konserlerden birinin operada verilmesi iki önemli konu olarak dikkat çekmekteydi. Zira Berlin Operası kurulduğundan beri sahnesine ilk defa bir yabancı orkestra çıkmış olacaktı.

Konser akşamı binanın önü kalabalıktı. Geç kalmak istemeyen halk, kapı ve girişte sarkan büyük Türk bayrakları ve kurdeleler altından güçlükle ilerlemişti. Mermer Salon'a girince ilk dikkati çeken salonun büyüklüğüydü. Rahatlıkla dört-beş bin kişiyi içine alabilecek bu süslü salon Türk ve Alman bayrakları, Türk halıları ve yoğun elektrik ışıkları ile donanmıştı. Alkışlar eşliğinde sahneye çıkan orkestra üyeleri, resmî elbiseleri ve başlarındaki fesleriyle müstesna bir görüntü oluşturmuş, hazırun üzerinde derin bir tesir uyandırmıştı. Nazırlar, generaller, elçilik heyetleri ile seçkin zevattan oluşan katılımcılar bu etki altında pürdikkat kesilmişti. İlk önce ve

41 BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 8. Sofya Sefareti Ataşemiliterliği'nden Berlin Sefareti Ataşemiliterliği'ne çekilen 30 Kanun-ı Evvel 1917 tarihli telgraf. Orkestranın hareketi aynı gün İstihbarat Şubesi Müdüriyeti BOA, HR.SFR.04, 287/12 lef. 9 ile Berlin'deki Salib-i Ahmer Komitesi Riyaseti'ne de iletilmişti BOA, HR.SFR.04, 287/12, lef. 10.

42 "Mabeyn Orkestrası Berlin'de", *Sabah*, S. 10107, 3 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

43 Velihaht Vahideddin Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın da dâhil olduğu bir heyetle, çeşitli cepheleri ziyaret maksadı ve bizzat II. Wilhelm'in daveti üzerine 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'ya bir seyahat gerçekleştirmişti. Bk. Kamil Çolak-Fahri Yetim, "Velihaht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahatiyle İlgili Bazı Tespitler", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, (2017), s. 132-141.

44 "Mabeyn Orkestrası Berlin'de", *Tercüman-ı Hakikat*, S. 13246, 7 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Berlin'de", *İkdam*, S. 7511, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Berlin'de-Berlin Matbuatının Takdiratı", *Tanin*, S. 3260, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Muzika-i Hümayun'un Berlin'de Konserleri", *Tesvir-i Efkar*, S. 2335, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Berlin'de", *Atı*, S. 8, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; "Mabeyn Orkestrası Berlin'de", *Vakit*, S. 79, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn Orkestrası'nın Berlin'de İlk Konseri", *Sabah*, S. 10112, 8 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

45 "Muzika-i Hümayun Konserleri", *Tesvir-i Efkar*, S. 2336, 9 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn Orkestrası Berlin'de", *Tercüman-ı Hakikat*, S. 13248, 9 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn Orkestrası", *Vakit*, S. 81, 10 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn Orkestrası'nın Muvaffakiyeti", *Sabah*, S. 10113, 9 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Atı*, S. 10, 10 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3.

ayakta çalınan Alman ve Türk marşlarından sonra asıl programa geçilmişti. Bu sırada Alman musikisinin en güç ve müstesna parçalarından olan Wagner ve Beethoven'ın eserlerine sıçrayış herkesi hayretler içerisinde bırakmıştı. Zeki Bey'in yönetimiyle orkestranın başarılı icrasından çok etkilenen halk, bir alkış tufanıyla Türk sanatkârlarını uzun uzun selamlamıştı. Bilhassa Avrupalıların hiç tanmadıkları ve ilk defa dinledikleri ahenkleştirilmiş rast peşrevi dinleyiciler üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Zaten gazetelerde yer alan kritikler de orkestranın başarısını yansıtır nitelikteydi.

Berlin Operası ertesi gün ilk defa bir yabancı ve özellikle bir Türk orkestrasını ağırlamıştı. Prensler, prensesler, büyük üniformalı subaylar, kordiplomatik ve seçkin bir topluluk konseri dinlemeye gitmişti. Konserde çalınan Prometheus, uvertür, Figaro'nun İzdivacı gibi eserler uzun süre alkışlanmıştı. Zeki Bey'in orkestra için ahenkleştirdiği peşrev dinleyiciler üzerinde öyle derin bir tesir uyandırmıştı ki duvarlar çınlayacak kadar şiddetli ve sürekli alkışlar ardından tekrar çalınmıştı. Sonuçta Türklerin Batı musikisinde de kabiliyetli olduğunu göstermesi açısından seyahatin önemine değinilen yazıda, *genç musikimizin teşekkül ve teessüsünde bir rol oynayacağı tabii olan Zeki Bey*'le yapılan konuşma şu şekilde aktarılmıştı:

Duvarlarına vurulsa (do) sedası çıkaracak kadar musiki ile hal-i işba'a gelmiş bir salonda, umumi yerlerde umumi konserler vermeye alışmamış bir Türk orkestrası için konser vermek pek basit değildir. Mamafih arzu ile her şeye galebe çalmak kabildir... Bizde bugün musiki yoktur. Çünkü ilim henüz daha memleketimize girmemiştir. İlimsiz musiki olmaz. Üslubumuz, duygumuz baki kalacaktır. İstedğimiz şey yalnız Avrupa nazariyatının ve ilminin musikimize girmesidir. Halbuki bu pek basit hakikatleri birçok kimseler anlayamıyorlar. Birtakım Darülehanlar açmak teşebbüsünde bulunuyorlar. Neylerin flüt, santurların piyano, kanunların harp oldukları, olarak tekamül ettikleri bir devirde hala eski aletlerle musiki yapmak istemek, zamanın yürüdüğünü kabul etmemek ve zorla geri geri gitmek demektir. Bu gibi şeyleri tarihi müzelere terk etmeli ve süratle bir konservatuvar açmanın çaresine bakılmalıdır. Musikimiz Garplılaşmazsa daima iptidai kalacak ve iptidai kaldıkça da cihanî musikiler içine giremeyecektir. Musikide yenilik gösterecek ve musikimizi Garplılaştırmak vazifesini deruhde edecek olanlar pek genç yaşlarında hakiki musiki ile uğraşmalıdırlar. Avrupa konservatuvarlarına 12 yaşından büyük çocukların kabul edilmediği bir zamanda müsinn ve meşbu kimselere musiki tahsil ettirmek pek gariptir.⁴⁶

8 Ocak tarihli ve Berlin'deki hususi muhabir tarafından gönderilip *Tanin* gazetesinde neşredilen makalede de önemli bilgiler verilmişti. Bazı kişilerin başlangıçtaki tereddütlerine rağmen verilen iki konserin beklentilerin üstünde başarıyla neticelendiği vurgulanan makalede, Ocak ayının beşinci akşamı Berlin'in en büyük konser salonu olan Marmorsaal'ın yani Mermer Salon'un hıncahınç dolduğu ifade edilmişti. Üstelik gittikçe artan dinleyicilerin ardı arkası kesilmemesinden dolayı saat sekizi geçtiği hâlde konser henüz başlayamamıştı. Nihayet kırımızı

46 A. N., "Berlin'de Türk Orkestrası", *Sabah*, S. 10127, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

kolluklu lacivert elbiseleri, kırmızı fesleri, sırmalı kayışları ve şeritleriyle ikişer ikişer gelen orkestranın görünmesi üzerine derhâl bir sessizlik oluşmuştu.

Orkestra ayakta çalınıp dinlenen ve sonunda şiddetle alkışlanan Alman ve Türk marşlarını müteakip asıl konser programına geçmişti. İlk kısımda; Wagner'in Meistersinger von Nürnberg operasının prelüdü, Beethoven'ın Eroica adlı meşhur senfonisi, Wagner'in Tannhauser marşı, Asım Bey'in rast peşrevi, Weber'in Oberon operası uvertürüyle Mösyö Radeaglia'nın şark rapsodisi gibi parçalar çalmıştı. Konser, her parçanın sonunda çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu dinleyiciler tarafından sürekli alkışlarla takdir edilmişti. İlk kısım bitince yalnız Türkler değil, Almanlar da Zeki Bey'i ve orkestra heyetini tebrik etmişlerdi. Konserin ikinci kısmı da birincisi kadar parlak geçmiş; hususıyla Asım Bey'in rast peşrevi dinleyenlerin pek hoşuna gitmişti.

Pazar günkü ikinci konser opera binasında gerçekleşmişti. Konser süresi on ikiden ikiye kadar olduğu için bu defa diğeri kadar kalabalık değilse de dinleyiciler daha seçkindi. Konser programı Beethoven'ın bir uvertüründen, Haydn'ın Deutschmeister marşından, yine bir peşrevden, Radeaglia'nın şark rapsodisinden, Weber'in Jubel uvertüründen ibaretti ama konser esnasında program değişikliğine gidilerek adı geçen marş yerine Hacı Arif Bey'in bir şarkısı çalınmıştı. Orkestrasyonu Zeki Bey tarafından yapılmış bu şarkı istek üzerine tekrarlanmıştı. Yazara göre dinleyicilerin en hoşuna giden de bu alaturka eserlerdi. Zira diğer parçaları daha mükemmel orkestralardan kim bilir kaç defa dinlemişlerdi. Orkestranın nail olduğu alkışlar diğer orkestralarla mukayese edilerek değil, Türk sanatkarlarının Batı musikisini çalmakta gösterdikleri maharetin bıraktığı hayret ve takdirin bir eseri idi. Musiki eleştirmenlerinin ertesi günkü gazetelerde yer alan yazıları da böyle olduğunu ispat etmişti.

Germania gazetesinin konser eleştirmeni, "saray-ı hümayun orkestrası buraya icra-yı rekabet için değil, memleketlerinde yegane ve birinci orkestra olarak garp musikisinde ne dereceye kadar muvaffak olduklarını dinletmek üzere geldiği için diğer orkestralarla mukayese ederek tenkidâta girişmeye mahal yoktur. Musikiye aşına olanlar Türk musikînaslarının (Beethoven)ın (Eroica) sını ne kadar ciddi bir surette telakki eylediklerine ve Alman sanat musikisinin en ziynetli eseri olan bu parçayı ne kadar temiz çaldıklarına şüphesiz hayret etmişlerdir. Zeki Bey'in idaresi altında olan Mabeyn Orkestrası'nın az zaman zarfında gösterdiği bu eser-i terakki devam edecek olursa yakında Osmanlı payitahtı Mabeyn-i Hümayun Orkestrası gibi mükemmel bir heyet-i musikiye malikiyetinden dolayı iftihar edebilir" ifadelerini kullanmıştı.

Berliner Tageblatt'ın konser eleştirmeni ilk konser hakkında verdiği bazı izahattan sonra, "bizim anlayacağımız gibi Türkiyede bir musiki hayatı olmadığı ve yerli musikinin kendine mahsus bir musiki olduğu tasavvur edilirse orkestranın Avrupa sanatına uyması ve bir dereceye kadar onunla ünsiyet peyda eylemiş olması her halde şayan-ı hayrettir. Birinci kısımdaki Avrupa parçalarından sonra ikinci kısımda (Radeaglia'nın bir (rapsodi oriental)ini dinledik. Bu, diğerlerinden daha ziyade şayan-ı dikkatti" diye görüş belirtmişti. *Berliner Lokal-Anzeiger*'da ise "Türk sanatkarlarının kendilerine yabancı olan ahenk alemini hissetmeye çalışmalarını tedkik eylemek herhalde pek ziyade merak-aver idi. Tabii (Beethoven) ve (Wagner) eserlerinin bizde

alıştığımız gibi çalınmasıyla Türk orkestrasının çalması yekdiğeriyle asla mukayese edilemez... Pek sade ve daima iki eliyle usul vuran (chef d'orchestre) usulleri tesri etmeyi seviyordu. Elindeki değneği sallarken dört dörtlük usulde ikinci dörtlüğü daima harice vurması nazar-ı dikkati celb ediyor ve (staccato)ları mutadından fazla kısa tutuyordu. İhtimal ki bu da memleketinde icra ettiği yerli musikinin Avrupa musikisine uymayan evsaf-ı mahsusasından ileri geliyordu” gibi bir değerlendirme yapılmıştı.⁴⁷

Diğer taraftan Ahmed Emin [Yalman] tarafından kaleme alınan bir başyazıda, Mabeyn Orkestrası'nın Almanyada verdiği konserler hakkında gazetelerde neşredilen çeşitli yazıların, musiki heyetinin bir hamlede ne kadar büyük değişiklikler husule getirebildiğini açık bir şekilde ortaya koyduğu dile getirilmişti. Bunun yanı sıra Türk sanatının durumu hakkında Avrupa'ya bir orkestra göndermenin pek doğru bir hareket olduğu da beyan edilmişti.⁴⁸

Sonuçta Berlindeki konser programını *şayan-ı iftihar bir muvaffakiyetle* tamamlayan heyet, 7 Ocak günü Dresden'e doğru hareket etmişti.⁴⁹ Beş buçuk saat süren bir yolculuktan sonra şehre ulaşan Mabeyn Orkestrası Paris Hotelinde konaklamış; iki konser verdiği Dresden'de de büyük takdir toplamıştı. Daha sonra trenle Münih'e doğru hareket eden heyet, 10-11 saat süren yolu şiddetli kar yağışı sebebiyle 26 saatte tamamlamıştı.⁵⁰ 12 Ocak günü şehre varan orkestra üyeleri, Hotel Bayerischer Hof'ta kalmışlardı. Heyetin büyük bir bölümü, akşam Münih Operası'nda sahnelenen Wagner'in operasına gitmişti. Daha sonra ayın on üçünde Odeon Konser Salonu'nda ve Bavyera Kralı III. Ludwig'in onurlandırdığı bir dinleyici kitlesi önünde, on dördünde ise Löwenbrau-Keller'de iki konser verilmişti.⁵¹ Odeon'daki konserde hazır bulunan Karl Süsseim, orkestranın coşkulu olduğunu; ancak Batı eserlerinin gerçek anlamda özümsemeden çalındığını kaydetmişti.⁵² Bu arada III. Ludwig'in, orkestra üyelerine çeşitli rütbelere nişanlar tevcih ettiğini de belirtelim.⁵³

2.3. Avusturya-Macaristan Programı ve Dönüş

Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı'nın eşi Kontes Czernin'in himayesi altında konserler verecek olan Mabeyn Orkestrası, programının devamında 16 Ocak günü Viyana'ya geçmişti.

47 A.C., “Mabeyn-i Hümayun Muzikası Berlin'de”, *Tanin*, S. 3280, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3.

48 Ahmed Emin, “Avrupada Türk Sanatı”, *Vakit*, S. 93, 22 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

49 BOA, HR.SYS., 2446/30. Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne çekilen 7 Ocak 1918 tarihli telgraf.

50 A. N. Erman, agm., s. 64-65.

51 E. Aracı, agm., s. 83-85.

52 Barbara Flemming, Jan Schmidt, *The Diary Of Karl Süsseim (1878-1947); Orientalist Between Munich and Istanbul*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2002, s. 128; E. Aracı, agm., s. 65.

53 “Mabeyn Orkestrası'nın Seyahati”, *Sabah*, S. 10124, 20 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Orkestra Azasını Taltif”, *Tanin*, S. 3272, 20 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; “Mabeyn Orkestrası”, *Vakit*, S. 91, 20 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

İstasyonda Hilal-i Ahmer temsilcileri, Deutchmeister musiki heyeti delegeleri, askerî kumandanlık mümessilleri⁵⁴ ve Salib-i Ahmer tarafından gönderilen bir heyet orkestrayı karşılamıştı.⁵⁵

Viyanadaki ilk konser 19 Ocak Cumartesi günü verilmiş ve daha başta müttefiklere yönelik samimi bir tezahür hâlini almıştı.⁵⁶ Konserin verildiği büyük salonda tek bir yer dahi boş kalmamıştı. Arşidüşes Blanca, Dolores, İmmaculata, İsabella, Annunziata, Prenses Parma, Arşidük Leopold Salvator'la birlikte kordiplomatik, mali ve askerî sınıflara mensup birçok kişi salonda yerlerini almıştı. Konser olumlu bir tesir bırakmış, dinleyiciler çalınan parçaları hararetle alkışlamışlardı. 20 Ocak günü öğleden sonra Laxenburg Şatosu'nda İmparator Karl'ın huzurunda hususi bir konser verilmişti.⁵⁷ İmparatoriçe Zita'nın da bulunduğu konserde imparatorun arzusuna uygun olarak yalnızca alaturka parçalar çalınmıştı. Konserden sonraki görüşmede imparator, Celal Esad Bey'e, Osmanlı Padişahı V. Mehmed Reşad'ın orkestrasını Viyana'ya göndermiş olmasından ötürü memnuniyetini belirtmiş; Hassa Mülazımı Esad Bey'e hangi muharebelere katıldığını sormuştu. Orkestra Şefi Zeki Bey'i de icrasından ötürü takdir etmişti. Zeki Bey ise padişahın Beethoven, Schubert ve Wagner gibi büyük sanatkârlara hayran olup Viyanadaki konser programlarının bizzat onun tarafından tertip edildiğini söylemişti. Ayrıca imparator, Zeki Bey'le Celal Esad Bey'e François Josef nişanının *officiel*, Esad Bey'e aynı nişanın şövalye rütbesini tevcih etmişti. Orkestranın diğer azasına da nişanlar vermişti.⁵⁸

Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı'nın Müttefik devletler nezdinde verdiği başarılı konserler ve olumlu etkileri dönemin basınında sıklıkla yer bulmuştu. *Vakit*'in “adeta küçük bir ordu halinde Avrupa'yı dolaşan, memleketler ve şehirler değil, fakat kalpler teshir eden ve hakkımızda yeni yeni fikirler neşrine vasıta olan” şeklindeki benzetmesi oldukça yerinde bir tespitti. Gazete, Avusturya basınından alıntılara da yer vermişti. *Neue Freie Presse*, “bu konser Türkiye'nin hayat-ı musikiyede garp zihniyetine ve garp eşkaline şayan-ı hayret bir süratle takarrüb etmekte olduğunu göstermiştir”; *Extrablatt*, “Zeki Bey fikirlerini orkestraya telkin etmesini bilen mükemmel bir orkestra reisi olduğunu ispat etmiştir”; *Volksblatt*, “orkestra her türlü takdirata layık pek yüksek bir gayretin timsalidir ve pek mükemmel tertip edilmiştir”; *Çayt* [Zeit?], “Zeki

54 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Viyanada”, *Tanin*, S. 3270, 18 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası Viyanada”, *Ati*, S. 18, 18 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; “Mabeyn Muzikası'nın Seyahati”, *İkdam*, S. 7521, 18 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

55 “Mabeyn Orkestrası Viyanada”, *İkdam*, S. 7522, 19 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası Viyanada”, *Tanin*, S. 3271, 19 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; “Mabeyn Orkestrası Viyanada”, *Ati*, S. 19, 19 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası”, *Vakit*, S. 90, 19 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

56 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 13261, 22 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

57 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Viyanada”, *Tanin*, S. 3275, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2. Ayrıca bk. “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2350, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası İmparator Huzurunda”, *Vakit*, S. 94, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Ati*, S. 23, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Viyana'da Mabeyn Orkestrası-Hakkımızda Samimi Tezahürat”, *İkdam*, S. 7526, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

58 “Viyana'da Mabeyn Orkestrası”, *İkdam*, S. 7527, 24 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası”, *Vakit*, S. 95, 24 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Ati*, S. 24, 24 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Viyanada”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2351, 24 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Orkestramız (Laxenburg) Sarayı'nda”, *İkdam*, S. 7532, 29 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

Bey bir orkestrayı idarede mütehasıs bir Prusya orkestra reisi kadar mahirdir. Bu Osmanlı musikişinasları hakikaten şayan-ı takdir ve hürmet bir heyet-i musikiyye teşkil etmektedirler”; *Reichspost*, “Osmanlı musikişinaslarının heyecan-ı sanatkaraneleri, sanatlarına olan merbutiyet-i fevkaladeleri kendilerine hararetili alkışlarla beyan-ı teşekkür eden halkımızın pek ziyade nazar-ı dikkatini celp etmiştir” şeklinde değerlendirmeler yapmıştı.⁵⁹

Tesvir-i Efkar gazetesinde yayımlanan gayet mufassal bir yazı ise Viyana seyahatini özetleyen niteliğe sahipti. Yazıya göre, Berlin’deki konserlerin yankıları duyulmuş olduğundan Viyana halkı Osmanlı musikisini dinlemek için büyük bir istek göstermişti. Konser, şehrin en büyük musiki salonu olan Grosen Konzertsaal’da gerçekleşmişti. Burası musiki etkinlikleri için hususi olarak inşa edilmiş özel tertibata sahip bir binaydı. Konser salonu 2.000 kişiyi içine alacak kadar geniş olup, çalınan parçaların en ince ayrıntısına varıncaya kadar kolaylıkla dinlenilmesini temin için gayet açık ve zarif bir mimari tarzda yapılmıştı. Konser akşamı salon tamamıyla dolmuş ve birçok dinleyici ayakta durmaya mecbur kalmıştı. Gelenlerin mühim bir kısmını şehir ekâbirinin oluşturduğu anlaşılmaktaydı. Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ile çok sayıdaki Osmanlı vatandaşı da salonda hazır bulunmaktaydı.

İlk konserin programını Wagner ve Beethoven gibi Batı musiki üstatlarının eserlerinden güzide parçalarla Asım Bey’in rast peşrevi teşkil ediyordu. Konser programına tercihen Batı parçalarının alınmış olması, bu ezgilere yabancı olunmadığını ispat amacına matuf olsa gerekti. Zeki Bey’in riyaseti altındaki heyet bu eserleri pek güzel icra etmişti. Başarıları her parça sonunda tekrarlayan alkışlardan anlaşılmakta, gazetelerin olumlu neşriyatı bunu teyit etmekte idi. Yalnızca bazı gazeteler, daha fazla Osmanlı parçası bulunmamasından şikâyet etmişlerdi. Bu şikâyete bizzat Osmanlılardan katılanlar da vardı. Gerçekte orkestra heyeti Türklerin Batı musikisini temsilde yetenek sahibi olduklarını ispat emeliyle beraber, yerli musiki hakkında etraflı bir fikir vermek vazifesiyle de mükellefti. Üstelik Asım Bey’in eserinin dinleyiciler üzerinde iyi bir tesir bıraktığı aşıkardı.

Haddizatında orkestranın elde ettiği başarı Osmanlılar için bir iftihar vesilesiydi. Zira musiki, bilhassa medeniyet anlamında en ileri giden milletlerde en ziyade gelişme göstermişti. İşte Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı da musiki ilminde Batı’nın üstadı sayılmaya layık olan Almanya ve Avusturya gibi iki ülkede Türklerin de takdire mazhar olacak yetenek ve meziyet sahibi olduklarını ispat etmişti. Hele Zeki Bey ve arkadaşlarının gerek konser esnasında gerekse diğer zamanlarda hâl ve tavırlarındaki nezaket ve nezahet olumlu anlamda dikkate değerdi.⁶⁰

Viyana’daki son konser 24 Ocak günü icra edilmiş; birincisi gibi hem sanat hem de gelir temini açısından büyük bir başarıya mazhar olmuştu. Konserde çalınan Türk musiki parçaları büyük bir ilgi görerek sürekli alkışlarla karşılanmıştı. Orkestra, ayakta dinlenmiş olan Osmanlı

59 “Avrupa’daki Sanat Ordumuz”, *Vakit*, S. 96, 25 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1 [Ek. 4]. Avusturya basınındaki değerlendirmeler için ayrıca bkz. “Mabeyn Orkestrası’nın Viyanadaki Konseri”, *Sabah*, S. 10129, 25 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası’nı Sitayış”, *İkdam*, S. 7528, 25 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2352, 25 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

60 “Muzika-i Hümayun Viyanada-İmparatorun Huzurunda”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2355, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

millî marşını çaldıktan sonra dinleyicilere veda etmişti. Bu arada Avusturya Salib-i Ahmer Cemiyeti Reisi Kont Travan tarafından Zeki Bey'le Celal Esad Bey'e birinci, Hassa Mülazımı Esad Bey'e ikinci rütbelerden Salib-i Ahmer nişanları; muzika heyetine gümüş ve heyetle birlikte gelen efrada tunç madalyalar tevcih edilmişti.⁶¹

İkinci konsere bizzat katılan Ahmed Cevdet [Oran] Bey tarafından kaleme alınıp *İkdam* gazetesinde başmakale olarak neşredilen bir yazıda, daha çok seyahat ve neticeleri üzerinde durulmuştu. Söz konusu seyahatin ülkede türlü türlü telakki olunduğunu, Batı'da musikinin ulaştığı seviyenin dikkate alındığını ve bazı kişilerin bu cüreti eleştirdiklerini söyleyen Ahmed Cevdet Bey, Osmanlı heyetinin Avrupa'ya üstün bir iddiayla gitmiş olduğunu sanmadığını belirtmişti. Daha sonra değerlendirmelerine devam eden yazar,

fakat musiki sanat-ı bediasının güzellikleri Türklere nihan olmadığını ispat etmek içindir ki Viyana ve Berlin'e gittik... Sabit olmuştur ki Türk de medeni bir istidadın sahibidir... Velez ki nekaisden kurtulmuş olmasın, hayırlar, güzellikler içinde memleketi temsil etmek onu fena ve çirkin bir mevcudiyet içinde iraeze sebep olmaktan evladır.

ifadelerini kullanmıştı.⁶²

Mabeyn Orkestrası, Viyana'dan sonra, Avrupa seyahatindeki son konserlerini vermek üzere Habsburg İmparatorluğu'nun bir diğer başkenti olan Peşte'ye geçmişti.⁶³ Buradaki ilk konseri 27 Ocak akşamı belediyenin muhteşem ve müzeyyen salonunda gerçekleştirmişti. Hazırın arasında Arşidüşes Augusta, kızı Arşidüşes Sofi, Macaristan Salib-i Ahmer Cemiyeti Reisi, musiki eleştirmenleri, Başşehbender Ahmed Hikmet [Müftüoğlu] Bey, şehbenderlik personeli ve Osmanlı subayları vardı. Misafirler, Peşte'deki okullarda eğitim gören Osmanlı öğrencileri tarafından karşılanmışlardı. Etkinlik Macaristan başkentinin üst tabakası için muhteşem bir müsameret teşkil etmişti. Ayakta dinlenen Osmanlı ve Macar marşlarıyla başlayan konserte orkestra tarafından çalınan bazı parçalar misafirlerin ricası üzerine tekrarlanmıştı. Konserin ikinci kısmı da başarılı geçmiş; bu arada Arşidüşes Augusta, Zeki Bey'i tebrik etmişti. Macar basını dahi şefin idaresine övmüş ve kendisinin Türkiye'de klasik musikinin revaç bulmasına büyük hizmet ettiğini yazmıştı.⁶⁴

Mabeyn Orkestrası, Peşte'deki ikinci konserini 29 Ocak günü vermişti. Bu defaki konserte klasik ve şark parçaları canlı ve mükemmel bir şekilde temsil edilirken bilhassa bir Macar parçası

61 "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Viyana'da", *Tanin*, S. 3280, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; "Mabeyn Orkestrası'nın Seyahati", *Sabah*, S. 10132, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Viyana'da Mabeyn Orkestrası", *İkdam*, S. 7531, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Atı*, S. 28, 28 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3.

62 [Ahmed Cevdet Bey], "Mabeyn Muzikası", *İkdam*, S. 7532, 29 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

63 Arşidük Franz Salvator ve Arşidüşes Augusta himayesinde icra olunacak konserlerin haberi günler öncesinden duyurulmuştu. Bk. "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası", *Tanin*, S. 3269, 17 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 4.

64 "Mabeyn Orkestrası Peşte'de", *Tercüman-ı Hakikat*, S. 13268, 29 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn Orkestrası'nın Seyahati", *Sabah*, S. 10134, 30 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Peşte'de-Sanatkarlarımız Her Tarafa Takdir Olunuyorlar", *İkdam*, S. 7533, 30 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Mabeyn-i Hümayun Orkestrası Peşte'de", *Tanin*, S. 3282, 30 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

zevkle dinlenmişti. Zeki Bey ile orkestra erkânı dinleyiciler tarafından hararetle bir şekilde alkışlanmıştı. Sanatkârane yönden birincisine üstün olduğu belirtilen konserin ardından şehre veda edilmişti.⁶⁵ Bu arada *Servet-i Fünun* mecmuasında genel bir inceleme yazısı yayımlanmıştı. Seyahatin çeşitli amaçları olduğu ifade edilen yazıda, “anlaşıyor ki, büyük bir maksat için yapılan teşebbüslerden biridir” denilmişti. Asıl maksat, Türklerin güzel sanatlar, kültür ve irfan açısından kabiliyetsiz ve geri olduklarına dair Avrupa muhitindeki haksız ve hatalı rivayetlerle hasıl olan hükümleri düzeltmek, Türkiye’yi ve Türkleri hakıyla tanıtmak olarak açıklanmıştı. Ardından konser programına değinilen yazıda, yerli ve yabancı gazetelere nazaran umumiyetle başarılı ve takdir gören bir program gerçekleştirilmekle beraber, yerli parçalara az yer verilmesi gibi bazı tenkit ve itirazlar üzerinde durulmuştu.⁶⁶

Sonuçta bir aydan fazla bir süre Avrupa’nın çeşitli şehirlerinde konserler veren Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı, 1 Şubat günü Balkan treniyle İstanbul’a geri dönmüştü.⁶⁷ Osmanlı basınında çıkan haberlerde, olumlu izlenimlere ve övgü dolu ifadelere yer verilmişti. Mesela *Tesvir-i Efkar*, pek büyük teveccühe nail olan orkestranın dönüşü haberini duyurmuştu.⁶⁸ *Tanin*, orkestra heyetinin seyahat esnasında gördüğü hüsnükabul ve mazhar olduğu takdirden büyük memnuniyet duyduğunu belirttikten sonra gittikleri yerlerde iyi tesirler bırakacakları şeklindeki beklentileri haklı çıkardıklarını ifade etmişti.⁶⁹ *İkdam*, Zeki Bey’den naklen her tarafta iyi karşılandıklarını ve takdirler beyan olduğunu yazmıştı.⁷⁰

Zeki Bey, *Osmanischer Lloyd* yazarlarından birine duygu ve düşüncelerini tasvir ettiği sırada, “vazifemiz gayet güç idi. Çünkü gerek Almanya’da, gerek Avusturya’da bizi dinleyecek olanları memnun etmek kolay bir şey değil idi. Ben kendilerini biraz mahzuz edebildimse bunu da arkadaşlarıma medyunum” ifadelerini kullanmıştı. Ayrıca bu seyahatten bazı islahat fikirleri edindiğini belirtmişti. Zeki Bey, Almanya’nın her tarafında gösterilen ilgiyi, bilhassa Berlin’de bunun pek parlak bir surette tezahürle ilk konserde 5.000 kişinin hazır bulunduğunu söylemişti. Orkestranın Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan’da bıraktığı tesir de gayet iyi olmuştu. Viyana’da elde edilen gelir 21.000 kurundu. Berlin’le Peşte’deki hasılat dahi bundan aşağı değildi. Söz konusu yazıda, Sofya Sefareti Maslahatgüzarlığı raporundaki ifadelerin aksine, Bulgar basınında sınırlı sayıda yayın çıkmasının sebebi, savaşın devamı müddetince gazetelerin tiyatro ve konser gibi etkinliklerden bahsetmesinin yasaklanmış olması olarak kaydedilmişti.⁷¹

65 “Peşte’de İkinci Konser”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2358, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Peşte’de Mabeyn Orkestrası”, *İkdam*, S. 7534, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn Orkestrası”, *Tanin*, S. 3283, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 3; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Vakit*, S. 102, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Sabah*, S. 10135, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

66 M.S., “Mabeyn Musikası”, *Servet-i Fünun*, S. 1378, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 430-431.

67 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası”, *Atı*, S. 33, 2 Şubat 1334/1918, s. 2.

68 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası’nın Avdeti”, *Tesvir-i Efkar*, S. 2360, 2 Şubat 1334/1918, s. 1.

69 “Sanatkarlarımızın Avdeti”, *Tanin*, S. 3286, 3 Şubat 1334/1918, s. 2.

70 “Mabeyn Muzikasının Avdeti”, *İkdam*, S. 7539, 5 Şubat 1334/1918, s. 1.

71 “Mabeyn-i Hümayun Orkestrası-Zeki Bey’in İhtisasâtı”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 13278, 8 Şubat 1334/1918, s. 2. Ayrıca bk. “Zeki Bey’in İhtisasâtı”, *Atı*, S. 40, 9 Şubat 1334/1918, s. 3.

Diğer taraftan Peşte Başşehbenderi Ahmed Hikmet Bey tarafından yazılan bir tahriratta, İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Elçiliği vasıtasıyla Babiali nezdinde yapılan girişim sonucunda, Macaristan Krallığı Honved Orkestrası'nın Mart ayı başlarında Sofya ve İstanbul'a gelerek birkaç konser vermesi kararlaştırılmış olduğu belirtilmişti. Konserlerde çalınmak üzere Asım Bey'in rast peşrevi, Arif Bey'in Nihavend Salıncak ve Mösyö Radeqlia'nın Şark rapsodisi gibi bir iki parçanın bütün orkestra için hazırlanmış partiyonlarının gönderilmesinin şefleri tarafından rica edildiğini de bildirmişti. Bu noktada Ahmed Hikmet Bey, söz konusu gelişmeyi, Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı'nın Avrupa'ya yaptığı seyahatin olumlu bir etkisi olarak değerlendirmişti.⁷²

Yeni Mecmua yazarlarından Kazım Şinasi Bey ise konser seyahatiyle ilgili başka bir konuya değinmişti. Ekmek nasıl vücudun en lüzumlu bir gıdasıysa musikin de ruhun duyduğu zorunlu ihtiyaçlardan biri olduğunu dile getiren yazar, müttefik ülkelerde konserler veren Mabeyn Orkestrası'nın Türk ruhunun diğer güzel sanatlar gibi musikiyi de en gelişmiş şekilde duyabildiğini parlak örneklerle ve Avrupa'nın seçkin muhitlerinde gösterdiğini beyan etmişti. Bundan sonra ana konuya değinen Kazım Şinasi Bey, orkestranın İstanbul'da nadir tesadüf edilen bir musiki ziyafeti verebileceğini, her taraftan açığa vurulan bu isteği tatmin etmenin güç olmadığını belirtmişti. Böylece hem genç sanatkârları alkışlamak fırsatı bulunmuş hem de hayır cemiyetlerinden birisine önemli gelir temin edilmiş olabilecekti. Yazının sonunda, Avrupadaki konserler Salib-i Ahmer cemiyetleri menfaatine tertip olunduğu gibi İstanbul'da Hilal-i Ahmer için bir veya iki konser verilmesi münasip olmaz mı diye de soru etmişti.⁷³

Gerçekten de seyahat sonrasında yeni ve esaslı düzenlemeler görülmeye başlanmıştı. Zeki Bey, ilk iş olarak bandonun orkestrada çalan nefesli saz üyelerini orkestraya katmak suretiyle teşekkülü müstakil bir kadroya bağlamıştı. Ayrıca yeni bir repertuvarla saray dışında aboneli haftalık halk konserlerine başlanmıştı. Bu şekilde ileride geleneksel bir hâle gelecek haftalık halk konserlerinin ilk adımı atılmış oldu.⁷⁴

Netice itibarıyla şeflik rutininin yoksunluk, teori ve pratik tecrübesizlik bakımlarından bazı eleştirilere uğranmış olmasına karşın, seyahat ve konserlerin mühim bir hamle ve merhale oluşturduğu, genel itibarıyla olumlu ve başarılı geçtiği kabul edilmektedir.⁷⁵ Zeki Bey yönetimindeki orkestra, gerek repertuvarı gerekse icrasıyla Müttefik devletler basınında övgüler toplamıştır.⁷⁶ Bir kültürel diplomasi örneği sergileyen Osmanlı Devleti, hem iç hem de dış kamuoyunda tanıtım ve propaganda faaliyetinde bulunmuştur. Seyahat sayesinde yurt dışı

72 BOA, HR.SYS., 2448/12, lef. 1. Peşte Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezaretine gönderilen 12 Şubat 1918 tarihli tahrirat.

73 Kazım Şinasi, "Mabeyn Orkestrası", *Yeni Mecmua*, II/35, (14 Mart 1918), s. 179.

74 M. R. Gazimihal, *age.*, s. 139.

75 M. R. Gazimihal, *age.*, s. 139.

76 Bülent Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1234.

tecrübesi kazanan orkestra üyeleri arasında ileriki dönemin pek çok önemli ismi yer almıştır.⁷⁷ Son olarak E. Aracı da seyahatin önemini şu ifadelerle açıklamıştır:

...armonize edilmiş haliyle geleneksel Türk bestelerine yer verilmiş olması ve Haydn'ın mehter müziğinden etkilenecek bestelediği Askeri Senfonisi'nin de turnede seslendirilmiş olması, bugün de artık klişeleşmiş bir halde zaman zaman görmeye alışık olduğumuz karşılıklı etkileşim konserleri geleneğine Saray Orkestrası'nın daha o zamanlar öncülük etmiş olduğunu bizlere gösterir.⁷⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın son döneminde Mabeyn-i Hümayun Muzika Takımı'nın Müttefik devletler başkentlerinde konserler vermesi kararını almıştı. Böylece hem Osmanlı topraklarına gelen yabancı müzik topluluklarının Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına gerçekleştirdiği konserlere anlamlı bir karşılık verilmesi hem de musikisinin gelişimini Batı karşısında göstererek tanıtım ve propaganda faaliyetlerinde bulunmak mümkün olabilecekti. Bu bakımdan seyahatin organizasyonu Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi tarafından tanzim edilmişti.

1917 yılının yaz aylarında gündeme gelen seyahat programı askerî, siyasi ve toplumsal birtakım sebepler dolayısıyla gecikmeye uğramış ve yılın son günlerinde hayata geçirilmişti. Tarihinde ilk defa yabancı topraklarda konserler verecek olan Mabeyn Orkestrası'nın ilk durağı Bulgaristan'ın başkenti Sofya olmuştu. Daha sonra Almanya programına geçmiş; Berlin, Dresden ve Münih'te konserler vermişti. Ardından Avusturya-Macaristan'ın Viyana ve Peşte şehirlerinde konserler verdikten sonra Şubat 1918 başlarında ülkeye geri dönmüştü. Altı farklı şehirde on dört konser icra eden orkestra, genel itibarıyla başarılı bir program gerçekleştirerek dinleyicilerden olumlu karşılık bulmuştu. Bu açıdan savaş şartlarında bir kültürel diplomasi örneği yürüten Osmanlı Devleti'nin, amaç-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirildiğinde başarılı bir uygulama sergilediği söylenebilir.

---

77 Zeki Bey riyasetindeki orkestra üyeleri arasında Sezai ve Seyfettin [Asal] beyler, Asaf Bey, Nihat Bey, İhsan ve Necip [Aşkın] beylerle (A. N. Erman, agm., s. 64); Veli [Kanık] Bey ve İhsan Servet [Künçer] Bey (M. R. Gazimihal, *age.*, s. 156, 159) gibi isimler bulunmaktaydı.

78 E. Aracı, agm., s. 84.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Kızılay Arşivi (KA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb.)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)

İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Sürelî Yayınlar

Atı

Berliner Tageblatt

İkdam

Sabah

Servet-i Fünun

Tanin

Tercüman-ı Hakikat

Tesvir-i Efkar

Vakit

Yeni Mecmua

Basılı Eserler

Aksoy, Bülent, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Müzik ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1212-1236.

Aracı, Emre, "Sultan Reşad'ın Senfoni Orkestrasından Münih'te Beethoven ve Wagner Konserleri", *Andante*, IX/62, (2011), s. 82-86.

Arseven, Celâl Esat, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, yay. haz. Ekrem Işın, Kadıköy Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Çolak, Kamil-Fahri Yetim, "Velihaht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahatiyle İlgili Bazı Tespitler", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, (2017), s. 129-145.

Erman, Azmi Nihad, "Muzika-i Hümayun'un Avrupa Seferi", *Yıllarboyu Tarih*, II/3, (1979), s. 64-65.

Flemming, Barbara-Jan Schmidt, *The Diary Of Karl Süsseheim (1878-1947); Orientalist Between Munich and Istanbul*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2002.

Gazimihal, Mahmut R., *Türk Askeri Müzikaları Tarihi*, haz. Metin Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2019.

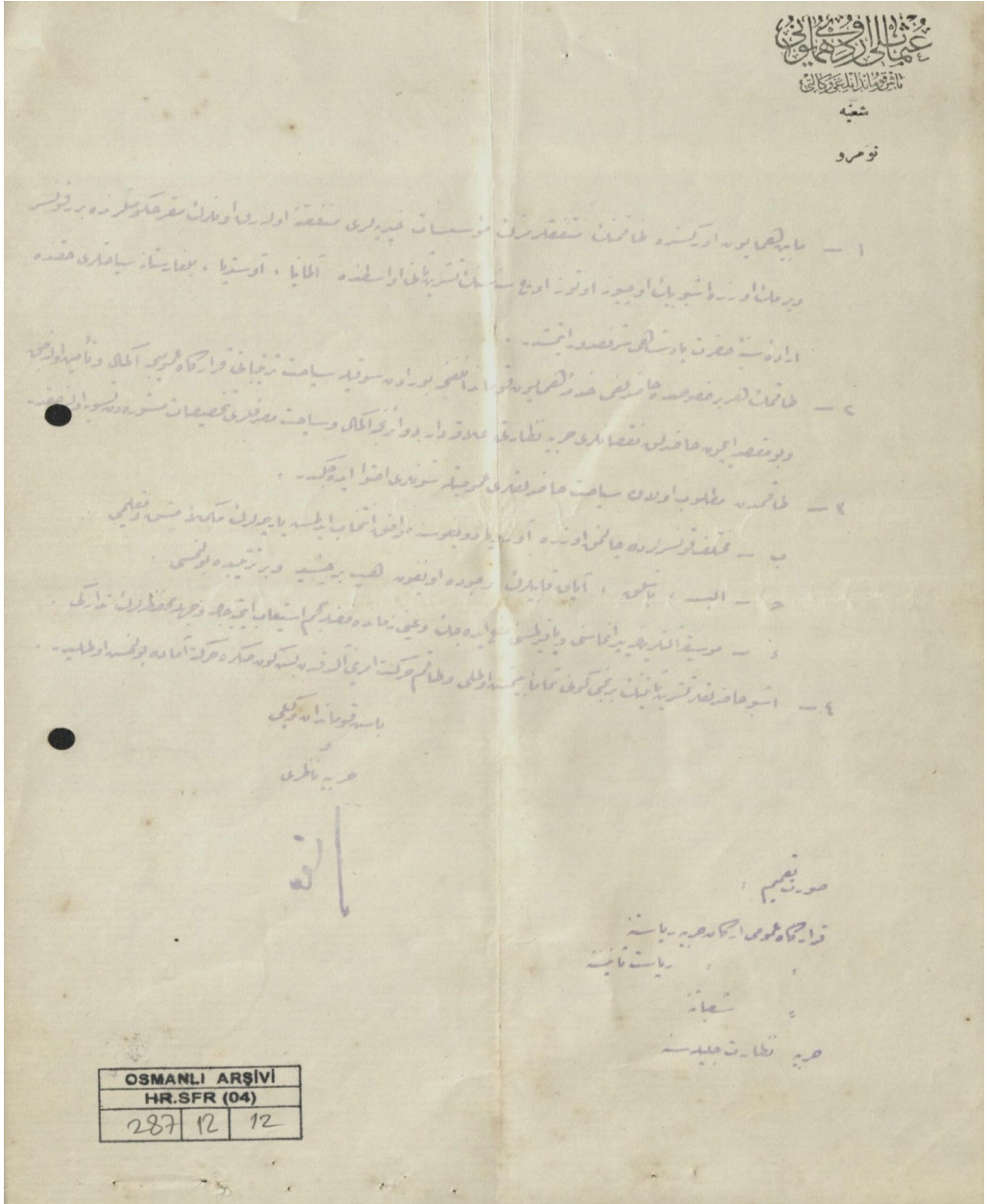
Göleç, Mustafa, "Dünya 'Görüş'ü Olarak Savaş: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye ve Türkiye'den 'Seyahat'ler", *Tarih Dergisi*, 73, (2021/1), s. 215-247.

Karacagil, Ö. Kürşad, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Gazi Akademik Bakış*, VI/12, (2013), s. 111-133.

- Kuneralp, Sinan, “Osmanlı İmparatorluğu ve Müttefikleri: Yumuşak Güç Diplomasisi Örneği”, *I. Dünya Savaşı’nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, ed. Bahattin Öztuncay, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2014, s. 40-67.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü “1914-1918 I. Dünya Savaşı”*, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.
- Yağmurlu, Aslı, “Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi”, *Selçuk İletişim*, XII/2, (2019), s. 1182-1210.

EKLER

Ek 1. Seyahate yönelik neşredilen tamim

Ek 2. Mabeyn-i Hümayun Orkestra Takımı'nın konser seyahati hakkında talimattur

ع

 مابيه له مابويه ارسته طاقمك قونسر سياحتي مقصدنه
 تعامات --
 غلخانه

مباركة

1 - طاقمك . يردغلمنده مقيد اولونه سياحتي روضا اكال ايساجويه هر درلو ماضلن ترتيبات ياليمشده .
 طاقمك سياحت وقونسر يروغلماس . اولنج وييله تعامات لارده شده سلجبه قاض كوي بلده مديراسقن جوك اسديك لطيفنده
 مقصد سلامت بايقمادنده عودتدار نظامدار باشلاركره تقدير وتبتي ايضه د طاقم اخلاصيه اقامت واعاشه قصصات
 بو وييله تنظيم ايضه بولموشقنده بوياسه كوركو د وقوننه باره مديراسقن اسديك طاقمك يروغلماس لاقنده حوده مكاتبه
 نامور ايتمشده . قلمك كرك ترونه وكره اقامت واعاشه مديراسقن مديراسقن صيب لقا تندن دسالم ايضه بلغمه كوي اولموشده .
 اولنج وييله تعامات ميته طاقمك قياقته خارجيسنه . اشيا رالته موسيقه محظظارينه ستمعه بالجهام اولك حاضرلن
 تاما اكال ايضه اولموشه قالدو وقت ميتهه كالموش ترونه اركاب موسيقه كه مابويه قباله اشغاف تامة رايضه بوياسه
 اقتضا ايديلس سائط نقايه نكوز قباله طاقمك سراجقه صيب نظارت دارلرجه اعطالارنه مقصد .

2 - قونسر وييله موقصد آتاش بلرلن . بلرلنسه اله بولك نامور سايامين طاقمك مقصد عاك لارده شده نظارتين
 تحت نظارتده بولموشده بويه بايقانده طاقمك بوياسه ستمعه سراجقيلن اسحاق و تسهيلا غيتمه ايده بكد .

3 - طاقمك . سياحت وقونسر يروغلماس هرشيا طبقه مجبور اولرجه سائط نقايه بر مشكوته نظار ايديلس بولموشده موقصد
 آتاشه بلرلنسه بوياسن نامورلن اشغاف مقصد بر طرف ايده بكد .

4 - طاقمك . صوك درجه مطلوب اولونه ساقطه انتظام و ضبط رويقنده سوك اولموشه بولكه ترتيبات لارده شده
 طاقمك ميته زمانداره صيب موقصد هونه ايتمه لارده ميتهه سوري بولموشه موزيقه اسديك اسديك نامور ايضه
 بو مقصد مقصد عاك بولموشه اولنج نظر ترتيبه ايديلس .

5 - طاقمك شعورينده بزيك قوزل مابول اولونه ضبط و نظار قونسر مابويه عودت قلمك ايديلسه خدمت عكديته كورمك اولموشه بويه بوياسه
 ايسه درحال موقظا اسانبول اعاده اولموشه و صيب موسيقه كه مابويه عودت قلمك ايديلسه خدمت عكديته كورمك اولموشه بويه بوياسه
 عثمانى مابول بولموشه بوياسه اولموشه خيه طرزينده صنابع نصيبه دهك بوجوديه مديرت بوجوديه دهك بيره لاقمدين اولموشه ايلكار ايل
 لارده بر ماس صول كويلاك و سلسله اله ايمه بولموشنده بوياسه مقصد لارده اشغاف ايتمك اولموشه ساقمدين
 ورو بوياسه لارده مابول تاما موشه لارده اشغاف بويه لاقمدين بولموشه ايده بوياسه لاقمدين اشغاف ايتمك
 قدره و نظارتين كوسته دلايل حست و سربوطيت لارده بوياسه اشغاف ايتمك .

6 - طاقمك طاقمك افراي بوياسه و اشغاف نظارده طوقه كركه و نظارتين باشنده وكره خارجده لارده هر كنده صول درجه
 تنظيم بولموشه و كورموشه بوياسه ايدو صول فكر و نظارت حوص مابول مابول بوياسه اشغاف لارده بولموشه اولموشه
 اي بر تامل ايديلمشك حاسته و بوياسه قديره نظار لارده صول لياقته و صبه هر كنده لارده بوياسه صولده
 تنظيم ايديلمشك بوياسه .

OSMANLI ARŞIVI		
HR.SFR (04)		
912	72	10

Ek 3. Mabeyn Orkestrası Berlin'de

Berliner Tageblatt
VII. Jahrg. Nr. 2
9. Januar 1918

**Wochen-Ausgabe
für Ausland und Uebersee**

erschleint jeden Mittwoch. Man abonniert bei allen Postämtern in den Kolonien und Schutzgebieten des Deutschen Reiches, den Postämtern in China, Konstantinopel und der Levante, Oesterreich-Ungarn, der Schweiz, Belgien, Luxemburg, der Niederlande, Dänemark, der dänischen Antillen, Schweden, Norwegen, der Donestaaten, Chile, Uruguay und Brasilien von 4,50 M. vierteljährlich inklusive Postzuschlag; für alle übrigen Staaten nur unter Kennzahl durch den Verlag, Berlin SW. 2 M. monatlich inklusive Porto, frei ins Haus.

Alleinige Anzeigen-Anstalten: Annoncen-Expedit, Rudolf Mosse, Berlin SW. Jurastrasse 84/4; Breitschweidtmüller Str. 21, Dresden; Altmärkt 15, Düsseldorf; Schadowstr. 20/22, Frankfurt a. M. Zeit. 125; Hamburger Jungfernstieg 18, Köln a. Rh. Holststr. 94; Leipzig Grimmelshausen-Str. 27; Magdeburg, Breitestr. 12; Mannheim, Planken 6/8; München, Theatinerstr. 8; Nürnberg, Karolinenstr. 25; Prag II, Graben 6; Strassburg i. R., Alter Weinmarkt 1; Stuttgart, Königstr. 11; Wien, Seilerstätte; Warschau, Marszałkowska 124; Basel, Anchenvorstadt 10A; Zürich, Limmatquai 14. — Druck u. Verlag von Rudolf Mosse, Berlin.

Das kaiserliche Hoforchester aus Konstantinopel auf seiner Konzertreise in Berlin.

A. Gross

Kaynak: Berliner Tageblatt, Y. 7, S 2, 9 Ocak 1918, s. 1 ve 7.

Ek 4. Mabeyn Orkestrası

Kaynak: "Avrupa'daki Sanat Ordumuz", *Vakit*, S 96, 25 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 1.

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN MOĞOL HÂKİMİYETİNE BAĞLANMASI

CONNECTION OF DIYAR-I BEKR REGION TO THE MONGOL DOMINATION

İbrahim GÜNEŞ

Öz

13. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyayı derinden sarsan Moğol istilası, kısa bir süre sonra Anadolu'yu vurmuş, hemen ardından da güçlü Moğol müfrezeleri Suriye ve el-Cezire bölgesindeki birçok yerleşim yerini yerle bir etmişlerdir. Moğollar, büyük hasımları Celaleddin Harezmsah'i takip ederken kendilerini Diyar-ı Bekr bölgesinin içinde bulmuşlardır. Bu andan itibaren muhtelif zamanlarda kısa süreli akınlar düzenleseler de Hülegü'nün Bağdat seferine kadar bölgede ciddi bir tahribata neden olmamışlardır. Nitekim bu seferler daha çok yağma akınları olarak dikkat çekmektedir. Fakat 1258 yılından itibaren Hülegü'nün oğlu Yeşmut komutasındaki İlhanlı ordusu, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin'i şiddetli bir muhasaradan sonra zapt etmiştir. Özellikle Amid ve Meyyâfârikîn gibi sadece bölgenin değil İslam coğrafyası içerisinde de müstesna bir yer edinen iki şehir bu süreçte büyük bir yıkım yaşamıştır. Söz konusu sürecin hem bölge tarihi hem de Anadolu tarihi için mühim etkileri olmuştur. Bu çalışmada da İslam coğrafyasının önemli bölgelerinden olan Diyar-ı Bekr'in Moğol hâkimiyetine giriş süreci ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyar-ı Bekr, İlhanlılar, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn-ı Keyfa

Abstract

The Mongol invasions, which shook world deeply in the thirteenth century, hit Anatolia in a short time. Powerful Mongolian raiders destroyed many settlements in Syria and al-Jazeera region. While the Mongols were following their great adversary Celaleddin Harezmsah, they found themselves in the Diyarbakir Region. Even though they organized short-term raids at various times since then, they did not give serious damage to the region until Hülegü's Baghdad campaign. As a matter of fact, these expeditions are regarded as looting raids. However, the Ilhanid army under the command of Yeşmut, son of Hülegü, captured Amid, Meyyafarikin and Mardinas of 1258 after a severe siege. Amid and Meyyafarikin, the two cities which hold an important place not only for the region but for the whole Islamic world, suffered a great destruction in this process. This process had important consequences for the history of the region and Anatolia. In this study, the invasion of an important region of the Islamic world at the time, Diyarbakir, will be analysed in detail.

Keywords: Diyar-ı Bekr, İlkanids, Amid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn-ı Keyfa

* Dr., Muğla / Türkiye, ibrahimgn02@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2080-8870

Giriş

Orta Çağ kaynaklarının, Mezopotamya'nın kuzey bölümü olan el-Cezire bölgesini 9. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırdığı görülmektedir.¹ El-Cezîre'nin üçüncü ve en küçük kısmı olup çalışma sahamızın muhitini oluşturan bölge ise Diyâr-ı Bekr'dir. Burası ismini Arap asıllı Bekrî aşiretinin atası Bekr b. Vâil'den almıştır. Büyük Rebîa kabilesine bağlı Bekr b. Vail kolu, asıl yurtları olan Bahreyn ve Yemame bölgesinde yaşarken İslâmiyet'in zuhurundan kısa bir süre önce artan kabile savaşları ve çekişmelerinenediyle Mezopotamya'ya doğru göç etmiş ve ilk İslam fetihleriyle birlikte el-Cezîre'nin doğu ve kuzeyine doğru yayılmıştır.² Diyâr-ı Bekr, aşağı yukarı bölgenin kuzey kesimine ya da yukarı Dicle yöresine tekabül etmektedir. Sınırları kabaca kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu çizgi ile batıda, Çermik, Karacadağ ve Derik'e, güneyde Mardin ve Tür Abdin bölgesi³, doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yardığı vadi ile Siirt'ten Hizân'a kadar uzanan bir coğrafyayla çevrildiği alana denk gelmektedir.⁴ En önemli şehirleri ise Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfâ ve Erzendir.⁵

Diyâr-ı Bekr'in İslam hâkimiyetine girmesinin akabinde, bölgede yer alan aşiretler arasında siyasi mücadelelere ev sahipliği yapmış, sırasıyla da Hamdâniler ile Mervaniler'in kontrolüne girmiştir. Fakat bölgenin 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan yoğun bir Oğuz göçüne ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Oğuzlar, Kafkas toprakları üzerinden gelip bölgede kısa bir süre tahribata neden olmuşlarsa da bu göçebe kitleler bölgenin yerel güçleri tarafından geri püskürtülmüşlerdir.⁶ Fakat Türklerin asıl fetih dalgası Selçuklular devrinde başlamış ve bölgenin sahibi Mervaniler

- 1 Makdisî, *Ahşenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1877, s. 137; İstahri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1927; İbn Havkal, *Süretu'l-Arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1874, s. 137-138; el-İdrisi, *Nüzhetu'l-Müşâtâk*, II, Beyrut 1989, s. 655; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldân*, nşr. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; Yakut el-Hamavî, *Mucemü'l-Büldân*, II, Beyrut 1977, s. 561-562; İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, III/I, nşr.Y. Abbare, Dimaşk 1978, s. 4-5; Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 351.
- 2 J. Schleifer, "Bakr b. Vâil", *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 454-458; A. Önkal, "Bekir b. Vâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 362-363; Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 63-65.
- 3 Tür Abdin hakkında bk. Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140.
- 4 Dimaşkî, *Cosmographie*, nşr. M.A. F.Mehren, Saint-Petersbourg 1866, s. 191-192; Çevik, *agt.*, s. 67-70.
- 5 Söz konusu dönem ve dönemin idari taksimatı hakkında Adnan Çevik'in yaptığı tetkikler kâfi derecededir. Biz bu nedenle şehirlerin özellikle lokalizasyonları ve tarihi seyirleri hakkında yapılan tartışmalara fazla girmeden genel bir bilgi vermekle yetineceğiz. Bu münasebetle bk. Çevik, *agt.*, s. 63-170; a.mlf., "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul (2009), s. 35-64.
- 6 Bu süreç hakkında bk. el-Azimi, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, çev. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 4-6; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XV, nşr.M. M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1995, s. 290 vd; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 295-302; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000, s. 82-83; Ebu'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 295; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Journal of Turkish Studies*, [In Memoriam, Şinasi Tekin I], XXXI/I, (2007), s. 195-205.

kendilerine boyun eğmişlerdir.⁷ Bu tarihten itibaren bölge her ne kadar Selçuklulara tabi olarak Mervaniler elinde kalmışsa da Sultan Melikşah devrinde tamamı ile Selçukluların kontrolüne girmiştir.⁸ Melikşah'ın ölümü ile başlayan ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu büyük oranda sarsan taht mücadelesi sırasında Suriye Selçukluları hükümdarı Tutuş, bölgeyi kısa bir sürede ele geçirmeye muvaffak olmuş, fakat vefatının ardından bölge Artukluların kontrolüne girmiştir. Bu tarihten itibaren bölge sık sık el değiştirmiş, yaklaşık üç yüz yıl kadar da Artukluların kontrolünde kalmayı başarmıştır. Bu dönemde Artuklular, uzun bir süre Zengiler, Eyyübîler ve Anadolu Selçukluları arasında denge siyaseti takip ederek varlıklarını korumayı başarsalar da tüm dünyayı kasıp kavuran Moğol istilasının bölgeye ulaşması uzun sürmemiştir.

1. Diyâr-ı Bekr Bölgesine İlk Moğol Akınları

Moğollar, 1231 tarihinde Celâleddin Harezşah'ı takip amaçlı Cibal, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da bir hayli mevkiyi yakıp yıktıktan sonra, Anadolu'nun doğu kısmına bir askerî sefer düzenlemişlerdir. Bu sefer her ne kadar yağma amaçlı olsa da Anadolu ve Diyâr-ı Bekr hudutlarında iyice hissedilen Moğol istilasının ilk fiili merhalesi olmuştur.

Celâleddin Harezşah, 1230 Yassıçemen yenilgisinin ardından Azerbaycan'da Moğollar karşısında tutunamadığından, 1231 yılında Ahlat'a gelmiş ve Eyyübî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'ten yardım istemiştir.⁹ İbnü'l-Esir, Celâleddin Harezşah'ın Ahlat önüne geldikten sonra şehre naibini göndererek "Biz sizinle ne savaşmaya ne de size eziyet vermeye geldik. Biz maalesef şu şehrimize giren, bize doğru gelmekte olan büyük düşmandan korkumuzdan dolayı buralara gelmiş bulunuyoruz" haberini ilettiğini rivayet eder.¹⁰ Bunun yanında müellif Celâleddin Harezşah'ın Ahlat üzerinden yoluna devam edip Diyâr-ı Bekr bölgesine gitmeyi kararlaştırdığını ekleyerek bu münasebetle buradan da Bağdad'a gidip halifeden Moğollara karşı yardım talep etmeyi düşündüğünü bildirmektedir.¹¹ Lakin el-Melikü'l-Eşref, Celâleddin Harezşah'ın bu teklifine yanaşmamıştır.¹² Bunun yanında Celâleddin Harezşah, Ahlat'a vardığı vakit

7 İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, II, nşr. Sami Dehhan, Şam 1968, s. 84-86.

8 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul 1975, s. 203; İbn Kalânîsî, *Zeylü Tarihü'l-Dimaşk*, nşr. Amedroz, 1908, s. 114-117; İbnü'l-Esir, IX, s. 132-133; İbnü'l-Adim/Dahhan, II, s. 78-86; İbnü'l-Vâsil, *Müferricu'l-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, nşr. H.M. Rabi, I, Kahire 1953, s. 12-14; Ebu'l-Farac, I, s. 330; Kalkaşandî, *Subh el-'Aşâ fî Sinâat el-İnşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s. 316. Bu süreç hakkında bk. Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Atatürk Konferansları 1971-1972*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1975, V, s. 298-307.

9 İbnü'l-Esir, XII, s. 460-461; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahummin zev Sultân Ekber*, V, Beyrut 2006, s. 622.

10 İbnü'l-Esir, XII, s. 461.

11 İbnü'l-Esir, XII, s. 461; Reşidüddin, *Câmîü't-Tevârih*, nşr. E. Blochet, London 1911, s.31. Bu bilginin sahihliği noktasında şüphelerimiz bulunmaktadır. Nitekim Celâleddin Harezşah'ın hem babası hem de kendi döneminde Bağdad halifesi ile sürekli çatışma durumundaydı. Bu şekil bir hadise karşısında tutup Halifeden yardım bekleyeceğini beklemek güçtür. Zaten yukarda da dile getirdiğimiz gibi Celâleddin Harezşah yardım için ilk olarak Meliku'l-Eşref'e başvurmuştur.

12 Nesevî, *Siretü Celâleddin Mengüberni*, nşr. Mücteba Minuvî, Tahran 1986, s. 267; Nesevî, *Siretü Celâleddin*

Moğolların kendisini yakalamak için süratli bir şekilde ilerledikleri haberini almıştır. Amid yolunda iken muhtemel bir gece baskınının önüne geçmek için birtakım hazırlıklar yapmış, fakat Moğollar Ahlat civarını yağmalayıp¹³Celâleddin Harezşah'ın Amid civarına doğru çekildiğini duyar duymaz da o tarafa doğru harekete geçmişlerdir.¹⁴

Celâleddin Harezşah, tek başına kaçabilmek için komutanlarının çoğuna yanından ayrılmasını emrederek Amid'e sığınmak için şehre doğru hızlıca at koşturmuştur. Fakat şehir ahalisinden kötü bir muamele görürken şehrin yanından ok ve taşlarla kovulunca da şehre girme ümidini yitirdikten sonra kendisine yetişen yüz askeri ile şehir önünden uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış¹⁵, bilahare Meyyâfârikine sığınmak istemiş, fakat burada Kürtler tarafından öldürülmüştür¹⁶.

Moğollar, Celâleddin Harezşah'ı takip amaçlı giriştikleri bu seferle birlikte civar beldelerle uzun bir süre ilgilenmelerine rağmen Diyâr-ı Bekr bölgesine ilk defa ayak basmışlardır. Celâleddin Harezşah'ın Moğollar önünden Amid tarafına çekilmesi üzerine Moğollar Diyâr-ı

Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelaled-Din Mankobirti, Fransızca çev. O. Houdas, Paris 1895, s. 397; Nesevî/Hamdî, s. 370-371. Meliku'l-Eşref'in bu teklifi kabul etmemesindeki en büyük sebebin Celâleddin Harezşah'ın daha önceki muvazenesiz siyaseti olsa gerek. Nitekim Celâleddin Harezşah çok iyi bir asker olmasına rağmen bir hükümdarda bulunması gereken birçok siyasi meziyetten yoksun birisiydi. Keza Celâleddin Harezşah'ın şahsiyeti hakkında bk. Hasan Geyikoğlu, "Harezşah Celâleddin Mengübertî'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, 410, (Haziran 1997),s. 371-380.

13 İbn Dokmak, s. 50.

14 İbnü'l-Esir, XII, s. 461; Cûzcânî, s. 387. Celâleddin Harezşah nereye giderse gitsin amansız düşmanları Moğolları da peşinden sürüklüyordu. Nitekim Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'ın ısrarla Harezşah hükümdarını Anadolu hudutlarından uzak tutmasının sebebi kanaatimizce bu olsa gerektir.

15 Nesevî/Mînuvî, s. 275-276; Nesevî/Houdas, s. 407-408; Nesevî/Asım, s. 156; Nesevî/Hamdî, s. 379-390; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1988, s. 154; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 462; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; Zekeriyâ Kâzvinî, s. 492; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222. Amid halkının Celâleddin Harezşah'ı şehre alamalarındaki asıl neden yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Sultanın peşinden Moğolları da sürüklemesidir. Bu nedenle şehir Moğollardan korkacaklar ki Sultanı şehre almamışlardır.

16 Nesevî/Mînuvî, s. 278-280; Nesevî/Houdas, s. 408-414; Nesevî/Asım, s. 157-158; Nesevî/Hamdî, s. 381-383; İbn Nazif, *Târihu'l-Mansûrî*, nşr. Ebu'l-Iyd Dudu, Cezayir 1981, s. 227-230; İbnü'l-Esir, XII, s. 460-461; İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 394; Cüveynî, II, s. 156; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-ayân*, nşr. James Richard Jewett, VIII, Chicago 1907, s. 439-440; İbnü'l-Vâsil, IV, s. 314-318, 321-322; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, nşr. Claude Cahen, *Bulletind'Études Orientales*'den tıpkıbasım, Port Said tz, s. 17-18; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 462-464; Reşidüddin/Bloch, II, s. 31-33; Ebu'l-Farac, II, s. 529-530; Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, S. 1, İstanbul (1937), s. 224; Kiragos, *Vakayiname*, çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler (nr. 0027), s. 9-10; Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l-Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997, s. 247-253; İbnü'l-Verdi, *Tarih İbnVerdi, Tetimme'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, II, Beyrut 1996, s. 150; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 46; İbn Haldûn, V.s. 622; İbnTagribirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Mîsr ve el-Kahire*, nşr. İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade, VI, Kahire 1963, s.275-276; İbnü'l-İmâd, VII, s. 228-230; Merhum Osman Turan, naaşın Meyyâfârikinde yer alan Sultan Türbesi'ne gömüldüğünü söylese de (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005, s. 393) muasır kaynaklarda bunu doğrulayacak herhangi bir kayda rastlanmadık. Nitekim Sibt İbnü'l-Cevzi, Sultanın öldürülmesini iki farklı rivayetle anlatır ki her iki rivayette de naaşın gılice gömüldüğü yazılıdır (Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 442-444). Nesevî ise naaşın nerede olduğunu söylemez; sadece kemiklerin gömüldüğünü yazmakla yetinir (Nesevî/Mînuvî, s. 279-280; Nesevî/Houdas, s. 413-414; Nesevî/Asım, s. 158). Kaynakların kifayetsizliği nedeniyle Sultanın o tarihte öldüğü veya öldürüldüğü de şüpheli olduğundan, hâlihazırdaki kaynaklara bakıp naaşın yeri hakkında bir tespitte bulunmak-en azından şimdilik-mümkün gözükmemektedir.

Bekr bölgesine büyük bir hışımla girmişler ve yukarıda da dile getirildiği gibi ani bir baskınla onun ordusunu dağıtmışlardır. Celâleddin Harezşâh'ın baskın alanından firar etmesi üzerine Moğollar yönlerini Amid, Mardin, Erzen ve Meyyâfârikîn'e çevirmişlerdir. İbnü'l-Esîr, o sıralarda Amid yakınlarından geçen birisinden naklettiğine göre şehir yakınlarında öldürülen insan sayısının 15.000 kişi olduğunu kaydeder ki söz konusu kayıt mübalağalı görünse de bölgedeki Moğol vahşetini anlamak için dikkate şayandır.¹⁷

Moğollar, Erzen ve Meyyâfârikîn havalisine girip buraları yağmaladıktan sonra Siirt şehrine doğru hareket ettiler. Şehrin önüne geldiklerinde Siirt halkı, Moğollara karşı büyük bir mukavemet gösterdi. Şehrin emîri annesinin tüm telkinlerine rağmen Moğollara karşı bir çıkış hareketinde bulundursa da annesi ile birlikte savaş alanında maktul düştü. Beş günlük muhasaradan sonra şehrin alınamayacağını anlayan Moğollar, halka aman vererek şehirlerine dokunmayacaklarını vaat ettiler. Fakat Siirt halkı kendilerine kanıp şehri teslim ettiklerinde ise Moğollar verdikleri sözü unutup şehirde tam bir kıyım gerçekleştirdiler. İbnü'l-Esîr, şehirden kaçan küçük bir grubun dışında halkının tümünün öldürüldüğünü yazar.¹⁸

Moğollar, Siirt'i tarumar ettikten sonra Tanza¹⁹ üzerine yürüyerek etrafı yağmalayıp şehir yakınlarındaki el-Kureşîyye Vadisi'ne girdiler. Kaynaklar, vadi yolunun dar ve sarp olması sayesinde Moğolların içeri sokulmadıklarını kaydeder. Bu münasebetle Moğollar, halktan bir hayli zayıat verdimişlerse de emellerine ulaşmadan geri çekildiler. Bilahare herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan bölgedeki birçok ahaliyi yağmaladılar.²⁰ Bunun ardından yollarına devam edip Mardin ahalisine girdiklerinde Artuklu hükümdarı Artuk Arslan maiyeti ile birlikte Düneysîr²¹ şehrinin iç kalesine çekilmek zorunda kaldı. Mardin şehrinin etrafı ise yağma edildi (1231).²² Moğollar, Mardin çevresinde fırtına gibi estikten sonra Nusaybin istikametinde hareket

17 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462; İbn Dokmak, s. 48; İbnü'l-Kesir, İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, XIII, İstanbul 1995, s. 259; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; Yafî'i, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l-Yakzan Ma'rife mayu'te bermin Havadis ez-Zaman*, nşr. Halil el-Mansur, IV, Beyrut 1997, s. 53; İbn Haldûn, V, s. 622; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222.

18 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; İbnü'l-İmâd, VII, s. 222. Es'âd (Siirt)'in Moğollar tarafından yağma edilmesi ve bu yağma sırasında gösterdikleri acımasız hareketleri bölge hükümdarları ve halkı üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bu nedenle Moğollar bu tarihten itibaren bölgede giriştikleri birçok seferde kimseden herhangi önemli bir mukavemetle karşılaşmamışlardır.

19 Tanza, günümüzde Siirt'in Erüh ilçesine bağlı Kavaközü köyüne tekabül etmektedir. Dicle Nehri'nin güney kısımlarında, Tell-Fâfân'ın doğusunda yer kurulmuştur. Bk. İbn Havkal, s. 219; el-İdrisî, II, s. 681; Yakut el-Hamavî, IV, s. 43-44.

20 İbnü'l-Esîr, bu hususta verdiği kayıt dikkate şayandır. Buna göre müellif "...onları engelleyecek, onlara mani olacak, onlara dur deyip karşılarına dikilebilecek hiç kimse yoktu" demekle dönemin İslam dünyasının halet-i ruhiyatını gözler önüne serer. Bk. İbnü'l-Esîr, XII, s. 462-463.

21 Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ismi ile bilinen ilçe olup Orta Çağda hayli müstahkem bir şehir hüviyetindeydi. Tarihte şehir ismi ekseriyet Düneysîr şeklinde bilinse de (İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s. 249; İbn Hurdazbih, s. 95-96; el-İdrisî, II, 661-662; İbn Cübeyr, *Rihletü'l - İbn Cübeyr*, Beyrut [t.y.], s. 216-217; İbnü'l-Esîr, XII, s. 463) bir dönem Koçhisar şeklinde de kaydedilmiştir (Yakut el-Hamavî, II, s. 478). Bunun yanında Orta Çağda Düneysîr'de canlı bir kültür ortamı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bk. İbn İlalmiş, *Kitabü'l-Tarihü Düneysîr*, thk. İbrahim Salih, Dımaşk 1392. Bu konu hakkında umumi bir mülâhaza için bk. Cengiz Tomar, "İbn İlamış'ın Hilyetüs-Seriyyîn min Havadissîd-Düneysîriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysîr'de İlim Hayatı", *Artuklular*, II, Mardin 2007, s. 1-8.

22 İbnü'l-Esîr, XII, s. 462-463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43. Kaynaklarda Mardin'in yağma edildiği kayıtlı ise de

ederek şehir etrafında yağma hareketlerinde bulunup ahaliden birçok kişiyi boğazlamışlardır. Halk şehrin içine vardığında Moğollar burada fazla kalmanın manasız olacağını düşünmüş olmalı ki Sincar'a doğru hareket ettiler. O ana tanıklık eden İbnü'l-Esîr ve ondan nakil yapan bazı kaynaklar, Moğolların Sincar'a bağlı dağlarda yaşayan halkın mallarını yağmalamasının akabinde Habur'dan Araban'a kadar alanı da talan edip birçok kişiyi de katlettikten sonra geri çekildiğini kaydeder. Bu birlikten bir kısmı ana kuvvetten ayrılarak Musul istikametinde yollarına devam etmiş ve Nusaybin ile Musul arasında yer alan el-Mu'nise adında bir köyü yağmalamışlardır. Halkın çoğu yakınlarda bulunan kervansarayına çekilmişlerse de Moğollar tarafından katledilmekten kurtulamamışlardır.²³Söz konusu vahşetten kurtulabilen birisi ise o günü şöyle anlatmaktadır:

Köyde bir samanlıkta saklandım, beni görmediler. Fakat ben onları o samanlığın küçücük bir penceresinden görmekte idim. Onlar birine saldırıp öldürmek istediklerinde "Allah için, Allah için!" diye bağırıp durduğu halde mutlaka yine öldürüyorlardı. Bu köyün halkını tamamen kılıçtan geçirdikten sonra bütün mallarını alıp götürmüş, kadınlarını esir almışlardı. Atları üzerinde oynayıp dururken kendi dilleriyle şarkı söylüyorlar, bu arada " Allah için, Allah için!" lafını arada tekrar edip durarak bu kelimelerle alay ediyorlardı.²⁴

Bunun yanında küçük bir Moğol müfrezesi daha sonra Amid şehrine yakın Rum Nusaybin adıyla bilinen kasabaya vararak etrafı yakıp yıktıktan sonra ahalinin çoğunu boğazlamışlardır. Ardından tekrar Amid'e dönerek şehir üzerinden Bitlis istikametinde atlarını sürmüşlerdir. Halk ise sarp dağlara çekildiğinden büyük çoğunluğu kurtulabilmiş, fakat şehirlerin ateşe verilmesine mâni olamamışlardır²⁵.

Bitlis önlerinden çekilen Moğollar, Ahlat'a bağlı Bergiri'ye saldırarak şehri muhasara altına almışlar, ardından şehri almaya muvaffak olmuşlardır. Şehirde umumi bir katliam yaptıktan sonra da Erciş istikametinde birçok sahayı yağmalayıp şehir önlerine geldikten sonra burayı sert bir muhasara altına almışlar ve yine aynı şekilde şehri ele geçirmelerinin akabinde yerleşim yerlerinin büyük bir kısmını yağmalamışlar ve ahaliden birçok kişiyi katletmişlerdir (Eylül-Ekim 1231).²⁶

Moğolların Diyâr-ı Bekr bölgesinde yaptıkları büyük kıyım, başta bölge halkı olmak üzere birçok kimsenin dehşet içinde kalmasına neden olmuştur. Korku öyle bir hâl almış ki halk, Moğollar önünde herhangi bir mukavemet gösterememiştir. İbnü'l-Esîr, bir kişiden duyduğu bir rivayeti şu şekilde anlatır:

buradaki kasıt söz konusu şehrin çevresindeki yerleşim yerleri olsa gerek. Nitekim dönemin kaynaklarınca da doğrulandığı gibi şehir o dönemde Artuklular eliyle büyük bir gelişme göstermiş ve şehir, kale ile dağ eteğinin dışına taşacak kadar büyüme göstermiştir.

23 İbnü'l-Esîr, XII, s. 463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 43; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 259.

24 İbnü'l-Esîr, XII, s. 463; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 259.

25 İbnü'l-Esîr, XII, s.463. Söz konusu kayıt bile bölge hükümdarlarının Moğollardan ne derece korktuğunu gösterir. Düşman birliklerinin bölgede bu kadar rahat davranmalarına rağmen herhangi bir mukavemette bulunmalarını Moğol korkusunun ne boyutta olduğunu gözler önüne serer.

26 İbnü'l-Esîr, XII, s. 464; İbni Bibî, I, s. 420.

Moğollardan birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama: “başını şuraya koy ve sakın hareket etme” demiş, adam hiç yerinden hareket etmeksizin başını yere koyup beklemiş, Moğol askeri de gidip bir yerden kılıç bulup getirerek adamı öldürmüştü.²⁷

İbnü'l-Esir, Moğol korkusuna dair ilginç bir hikâye daha anlatır:

Ben on yedi arkadaşım ile birlikte bir yolda seyrediyordum. Moğollardan bir atlı gelip karşımıza dikildi ve bize bazı şeyler söylemeğe başladı, o emir verdikçe arkadaşlarım da bu emirlere uymağa başladılar. Onlara “Bu tek başına bir adamdır, neden bunu hemen öldürüp kaçmıyoruz?” deyince bana: “ondan korkuyoruz” dediler. Bunun üzerine ben de “Bu adam bizi şu anda öldürmek istiyor; iyisi mi biz onu öldürelim ve olabilir ki öldürdükten sonra Allah bize bir kurtuluş yolu açar” diye karşılık verdim. Allah'a yemin ederim ki, hiç kimse cesaret edip de buna girişemedi. Sonunda ben elime bir bıçak alıp adama saldırarak onu öldürdüm ve hep birlikte kaçıp kurtulduk.²⁸

Moğolların Diyâr-ı Bekr bölgesini müthiş bir sarsıntıya uğrattıkları sırada başka bir Moğol birliği Azerbaycan üzerinden Erbil üzerine yürümüş, yolda karşılaştıkları Yıva Türkmenleri, el-Cevzakân Kürtleri ile bölge ahalisinden birçok kişiyi katledip çevre köylere de bir hayli zayıat verdirmişlerdir. Erbil yakınlarına kadar sokulan bir Moğol birliğine mukavemet edebilmek için halk, Muzafareddin Gökbörü ve Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu'dan yardım istemişlerdir. Buna karşılık Musul hükümdarı olumlu cevap vererek seçkin askerlerden oluşan bir ordu göndermiştir. Devrin kaynakları açık bir şekilde yazmazsalar da bölge hükümdarlarının panik hâlinde oldukları ve Moğolların karşısına çıkmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklar, müttefik güçlerin harekete geçtikleri sıralarda, Moğol askerlerinin de Dakuka çevresinde yağmalayıp birçok kişiyi katlettikten sonra geri çekildiklerini haber alan Muzafareddin Gökbörü'nün ilerleme yerine olduğu yerde beklemeyi tercih ettiğini bildirir. Moğollar ise arkalarında birçok tahrip edilen şehir ve ölü bırakarak Azerbaycan'a geri dönmüşlerdir. Bunun yanında kısa bir süre sonra başta Tebriz olmak üzere tüm Azerbaycan sahası şartsız Moğolların hâkimiyetine girmeyi tercih etmişlerdir.²⁹

2. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesinde İkinci Akınları

Anadolu Selçuklularında I.Alâeddin Keykubad'ın ölümü (1237) devlet için felaket olmuş ve yerine de birçok hükümdarlık vasıflarından yoksun II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmişti. Kendisi Saadeddin Köpek isminde bir vezirin elinde kukla olmuştu. Vezir kendisine rakip olarak kabul

27 İbnü'l-Esir, XII, s. 464.

28 İbnü'l-Esir, XII, s. 464.

29 İbnü'l-Esir, XII, s.464-467; İbnü'l-Vâsıl, IV, s. 324-329; İbnü'l-Fuvâtî, *Havadisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafiâtü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407, s. 27-30; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 46; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 264; İbnHaldûn, V,s. 622-623; Makrizî, *Kitabu's-SulûkliMarifet'ud-DuvelMulûk*, I, nşr. Mustafa Ziyade, Kahire 1956, s. 242-243; İbnü'l-İmâd, VII, s. 228.

ettiği birçok değerli devlet adamını bertaraf ederek siyasi kudretini artırmakla beraber devletin kıymetli devlet adamlarından mahrum kalmasına neden olmuş, bunun yanında her ne kadar devlet siyasi inhitata uğramışsa da 1242 yılında Amid gibi müstahkem bir şehri ele geçirmeyi başarmışlardır. Lakin Moğollardan kaçan insanlar Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılmış ve göçlerle birlikte daha Müslümanlığı kabul etmemiş Şaman Türkmenlerle dolmasından dolayı içlerinde Baba İshak isminde biri ortaya çıkmış ve peygamberliğini ilan ederek kendisine tabi olan insanlarla birlikte isyan etmişti. Selçukluların ücretli Frenk askerleri ile birlikte isyanı zorla bastırması devletin zaafının ortaya çıkmasına neden olmuştur³⁰.

Babai İsyanı başladığı sıralarda isyandan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî, Selçuklulara tabi olduğu hâlde Selçuklu toprağı olan Amid şehrine saldırmıştır. Ayrıca elindeki askerî mevcudiyeti daha da güçlendirmek için Celaleddin Harezşah'ın yeğeni Yağan Tayşî ve komutasındaki askerlerle birlikte Kirmân Türklerini de ordusunun bünyesine katmıştır. Böylece ordusu iyice kuvvetlenen Meyyâfârikîn hükümdarı, Amid önlerine gelmek için harekete geçtiği sıralarda Selçuklu ordusu ile onlara tabi Halepliler de Turanşâh b. Salahaddin'in komuta ettiği ordu ile birlikte Amid önlerine gelmiştir. Şehabeddin Gazî'nin şehir üzerine yürüyeceğini duyan Selçuklular ise yönlerini hemen Meyyâfârikîn'e çevirmişlerdir. Bölgeye vasil olan Selçuklular karşısında henüz şehirden uzaklaşma fırsatı bulamayan Meyyâfârikîn hükümdarı ve komutasındaki ordusu, Selçuklu ordusu ile savaşa tutuşarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şehabeddin Gazî'nin mağlup olup Meyyâfârikîn'e sığınması üzerine şehir, Selçuklular tarafından muhasara altına alınmıştır. Tam bu sırada iyice hissedilen Moğol baskısı nedeniyle bölgedeki Müslüman hükümdarları arasındaki ihtilaflara son vermek için Abbasi halifesi araya girmiştir. Ayrıca 1242 yılında Tüluy da³¹Şehabeddin Gazî'ye İsfahânlı bir Müslüman aracılığıyla haber göndererek Moğollara itaatini ve bunun göstergesi olarak da Meyyâfârikîn'in surlarının yıkılmasını istemiştir. Meyyâfârikîn hükümdarı ise Moğol liderine kendi memleketinin Rum (Anadolu), Suriye ve Mısır'a nazaran bir kıymet arz etmediğini, istedikleri şeylerin mezkûr yerlerde aranmasını dile getirmiştir³².

Doğru Anadolu hudutlarında Moğol baskısı başlayınca Meyyâfârikîn hükümdarı, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e elçi göndererek Selçuklu tabiiyetinde kalacağını bildirmişti. Bunun yanında bastıran yağmur nedeniyle Selçuklu ordusu da Meyyâfârikîn muhasarasında bir hayli zarar görmüştü. Buna ilave olarak bir diğer Eyyübî meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın da muhasarayı kaldırma taraftarı olması sebebiyle, Selçuklu komutanları Meyyâfârikîn hükümdarı

30 Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 485; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, nşr. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988, s. 177; Ebu'l-Farac, II, s. 539-340; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 42; Makrizî, I, s. 307-308; Eflâkî, I, s. 381. "Baba İshak" veya "Babai İsyanı" olarak bilinen bu isyan hakkında umumi bir mülâhaza için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1980, ilgili yerler.

31 Kaynaklarda ismi Tuluy-Tuli Han olarak geçen bu kişi Çingiz Han'ın en küçük oğludur. Bk. Reşidüddin/Blochot, II, s. 198-239; Reşidüddin, *Câmiü'l-Tevârih*, nşr. Behmen Kerimî, II, Tahran 1374, I, s. 399.

32 Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 485; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1996, s. 496 vd; İbnü'l-Vâsil, V, s. 310; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; Makrizî, I, s. 309; Turan, *Türkiye*, s. 447-448.

ile anlaşma yapıp Amid şehrine geri çekilmişlerdir³³. Anlaşmaya pek de riayet etmediği anlaşılan Şehabeddin Gazî ise Selçukluların Meyyâfârikin önünden çekilmesinin akabinde, yanına Harezmliler ve Mardin Artuklu askerlerini de alarak Musul'a bağlı birçok köyü yağmalayıp Habur³⁴ civarına kadar ilerlemiştir. Ardından Rasu'l-Ayn³⁵ civarına kadar sokulup şehri de ele geçirmişlerdir. Buna mukabil Hıms hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr, Meyyâfârikin hükümdarı ile Harezmlilerin yaptıkları bu seferi öğrenir öğrenmez harekete geçerek Amid civarına kadar ilerleyip söz konusu yerde Selçuklulardan gelecek takviye birliğini beklemeye başlamıştır. Şehabeddin Gazî, el-Melikü'l-Mansûr'un ilerlediğini öğrendiği zaman onunla savaşmayı göze almayarak Meyyâfârikin'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. El-Melikü'l-Mansûr'un elinde ise düşman birliği ile savaşabilecek kadar güç bulunmadığından derhâl Selçuklulardan yardım kuvvetinin gelmesini bekledi. Fakat yardım beklediği sıralarda Moğollar'ın Erzurum'u işgal etmeleri üzerine Selçuklular da Amid'e askerî yardım gönderme fırsatında bulunmuşlardır. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mansûr, durumun nazikleştğini görünce ordusunu kaybetmemek amacıyla olacak ki askerleri ile Rasu'l-Ayn'a çekilmiştir. Durumun farkına varan Şehabeddin Gazî ise Harezmlilerle askerler ile birlikte Düneysîr'e saldırmak için ordusuna hareket emri vermiştir. El-Melikü'l-Mansûr da yardım birliği gelmemesine rağmen karşı tarafın bu hamlesine cevap vermek için harekete geçerek süratli bir yürüyüşten sonra Cercep üzerinden Mecled'e varmıştır. Şehabeddin Gazî da bu sıralarda Habur'a yeni vasil olmuştu. Nihayetinde iki ordu Mecled'de karşılaştı. Kısa bir süre içinde de el-Melikü'l-Mansûr, Meyyâfârikin hükümdarı ile Harezmlilerle askerlerini savaş meydanından firara mecbur bırakmıştır. Askerleri savaş meydanında bırakılan birçok ganimete el koydukları gibi başta kadınlar olmak üzere birçok kişiyi köle olarak ele geçirdiler. Kaynaklar, savaş meydanında alınan ganimetlerin Musul, Halep, Hıms ve Hama pazarlarında ucuz fiyata satıldığını kaydederler. El-Melikü'l-Mansûr ise savaş meydanından muzaffer bir şekilde Halep'e dönerken Halep Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selahaddin tarafından karşılanarak birlikte Halep şehrine girmişlerdir³⁶

Selçuklular ise Moğollar karşısında 1243 yılında Köseadağ mevkinde tarihinin en feci mağlubiyetini aldılar. Bu tarihten sonra Moğolların tahakkümü altına girdikleri gibi yıkılışına dek bu durum devam etmiştir.³⁷ Savaşın akabinde ise Moğollar, Yasavur Noyan komutasında

33 Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 485-486; İbnü'l-Adim, s. 496-498; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; Makrizî, I, s. 309-310; Turan, *Türkiye*, s. 448.

34 Habur, Cezire bölgesi mülhakatı içerisinde yer almakta olup, Fırat Nehri ile Rasu'l-Ayn arasında bulunmaktadır. Bk. Yakut el-Hamavî, II, s. 334-335.

35 Rasu'l-Ayn, Diyâr-ı Rebia sınırları içerisinde, Habur Nehri kenarında yer almaktadır. Günümüzdeki Ceylanpınar ilçesidir. Bk. Kalkaşandî, IV, s. 320.

36 Sibt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 486-489; İbnü'l-Adim, s. 498-512; İbnü'l-Vâsil, V, s. 306, 310-311; İbnü'l-Amid, s. 32; Ebu'l-Farac, II, s. 541; İbnü'l-Cezerî, s. 182; İbniBîbî, II, s. 55-58; İbn Dokmak, s. 149; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s. 47; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 320; Makrizî, I, s. 310-311; İbnSibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, nşr. Abdülselem Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 327.

37 Abdulkadir Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX, S. 27, Ankara (1997), s. 12-88; a.mlf, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 38, Ankara (1985), s. 90-101; İlyas Kamalov, "Moğol İstilas ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 140, Ankara (2002), s. 167-182.

önüne gelen birçok mevkiyi talan ve yağma edip ilerleyerek Anadolu'nun iç kısımlarına kadar düzenledikleri bir seferde Bitlis ve Ahlat'ı aldıktan sonra yönlerini Diyâr-ı Bekr'e çevirmişlerdir. Ayrıca Zehebî ve İbnü'l-Kesir, Moğolların 1244 yılının bahar aylarında Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî'ye elçi gönderdiğini kaydederler³⁸. Elçi, Şehabeddin Gazî'den Moğollara itaat etmesini istemiştir. Filhakika Meyyâfârikîn hükümdarı Selçuklular gibi bir gücün bile Moğollar önünde durmadığını görünce direnmenin kendisi için bir felaket olacağını düşünerek elçinin teklifini kabul etmiştir. Bunun yanında elçi ile birlikte yüklü hediyeleri Moğollara gönderdiği gibi başına bir şeylerin gelebileceğinden korktuğundan ailesi ve hazinelerini Hısn-ı Keyfâ'ya taşımıştır. Moğollar ise Amid, Ruha, Meyyâfârikîn, Malatya, Habur ve Sincâr'a kadar uzanan bir yağma hareketinde bulunarak söz konusu sefer esnasında ahaliden birçok kişiyi öldürmüşlerdir.³⁹

Moğollar, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu ve Diyâr-ı Bekr bölgesini bir süre rahat bıraktılsa da 649/1251 yılı başlarında yeniden harekete geçtiler. İbn Şeddâd, Baycu Noyan'ın bölge hükümdarlarına yanlarında yarlıklar⁴⁰ olduğu hâlde elçilik heyeti gönderdiğini söyler. Söz konusu yarlıkta Moğollara verilmek üzere EyyûbîSultanı el – Melikü'n-Nâsır'dan 200.000, Selçuklu Sultanı'ndan 200.000 Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Said'den 100.000, Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'den 100.000 el-Cezire hükümdarı ile Hısn-ı Keyfâ hükümdarından 50.000 dinar istenilmekteydi. Buna karşın bölge hükümdarları bu teklifi kabul edemeyeceklerini, çünkü kendilerinin Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'a tabi olduklarını ve ona hutbe okuduklarını, şayet el-Melikü'n-Nâsır'ın bu miktarı ödemesi hâlinde istedikleri parayı verebileceklerini bildirdiler.⁴¹

Moğollar, aynı yıl içerisinde bölgenin muhtelif yerlerinde yeni bir yağma hareketinde bulundular. Amid ve Meyyâfârikîn büyük bir sarsıntı geçirdi. Moğol güçleri havalide birçok yağma ve öldürmeden sonra Suruc, Harran ve Ruhâ'yı da içerisine alacak bir sefer düzenlediler. Kaynaklar, Moğolların bu sırada Bağdad'a hareket eden bir ticaret kervanına el koyduklarını yazarlar.⁴² Kervanda bulunan birçok kişiyi ya öldürmüşler ya da esir almışlardır.⁴³ 1256 yılında tekrar Anadolu'nun müstahkem birçok mevkiyi Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Bunun yanında kalabalık bir Türkmen kitlesi ile birlikte Ağaçeriler⁴⁴, Malatya, Harput şehirleri ile Fırat ve Musul havalisini işgal etmişlerdir.⁴⁵

38 Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 12; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 297-298.

39 Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 498; İbnü'l-Adîm, s. 515; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 349; Ebu'l-Farac, II, s. 544; İbnü'l-Cezerî, 192; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 12; Makrizî, I, s. 315.

40 Moğol hükümdarlarının çıkardığı fermanlara verilen addır. Bk. Kalkaşandî, IV, s. 423, 428; VII, s. 229-230.

41 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s. 246-247.

42 Sibt İbnü'l-Cevzî, Moğolların kervanda Mısır mamulü 600 deve şeker ile 600.000 dinar paraya el koyduğu yazar (Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523).

43 Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523; İbnü'l-Cezerî, 231-232; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 67; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 337; Makrizî, I, s. 383-384; Tagribirdî, VII, s. 25; İbnü'l-İmâd, VII, s. 430; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 201.

44 XIII-XV. yüzyıllarda Maraş-Elbistan ve Malatya yörelerinde yaşayan Türkmen topluluğudur. Bu Türkmen grubu hakkında umumi bir mülahaza için bk. Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Bellekten*, XXVI/103, (1963), s. 521-528; a.mlf., *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1999, s. 178-179.

45 Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, nşr. J. B. Abbeleos-T.J. Lamy, II, Paris 1874, s. 731-732; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 201.

3. Hüleğü'nün Diyâr-ı Bekr Bölgesi Hükümdarlarına İtaat Çağrısı

Moğol İmparatorluğu'nda Göyük Han 1250'de ölmüş⁴⁶ ve yapılan bir kurultaydan sonra yerine Mönge Han geçmiştir.⁴⁷ Kendisi de başa geçer geçmez ortanca kardeşi Kübilâyı 70.000 asker ile Çin'e⁴⁸, küçük kardeşi Hüleğü'yü ise Asya'nın güneybatı topraklarını fethetmek için göndermiştir.⁴⁹ Böylece bu tarihte İlhanlı Devleti olarak geçecek siyasi teşekkülün de ilk adımı atılmıştır. Moğolların 1256 yılında Irak bölgesine vasıl olmalarından sonra Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Hüleğü'ye itaat eden ilk hükümdarlardan olmuştur. Filhakika Bedreddin Lu'lu' değerli eşyalarla İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkarak ona tabiiyetini arz ettikten sonra kendisinden menşurlar alıp memleketine geri dönmüş ve bilahare Hüleğü'nün 1258 yılındaki Bağdad seferi sırasında Moğollara yardımda bulunmuştur. Aynı şekilde Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil de huzuruna çıkıp tabiiyetini arz etmiş, İlhanlı hükümdarı da bundan son derece memnun kalarak kendisine menşurlar verip onu memleketine geri göndermiştir.⁵⁰

Meyyâfârikîn hükümdarı, Moğol gücünü hafife alacak ki itaat sözünün geçerliliği kısa sürmüştür. Nitekim 1257 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan'ın Anadolu hudutlarını aşarak Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'u büyük bir yenilgiye uğratmasının⁵¹ akabinde, Selçuklulara ait Amid şehri savunmasız kalmıştı. Söz konusu durumdan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı da Moğol hükümdarını son derece hiddetlendirecek bir işte bulunarak Amid'de bulunan ve şehri müdafaa eden birlikleri sefere katılmaları için çağırmıştır. El-Melikü'l-Kâmil, Moğollara tabiiyetini arz edip şehri güvence altına aldıktan sonra Meyyâfârikîn'e dönmüştür. Selçukluların, 1257 yılında Moğollara yenilmeleri üzerine Amid'i savunmayacak bir duruma gelmeleri üzerine durumdan istifade etmek isteyen Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Meyyâfârikîn Eyyübî meliki el-Melikü'l-Kâmil ve Mardin hükümdarı Melikü's-Said'in yardımıyla Amid'i ele geçirmek için ittifak arayışına gitmişlerdir. Buna göre Bedreddin Lu'lu', Amid'de bir emirle anlaştığını ve şehri kuşatmaları durumunda burayı ele geçirmelerine yardım edeceğini bildirmişti. Selçuklulara Amid'i kaptıran el-Melikü'l-Kâmil de bunu fırsat bilip teklifi kabul etmiştir. Kısa süre sonra müttefik kuvvetler harekete geçip Amid şehrini kuşatmışlardır. Şehri savunan Selçuklu ordusu dağıtılmış ve nihayetinde şehir 1257 tarihinde ele geçirilmiştir.⁵²

46 Cüveynî, I, s. 276-277; Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, nşr. W.NassauLees-Hüseyn Abdullah, Calcutta 1864, s. 410-411.

47 Cüveynî, III, s. 15-16; Mhithar, *Vakayiname*, nşr.M.Brosset, Sen-Petersbourg 1869, s. 107.

48 Reşidüddin/Bloch, II, 274; Reşidüddin/Neşet, I, s. 234-235.

49 Cüzcânî, s. 423. Kalkaşandı, Hüleğü'nün İran toprağını Batu Han'dan aldığını kaydeder ki (IV, s. 309), muasır kaynakların hiçbirinde İran'ın Batu'nun kontrolüne girdiğine dair bir kayıt bulamadık. Bu nedenle söz konusu bilgi yanlış olmalıdır. Ayrıca Hüleğü'nün görevlendirilmesi hakkında bk. Cüveynî, III, s. 89-90; Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375, s. 228 vd; Hondmir, *Habib-i Siyerfi Ahbarü'l-Beşer*, nşr. Muhammed Debirsiyaki, III, Tahran 1362, s. 94.

50 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 479-480; İbn Münşi, *Nüzhetü'l-Nazir ve'l-Rahatu'l-Hatır*, Viyana Milli Kütüphanesi (nr. 355), vr. 14a; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 25; İbn Dokmak, s. 242; İbn Tagribirdî, VII, s. 35. İbn Münşi, el-Melikü'l-Kâmil'in Moğol hanının huzuruna çıkan ilk kişi olduğunu kaydeder.

51 İbni Bibî, II, s. 142-146; *Anonim Selçukname*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 53-54; Baybars el-Mansûri, *Rükned-Din el-Hatâ'ied-Devâdâr, Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 31-33; İbn Dokmak, s. 228.

52 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s. 259; İbn Münşi, vr. 14a.

Amid'in Selçukluların elinden çıktığı haberi Hülegü'ye ulaştığında, Meyyâfârikîn hükümdarına elçi gönderip derhâl şehrin Selçuklulara geri verilmesini emrettiyse de netice alamamıştır. Moğol hükümdarının isteğini geri çeviren el-Melikü'l-Kâmil ise bu hareketiyle resmen Moğol tahakkümünden çıktığını göstermiştir.⁵³ İbn Şeddâd ve Zehebî de Moğolların Bağdad seferine çıktıklarında başta Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil ve Mardin hükümdarı el-Melikü's-Salih olmak üzere Diyâr-ı Bekr bölgesi hükümdarlarına itaat çağrısında bulduklarını kaydederler.⁵⁴ Kısa bir süre sonra daha da ileriye giden el-Melikü'l-Kâmil'in Moğol naiplerini tevkif etmesi ve Moğol özel izni ile Meyyâfârikîn topraklarından geçen aslen Bitlisli olan Suriyeli bir rahibi öldürmesi ve buna ilave olarak da Bağdad muhasarası sırasında Abbasi Halifesine destek vermesi Moğollar nezdinde bardağı taşıran son damla olmuştur.⁵⁵ Hülegü'nün el-Melikü'l-Kâmil'in bu durumuna daha fazla sessiz kalması beklenemezdi ve beklenen hamle de kısa bir süre içinde gerçekleşmiştir. Nitekim İlhanlı hükümdarı, Bağdad seferine çıktığı esnada oğlu Yeşmut'u emrinde İlkey Noyan ve Suntay Noyan olduğu hâlde Diyâr-ı Bekr'in fethiyle memur etmiştir⁵⁶.

El-Melikü'l-Kâmil, Moğolların kendilerini cezalandıracağını düşünüp yardım arayışlarına çıkmıştır. Bu nedenle Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'dan yardım almak için yola koyulmuştur.⁵⁷ Harran'a yettiği vakit ise o sıralarda Halep'te bulunan ünlü tarihçi İzzedin İbn Şeddâd'a haber göndererek söz konusu yerde kendisini beklemesini istemiştir. İbn Şeddâd da el-Melikü'l-Kâmil'le görüşmenin ne kadar uygun olduğunu bilmediğinden Dımaşk hâkimi el-Melikü'n-Nâsır'a vaziyeti bildiren bir mektup yazmıştır. Meyyâfârikîn hükümdarı İbn Şeddâd'ın yanına varduktan sonra kısa bir görüşmenin ardından Dımaşk'a gitmek için Harran'dan ayrılmıştır. El-Melikü'l-Kâmil'in yolda olduğunu haber alan el-Melikü'n-Nâsır, adamlarıyla istişare edip izleyecekleri politikayı belirlemeye çalışmıştır. Emirlerinden ez-Zeyn el-Hafizî dışında bütün adamları el-Melikü'l-Kâmil'e yardım etmenin daha iyi olacağını söylemişlerdir. Ez-Zeyn el-Hafizî ise el-Melikü'l-Kâmil'e yapılacak en küçük bir yardım haberinin bile Hülegü'ye ulaşması durumunda memleketlerine karşı bir saldırıda bunu koz olarak kullanacağı konusunda ısrar etmiştir. El-Melikü'n-Nâsır diğer emirlerinin sözünü dinlemiş ve el-Melikü'l-Kâmil'i karşılamak için yola çıkarak kendisini Daru's-Sâde'ye konuk edip onu divanında kabul etmiştir. El-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'n-Nâsır'a hitaben şunları söylemiştir:

Bu Tatarlar, onlara karşı ne bir siyaset fayda verir ne de onlara gösterilen herhangi bir hizmet işe yarar, onların insanları öldürmek ve memleketleri istila etmekten başka bir amaçları yoktur. Efendimiz sultan (altı yüz) kırk iki yılından bu güne kadar onlara mallar harcıyor, dostluk ihlâsı namına onlara bir etki yapmadı, efendimiz, ne

53 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 482-483; İbn Münşi, vr. 14a.

54 Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 43; a.mlf, *Duvelu'l-İslam*, II, s. 168.

55 Ebu'l-Farac, II, s. 572.

56 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, Arapça çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad, I, Kahire [t.y.], s. 319; Ebu'l-Farac, II, s. 572; İbn Münşi, vr. 15b; İbn Dokmak, s. 240; İbn Tagribirdî, VII, s. 74; Mirhond, V, s. 258; Hondmir, III, s. 97.

57 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 484; İbn Vasil, VI, s. 247; İbnü'l-Fuvatî, s. 164; Reşidüddin/Neşat, I, s. 306; Kiragos, s. 209; Mirhond, V, s. 258; Hondmir, III, s. 97.

Bedreddin'in ne de elçinin sözüne kanmasın, zira o ne sana öğüt veriyor ne de onlara karşı seni tercih ediyor, amacı mülkünü elinden çıkarmaktır. Bana gelince, şunu iyice öğrendim ki, onlarla olsam da olmasam da öldürüleceğim, fakat ben bütün gücümü Allah yolunda harcamayı ve beklemeyi seçtim. Onlar, Bağdad'a ulaştılar, en doğrusu Sultan'ın, ordularıyla birlikte Müslümanları kurtarmak için çıkmasıdır. Eğer ona orda ulaştığımızda, iyi bir durumda görürsek, böylece halife yanında değerimiz olur, aksi meydana gelirse, onun intikamını alırız.⁵⁸

El-Melikü'l-Kâmil'in bu sözleri, orada bulunan Hıms sahibi el-Melikü's-Salih Nureddin Ali ve yeğeni el-Melikü'l-Eşref ve Hacib el-İftihar Yakût'un oğlu Necmeddin b. Muhammed dışındaki emirleri ikna etmeye yetti. Fakat el-Melikü'n-Nâsır'dan hiç beklemediği bir yanıt aldı. Nitekim Melikü'n-Nâsır, kendisine yanında şefaath etsin diye bir elçi vereceğini ve Hülegü'nün huzuruna çıkıp kendisinden af dilemesini istedi. El-Melikü'l-Kâmil ise sitemkâr bir üslup ile "Dini bir konu için sana geldim, sen ise bunu dünyevi bir konuyla telafi etmeye çalışıyorsun, ben bunu isteseydim, onun (Hülegü) yanında senden daha iyi bir konumda olurudum, zira ben onun yüzünü iki defa gördüm" şeklinde sözler söylemesi üzerine el-Melikü'n-Nâsır onu teskin etmek amacıyla "üzerine geldiklerinde, sana bir ordu gönderirim, onunla onları yenersin" şeklinde cevap verdi. Melikü'l-Kâmil de kendisinin bu sözlerine şu şekilde cevap verdi: "Bütün bunlar, o zaman bana yarar sağlamaz, zira o bana ulaşamaz".⁵⁹

Olayların seyri, iki hükümdar arasındaki görüşmenin pek de bir faydasının olmadığını göstermektedir. Nitekim her iki hükümdar da Bağdad Moğolların eline geçene kadar herhangi bir girişimde bulunamadılar. El-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü'l-Kâmil yanından ayrıldığı zaman kendisinden yardım istediği an, arzu ettiği yardımda bulunacağına dair ona güvence vermekle yetinmiştir. Meyyâfârikîn hükümdarı memleketine döndüğü esnada İbn Şeddâd ile karşılaşmıştır. İbn Şeddâd onun bu hareketini makul bulduğunu, fakat Mısır hükümdarından gelen böyle bir yardım talebinin daha faydalı olacağını beyan ettiğinde el-Melikü'l-Kâmil, memleketinin elinden çıkacağı korkusundan böyle bir şeye kalkışmadığını söylemiştir.⁶⁰

4. Amid ve Meyyâfârikîn'in Moğolların Eline Geçmesi

El-Melikü'l-Kâmil'in yardım arayışlarının başarısızlıkla neticelenmesiyle durumun iyice nazikleştiğini anlaması fazla zaman sürmemiştir. Nitekim Meyyâfârikîn'e gelir gelmez Moğolların harekete geçtiği haberini almıştır. Artık bu tarihten itibaren herhangi bir yardımın işe yaramayacağını anladığından, eşini ve çocuklarını Fırat üzerinde yer alan Amid kalelerinden biri olan el-Yemaniye Kalesi'ne taşımıştır. Kendisi de Meyyâfârikîn'i naibi İmamuddin b. Nübate'ye bırakıp elinde bulunan Amid'e gitti. Buraya vasil olur olmaz şehri savunma amaçlı Meyyâfârikîn'e

58 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 484.

59 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 484-487; Cüzcâni, s. 434-435; Ebu'l-Farac, II, s. 572.

60 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 485.

bir ordu göndermiştir. Fakat ordu yolda olduğu esnada komutanlarından Şerefeuddin el-Avî, el-Melikü'l-Kâmil'e şahsi bir kını olduğundan ordudan ayrılarak Mardin'e kaçmıştır.⁶¹

Moğollar ordusu ise bu sırada başlarında Sartak ile Katgân Noyan olduğu hâlde hızlı bir şekilde kışlakları olan Mugan'dan ayrılarak Ahlat'a varmışlardı. Söz konusu Moğol ordusu buraya vasıl olduğunda Kehuday adında bir komutanın emrinde bir öncü birlik gönderdiler. Kehuday, Amid şehrinde bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e haber göndererek kendilerine itaat etmeye çağırıldı. El-Melikü'l-Kâmil emirlerini toplayarak ne yapılması gerektiğini belirlemeye çalıştı. Emirlerden Amid subaşı Seyfeddin Muhibbî, onların karşısına çıkılmaması gerektiğini, şayet mukavemet edilmesi durumunda da sonucun kendileri için tam bir felaket olacağını dile getirdi. El-Melikü'l-Kâmil ise buna uymayarak Moğol ordusunun öncü birliğini karşılamak için ordusuna hareket emri verdi. Meyyâfârik'in ordusu bu nedenle başlarında el-Melikü'l-Kâmil olduğu hâlde yola çıkmak üzere Amid'den ayrıldı. Fakat el-Melikü'l-Kâmil, Moğol ordusu ile karşılaştığı zaman elindeki gücün onlara yetmeyeceğini düşünerek geri çekildi. Aynı günün sabahı olmadan başlarında Yeşmut'un olduğu Moğolların ana kuvveti ise bölgeye girdi (12 Zilkade/656-Çarşamba 1258). İlk olarak Mardin önüne geldiler. İbn Şeddâd, Yeşmut'un buranın fazla müstahkem olduğunu görünce, zaman kaybetmemek için Amid ve Meyyâfârik'in üzerine yürüdüğünü kaydeder.⁶² Amid önüne geldiklerinde ise burayı şiddetli bir şekilde muhasara altına alarak şehir fazla mukavemetle karşılaşmadan ele geçirdiler. Bunu Yemaniye Kalesi'nin cebren ele geçirilmesi izledi. Kale teslim alındıktan sonra Moğol ordusu hızlı bir şekilde Meyyâfârik'in üzerine yürüdü.⁶³

İbn Şeddâd'ın kayıtlarına göre Moğollar, Meyyâfârik'in'e vasıl oldukları vakit Kehuday, el-Melikü'l-Kâmil'e bir elçi göndererek Yeşmut'a hediye sunması ve misafirperverlik yapması için onun dışarı çıkmasını istemişlerdi. İmamuddin b. Nübate, hükümdarlarının burada olmadığını söyleyerek Yeşmut'un gazabına maruz kalmamak için kendisine değerli hediyeler göndermişti. Hediyeler el-Melikü'l-Adil'in oğlu Bekr b. Eyyûb'un adamlarından Nâsiruddin Muhammed b. Rukneddin Tonğuz'un eliyle teslim edilmiştir. Bunlar olup biterken Musul hükümdarı Moğollara ulaşması için el-Melikü'l-Mücahid Seyfeddin İshak ve el-Melikü'l-Muzaffer adında iki oğlu ile Alamuddin Sencer el-Amidî adında bir adamının komutasında yardım birliği göndermişti. Bütün çağrılara rağmen el-Melikü'l-Kâmil ortaya çıkmayınca Moğollar şehir etrafında hendekler kazıp mancınıkları yerleştirdiler. Böylece kuşatma başlamıştır.⁶⁴

61 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 488.

62 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 489-490.

63 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 489-490; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 40-41; Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I, Haydarabad 1955, s. 343; Ebu'l-Farac, II, s. 572; Orbélian, *Histoire de la Siounia*, nşr. M.Brosset, Saint-Petersburg 1864, s. 228; Reşidüddin/Neşet, I, s. 319-320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 43-44; İbn Dokmak, s. 240-241; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; İbn Tagribirdî, VII, s. 54.

64 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 490; İbnü'l-Amîd, s. 45; İbnü'l-Fuvâtî, s. 164; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; Yunîni, I, s. 91; Cûzcânî, s. 436; Ebu'l-Farac, II, s. 572; Reşidüddin/Neşet, I, s. 320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 40; İbn Dokmak, s. 241; İbn Sibât, I, s. 379; Ebu'l-Fidâ, II, s. 305; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, nşr.M. Mustafa Ziyâde, XXIX, Kahire 1990, s. 383; İbn Haldûn, V,s. 434; Benâketî, *Ravzatü'l-Uli'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekabrü'l-Ensab*,(Tarih-i Benâketî), nşr. Ca'fer Şî'ar, Tahran 1348, s. 421; H'âfi, *Mucmel-i Fasihî*, nşr. Muhammed Ferruh, I, Meşhed 1339, s. 328; Mirhond, V,s. 259; Hondmir, III, s. 98.

İbn Şeddâd, elçi sıfatıyla Moğollar ile el-Melikü'l-Kâmil arasında üç gün gelip gitti. Neticede el-Melikü'l-Kâmil şehirlerine dokunmamak kaydıyla Moğollara ödemek için 100.000 sultani dirhem, şehrin imali olan 6.000 yarımlik, otuz deve, otuz katır ve yetmiş at üzerine teslim olmayı kabul etti. Bir kısmını hemen, geri kalan kısmı ise Moğolların buradan ayrılmasıyla vereceklerini söyleyerek bunları teslim etti. Moğollar, anlaşmayı kabul edip bu vesile ile orduyu çekmek için şehrin batısından doğusuna kaydırıldı. Fakat Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu' tarafından Yeşmut'a gönderilen bir mektup bütün anlaşma şartlarını bozdu. Nitekim bu mektupta Moğollara karşı Şehrüzür Kürtleri, es-Salihiye emirleri ve Kerek hükümdarının el-Melikü'n-Nâsır ile ittifak ettiklerini ve askerlerini de Dımaşk'a gönderdiklerini haber veriyordu. Moğollar, böylece Melikü'n-Nâsır'ın kendilerine karşı olan düşüncesini ve içine düştüğü durumu anlamış oldular. Hemen anlaşmayı bozduklarını söyleyip el-Melikü'l-Kâmil'i tutukladılar. Ayrıca bu esnada Moğolların Meyyâfârikün kuşatması sıkıntılı bir döneme girmişti. Nitekim uzun süredir yağın yağmur ve kar, kuşatma ordusunun azıklarını tüketmiş ve bu nedenle atlar ve hayvanların çoğu telef olmuştu. İbn Şeddâd'ın bize ulaştırdığı bilgiye göre bu esnada Moğolların yanında sadece bin beş yüz at kalmıştı. Nihayetinde el-Melikü'l-Kâmil karşılıklı gelip giden elçiler ve yazışmalar neticesinde Moğollara mal ve cariyeler verilmesi şartıyla salıverildi. Ayrıca anlaşma yenilendi ve bu vesile ile kuşatmaya ara verildi. Moğollar bu anlaşmadan sonra Meyyâfârikîn'de başlarında Siyây'a bin beş yüz kişilik bir ordu bırakıp el-Melikü'n-Nâsır'ın üzerine yürüdüler (1259).⁶⁵

Moğolların ana ordusu ise o sıralarda Harran'a yönelerek birçok mevki işgal edip yağmaladılar. Harran'ı ele geçirdikten sonra da Halep üzerine yürüdüler. El-Melikü'n-Nâsır ise Moğollar karşısında herhangi bir mukavemet gösterememiştir. Acilen Halep'te bulunan eşlerini, oğlunu, hizmetkârlarını ve hazinesini Mısır'a gitmeleri için yola çıkarmıştır. Kısa bir süre sonra buranın ileri gelenleri de aynı şeyi yapmıştır. Halep önüne gelen Moğol ordusu ise şehri savaş zoru ile ele geçirmiş ve el-Melikü'n-Nâsır'ın yardım amaçlı gönderdiği orduyu da imha etmişlerdi. Dımaşk'ta Haleb'in düştüğünü duyan el-Melikü'n-Nâsır burayı bırakıp Gazze'ye kaçmıştı. Kısa bir süre sonra Dımaşk da Moğolların eline geçmiştir.⁶⁶

Moğollar, uzun bir zamandan beri ele geçiremedikleri Meyyâfârikîn ahalisine gözdağı vermek için çevre bölgelerde bir takım yağma hareketlerinde bulundular. Kışın bitmesiyle geri gelen Moğollar, Meyyâfârikîn kuşatmasını daha da şiddetlendirdiler. Bunun yanında belli noktalara askerî birlikler yerleştirerek şehrin tüm ikmal yolları kapattılar. Şehre gelebilecek her türlü yardım yolunun kesilmesi şehir halkına tam bir felaket getirdi. Nitekim yiyecekler fahiş fiyatlara satılmaya başlandı. Buna göre bir ölçek yağ, yedi yüz, soğan kırk, tavuk yumurtası altmış dirheme satılıyordu. İbn Şeddâd, bu konu hakkında güzel bir rivayeti bize ulaştırır. Buna göre, Meyyâfârikîn hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, kent halkından birinin Tatarlar (Moğollar) ile yazıştığı ve onlarla

65 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 491-493; Cüzcâni, s. 437.

66 Yunîni, I, s. 351-352; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 50; Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni, Beyrut 1974, s. 204; İbnü'l-Cezerî, s. 257; İbn Sibât, I, s. 388-389; Orbélian, s. 227; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 387-388; Makrizî, I, s. 426; el-Aynî, *İkdi'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 240; Benâketî, s. 422; Mirhond, V, s. 259; Hondmir, III, s. 99.

işbirliği yaptığı haberini alır. Bundan dolayı çok öfkelenir ve adamı hapsettirmesi üzerine adamın ailesi, bir emire müracaat edip adamın hapisten kurtarılması için aracılık yapmasını ister. Emir ise onlara “siz bana bir pesise (pekmezli tandır ekmeği) yemeği yedinir, ben de onu kurtarmaya çalışayım” der. Onlar da ona bir ziyafet hazırlayıp yedirirler. Mezkûr müellif bu yemeğin pahasının ise bin sekiz yüz dirheme vardığını söylemektedir.⁶⁷ Öte yandan açlık öyle hâle gelmişti ki halk bulabildikleri kedi, köpek ve fare eti yemeye başlamışlardı. İnsanların çoğu açlıktan kırıldı. Salgın hastalıklar ve açlık yüzünden insanların ve hayvanların çoğu telef olmuştu.⁶⁸ Küçük bir kısım ise Mısır’a iltica ederek canlarını kurtarabildiler.⁶⁹

Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu ise her geçen gün saldırıları artırıyor, açlıktan ve hastalıklardan bitkin düşen Meyyâfârikîn halkı da bunlara direnmeye çalışıyordu. Moğolların şiddetli saldırılarına mukavemet edemeyen insanlar nihayetinde şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldılar. Moğol güçleri büyük bir hışımla şehre girerek burada tam bir katliam yaptılar. Öyle ki insanların çoğu Moğol kılıçları altında can verdi. Kaynaklar, şehirde yirmi binin üstünde insanın öldürüldüğü yazarlar. el-Melikü'l-Kâmil ise dokuz adamı ile esir alınıp Hülegü'ye gönderildi, şehir ise yakıp yıkıldı. Meyyâfârikîn ve el-Melikü'l-Kâmil'in hâkimiyetinde olan Erzen'in yönetimi el-Melikü'l-Âdil b. Eyyûb'un mirahuru⁷⁰ Şerefeddîn Abdullah el-Lâvî'ye verildi (Nisan 1260).⁷¹ El-Melikü'l-Kâmil ise ifadesi alındıktan sonra idam edildi. Cesedi parçalara ayrılarak Halep ve Hamada dolaştırılarak teşhir edildi. Adamlarından Kara Sungur dışındaki sekiz kişi de el-Melikü'l-Kâmil ile aynı akıbete uğradılar. Kara Sungur ise bizzat Hülegü tarafından İlhanlı hizmetine alındı.⁷²

5. Mardin'in Zaptı

Yukarıda Moğolların Mardin önüne geldikleri, fakat buranın fazla müstahkem olduğunu gördüklerinden Meyyâfârikîn üzerine yürüdükleri yazılmıştı. Moğollar bölgeyi işgal ettikleri vakit Artukluların başında bulunan el-Melikü's-Said Necmeddin İl-Gazi hasta idi. Hülegü, el-Cezire bölgesine vasil olduğu zaman Melikü's-Said'e haber gönderip huzuruna çıkmasını ve Moğol yüksek hâkimiyetini tanımasını istemiştir. Artuklu hükümdarı ise bu teklife yanaşmayarak şiddetle reddetmiştir. Fakat buna rağmen Mardin hükümdarı, belki bir orta yol bulunur hesabıyla oğlu Kara Aslan'ı Hülegü'ye göndermişti. Hülegü ise el-Melikü's-Said'in gelmediğini görünce

67 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 500-503; Cüzcânî, s. 437; İbn Münşi, vr. 15b.

68 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 502 vd; Cüzcânî, s. 438; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; İbn Münşi, vr. 15b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 320-321; Benâketî, s. 422; H'âfî, I, s. 328; Mirhond, V, s. 258-259; Hondmir, III, s. 99.

69 İbn Şeddâd, *Tarihu'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983, s. 338.

70 Hükümdarların hayvanlarıyla ilgilenen kişilere verilen unvan. Bk. Abbas Sabbâğ, “Mirahûr” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, (1992) s. 141.

71 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 507-509; İbnü'l-Amîd, s. 55; İbn Vasıl, VI, s. 247; Ebu'l-Farac, II, s. 575; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 41; İbn Münşi, vr. 15b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 321-323; İbn Dokmak, s. 241; Orbélian, s. 228; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; Mirhond, V, s. 259.

72 İbn Vasıl, VI s. 275-276; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 509-510; İbnü'l-Amîd, s. 55; Ebu'l-Farac, II, s. 575; İbn Münşi, vr. 15b; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381-382.

oğlu aracılığıyla Artuklu hükümdarına vakit kaybetmeden huzuruna çıkması ve biat etmesi, aksi takdirde üzerine yürüyeceği konusunda haber göndermiştir. Kara Aslan babasının huzuruna çıktığında, Hülegü'nün çağrısını iletmesi üzerine söz konusu mesaj el-Melikü's-Said'e bir hayli ağır gelmiştir. Bunun yanında oğlu Kara Aslan'ın teslim olmaya meyilli olduğunu görünce de onu tevkif edip hapse attırması, böylece Hülegü, anlaşma ümitlerinin sona erdiğini görünce ordusunu Mardin üzerine sevk etmiştir.⁷³

Moğollar, Meyyâfârikin'i ele geçirdikten sonra Mardin üzerine yürüdüler. Muazzam bir askeri birlik ve muhasara aleti Mardin etrafına yığıldı. Bunun yanında Moğolların Meyyâfârikin kuşatması, el-Melikü's-Said'e zaman kazandırmıştı. Bu sırada Mardin Kalesi'ni tahkim etmeye ve düşmanın muhasarasına karşı koyabilecek türde hazırlık yapmaya zaman bulmuştu. Kale içerisine ise kuşatmaya uzun süre direnecek kadar güçlü Türk ve Kürt askeri yerleştirerek, ambarlara bol miktarda erzak da depolanmıştı. Dönemin kaynakları, kaledeki silah ve askerî mühimmatın Moğol muhasarasına belli bir süre direnecek miktarda olduğunu yazarlar.⁷⁴

Hülegü, Mardin ahalisine geldiği vakit kendisi bizzat şehir üzerine yürümeyerek Kefertusâ⁷⁵ denilen mevkiye karargâh kurdu. Mardin'e hususi kölesi es-Sabık Yabalban'ı teslim olması için elçi sıfatı ile gönderdi. Elçi el-Melikü's-Said'e teslim olmasını önerdiyse de Mardin sahibi, Moğolları oyalayacak cevaplar verdi. Hülegü, son teslim teklifi de böylece sona erince askerlerine hareket emri verdi. Bu münasebetle Moğol ordusu, Mardin ahalisini yağma edip sur dışı bölgeyi dört gün içerisinde ele geçirdi. Kale dışının ele geçirilmesi üzerine Meyyâfârikin tarafından getirilen muhasara aletleri belli noktalara çakıldı. Böylece kısa süre sonra, şehrin güney tarafına manevraları kurup dış kale surlarını bombardımana tabi tuttular. Moğol askerleri merdivenlerle şehir kalesine çıkmaya çabalarken, müdafaa birlikleri de bunların üzerine kızgın zift dökerek geri püskürtmeye çalışıyor, bunun yanında her iki taraf da karşılıklı olarak birbirlerine ok fırlatıyordu. Moğol güçlerinin elinde ağır muhasara aletleri mevcut iken Mardin askerlerinin ellerinde ne tür silahlar olduğu konusunda elde kâfi bilgi olmamasına rağmen hafif aletleresahip oldukları anlaşılmaktadır. Moğollar da tüm askeri kudretlerinin azameti ile yüklenmelerine rağmen kalenin fazla müstahkem olmasından ötürü zor duruma düşüyor, bu suretle kalenin bulunduğu alanın yüksekliğinin fazla olması sebebiyle de çıkış hareketleri etkisiz kalıyordu. Moğollar, bu sebeple bütün şehre giden yardım yollarını kapattılar. Bu da kalenin bütün dış bağlantılarını kesti ve Mardin ahalisini zor durumda bıraktı.⁷⁶

73 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 559-560; Ebu'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürri'l-Ferid fi mâ Ba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, Fransızca çev. E. Blochet, *Patrologia Orientale*, I, London 1910, s. 72; Ebu'l-Farac, II, s. 575; İbn Münşi, vr.15b-16b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 324-325; İbnü'l-Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürri'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, nşr. Hans Robert Roemer, VIII, Kahire 1960, s. 46; İbn Dokmak, s. 259; Benâketi, s. 422; Mirhond, V, s. 259; Hondmir, III, s. 99.

74 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 560-561; Reşidüddin/Neşet, I, s. 32.

75 Kefertusâ, Res'ul-ayn ile Dara şehri arasında bir yerde olup, Dara'ya yaklaşık beş fersah uzaklıktadır. Bk. Yakut el-Hamavî, IV, s.468-469; İbnü'l-Abdulhak, *Merasidü'l-Etla' ale İsmâ'ül-Ümkine ve'l-Beka ve Huve Muhtasar Mu'cemü'l-Büldân li-Yakut*, III, Beyrut 1992, s. 1199.

76 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 561-562; İbn Münşi, vr. 16a-16b; Reşidüddin/Neşet, I, s. 325.

Muhasara sırasında şehir uzun bir süre şiddetli Moğol tazyikine karşı direndi. Lakin gün geçtikçe de kale savunmasında görev yapan askerler, suyun ve yiyeceğin tükenmesinden zor duruma düşmüşlerdi. Uzun bir kuşatmadan sonra da doğal olarak kale içindeki gıda mamulleri tükenmiş, geri kalan kısım da çok yüksek fiyatlarla satılmaya başlamıştır. Öyle ki, şehir ahalisi ve askerlere su, belli bir ölçekte veriliyordu. Fiyatlar fahiş derecede yükseldi. Bir ritil peynir yüz otuz dört, bir ritil süt yüz otuz üç, soğan yirmi, tavuk yumurtası ise on iki dirheme satılmaya başlanmış,⁷⁷ bu gelişmelerden sonra Mardin askerleri de açlıktan kırılmaya başlamış ve açlık bir felaket hâlini almıştır. Nitekim açlıktan ölen insanlar gün geçtikçe çoğalıyor, cesetlerden çıkan kötü kokular salgın hastalıkları da beraberinde getiriyordu. Şehir ahalisi bir yandan açlık ve susuzlukla boğuşurken, diğer yandan salgın hastalıklar da insanların muhasaraya karşı koyacak bütün takatini kırıyordu. Kısa bir süre sonra salgın hastalıklar iyice yayıldı ve nüfusun çoğu ya açlıktan ya da hastalıktan telef oldu. Bir rivayete göre kardeşi, kocası, babası veya oğlu ölen kadın, ölüyü kaleden atılabilmek için ziynet eşyalarını veriyordu.⁷⁸

Moğollar, bütün güçleri ile şehre saldırıyorlarsa da Mardin askerlerinin direncini kıramıyorlardı. Bu sebeple bir ara şehir kuşatmasını bırakmayı bile düşündüler. Ne yapacaklarını bilmeyen Moğollar, gözdağı vermek amacıyla bir askeri birliği çevre bölgeleri yağma ve öldürme amaçlı bir sefere giriştiler⁷⁹. Fakat kısa bir süre sonra Moğollar adına tüm olumsuz şartları bir anda tersine çeviren bir hadise yaşandı. Nitekim kuşatma on ay aşkın devam ettiği sırada, el-Melikü's-Said hastalığı nedeniyle öldü. Kısa bir süre sonra da Kara Aslan emirler tarafından hapisten çıkarılıp tahta geçirildi. Yeni hükümdarın barışa meyilli olduğunu bilen Moğollar, kendisine hemen haber gönderip teslim olmasını istediler. Şehrin mukavemetinin tükendiğini bilen Kara Aslan da niyetlerini öğrenmek için İzzeddin b.el-Şemma adında birisini Moğolların huzuruna gönderdi.⁸⁰ Kuşatma komutanı Kutuz Noyan, Artuklu hükümdarı itaat ettiği ve sözünde durduğu sürece anlaşmaya sadık kalıp kendilerine ilişmeyecekleri ayrıca yaptıkları tahribat gereğince tazminat ödeyecekleri hususunda güvence verdi. Bunun karşılığında da kale burçlarının bir kısmının yıkılmasını ve yılda kendilerine elli bin dirhem haraç ödenmesini istedi. Kara Aslan, Artuklu hükümdarı olarak bunları kabul ettiğini bildirdi. Böylece Artuklu hükümdarı verdiği bu kararlar şehri için muhtemel bir felaketi önlemiş oldu. Moğollar şehri teslim aldıktan sonra çevreye korku yaymak için Res'ul-ayn, Cemeleyn, Dara, Marin ve benzeri yerleri yağmaladılar.⁸¹

Yukarıda da zikredildiği üzere kuşatma yaklaşık on bir ay sürmüştür. Kuşatma sırasında sadece şehir ahalisinden yaklaşık on bir bin insanın öldüğü rivayet edilir. İbn Münşi'ye göre ise kalede yaklaşık yüz elli bin insan yaşıyordu ve askerlerle birlikte otuz bini aşkın insan ölmüştür. Bu rakam abartılı gibi görünse de kaynakların bize ulaştırdığı bilgilere göre buna yakın bir

77 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 564-565; İbn Münşi, vr.16a.

78 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 563; İbn Münşi, vr.16a; Benâketi, s. 422; Mirhond, V, s. 260; Hondmir, III, s. 99.

79 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 555-567; Ebu'l-Farac, II, s. 575.

80 Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 72.

81 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 567-568; Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 72-74; İbn Münşi, vr.16b-17a; Kiragos, s. 93; Ebu'l-Farac, II, s. 575; Reşidüddin/Neşet, I, s. 325-326; Benâketi, s. 423; Makrizi, I, s. 427; Mirhond, V, s. 260.

zayıyatın olduğu söylenebilir.⁸² Ayrıca kuşatma sırasında şehirden çıkabilen insanlar çareyi güvenli alanlara kaçmakta buluyorlardı. Bu vesile ile Mardin'den birçok kişi Mısır'a göç etmiştir.⁸³

Kara Aslan, kaleyi teslim ettikten sonra değerli hediyelerle Hülegü'nün huzuruna çıktı. İlhanlı hükümdarı kendisini hoş karşıladı ve hilat giydirdi. Artuklu hükümdarı, kendisine itaat edeceği, adına sikke basılacağı ve bütün emirlerini yerine getireceği hususundaki güvencesini verdikten sonra Mardin'e dönmek için yola çıktı. Fakat Kara Aslan yolda iken Hülegü'den bir haber geldi. Bu habere göre Moğol hükümdarı acilen geri dönmesini istiyordu. Kara Aslan geri dönüp Hülegü'nün huzuruna çıktığı vakit Moğol hükümdarı en güvendiği seksen arkadaşlarının rehin bırakmasını istedi. Kara Aslan yola çıkar çıkmaz da hepsinin kellesini uçurttu.⁸⁴

Bölgenin bir diğer önemli hükümdarlarından olan Hısn-ı Keyfa hâkimi el-Melikü'l-Muvahhid sıranın kendisine geldiğini düşünüp aman dilemek için Hülegü'nün huzuruna değerli hediyelerle çıkmıştır. Hülegü onu kabul etmiş ve soyu hakkında bir takım sorular sorduktan sonra itaatini kabul edip ona hilat giydirmiş ve kendisine yarlıklar vermiştir. Bu vesile ile Hısn-ı Keyfa Moğol gazabından kurtulmuş oluyordu. Böylece Hısn-ı Keyfa'nın da itaat etmesiyle Diyâr-ı Bekr bölgesinin tümü Moğolların kontrolüne girmiş oldu.⁸⁵

Sonuç

Diyâr-ı Bekr bölgesi, uzun bir dönem yerel güçlerin kapıştığı bir alan olmuştur. Fakat bölge 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Moğolların işgaline uğramıştır. Asya'dan kopup gelen ve önelerine gelen her şeyi mahvedip ilerleyen Moğol orduları, hasımları Celaleddin Harezmsahî kovalarken bölgeye vasıl olmuşlardır. Sık sık ifa ettikleri küçük çaplı istila hareketlerini saymazsak uzun yıllar bölge ile ilgilenmemişlerdir. Fakat Hülegü'nün İlhanlı Devleti'ni kurmakla görevlendirilmesiyle birlikte (1256) bölgeyi kesin bir şekilde ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Netice itibarı ile Moğollar, başta Sünni-İslam dünyasının en büyük otoritesi kabul edilen Abbasi halifeliğini tarihten silerek işe başlamışlardır. Hülegü, Suriye'nin istila sürecine başlamadan önce Diyâr-ı Bekr başta olmak üzere, yakın bölgedeki siyasi teşekkülleri bertaraf edip ileride bunlardan gelebilecek herhangi bir saldırıya maruz kalmamak maksadı ile çeşitli generallerine zapt amaçlı ileri harekât emri vermiştir. Bu vesile ile oğlu Yeşmut'a da Diyâr-ı Bekr'i ele geçirme görevi vermiştir. Kısa süre içinde saldırıya geçen Moğol orduları birçok koldan ilerlerken, Diyâr-ı Bekr ve Suriye bölgesinin tüm mevkilerini Moğolların ablukası altına almışlardır. Suriye bölgesinin fethiyle görevlendirilen ordular teker teker bölgedeki şehirleri ele geçirirken, bunlarla

82 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 567-568; İbn Münşi, vr. 16a.

83 İzeddin Yusuf b.eş-Şucaî ve yüz atlı ile birlikte hizmetçiler ve köleler dönemin Memlûk sultanı Baybars'ın yanına iltica etmişlerdir. Bk. İbn Şeddâd, *Tarihü Meliku'z-Zahir*, s. 338.

84 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 569-570; Ebu'l-Fedâ'il, I, s. 90-91; İbn Münşi, vr.17a.

85 İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 535; İbn Münşi, vr. 17a-17b; Orbalian, s. 227.

sürekli ilişki hâlinde olan diğer bir ordu da kuzey hattı içerisinde yer alan Fırat üzerinden saldırıya geçmiştir. Bizzat başında Hülegü'nün olduğu merkez ordu bölgeye vasil olmuş, fakat asıl amacı Suriye bölgesi olduğundan Diyâr-ı Bekr'in fethine Yeşmut'u görevlendirip bölgeden ayrılmıştır. Yeşmut ise işe Amid'i ele geçirerek başlamıştır. Daha sonra uzun bir muhasaradan sonra Meyyâfârikîn cebren, Mardin ise sulh yolu teslim alınmıştır. Hısın'ıKeyfa ise şartsız itaat etmiştir. Böylece bölgede yaklaşık seksen yıl sürecek ve bölgenin siyasi olduğu kadar etnik, sosyal ve ekonomik alanda büyük değişime uğrayacağı bir Moğol hâkimiyeti dönemi başlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Anonim *Selçukname*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târihi Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, I-IV, Kahire 1987-1992.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, çev. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Baybars el-Mansûrî, *Rûkned-Dîn el-Hatâ'ied-Devâdâr, Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998.
- Benâketî, *Benâketü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekâbir ve'l-Ensab (Tarih-i Benâketî)*, nşr. Ca'fer Şî'ar, Tahran 1348.
- Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, nşr. W. NassauLees-Hüseyin Abdullah, Calcutta 1864.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, I-III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Çevik, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140.
- _____, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Journal of Turkish Studies*, XXXI/1, [Şinasi Tekin'e Armağan I], (2007), s. 195-205.
- _____, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul (2009), s. 35-64.
- Dımaşkı, *Cosmographie*, nşr. M.A. F. Mehren, Saint-Petersbourg 1866.
- Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyin, Beyrut 1974.
- Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, nşr.M. Reinaud, Paris 1840.
- _____, *Tarih Ebu'lFidâ, Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, nşr.Mahmud Deyyub, I-II, Beyrut 1997.
- Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, nşr.J. B. Abbeloos-T.J. Lamy, II, Paris 1874.
- _____, *Ebû'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Ebu'l-Fedâ'il, *en-Nehcû's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fi mâ Ba'de Târihi İbni'l-Amîd*, Fransızca çev. E. Blochet, *Patrologia Orientale*, I, London 1910.
- H'âfî, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Muhammed Ferruh, I, Meşhed 1339.
- Hondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, nşr. Muhammed Debirsiryaki, I-IV, Tahran 1362.
- İbn Cübeyr, *Rihletü'l – İbn Cübeyr*, Beyrut [t.y.].
- İbn Dokmak, *Nüzhetül'-Enam fi Tarihi'l-İslam*, nşr. Samir Tabbare, Beyrut 1999.
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el Berber ve men Asarahum min zev Sultân Ekber*, I-VIII, Beyrut 2006.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1874.
- İbn İlamış, *Kitabü't-Tarihi Düneysîr*, nşr. İbrahim Salih, Dımaşk 1392.
- İbn Kalânîsî, *Zeylû Tarihi'l-Dımaşk*, nşr. Amedroz, 1908.
- İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, I-XV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Münşî, *Nüzhetü'l-Nazir ve'l-Rahatu'l-Hatır*, Viyana Milli Kütüphanesi (nr. 355).
- İbn Nazif, *Târihu'l-Mansûrî*, nşr. Ebu'l-Iyd Dudu, Cezayir 1981.
- İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, nşr. Y. Abbare, III/I-II, Dımaşk 1978.
- _____, *Târihu'l-Melikî'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983.
- İbn Tagribirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, nşr. İ. Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, I-XVI, Kahire 1963.

- İbn Vasil, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, I-V, nşr.H.M. Rabi, Kahire 1953-1977.
- İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, I-II, Beyrut 1996.
- İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, I-IX, nşr.Hans Robert Roemer, Kahire 1960.
- İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, I-III, nşr. Sami Dehhan, Şam 1968; *Zübdetü'l-talebmin Tarih-i Haleb*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyübîyin*, nşr. Claude Cahen, *Bulletin d'Études Orientales*'den tıpkıbasım, Port Said [t.y.].
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûkve'l-Ümem*, I-XVIII, nşr. M. M.Abdülkadir Ata, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve feyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, nşr. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1989.
- İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. E. Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- İbnü'l-Fuvâtî, *Havâdisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407.
- İbnü'l-İmâd, *Şezeretü'l-Zehab fi Ahbar men Zehab*, nşr. Abdülkadir el-Eznavut-Mahmud el-Eznavut, I-IX, Dımaşk-Beyrut [t.y.].
- İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, I-II, Beyrut 1989.
- İstahri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1927.
- Kalkaşandî, *Subh el-Aşâ fi Sinâat el-İnşâ*, I-XIV, Kahire 1913-1920.
- Kamalov, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 140, Ankara (2002), s. 167-182.
- Kiragos, *Vakayiname*, çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler (nr. 0027).
- Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1877.
- Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, I, nşr. Mustafa Ziyade, Kahire 1956.
- Mhithar, *Vakayiname*, nşr. M.Brossset, Snt-Petersbourg 1869.
- Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, nşr. AbbasPerviz, I-XII, Tahran 1375.
- Nesevî, *Siretü Celâleddin Mengüberti*, nşr. Hafız Ahmed Hamdi, [y.y.] [t.y.]; *Siretü Celâleddin Mengüberni*, nşr. Mücteba Mînuvî, Tahran 1986; *Siretü Celâleddin Mengüberti-Histoire Du Sultan Djelaled-DınMankobirti*, Fransızca çev. O.Houdas, Paris 1895; *Siretü Celâleddin Mengüberti*, çev. Necim Asım, İstanbul 1934.
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, nşr. M. Mustafa Ziyâde, Kahire 1990.
- Orbélian, *Histoire de la Siounia*, nşr. M. Brossset, St. Péttersburg 1864.
- Önkâl, A., "Bekir b. Vâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 362-363.
- Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, nşr. Behmen Kerimî, I-II, Tahran 1374; *Câmiü't-Tevârih*, nşr. E. Blochet, London 1911; *Câmiü't-Tevârih*, Arapça çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad, I-II, Kahire [t.y.].
- Sabbâğ, Abbas, "Mirahûr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, (1992), s. 141.
- Schleifer, J., "Bakr b. Vâil", *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 454-458.
- Sevim, Ali, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Atatürk Konferansları 1971-1972*, Ankara1975, V, s. 298 – 307.

- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân*, haz. James Richard Jewett, VIII, Chicago 1907.
- Sobernheim, M., "Hamdaniler", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, (1987), s. 179-182.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI/103, (1963), s. 521-528.
- Tomar, Cengiz, "İbn İlamış'ın Hilyetüs-Seriyyîn min Havadissi'd-Düneysîriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", *Artuklular*, II, Mardin 2007, s. 1-8.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1, İstanbul (1937), s.154-255.
- Yafî'i, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rifema Yu'tebermin Havadis ez-Zaman*, I-IV, nşr. Halil el-Mansur, Beyrut 1997.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977.
- Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I-III, Haydarabad 1955.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 38, Ankara (1985), s. 90-101.
- _____, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX/27, Ankara (1997), s. 12-88.
- Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, nşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut, II, Beyrut 1999.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XLV, Beyrut 1997.
- Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'A GÖÇÜ ÖNLEMEDE MAHALLE İMAMLARININ ROLÜ*

THE ROLE OF NEIGHBORHOOD IMAMS IN PREVENTING THE MIGRATION TO
ISTANBUL IN THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY

Nihal METİN**

Öz

Osmanlı Devleti'nde muhtarlıklar İstanbul'da 1829, taşrada ise 1833 yılında kurulmaya başlamıştır. Bu döneme kadar mahallenin yönetimini imamlar üstlenmişlerdir. Mahalledeki huzur ve asayişin temininden sorumlu olan imamlara devlet ayrıca göçle mücadele konusunda da önemli görevler vermiştir. Mahallelinin kefile bağlanması, kefilsiz göçmenlerin ihbarı, mahalleden ihraçları, kaldıkları yerlerin kontrolü, göçmenlere kiralık ev-oda verilmemesi ve bu kişilerin yerli hanımlarla nikâhlarının kıyılmaması gibi sorumlulukları bulunan imamlar, İstanbul'a göçün engellenmesinde önemli birer aktör hâline gelmişlerdir. İmamların mahalleyi daima gözetim altında tutmaları ve buradaki tüm gelişmelerden haberdar olmaları beklenmiş, zaman zaman gerçekleştirilen teftişlerde yer almışlardır. Şer'iyeye Sicillerinde, mahallelerinde kefilsiz kimsenin olmadığını devlete taahhüt eden imamların listeleri vardır. Bunun yanı sıra göçmenlerle ilgili davalarda ve arzuhâllerin değerlendirilmesinde mahalle imamlarının kendileri hakkında şahitliğine göre kararlar alınmıştır. Bu nedenle başkente göçün artmasında ya da göçmenlere dair çıkan sorunlarda zabıtlar ve yerel yöneticiler kadar imamlar da sorumlu tutulmuştur. Bu çalışmada devletin İstanbul'a göçü önlemede ve göçmen nüfusun kontrolü konusunda mahalle imamlarına ne gibi görevler verdiği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, mahalle, imam, kefil, göç, göçmen

Abstract

The *muhtarlık* (neighbourhood) system in the Ottoman Empire was first established in 1829 in Istanbul and in 1833 in other provincial cities. Untill that time, the *imams* (local religious leaders) have undertaken the role of the representative. The state assigned important duties to the imams regarding the controlling of migrations in addition to their roles of ensuring peace and order in the neighborhoods. The imams, who had the responsibilities such as appointing guarantors to new residents, reporting immigrants with no guarantors, controlling their residences, ensuring that unregistered immigrants were not allowed to rent rooms or to marry up with local ladies, obtained an important role in preventing the migration to Istanbul. Imams were expected to keep the neighborhoods under surveillance at all times and be aware of all the events in the territory. They sometimes took part in the inspections. Court records contain lists of imams who gave guarantee to the state that there were no immigrants without guarantors in their neighborhoods.

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalında Doç. Dr. Recep Ahışhalı'nın danışmanlığında hazırlanan "İstanbul'a Göç (1703-1754)" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Dr., İstanbul / Türkiye, nihalmetin@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4757-9078

In addition, the opinions of the neighborhood imams were usually consulted in matters regarding the immigrants and the evaluation of their petitions. For this reason, in the events of increased number of immigrations in the capital or overall with issues related to immigrants, imams were held responsible just as much as other relevant officers and local administrators. In this study, the responsibilities of the neighborhood imams determined by the state in preventing migration to Istanbul and controlling the immigrant population were examined.

Keywords: Ottoman State, Istanbul, neighbourhood, imam, guarantor, migration, immigrant

Giriş

Osmanlı kanunlarına göre reyanın toprağını ve üretimi bırakıp göç etmesi yasaktı. Toprağını ekip biçmeyi bıraktığı takdirde *çiftbozan* adı verilen bedeli ödemek zorundaydı.¹ Yerini yurdunu bırakıp başka bir yere gitmesi durumunda ise sipahisinin on yıl içerisinde kendisini bulup geri getirme hakkı vardı.² Ancak bu önlemler, 16. yüzyıldan itibaren süregelen İstanbul'a yönelik göçleri engellemede yeterli olmadı. 18. yüzyılda artık İstanbul halkı ve yöneticiler için en büyük problemlerden biri, şehirdeki göçmen nüfusun sürekli artmasıydı.³ Zira kamu düzeninin sağlanmasında zorlanılan başkentte göçmenler, sosyal istikrarsızlığın nedeni olarak görülmekteydi.

Özellikle sefer dönemlerinde artan vergiler, ehl-i örfün⁴ kanunsuz talepleri ve eşkıya baskısı gibi nedenlerle yerini yurdunu terk edenler, iş bulma umuduyla kendilerine daha fazla fırsat sunan başkent İstanbul'a akın ediyordu. Göç veren yerlerde halkın üzerindeki vergi yükü daha da arttığı için zamanla bu bölgelerden zincirleme göç dalgaları oluşmuştu. Anadolu ve Rumeli'de bu nedenle tarım arazileri boş kalıyor, üretim düşüyor, vergi tahsili zorlaşıyor, dirlik sahipleri zarara uğruyordu.⁵ Dolayısıyla herkesin yerli yerinde ve kendi işiyle meşgul olması şeklinde tanımlanan memleket nizamı bozulmuştu.⁶ Arşiv belgelerine göre bu dönemde başkentte en fazla göç veren yerler Divriği, Eğin, Kayseri, Niğde ve Sivas gibi Orta Anadolu ve Arnavut göçmenlerin geldiği Rumeli kentleriydi. Ayrıca yüzyılın ilk yarısında, ikinci yarısına göre daha yoğun bir göç yaşanmıştı.⁷

1 *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri – III. Ahmed Devri Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, C 11, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 109.

2 *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri – Kanunî Devri Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, C 4, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 307.

3 Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 169.

4 Ehl-i örf, Osmanlı Devleti'nde padişahın icrai, idari ve askeri yetkilerini temsil eden, ulema dışında kalan görevlilerdir. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, X, (1994), s. 519-520.

5 Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV (ayrı basım), (1983), s. 171-209.

6 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 155, s. 117 (H.1164).

7 Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atık Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

İstanbul'un durumuna bakıldığında ise öncelikle idaresinin imparatorluğun diğer şehirlerinden farklı olduğu görülmektedir. Başkent olmasından dolayı yönetimi ve ahalisinin refahıyla padişahlar yakından ilgileniyordu. Onların mutlak vekili olan sadrazamlar da şehrin idaresi, iaşe temini ve asayişinden sorumluydu. Çarşamba divanlarında başkent'in meseleleriyle ilgilenir, zaman zaman kalabalık bir maiyetle şehri teftişe çıkarlardı. Şehrin yönetiminden doğrudan sorumlu olan kişi ise İstanbul kadısıydı. Oluşturulan kaza teşkilatına göre İstanbul şehri Suriçi ve Bilâd-ı selâse (Üsküdar, Eyüp, Galata) olmak üzere dört kadılık şeklinde idare edilmekteydi. Şehrin asayişinden ise yeniçeri ağası, bostancıbaşı, subaşı ve asesbaşı sorumluydu.⁸

İncelenen dönemde şehrin nüfusu konusunda kaynakların yetersizliğinden dolayı tahminler dışında net bir rakam zikretmek mümkün değildir. Özellikle söz konusu 18. yüzyıl olduğunda bu dönem, demografik veriler açısından Osmanlı şehirleri için tam bir karanlık dönemdir. Ancak genel bir fikir oluşturması açısından Mehmet Öz'ün bu konudaki değerlendirmesinden bahsedilebilir. Yazar, 16. yüzyıl ortalarına doğru nüfusun 300.000'i geçtiğini ve 17. yüzyılda 500.000 civarında bir nüfus olabileceğini ifade etmektedir. 18. yüzyılda ise özellikle yüzyılın ilk yarısındaki yoğun göçlerle birlikte bu rakamın üzerine çıkmış olabileceğini belirtir.⁹

İstanbul'daki kontrolsüz nüfus artışına neden olan göçmenler meselesine geçmeden önce "göçmen" kavramı üzerinde ayrıca durulmalıdır. Arşiv belgelerinde yer alan, devletin yapmış olduğu tanımlamalara göre reayanın söz konusu düzensiz göçü iki şekilde gerçekleşmektedir: Bunlardan ilki daha çok "ev göçü" olarak geçen ve "nakl-i hâne" de denilen, tüm ailenin katıldığı göçlerdir. Diğeri ise yöneticiler tarafından genellikle "serseri" olarak tanımlanan, bekâr/yalnız ve işsiz güçsüz olarak nitelenen kimselerin gerçekleştirdiği ferdi göçlerdir. Dolayısıyla bu çalışmada "göçmen" olarak nitelendirilen kişiler bu iki gruba mensup olanlardır.

18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un sosyoekonomik durumuna bakıldığında göçmenlere ve nüfus artışına dayalı birçok problemle karşılaşıldığı görülmektedir. Bunlardan en önemlisi, temel geçim maddelerine olan talebin her geçen gün artmasından dolayı iaşe temininin zorlaşması ve bunun da başkent halkını huzursuz etmesidir. Yaşanan darlık, fiyatların da yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla biriken öfkenin bir isyana zemin hazırlaması yöneticileri en çok endişelendiren durumdu. Göçle ilgili gönderilen fermanların çoğunda İstanbul'a dair bu kaygı dile getiriliyordu.¹⁰ Ayrıca artan nüfusla birlikte şehir halkının su sıkıntısıyla¹¹ ve kışın

8 Mehmet İpşirli, "Payitaht İstanbul'un İdaresi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, III, (2015), s. 58-76.

9 Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetih'ten XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, III, (2015), s. 468-486.

10 "[...] bu hilâde nice başboş kimesneler gelüp serseri geşt ü güzâr müzâheme-i beyhûde zihâmı oldukları bedidâr olmağla [...]" [Ü.Ş.S. nr. 440 s. 89a (H.1168)]; "[...] İstanbul ahâlisinin ayş u rehâlarımı ârıza-i muzâyaka ve ihtilâlden sıyânet için etrâf ve eknâfdan bilâ-maslahat Âsitâne-i sa'âdetime gelenler salverilmeyüp gerü vilâyetlerine i'âde olunmak üzere bi'd-defa'ât evâmîr-i şerîfimle tenbih olunup [...]" [BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 153, s. 283 (H.1161)].

11 Örneğin Kasımpaşa, Galata, Beyoğlu, Fındıklı, Beşiktaş ve Ortaköy'de yerleşimin artması sonucu bu bölgelerin su ihtiyacının karşılanması için 1731'de, I. Mahmud döneminde Taksim suyu tesisi devreye girdi. Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İski Yayınları, İstanbul 1999, s. 252.

yakacak sorunuyla¹² karşılaşmaları da muhtemel problemlerdendi. Zira İstanbul su kaynağı, yakacak ve gıda maddelerinin temini konusunda dışarıya bağımlı bir şehirdi. Yöneticiler artan talebi karşılamak konusunda oldukça dikkatli davranıyor, bu durumu tehlikeye sokabilecek suistimallerin önüne geçmeye çalışıyorlardı. Ancak ihtiyaçlarının çoğu deniz yoluyla karşılanan İstanbul'a özellikle sert geçen kış aylarında sevkiyat zorlaşıyordu.

Göçmenler arasında şanslı olan bir azınlık – çoğunlukla vasıfsız işçi olarak – çalışırken diğer bir kısmı da işsiz güçsüz dolaşiyor, “serserilik” yapıyordu. Dolayısıyla bir yandan çalışan kesim şehrin iş gücü ihtiyacını karşılarken, öte yandan işsiz olan kesim şehrin asayişine dair tedirginliği arttırıyordu.¹³ Bazıları ise esnafın arasına karışarak nizamlarını bozuyor, kârlarına ortak oluyorlardı.¹⁴ Sonunda var olan gerginlik göçmenlerin başını çektikleri ya da karıştıkları isyanlar (1730, 1731, 1740) ve büyük çaplı asayiş olayları (1748) olarak açığa çıkıyordu. Padişahın tahtını tehdit eden bu olaylar, yöneticileri göçmenler konusunda daha sıkı tedbirler almaya zorluyordu. Nitekim bu çalışmada değinilecek olan teftiş kararlarının alınmasında da isyanların etkisi açıkça görülmektedir.¹⁵

Mevcut literatürde İstanbul'a göç konusunda araştırmacıların başvurduğu iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri 1958'de Münir Aktepe tarafından yayınlanan “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar” başlıklı makale; diğeri ise Yücel Özkaya'nın 1983'te yayınlanan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu” adlı makalesidir. Kullandıkları kaynakların türü ve tarih aralığının farklı olmasından dolayı iki çalışmanın birbirini tamamlayıcı özellikte oldukları söylenebilir. Münir Aktepe, *Mühimme Defterlerini* kullanarak hazırladığı makalesinde, Sultan III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde göçe neden olan politikaları ve bu politikaların doğurduğu sonuçları aktarır.¹⁶ Yücel Özkaya ise çeşitli kentlere ait *Şer'iyye Sicillerini* kullanarak hazırladığı çalışmasında her ne kadar 18. yüzyıla dair genel bir değerlendirme sunmuş olsa da ağırlıklı olarak yüzyılın ikinci yarısına dair örneklerle konuyu ele alır ve İstanbul'a göçün nedenleri, göçleri önlemek için alınan tedbirler ile göçün sonuçları konusunda genel bir çerçeve çizer.¹⁷ Bu iki makalede de imamların mahalle teftişine dair görevlerine kısaca değinilmektedir. 18. yüzyılda göç konusunda, mahalle imamlarına dair en ayrıntılı çalışma ise Madoka Morita'nın 2016'da yayınladığı “Between Hostility and Hospitality: Neighbourhoods and Dynamics of Urban Migration in Istanbul” adlı makalesidir. Yazar, İstanbul Bab Mahkemesi sicillerine dayanarak hazırladığı makalesinde, I. Mahmud döneminde

12 İstanbul'da odun azlığı sebebiyle bütün gemiler tarafından odun haricinde hiçbir şeyin taşınmaması emrine uymayanların affedilmesine dair arzuhâl. BOA. AE.SAMD.III. nr. 85-8524 (H.1133).

13 “Karibü'l-ahdde Anadolu ve Rumeli'den Ekrâd ve Türkman ve göçebe ve çingân makûleleri katı çok erâzil ve eşhâs İstanbul'a gelüp emr-i ma'îşet hem kendüleri zarûret çeküp ve hem İstanbul sâkinine muzâyaka virdiklerinden gayrı kendü hâllerinde olmayup fesâd ü çekâvete cesâret itmeleriyle [...]” BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 153, s. 292 (H.1161).

14 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 128 (H.1147); C.ZB, nr. 31-1544 (H.1147).

15 M. Münir Aktepe, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/13, (1958), s. 1-30.

16 Agm.

17 Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, s. 171-209.

gerçekleştirilen teftişlerden bahsetmekte ve özellikle 1745 tarihli göçmenlere yönelik hazırlanan teftiş defterini ayrıntılı olarak incelemektedir. İstanbul mahallelerini aynı zamanda “göç idare birimleri” olarak tanımlayan yazar, göçmenlerin kayıt ve entegrasyon sürecini inceleyerek, bahsedilen tahririn ihraç ile sonuçlanmamasına dikkat çekmektedir.¹⁸

18. yüzyılda İstanbul’a göçle ilgili yapılan diğer çalışmalarda göçü durdurma ve şehrin tahliyesi konusunda mahalle imamlarının üstelendikleri görevlere ya hiç değinilmediği¹⁹ ya da yalnızca göçmenleri ihbar etme konusundaki sorumlulukları ile kendilerinden bahsedildiği görülmektedir.²⁰ Osmanlı mahalleleri, kefalet sistemi ve imamlar hakkında öne çıkan çalışmalarda ise imamların yönetici vasfına ve kefalet sistemi içerisindeki rolüne değinmekle yetinilmekte, konu göç bağlamında ve uygulamalar üzerinden detaylandırılmamaktadır.²¹ Bunların dışında 18. yüzyıl İstanbul’unda sosyal hayat ve kamu düzenine dair bazı eserlerde, incelediğimiz döneme göre daha geç tarihli teftişlerden bahsedilmektedir.²²

19. yüzyılda muhtarlıkların kurulmasına giden süreç gibi geç bir dönemi konu alan çalışmalarda ise II. Mahmud’un İstanbul’daki nüfusun kontrolüne dair attığı adımlar kapsamında mahalle yöneticisi olarak imamlardan kısaca bahsedilmektedir. Oysa bu tarihe gelinceye kadar imamlar, Osmanlı yönetiminin başkentteki göçmen sorununa karşı en fazla destek gördüğü görevlilerdi. Dolayısıyla bu çalışmada, arşivdeki farklı kaynaklardan yararlanılarak 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’a yönelik göçlerin önlenmesinde mahalle imamlarının üstlendiği sorumluluklar daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır. Başta İstanbul ve Anadolu’daki bazı kazalara ait *Şer’iyye Sicilleri* olmak üzere, *Mühimme Defterleri* ile *Şikâyet ve Ahkâm Defterlerinden* yararlanılmıştır. Konunun önemli bir kısmını oluşturan kefalet sistemi ve teftişler, sicillerdeki uygulama örnekleriyle birlikte, göç bağlamında incelenecektir. Ayrıca imamlara göçmenler konusunda yapılan diğer uyarılara da yer verilecektir.

18 Madoka Morita, “Between Hostility and Hospitality: Neighbourhoods and Dynamics of Urban Migration in Istanbul (1730-54)”, *Turkish Historical Review*, VII/1, (2016), s. 58-85.

19 Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul’a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*; Suraiya Faroqi, “Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl ‘Büyük İstanbul’una Göç”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri İşığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 33-48; Mehmet Demirtaş, “XVIII. Yüzyılda İstanbul’a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler ve Görülen Aksamalar”, *EKEV Akademi Dergisi*, XI/33, (Güz 2007), s. 195-214.

20 İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak ‘İç Göçler’”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXVI, (2000), s. 155-211.

21 Nejdert Ertuğ, “Osmanlı Kefalet Sistemi ve Esnaf Birlikleri Uygulaması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXXII, (2015), s. 31-44; Tahsin Özcan, “Osmanlı Mahallesi Sosyal Kefalet ve Kefalet Sistemi”, *Marife*, I/1, s. 129-151; Mefail Hızlı, “Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair”, *TESAM*, I/1, (2014), s. 41-51; Kemal Beydilli, *Osmanlıda İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle İşlev ve Nitelikleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, (1984), s. 69-78; Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008; Abdullah Saydam, “Osmanlılarda Kefalet Usulü”, *Tarih ve Toplum*, LXIV, (1997), s. 4-12; Betül Başaran, “İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IV, (2015) s. 584-587.

22 Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, University of California Press, Berkeley 2010; Daha geç bir dönem olan 18. yüzyıl sonlarına dair ayrıca bk. Betül Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*, Brill, Leiden and Boston, 2014.

1. İmamların Yönetimindeki Osmanlı Mahalleleri ve Kefalet Sistemi

Taşradan başkente doğru olan göçü önleme konusunda uygulanan tedbirlerin başında mahallelerdeki kefalet sistemi gelmekteydi. Kefalet hakkında farklı sınıflandırmalar olmakla birlikte genel olarak ikiye ayrılmaktadır: Bunlardan ilki bir malın ödenmesini ifade eden mala kefalet (*el-kefâle bi'l-mâl*), ikincisi ise bir şahsın teslimini veya mahkemede hazır bulundurulmasını ifade eden şahsa kefalettir (*el-kefâle bi'n-nefs*).²³ Osmanlı Devleti'nde bu sistem ticari ilişkilerde, iş hayatında, alım satım, borç meselelerinde ve cizye, avarız gibi bazı vergilerin tahsilinde sıkça başvurulan bir yöntemdi. Ancak bunun dışında sosyal hayatta da güvenin tesisi için kendisinden yararlanılmaktaydı. Sosyal kontrolün ve kamu düzeninin sağlanmasında katkısı oldukça fazlaydı. Dolayısıyla İstanbul'da göçmenlerin tespiti ve mahalleden ihraçları için de kefalet sisteminden yararlanılmıştır. Bu uygulama iki şekilde gerçekleşmiştir: Birincisi göç tedbirleri konusunda öne çıkan ve her kişinin bir diğerine kefil olduğu, imamların da tümüne kefil olduğu *müteselsil kefalet*, diğeri ise bir kişiye kefil olunan *ferdî kefilliktir*.

Müteselsil kefaletle dair ilk örneklerle henüz 16. yüzyılın ikinci yarısında karşılaşırız. 1567'de İstanbul yalılarına yerleşenler tespit ve tahrir edilerek beş yıl içerisinde Anadolu ve Rumeli'den gelen kefilsizlerin vilayetlerine geri gönderilmeleri emredildi. Ayrıca bundan sonra izinsiz yerleşime müsaade edilmemesi için mahalle imamları uyarılacaktı.²⁴ 1579'da ise şehirdeki asayiş olaylarının artması nedeniyle İstanbul halkının tamamı birbirine kefil edildi. Daha önceki emre benzer şekilde beş yıl içerisinde Anadolu ve Rumeli'den gelen çiftbozan ve bekârların reddedilerek memleketlerine iade edilmesi emredildi; ancak bu defa kefil durumuna dahi bakılmadı. Bundan sonra İstanbul'daki mahalle imamlarının, müezzinlerin, mahallî kethüdaların, vakıf odabaşlarının, kervansaraycılarının vd. ilgili görevlilerin mahalle ahalisini ve odalarda, dükkânlarda, kervansaraylarda kalanları birbirine kefil verip, kefilsiz hiç kimseyi buralarda barındırmamaları emredildi.²⁵

Halkın birbirinden sorumlu tutulduğu bu sistem, Osmanlı Devleti'ndeki mahalle yapısının verdiği avantajla uygulanabiliyordu. *Mahalle*, şehirdeki en küçük idari birim olmakla birlikte, komşuluk ilişkilerine ve ortak sorumluluklara sahip kişilerin ikamet ettikleri yerd. Burada kalanlar birbirlerini iyi tanır, sıkı bir dayanışma içerisinde yaşarlardı.²⁶ Cami, mescit, çeşme, mektep gibi çok sayıda ortak kullanım alanına sahiptiler. Mahallenin yöneticisi ise imamdı. İmamların bu göreve gelebilecek vasıfta kişiler olmasına dikkat edilir, ehliyetsiz kişiler görevden uzaklaştırılırdı.²⁷ Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde imamlar yalnızca camide beş vakit namaz kıldırma, vaaz verme ya da nikâh, cenaze gibi hizmetleri yürütüyor, aynı zamanda mahallenin

23 H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *TDVİA*, XXV, (2002), s. 168-177.

24 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 7, s. 46 (H.975); Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 205

25 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 36, s. 301 (H.987); *Age.*, s. 214-215.

26 Yeni bir çalışma için bk. Beyza Topuz Demir, Yunus Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği", *Kent ve Maneviyat*, İdealkent Yayınları, Ankara 2020, s. 461-486.

27 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 112, s. 153 (H.1113).

idaresi, vergi taksimatı, mahallelinin hukuki temsili gibi görevleri de üstleniyordu.²⁸ Mahallede devleti temsil eden imamlar, üstlendikleri görevlerle kadıların da yardımcısı konumundaydı ve görevlerini yerine getirirken kadılar tarafından teftiş edilirdi.²⁹ Mahalledeki nizama dair verilen emirlerin uygulanması konusunda kadılar imamları huzurlarına çağırıp uyarıda bulunurdu.³⁰

Mahallenin güvenliği de elbette imamların ve mahallelinin ortak sorumluluklarından biriydi. Bu nedenle dışarıdan gelen yabancıların *mahalleli* olarak kabul edilmesi kolay değildi. Güvenin tesis edilmesi, belli bir zaman gerektirmekteydi. Bu süreçte yabancıların hâl ve hareketleri takip edilirdi. Mahallede var olan bu otokontrol, devletin asayışı sağlamada yararlanmak istediği bir mekanizmaydı. Bu nedenle mahalle sakinlerini birbirlerine *müteselsilen (zincirleme olarak)* kefil atıyordu. Sistemin faydaları ise çok yönlüydü. Öncelikle birbirinden sorumlu olan kişilerin üzerlerinde hissettikleri baskı nedeniyle suç işleme oranının düşürülmesi hedeflenmişti. Ayrıca bir suç işleyen olursa bu kişiyi bulup yetkililere teslim etmeleri konusunda kendilerinden taahhüt alınmıştı. Kişilerin devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri konusunda da üzerlerinde bir baskı hissetmeleri istenmişti. Örneğin avarız vergilerinin ödenmesi ya da ortak karşılanan masraflar bunlar arasındaydı. Bir başka amaç da göçle mücadelede mahallelinin desteğini almaktır. Kefillikte ancak yakinen tanınan kişiler birbirinin sorumluluğunu alacaklarından, içlerindeki yabancıların kefil bulamayacağı ve mahallede barınamayacakları düşünülmüştü.³¹ Böylece içlerinde kefilsiz kimse olmadığını beyan ettikleri; mahalle sakinlerine kefillerin ve imamların da tüm mahalle halkına kefil olduğuna dair defterler tutuldu.³² Zaman zaman teftişler düzenlenerek kefilsiz olanlar tespit edilir ve kimi zaman bu kişiler vilayetlerine geri gönderilirdi.³³

Müslüman mahalleleri için durum bu şekildeyken gayrimüslim mahallelerde ise idare, patrikhane adına *papaz* ya da hahambaşı adına *haham* tarafından sağlanırdı.³⁴ Dolayısıyla kefalet uygulamasında gayrimüslim mahallelerde imamların görevini diğer din adamları yerine getirirdi.³⁵ Gayrimüslimler ile Müslümanların birlikte ikamet ettikleri mahallelerde ise mahalle sakinlerinin dinî aidiyetlerine göre imam ya da papazdan biri kefil olurdu.³⁶ Bu çalışmada

28 Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi, Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", s. 136; Halil İnalçık, "İstanbul", *TDVİA*, XXIII, (2016), s. 229.

29 Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, s. 12.

30 BOA. AE.SAMD.III. nr. 115-11287 (H.1133).

31 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", s. 73; Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi, Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", s. 136; Halil İnalçık, "İstanbul", s. 132.

32 Ü.Ş.S. nr. 403, s. 4b (H.1154).

33 Ü.Ş.S. nr. 433, s. 70a (H.1165); Ü.Ş.S. nr. 386, s. 93a, 89b (H.1145).

34 Ali Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Mahalle", *TDVİA*, XXVII, (2003), s. 323-326; 1789/1790'da Rum ve Ermeni patriklerine hitaben, Anadolu ve Rumeli'deki Rum milletinden kaç kişinin İstanbul'a geldiğinin araştırılması ve serseriliği belirlenenler ile esnaf içindeki kefilsizlerin derhâl vilayetlerine geri gönderilmelerine dair hüküm. BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 198, s. 5 (H.1204).

35 Ü.Ş.S. nr. 405, s. 16b-17b (H.1154); Sefa Fırtına, *Edirne Kadısına Ait İ'lâmlar, Mecmûa-i İ'lâmât 1201-1202/1787-1788 (Değerlendirme ve Çeviri)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 85.

36 Bab Ş.S. nr. 186, s. 55b (H.1158).

imamlar üzerinde durulacağı için gayrimüslim mahallelerdeki uygulamanın ayrıntıları başka bir çalışmada ayrıca değerlendirilmelidir.

Müteselsilen kefillik yalnızca İstanbul'da uygulanmıyor, imparatorluğun diğer kentlerinde de aynı sistemden yararlanılıyordu.³⁷ Ancak burada öne çıkan amaç İstanbul'da olduğu gibi nüfus artışının kontrolü, göçmenlerin tespiti ve şehirden ihraçları değil asayişin temini için eşkıyalık faaliyetlerine karşın göçün engellenmesidir. Birkaç örnek vermek gerekirse 1530'lu yıllarda Gaziantep'teki mahallelerin ahalipleri asayiş olaylarına karşı birbirlerine kefil olmuşlardı.³⁸ 1577'de Bursa kadısına, her mahallenin imamını huzuruna çağırarak mahallelerine kefilsiz kimseleri almamalarını tembih etmesi emredilmişti.³⁹ 1681 yılında Ankara valisi, şehirdeki mahallelerin ahaliplerini teftiş etmiş, bu sırada birbirlerine kefil olduklarını bildiren mahalleler imamları ve diğer kefilleri ile birlikte kayda geçirilmişti.⁴⁰ Son olarak da 1779'da Rusçuk ahalisinin içlerinde fitne, fesat ve kavgaya mahal vermemek için emniyet kaygısıyla birbirlerine kefil olmaları örnek verilebilir.⁴¹

Müteselsil kefaletin mahalle sakinleri dışında başka uygulama alanları da vardı. Örneğin, işçi firarlarına engel olmak için ve asayiş kaygıları nedeniyle işçiler arasında da müteselsil kefalet uygulanırdı.⁴² Esnaf loncalarında da istisnasız her üye için kefil şartı aranırdı.⁴³ Dışarıdan içlerine yabancı dâhil olmaması ve nizamlarına riayet edecekleri hususunda esnaf grupları kendi içerisinde birbirlerine, kethüdaları da tamamına kefil olurdu.⁴⁴ Göçmenlerin yığıldığı bekâr odaları, hanlar, dükkânlar, bağ bahçeler, hamamlar gibi mekânlarda kalanlar/çalışanlar için de işletmeciler kefil olurdu.⁴⁵

Müteselsil kefalet dışında bir de *ferdî kefillik* söz konusudur ki mahalle sakinleri için burada da imamlara önemli rol düşmekteydi. Kaza kadıları mahalleli hakkında herhangi bir davayı gördüklerinde ya da mahallelinin herhangi bir şikâyeti hakkında kendilerine merkezden bir emir ulaştığında, durumun araştırılması için en sağlıklı bilgi alabilecekleri görevli olan imamlara başvuruyordu. Davalı kişilerin hüsnühâllerine dair imam, müezzin ve mahalle eşrafından bazı kişilerin şahitliği, kefaleti istenirdi. Kefil olunması durumunda işlenen bir suç varsa

37 Sefa Fırtına, *Edirne Kadısına Ait İ'lâmlar, Mecmûa-i İ'lâmât 1201-1202/1787-1788 (Değerlendirme ve Çeviri)*, s. 85.

38 İbrahim Etem Çakır, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü", *Bilig*, LXIII, (Güz 2012) s. 31-54.

39 Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, s. 152.

40 Fuat Tezal, *61 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Ankarada İctimai ve İktisadi Hayat (1680-1682)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 290.

41 Emrullah Öztürk, *R-8 Numaralı Rusçuk Kadı Sicili Transkripsiyon ve Tahlili (H.1192-1193/M.1178-1179)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2014, s. 179.

42 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 6, s. 121 (H.972); nr. 31, s. 201 (H.985).

43 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri-İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1-İstanbul Külliyyatı*, C 7, İstanbul 1998, s. 105-122.

44 Bab ŞS. nr. 201, s. 38a-b (H.1164), İ.ŞS. nr. 24, s. 34a (H.1138); Esnaf kefaleti ve kefil defterleri hakkında bk. Cengiz Kırılı, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizam-ı Kadimden Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 183-212.

45 Bab ŞS. nr. 160, s. 95a (H.1147).

bunun tekrarlanmayacağına dair taahhütte bulunmuş olurlardı.⁴⁶ Kefilsiz ikamet edenlerin ise mahalleden ihraçları söz konusuydu.⁴⁷

2. İmamların Kontrolü Altında, Göçmenlerin Mahalle Yaşantısı ve Mahalleden İhraçları

Mahalleye yeni gelenlerin kabulünü ve kefil bulmalarını kolaylaştıran etkenlerden en önemlisi bu kişilerin aile olmasıydı. Bir hemşehrîsinin kalacak yer ve iş bulma ya da kendisine kefil olma gibi hayati yardımlarından mahrum olanlar için sadece bu durum dahi büyük bir avantajdı. Öte yandan çeşitli çekincelerden dolayı özellikle bekâr olan yabancılar – daha doğrusu yalnız yaşayanlar – mahallede “istenmeyen kişiler”di. Mahallelinin ahlakına tehdit olarak görülürler,⁴⁸ salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasından,⁴⁹ yangınların çıkması,⁵⁰ hırsızlık gibi asayiş olaylarının⁵¹ yaşanmasından sorumlu tutulurlardı. Bu nedenle bu kişilerin toplu olarak ikamet ettikleri bekâr odaları mümkün olduğunca mahalle dışlarına, hanelerden uzak yerlere inşa edilirdi.⁵²

Bu anlamda bekârların yoğun olarak kaldıkları bekâr odaları, hanlar, dükkânlar, bahçe ve bostanlar, hamam külhanları, kayıkhaneler, nalbant dükkânları suretindeki *koltuk hanları* tabir olunan yerler de teftişlere en fazla maruz kalan yerlerdi. Zaman zaman yapılan teftişlerde buralarda ele geçirilen kefilsizler ve suça karışanlar memleketlerine geri gönderilirdi.⁵³ III. Selim’in bir hatt-ı hümayûnunda “An-asl İstanbul’da ve havâlisinde mevcûd hanlar ve hamamlar ve dükkânlar ve bekâr odaları vakt vakt yoklanup başıboş ve serseri geşt [ü] güzâr idenleri ve kefli olmayanları İstanbul’dan tard [...]” denilerek bu yerlere yönelik zaman zaman yapılan teftişler ve ihraçlardan bahsedilmektedir.⁵⁴

Göçle mücadele kapsamında I. Mahmud, İstanbul’daki göçmen artışının yarattığı iase sıkıntısını dikkate alarak Suriçi, Eyüp, Kasımpaşa, Galata ve Üsküdar’da kârgir ve tahta hanların,

46 Ayrıca bk. Beyza Topuz Demir, Yunus Uğur, “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”, s. 461-486.

47 BOA. D.BŞM.İGE. (DOS) nr. 14-227 (H.1172).

48 BOA. HAT. nr. 11-431, 11-433 (H.1202).

49 İstanbul’da yayılan veba salgını sebebiyle hanlarda, odalarda kalan kimseler hastalığa yakalanıp öldüklerinden, ahalinin sağlığını tehlikeye girdiği, iskelelerin kontrol altında tutularak başıboş hiç kimsenin İstanbul’a gelmesine müsaade edilmemesine dair Bandırma ve Aydıncık naiplerine gönderilen hüküm. BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 136, s. 243 (H.1143).

50 Anadolu, Rumeli ve Adalardan göç edip İstanbul ve civarına yerleşenlerin İstanbul’da darlığa, bazen yangın çıkmasına sebep olduklarına ve iş bulana kadar hırsızlığa meyledenler olduğuna dair yeniçeri ağasına hitaben yazılan ferman. Bab ŞS. nr. 162, s. 1b (H.1148).

51 Hersek’te handa yaşanan hırsızlık olayı BOA. ADVNS.ŞKT.d. nr. 170, s.181-358 (H.1154); ADVN.ŞKT. (DOS) nr. 107-260 (H.1160); D.BŞM.İGE. (DOS) nr. 14-227 (H.1172); C.ZB. nr. 53-2637 (H.1144).

52 Halil İnalçık, “İstanbul”, s. 231; Zübeyde Güneş Yağcı, “Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XX, (2015), s. 70.

53 Ü.ŞS. nr. 405, s. 90a (H.1154); 1742’de İstanbul’da han, bekâr odası ve hamam külhanlarında kalan göçmen bekâr ve erâzillerin halkı tacize cesaret ettiklerinden, buldukları mahallerden vilayetlerine gönderilmek üzere çıkarıldıkları hâlde İzmit’ten geri döndüklerine dair İzmit yeniçeri zabıtine buyruldu. BOA. C.DH. nr. 345-17226 (H.1155).

54 BOA. HAT. nr. 192-9428 (H.1206).

bekâr odalarının ve bu gibi başka yapıların çoğaldığını belirttiği 1732 yılına ait fermanında, artık izinsiz şekilde yenilerinin inşa edilmesini ya da var olanların da genişletilmesini yasakladı.⁵⁵ Bundan sonra da bekâr odalarının yapımının yasaklanmasına dair emirler zaman zaman tekrarlandı.⁵⁶ Bu konuda ahalinin huzuru adına mahalle imamları, mahallelerdeki tedirgin edici unsur olarak öne çıkan bekâr odalarına ve hanlara yönelik teftişler, haklarındaki şikâyetler ve buralardan ihraçlar gibi konularla yakından ilgileniyordu. Nitekim göçmenlerin kaldıkları yerlerin kontrol altında tutulmasında bu yerlerin yöneticileri ve kazadaki zabıtlar kadar imamlara da görev düşüyordu. İstanbul'daki bir handa kalması yasak olanların ihraçlarından sonra burada kalacak kişilerin “yarar” kefilleri olan kişiler olmasına dair mahalledeki Müslüman cemaatin önde gelenleri ile birlikte mahallenin imamından da taahhüt alınmıştı.⁵⁷ 1733'te İstanbul kadısına gönderilen bir emirde, geceleri dükkânlarda bekârların mumlarını, ateşlerini muhafaza edemedikleri için yangına sebep olduklarından bahsedilerek dükkânlarda kalınmamasını, mum, ateş vs. yakmamasını tembih etmeleri için mahalle imamlarını uyarması emredildi.⁵⁸

İstanbul sık sık yangınlara maruz kalan bir şehirdi ve eğer kontrol altına alınması gecikirse bu yangınlar şehrin büyük bir bölümünü kısa sürede yok edebiliyordu. Zira evler birbirine yakın ve daha çok ahşap malzeme kullanılarak yapılmaktaydı. Yangınların çoğu kaza eseri çıksa da zaman zaman eşkıyanın insanlara zarar vermek, yağma yapmak kastıyla kundak bırakmasından da kaynaklananlar oluyordu. Bu durumda suçluların bulunabileceği yerler olarak akla yine ilk olarak hanlar, koltuk hanlarına benzer konaklar geliyordu. Dolayısıyla mahallelerdeki araştırmaların yanı sıra buraların da imamlar ve yeniçeri ağasının atadığı mübaşirler vasıtasıyla teftiş edilmesi ve suçluların yakalanması emrediliyordu.⁵⁹

Göçmenlerle ilgili fermanlarda da bu kişilerin İstanbul'a sırf kolay iş bulma umuduyla geldikleri, şehir sakinlerine nasıl zahmet çektirdikleri, iş bulana kadar hırsızlığa meyledenler olduğu, bazen yangın da çıkmasına sebep oldukları belirtilmektedir. Bu nedenle taşradaki görevlilere göçe müsaade etmemeleri emredilirken İstanbul'daki imamlara da eğer mahallelerine gelecek olan olursa haber verecekleri taahhütleri gereği tekrar uyarıda bulunulmaktaydı. Gelenlerin kalmalarına müsaade etmemeleri için mahallelerini sürekli teftiş etmeleri, araştırmaları emredilmekteydi. Bu nedenle Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a göçün arttığı gözlemlendiği zamanlarda, bu durumun yaşanmasında zabıtların olduğu kadar mahalle imamlarının da kabahati olduğu ifade edilmekteydi. Onların dikkatsizlikleri nedeniyle çok sayıda erkek ve kadının şehre geldiği, mahallelerdeki evlerde kalabildiğine dair zaman zaman ihbarlar ulaştığı belirtilmekteydi.⁶⁰ Eğer teftişler sırasında fermanlara aykırı olduğu halde mahalleye göçmen

55 BOA. ADVNS.ŞKT.d. nr. 135, s. 161 (H.1144).

56 Bab ŞS. nr. 154, s. 96b-97a (H.1144); G.ŞS. nr. 283, s. 88b (H.1148); Ü.ŞS. nr. 392, s. 74b (H.1148); BOA. ADVNS. MHM.d. nr. 141, s. 6 (H.1148); nr. 149, s. 46 (H.1155); ADVNS.AHK.İS.d. nr. 6, s. 538 (H.1177); C.BLD. nr. 102 – 5082 (H.1191).

57 BOA. ADVNS.ŞKT.d. nr. 164, s. 398 (H.1153); Ü.ŞS. nr. 400, s. 88a (H.1153).

58 Bab ŞS. nr. 156, s. 1b (H.1145).

59 Bab ŞS. nr. 198, s. 82a (H.1163).

60 Bab ŞS. nr. 162, s. 1b (H.1148); Ü.ŞS. nr. 392, s. 79a-b (H.1148); BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 413-414 (H.1148).

yerleştiği tespit edilirse başkalarına ders olması için imamın imametinin başkasına verileceği, kendisinin de başka bir yere sürüleceği uyarısında bulunulmaktaydı (Bk. Ek 5).⁶¹

Mahalleye gelen ev göçlerinin sayısı bir hayli fazla olduğunda elbette bu durum mahalleli arasında da huzursuzluk yaratıyordu. Buna dair ihbarlar ulaştığında İstanbul kadısına durumu mahalle imamları ve ahaliye sorarak göçmenlerin isimleri ve eşkâllerini kaydetmesi ve vilayetlerine iade edilmek üzere memleketleri ile birlikte bildirmesi emredilirdi.⁶²

I. Mahmud, şehrin göçmen nüfusunun kontrolünün sağlanması için imamların da iş birliği ile sıkı tedbirler alıyordu. 1730 Patrona Halil İsyanı sonrasında tahta geçen padişah, isyanın başını çeken Arnavutlar ve isyana karışan diğer göçmenler nedeniyle zaman zaman mahallelerde göçmenlerin teftişlerini emretti. Teftişler için yeniçeri ağasından, bu işi yürütmek üzere tarafından bir mübaşir göndermesi istenirdi. İmamlar da hazır bulunurlardı.⁶³ Bunun dışında katılan diğer görevliler; naiip, kolluk kuvveti olarak bostancıbaşı ağası, hasekiler, ustalar ve yazıcıları.⁶⁴ Her ne kadar 1735'te bu işlemin üç ayda bir yenilenmesi söylense de uygulamada bunun gerçekleşmediği görülmektedir.⁶⁵ 1740'lı yıllara gelindiğinde bu teftişlere ağırlık verildi. Buna neden olan olay ise 1740'ta, şehirdeki kıtlık nedeniyle gerçekleşen önemli bir isyan girişimiydi.⁶⁶ Bu olay şehirde nüfusun artmasına, dolayısıyla darlığa neden olan göçmenlerin dikkatleri üzerine çekmesine neden oldu. Üstelik Arnavutların da öteden beri eşkiya ile müttefik oldukları, karışıklık çıkardıkları düşünülüyordu.⁶⁷ Bunun üzerine şehre girişler zorlaştırıldı, gece devriyeleri sıklaştırıldı ve mahallelerde, hamamlarda göçmenlere yönelik teftişler başlatıldı. Yeniçeri ağası ve İstanbul kadısına Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a iş bulmak gibi sebeplerle gelip yerleşenlerin mahallelerden ihraç edilip vatanlarına geri gönderilmeleri emredildi.⁶⁸ Dönemin vakanüvisi Subhî Efendi'nin kaydettiği ferman suretine göre İstanbul'a göç edeli on sene geçmeyenleri vilayetlerine göndermek üzere mahallelerde teftişler yapılması emredildi.⁶⁹ Ancak *Şer'iyye Sicillerine* yansıyan uygulamalara bakıldığında mahalle imamlarının mahkeme huzuruna çağrılarak 3-4 senedir meydana gelen seferlerin başlangıcından bu zamana kadar gelip yerleşen kim varsa birini bile koruyup saklamadan tahrir etmeleri yani deftere kaydetmeleri ve

61 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 413-414 (H.1148).

62 Bab ŞS. nr. 191, s. 97a (H.1160).

63 Bab ŞS. nr. 186, s. 97a (H.1158).

64 Ü.ŞS. nr. 433, s. 70a (H.1165) BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 413-414 (H.1148).

65 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 413-414 (H.1148); Bab ŞS. nr. 162, s. 3b (H.1148); Cevdet Paşa, İstanbul'da çarşı, dükkân ve evlerin üç yılda bir teftiş edildiğini, zamanla bunun bırakıldığını, 18. yüzyılın sonlarına doğru ise altı ayda bir yapılmaya başlandığını kaydeder. Ahmed Cevdet Paşa, *Târîhi Cevdet (Tertib-i Cedid) I*, C 5, haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu, TOBB Kültür Yayınları, Ankara 2007, s. 1475.

66 Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it – Tevârih, I*, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 97; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi – Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 628-629.

67 Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it – Tevârih, I*, s. 97-98; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 629-631.

68 Bab ŞS. nr. 173, s. 70b, 71a-b (H.1153).

69 Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 631.

bekletmeden bu kişileri mahallelerinden ihraç etmeleri emredilmektedir. Seferlerden önce gelip ev sahibi olanlar da tahrir edilip kefillerinin alınması ve bundan sonra kimsenin gelmesine müsaade edilmemesi konusunda uyarılmaları belirtildi.⁷⁰ 1741'de hazırlanan bir defterde, mahalleye gelip yerleşeli dört seneyi geçmeyen erkek ve kadınlar memleketlerine gönderilerek bundan sonra yerleşmek kastıyla gelenlerin mahallelerinde iskân ettirilmeyeceğine dair taahhütte bulunan imamların bir listesi kaydedildi (Bkz. Ek 1)⁷¹

Mahallelerinde kefilsiz kimse kalmaması adına tahrir ve defter olunduğu üzere mahalle ahalisi birbirine, imamlar da cümlesine kefil oldu. Bu uygulamada göçmenlerin rağbet ettiği meslekler de unutulmadı. Bahçelere kefilsiz bekçi, hamamlara da kefilsiz külhancı alınmayacağına dair de taahhüt alındı. Kayıkçılar birbirine, kethüdaları da cümlesine kefil oldular.⁷²

Göçe dair tedbirlerin sıkılaştığı bu dönemde taşradaki görevlilere, iş için İstanbul'a gelenlerin iki kişiyi geçmemesine dikkat etmeleri, İstanbul'daki mahalle imamlarına da mahallelerindeki araştırmaları bırakmamaları emrediliyordu.⁷³ Bu tarihten sonra bir süre daha mahalle imamlarının da aktif rol aldığı mahalle teftişleri aralıklarla yenilendi. 1743'te yine imamlar vasıtasıyla yapılacak olan teftişte Kasımpaşa, Tophane, Beşiktaş'tan Karadeniz Boğazı'na kadar uzanan sahildeki mahallelerde taşradan gelip yerleşmeleri yasak olanların isim, eşkâl ve geldikleri tarihler kaydedilerek vilayetlerine iadeleri emredildi.⁷⁴ 1745'te yapılan ve yeniçeri ağasının atadığı mübaşirler ve imamlar vasıtasıyla gerçekleştirilen genel mahalle teftişinde ise 2-3 sene içinde gelen göçmenlerin tespit edilmeleri isteniyordu. Ancak bu tahrirde göçmenlerin yalnızca kefilleri kaydedildi ve buldukları yerlerde kalmalarına izin verildi.⁷⁵ Göçmenlerin isimleri, nereli oldukları, geleli ne kadar olduğu ve kefillerinin kaydedildiği defterler hazırlandı.⁷⁶ Bab Mahkemesi sicillerindeki buna dair kayıtlar şu şekildedir:

Mahalle-i Kâtib Şemseddin der-kurb-ı Bâb Ağa – İmamı Ahmed Efendi

Kilis'den Mehmed Efendi iki nefer oğluyla sekiz ay mukaddem gelmiş

Kefili imam-ı mezbûrdur

Mahalle-i Hızır Beğ der-Zeyrek – İmamı el-Hâc Ahmed Efendi

Ereğli'den Abdullah ve karındaşı Ömer – geleli bir aydır

Kefili sâhib-i han

Safranbolu'dan Hasan zevcesi Ayşe – geleli altı ay olmuş

Kefili sâhib-i han [...] ⁷⁷

70 G.ŞS. nr. 295, s. 89a (H.1153); Bab ŞS. nr. 173, s. 70a (H.1153).

71 Bab ŞS. nr. 174, s. 60a-61a (H.1153).

72 Ü.ŞS. nr. 403, s. 4b (H.1154).

73 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 148, s. 155 (H.1154).

74 G.ŞS. nr. 301, s. 66b (H.1156).

75 G.ŞS. nr. 308, s. 87b (H.1158); Bab ŞS. nr. 186, s. 97a (H.1158).

76 Bab ŞS. nr. 186, s. 54a (H.1158); Bu defter için ayrıca bk. Madoka Morita, "Between Hostility and Hospitality: Neighbourhoods and Dynamics of Urban Migration in Istanbul (1730-54)", s. 58-85.

77 Bab ŞS. nr. 186, s. 54a (H.1158).

1747'deki teftişte de ev göçü namıyla ailesiyle ya da bekâr olarak tek başına gelip mahallelerdeki evlere yerleşenlerden geledi iki yılı geçmeyenlerin isimlerinin, eşkâllerinin, vilayetlerinin ve geldikleri müddetin kaydedilmesi emredildi.⁷⁸ Anadolu ve Rumeli'deki üçer kolda bulunan kadılara vd. görevlilere gönderilen fermanlarda da İstanbul'a göçmenlerin gelmesinin engellenmesi, gelmeleri durumunda ise imamların mahallelerini her daim teftiş ederek zabıtlere gelenleri ihbar etmeleri, bu kişilerin yakalanıp neden geldiklerinin sorgulanması emredildi.⁷⁹

Bahsedilen genel mahalle teftişleri dışında göçmenlerin kimi zaman bireysel olarak tespitlerinde ve yakalanmalarında da imamlar yine önemli rol oynamıştır. Örneğin 1748'de çarşıda çıkardıkları olay nedeniyle şehirdeki Kürtlere karşı başlatılan kovuşturmalarda imamlardan yararlanıldı. Üsküdar'da bu kişilerin yaşadığı yerlere dair kendilerinden bilgi alınıyor, ihbar ettikleri kişiler zabıtlere tarafından yakalanıyordu.⁸⁰

Teftişler, göçmenlerin kaldıkları yerlere münhasır olabildiği gibi hamallık ve kayıkcılık gibi göçmenlerin yığıldığı bazı meslek gruplarına yönelik de olabiliyordu.⁸¹ Zaman zaman taşradan gelip nizamlarına aykırı şekilde içlerine dâhil olanların çıkarılarak vilayetlerine gönderilmek üzere yoklanıp, kefilleriyle defter edilmeleri, tespit edilenlerin de ihraç edilmeleri, kethüdalarına ve yiğitbaşlarına da bundan sonra kefillsiz kimseyi içlerine almamalarının tembih edilmesi emredildi.⁸²

3. Göçle Mücadele ve Göçmen Nüfusun Kontrolü Kapsamında İstanbul'daki Mahalle İmamlarına Verilen Diğer Görevler

Göçün engellenmesine dair imamlara verilen bir diğer önemli görev de bu kişilere mahallelerinde kiralık ev ya da oda verilmemesini sağlamaktır. Özellikle bekârların tercih ettiği toplu konaklanan yerler ev göçü ile gelen ailelerin barınması için uygun değildi. Bu kişiler mahallelerde kendilerine ait ev ya da oda kiralamak zorundaydı. Bu durumda da devreye mahalle imamları giriyordu. Mahalledeki her gelişmeden haberdar olan imamlar kiralık emlak işlerine de hâkimdi. Buraya gelen yabancılardan, ev arayanlardan, kimin kiralık evi ya da odası olduğundan ve kime kiralayacaklarından haberdarlardı ve devletin kendilerine verdiği yetkiyle buna müdahale edebiliyorlardı. Böylece bekârların kalacağı yerlerin inşasının yasaklanması gibi evli olanların da barınacak yer bulma konusunda sıkıntı yaşamaları ve bu nedenle göç kararı almalarının zorlaşması hedeflenmişti.

1720'de İstanbul'daki imam ve müezzinler mahkeme huzuruna getirilerek mahallelerinde kefil olmaya ev kiralanmayacağına dair kendilerinden söz alınmış, eğer ahaliden kendi hâlinde

78 Bab ŞS. nr. 191, s. 97a (H.1160); HH. ŞS. nr. 182, s. 33b (H.1160).

79 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 153, s. 135-136 (H.1160); Edr. ŞS. nr. 140, s. 75a (H.1160); Ank. ŞS. nr. 130, s. 61b (H.1160); Brs. ŞS. nr. B168, s. 32a (H.1160); Blk. ŞS. nr. 728, s. 67b (H.1160).

80 BOA. ADVNS.ŞKT.d. nr. 174, s. 41 (H.1163); Ü.ŞS. nr.436, s. 90a (H.1166).

81 Ü.ŞS. nr. 403, s. 3b (H.1154).

82 Bab ŞS. nr. 173, s. 71a-b (H.1153).

olmayan ve halka eziyet eden varsa bu kişilerin cezalandırılmaları üzere isimlerini, eşkâllerini ve suçlarını bildirmelerine dair kendilerine uyarıda bulunulmuştu (Bk. Ek 4).⁸³ İlerleyen dönemlerde de gönderilen emirlerde imamların göçmenlere dair taahhütleri hatırlatılarak bu kişilere kiralık ev vermemeleri uyarısında bulunulmuştur.⁸⁴ Bu konudaki fermanlarda evli göçmenlerin şehre ilk geldiklerinde barınma sorununu nasıl hallettiklerine dair de bilgiler verilmektedir. Gelenlerin bazen 3-4 kişi bir olup bir ev kiraladıkları ya da bazı ev sahiplerinin para kazanmak uğruna evlerinin birer ikişer odalarını göçmenlere kiralayarak çoluk çocuk burada ikamet ettikleri belirtilmektedir. İstanbul'daki darlığın önüne geçebilmek için imamların bu gibi uygulamalara engel olması emredilmektedir.⁸⁵ İmamların gelip mahalle aralarında boş binalara yerleşen, oda kiralayan göçmenlere engel olmaları beklenmekte;⁸⁶ kimseyi himaye etmemeleri, her kim olursa olsun ihbar etmeleri, mahallelerini sürekli teftiş etmeleri istenmektedir.⁸⁷

1734'te mahalle imamlarına göçle mücadele kapsamında dikkat çekici bir emir verildi. Buna göre İstanbul'a gelip burada yerli hanımlarla evlenenlere müsaade etmemeleri istenmekteydi. İstanbul kadısına gönderilen ilgili *buyruldu*da Mısır, Halep, Kudüs, Rumeli, Anadolu ve Adalardan gelen çok sayıda göçmenin İstanbul'da çalışmayarak halka zarar veren davranışlarda buldukları ve kimliklerini gizlemek için de yerli hanımlarla evlenmeyi istedikleri duyulduğundan fermân-ı hümâyûn ile izin verilmedikçe göçmenlere İstanbullu hanımlarla nikâh kıymamaları için imamları uyarması emredildi (Bkz. Ek 3).⁸⁸

Mahalledeki toplumsal ahlakın korunması için göçün engellenmesi de yine imamların sorumluluklarındandı. Buraya gelip yerleşen fahişeleri şikâyetler doğrultusunda tespit ediyor ve yakalatarak mahalleden ihraçlarını sağlıyorlardı.⁸⁹ 1717'de mahallelere gelip yerleşen bazı yabancı kadınların fuhuş yaptıklarına dair şikâyetler nedeniyle İstanbul kaymakamı olan vezire, İstanbul kadısına, sekbanbaşıya ve hassa bostancıbaşına; İstanbul'daki mahalle imamlarını mahkeme huzuruna toplayıp fahişeleri mahallelerinde barındırmamaları ve cemaatleri içinde dinen kötü işler yapanları mahallelerinden ihraç etmeleri konusunda uyarmaları emredildi.⁹⁰

Mahkemelerde göçmenlerle ilgili davalarda kişinin kaç senedir mahallede oturduğu, iyi hâlinde şüphe olup olmadığına dair imam, müezzin ve eşraftan birkaç kişiden şahitlikleri istenirdi.⁹¹ Göçmenlerle ilgili imamlardan malumat alınmasına ihtiyaç duyulan durumlardan en sık yaşananı ise yol izni başvurularıydı.

83 BOA. AE.SAMD.III. nr. 115-11287 (H.1133).

84 G.ŞS. nr. 283, s. 87a-b (H.1148); Bab ŞS. nr. 162, s. 1a-b (H.1148); BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 140, s. 143-144 (H.1148).

85 Bab ŞS. nr. 219, s. 95b (H.1173); Ü.ŞS. nr. 451, s. 91a (H.1173).

86 Bab ŞS. nr. 219, s. 94b (H.1173); Bab ŞS. nr. 162, s. 1a-b (H.1148).

87 Bab ŞS. nr. 162, s. 3a (H.1148).

88 Bab ŞS. nr. 160, s. 94a (H.1147).

89 Ü.ŞS. nr. 403, s. 28a (H.1154).

90 BOA. ADVNS.MHM.d. nr. 126, s. 269 (H.1130).

91 Ü.ŞS. nr. 403, s. 27a (H.1154).

İstanbul'a işi olmayan kadın ve erkeklerin girişleri yasakken 18. yüzyılda ev göçlerinin ve bu nedenle Anadolu'dan boşalan köylere dair gelen şikâyetlerin artması üzerine geçerli bir sebebi olmayan kadınların İstanbul'a girişleri çok daha zorlaştırıldı.⁹² Nitekim bu dönemde eşini, çocuklarını yanına almaya çalışan çok sayıda göçmen ihbar edilmişti.⁹³ Bu nedenle kadınlar İstanbul'un kapısı denebilecek İzmit ve Edirne gibi çevre kazalarda durduruluyordu. Bazı hükümlerde ev göçü yasağı fermanına binaen durduruldukları açıkça kaydedilmekteydi.⁹⁴ Kadınlar da ya bizzat kendileri ya da onlar adına bir yakınları vasıtasıyla yol izni talep eden arzuhâller gönderiyor ya da yine bir yakınları bizzat başvuruda bulunuyordu. Bu başvurularda nereden geldiğini, nerede durdurulduğunu ve nereye, neden gitmek istediğini, neden başvuru yapma gereği duyduğunu belirterek İstanbullu olduklarını ya da İstanbul'a önemli bir iş için gitmek zorunda olduklarını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Devlet ise evine geri dönmek isteyen bu kişilerin İstanbullu olduklarına dair çoğu zaman bölge mahkemelerinden iddianın doğruluğuna dair bir *ilam* talep ederdi. Kadı ya da naip, adı geçen mahallenin imamı, müezzini ve eşrafından bazı kişilerin oluşturduğu bir heyetten aldığı bilgi doğrultusunda ilamı sunar ve bu araştırma sonrası iddianın doğruluğu kanıtlanmışsa kadının geçişine izin verilmesi hakkında durdurulduğu kazanın kadısına, bostancıbaşısına ve yoldaki tüm kadılara, naiplere, kethüdalara, yeniçeri serdarlarına hitaben emir gönderilirdi (Bkz. Ek 2).⁹⁵ Bazen ev göçü olmadıkları açıkça belirtilirdi.⁹⁶ Ayrıca nadir de olsa bazen haklarında herhangi bir araştırma yapılmazdı.⁹⁷ Özellikle başvuruda bulunan şahıslar devlet görevlisi ise genellikle bu araştırmaya gerek duyulmadan talep kabul edilirdi.⁹⁸

19. yüzyıla gelindiğinde ise seyahat izinleri için *mürur tezkiresi* uygulamasına geçildi. Artık İstanbul'a girenler de İstanbul'dan çıkanlar da tezkiresiz seyahat edemeyeceklerdi. 1829'da muhtarlıkların kurulmaya başlamasıyla birlikte mürur tezkiresi kontrolü ve mahallenin nüfus kontrolü de muhtarlara devredildi.⁹⁹ Ancak ülke çapında bu teşkilat oluşturuluncaya kadar seyahat etmek isteyenler ilk olarak mahalle imamlarından nereye, neden gittiklerine dair pusula alıyor, daha sonra bunu kadıya göstererek belli bir ücret karşılığında "mürur tezkiresi" alıyorlardı. Mürur tezkiresi için belgeleri tanzim eden imamların, yeni gelen yabancılara dair kimlik tespiti, kefile bağlama ve ikamet sürelerinin belirlenmesi gibi sorumlulukları vardı. Bu nedenle kefilsiz oturanların da sorumluluğunu taşırlardı.¹⁰⁰

92 BOA. ADVNS.AHK.SS.d. nr. 4, s. 2 (H.1163).

93 BOA. ADVNS.ŞKT.d. nr. 142, s. 161 (H.1146); ADVNS.AHK.SS.d. nr. 2, s. 378 (H.1156); nr. 3, s. 49 (H.1160).

94 BOA. ADVN.ŞKT. nr. 141-44 (H.1162).

95 BOA. ADVNS.AHK.İS.d. nr. 3, s. 292 (H.1168); nr. 3, s. 381 (H.1168).

96 BOA. ADVNS.AHK.İS.d. nr. 4, s. 18 (H.1168).

97 BOA. ADVNS.AHK.İS.d. nr. 4, s. 114 (H.1169).

98 BOA. ADVNS.AHK.İS.d. nr. 6 s. 277 (H.1177).

99 Nalan Turna, *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkireleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013, s. 70; Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, (1980), s. 56.

100 Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, s. 13.

Sonuç

İstanbul, fetihten sonra insanların buraya getirilerek şenlendirilmeye çalışıldığı bir yerken, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha fazla göç alması engellenmeye çalışılan bir şehre dönüşmüştür. Ancak reayanın toprağını bırakarak başkente göçü 17. ve 18. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Göç, şehrin hem demografik hem de dinamik iş gücü kaynağı iken nüfus artışına ve göçmenlere dayalı bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle temel ihtiyaç maddelerinde artan talebin karşılanmasının zorlaşması, asayiş prolemleri ve isyanlar nedeniyle 18. yüzyılın ilk yarısında yöneticiler, İstanbul'un göç meselesi ile daha yakından ilgilenmiştir. Kamu düzeninin ve memleket nizamının sürdürülmesi adına, taşrada göçün engellenmesi ve İstanbul'un çevre kazalarında göçmenlerin durdurulması gibi önemli adımlar atılırken İstanbul'da da şehrin tahliyesi ve nüfusun kontrol altına alınması gibi tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Başkentteki göçmenlerin kayıt altına alınmasına ve kefillerinin bulunmasına da ayrıca önem verilmiştir. Kefilsiz olanların ve huzuru bozanların zaman zaman gerçekleştirilen teftişlerle tespitleri yapılarak şehirden tahliyeleri emredilmiştir. Ancak bu sürece daha yakından bakıldığında gerçekleştirilen tahrir ve teftiş işlemlerinin her defasında ya da tüm göçmenleri kapsayacak şekilde tahliyeyi gerektirmediği görülmektedir. Bu da göçmenlerin şehirden derhâl gönderilmelerinden ziyade kayıt altına alınmalarının yani sosyal kontrolün sağlanmasının devlet için daha öncelikli bir amaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışma kapsamında I. Mahmud dönemine ait İstanbul *Şer'iyye Sicilleri* üzerinde yapılan detaylı inceleme sonucunda ortaya koyduğumuz bu sonuçlar, siciller ışığında yapılacak daha geniş kapsamlı bir çalışma ile ele alındığında devletin göçmen politikasındaki değişimlerin de daha fazla aydınlatılacağı söylenmelidir. Böylece teftişlerin sıklığı ve her defasında şehirden ihraçların söz konusu olup olmadığı ya da kalmak için hangi dönemlerde ne gibi şartlar arandığı gibi sorulara daha geniş bir zaman diliminin kapsayacak şekilde cevap verilebilir.

Mahalledeki her gelişmeden haberdar olması beklenen ve tüm sakinlerden sorumlu olan imamlar, göç, göçmen ve sosyal kontrol politikası için gerçekleştirildiği anlaşılan mahallelerdeki kefalet sisteminin iyi uygulanabilmesinin neredeyse tüm sorumluluğunu üstlenmiştir. Bunun dışında göçmenlerin mahallelerde rahatça barınmalarını engellemek adına bekârların yoğun olarak kaldıkları yerlerin kontrol altında tutulması ve ev göçü ile gelenlerin ev kiralamasına mâni olunması gibi görevleri de vardır. Kısacası kendilerine verilen sorumluluklara bakıldığında, mahallenin tüm idari yetkilerini muhtarlıklara devredene kadar imamlar, İstanbul'a göçü önleme, şehrin tahliyesi ve şehirdeki göçmen nüfusun kontrolü konusunda şehir yöneticilerinin en önemli yardımcıları olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

BOA. ADVNS.AHK.İS.d. (İstanbul Ahkâm Defterleri) nr. 3, 4, 6.

BOA. ADVNS.AHK.SS.d. (Sivas Ahkâm Defterleri) nr. 2, 3, 4.

BOA. ADVNS.MHM.d. (Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri) nr. 112, 126, 136, 140, 141, 146, 148, 153, 198.

BOA. ADVN.ŞKT. (DOS) (Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Şikâyet Kalemi Dosyaları) nr. 107.

BOA. ADVNS.ŞKT.d. (Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Atık Şikâyet Defterleri) nr. 88, 107, 135, 142, 164, 170, 174.

BOA. AE.SAMD.III. (Ali Emiri III. Ahmed) nr. 115-11287.

BOA. C.BLD. (Cevdet Belediye) nr. 102-5082.

BOA. C.DH. (Cevdet Dahiliye) nr. 345-17226.

BOA. C.ZB. (Cevdet Zabtiye) nr. 53-2637-1.

BOA. D.BŞM.İGE. (DOS) (Bâb-ı Defteri İstanbul Gümrük Eminliği Dosyaları) nr. 14.

BOA. HAT. (Hatt-ı Hümâyûn), nr. 11 – 431, 11-433.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, İstanbul

Ank. ŞS. (Ankara Şer'iyeye Sicili) nr. 130.

Bab ŞS. (İstanbul Bab Mahkemesi Şer'iyeye Sicili) nr. 154, 156, 160, 162, 173, 174, 186, 191, 198, 201, 219.

Blk. ŞS. (Balıkesir Şer'iyeye Sicili) nr. 728.

Brs. ŞS. (Bursa Şer'iyeye Sicili) nr. B168.

G.ŞS. (Galata Şer'iyeye Sicili) nr. 283.

HH ŞS. [Havass-ı Hümâyûn (Eyüp) Şer'iyeye Sicili] nr. 182.

İ.ŞS (İstanbul Şer'iyeye Sicili) nr. 24.

Ü.ŞS. (Üsküdar Şer'iyeye Sicili) nr. 392, 400, 403, 405, 433.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîhi Cevdet (Tertib-i Cedid) I*, C 5, haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu, TOBB Kültür Yayınları, Ankara 2007.

Aktepe, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meşalesine Dâir Bâzi Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/13, (1958), s. 1-30.

Alada, Adalet Bayramoğlu, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Altınay, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Başaran, Betül, "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IV, (2015) s. 584-587.

_____, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*, Brill, Leiden and Boston, 2014.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlânı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, (1980), s. 45-58.

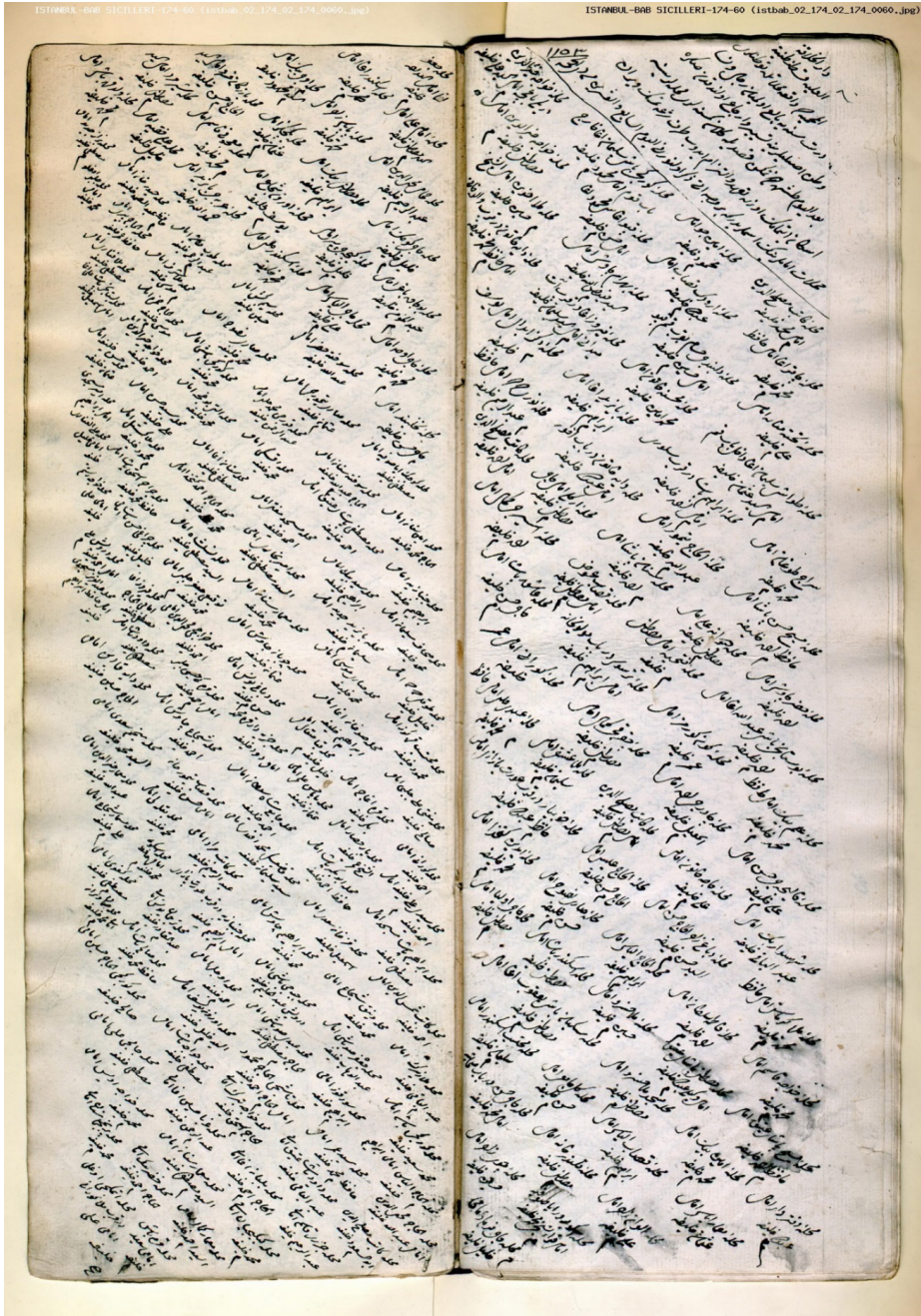
Çakır, İbrahim Etem, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü", *Bilig*, LXIII, (Güz 2012) s. 31-54.

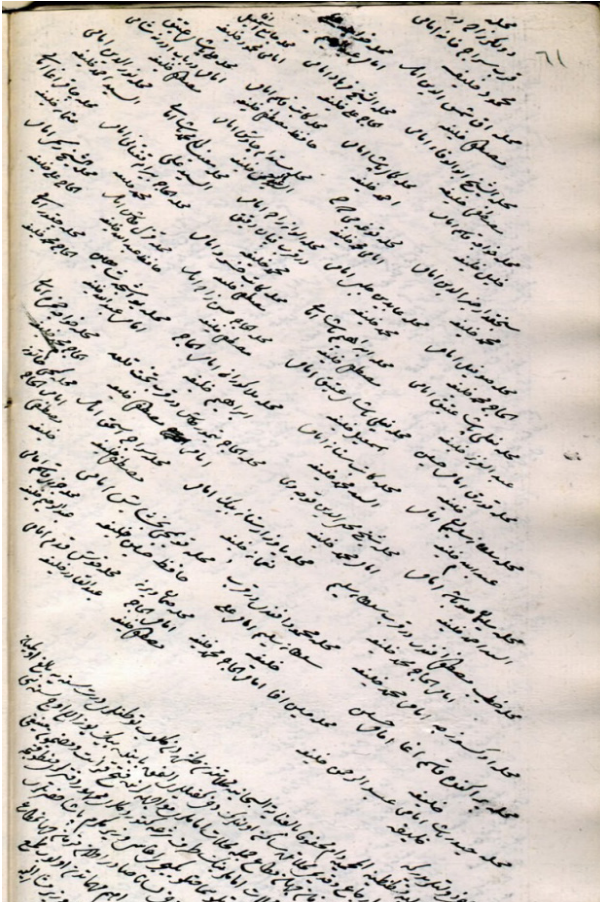
- Çeçen, Kazım, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İski Yayınları, İstanbul 1999
- Demir, Beyza Topuz, Yunus Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği", *Kent ve Maneviyat*, İdealkent Yayınları, Ankara 2020, s. 461-486.
- Demirtaş, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler ve Görülen Aksamalar", *EKEV Akademi Dergisi*, XI/33, (Güz 2007), s. 195-214.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, (1984), s. 69-78.
- Ertuğ, Nejd, "Osmanlı Kefalet Sistemi ve Esnaf Birlikleri Uygulaması", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXXII, (2015), s. 31-44.
- Faroqhi, Suraiya, "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 33-48.
- Fırtına, Sefa, *Edirne Kadısına Ait İ'lâmât, Mecmûa-i İ'lâmât 1201-1202/1787-1788 (Değerlendirme ve Çeviri)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak 'İç Göçler'", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXVI, (2000), s. 155-211.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *TESAM*, I/1, (2014), s. 41-51.
- İnalçık, Halil, "İstanbul", *TDVİA*, XXIII, (2016), s. 220-239.
- İpşirli, Mehmet, "Payitaht İstanbul'un İdaresi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, III, (2015), s. 58-76.
- _____, "Ehl-i Örf", *TDVİA*, X, (1994), s. 519-520.
- Ka'a, Ahmet, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri-İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1-İstanbul Külliyyatı*, C 7, İstanbul 1998.
- Kırlı, Cengiz, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizam-ı Kadimden Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 183-212.
- Madoka Morita, "Between Hostility and Hospitality: Neighbourhoods and Dynamics of Urban Migration in Istanbul (1730-54)", *Turkish Historical Review*, VII-1, (2016), s. 58-85.
- Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri - III. Ahmed Devri Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, C 11, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.
- Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri - Kanunî Devri Merkezî ve Umumî Kanûnnâmeler*, C 4, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Öz, Mehmet, "İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, III, (2015), s. 468-486.
- Özcan, Tahsin, "Osmanlı Mahallesi, Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife*, I/1, (Bahar 2001), s. 129-151.
- Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV (ayrı basım), (1983), s. 171-209.
- _____, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Öztürk, Emrullah, *R-8 Numaralı Rusçuk Kadı Sicili Transkripsiyon ve Tahlili (H.1192-1193/M.1178-1179)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2014.
- Saydam, Abdullah, "Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum*, LXIV, (1997), s. 4-12.

- Şeker, Cengiz, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Şemîdânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it – Tevârih, I*, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- Tezal, Fuat, *61 Numaralı Şeri'yye Sicil Defterine Göre Ankarada İctimai ve İktisadi Hayat (1680-1682)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- Turna, Nalan, *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkireleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013.
- Vak'ânüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi – Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydınır, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Yel, Ali Murat, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle", *TDVİA*, XXVII, (2003), s. 323-326.
- Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, University of California Press, Berkeley 2010.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XX (2015), s. 65-85.

EKLER

Ek 1. Mahallelerinde yabancı olmadığını taahhüt eden imamların listesi

Kaynak: Bab ŞS., nr. 174, s. 61a (H.1153).

Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Kostantiniyyetü'l-mahmiyyede vâk'i mahâllâtda tavattunları dört seneye bâliğ olmayan ricâl ve nisâ vatan-ı aslilerine tesyîr ve ircâ' olunduktan sonra ba'de'l-yevm taşradan mütemekkin kasdıyla gelen kimesneleri mahallelerine iskân itmeme üzere ta'ahhüd ve iltizâm idüp taraf-ı şer'e temessük viren mahâllât imâmıların isimleridir ki ber-vech-i âti zikr olunur. Fî'l-yevmü's-sâbi' ve'l-ısrîn min Zilhicce sene 1153

Mahalle-i Kâtib Muslihiddîn imâmı Mehmed Halife

Mahalle-i Emîn Cev imâmı Mahmûd Halife

Mahalle-i Kürkçübaşı Süleymân Ağa hâriç-i Bâb-ı Kum imâmı Mahmûd Halife

Mahalle-i Havâce Hayreddîn Yeni bağçe imâmı es-seyyid Ali Halife

Mahalle-i Çakır Ali imâmı Hâfız Mehmed Halife

- Mahalle-i Ürüdek? Kasab imâmı Abdullâh Halîfe*
- Mahalle-i Kapuağası Mahmûd Ağa imâmı Hasan Halîfe*
- Mahalle-i Havâce Hayreddin imâmı Mustafâ Halîfe*
- Mahalle-i Tahta Minâre imâmı Alî Halîfe*
- Mahalle-i Dülbendci Hüsâm karib-i Kum Kapu imâmı Hüseyin Halîfe*
- Mahalle-i Behrâm Çavuş imâmı es-seyyid Feyzullâh Halîfe*
- Mahalle-i Molla Ahvîn imâmı eş-şeyh Hüseyin Halîfe*
- Mahalle-i Tavâşi Süleymân Ağa dâhil-i Bâb-ı Kum imâmı es-seyyid Osmân Halîfe*
- Mahalle-i Muhsine Hâtûn imâmı Mehmed Emîn Halîfe*
- Mahalle-i Fîrûz Ağa der-kurb-ı At meydânı imâmı es-seyyid Süleymân Halîfe*
- Mahalle-i Dâye Hâtûn der-kurb-ı Vâlîde Hanı imâmı Hâfız Mehmed Halîfe*
- Mahalle-i Saraç Doğan imâmı Mehmed Halîfe*
- Mahalle-i İbrâhim Paşa der-kurb-ı Silivri imâmı Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i Bâyezîd Ağa imâmı İbrâhim Halîfe*
- Mahalle-i Zikreddin imâmı Yûsuf Halîfe*
- Mahalle-i Mesîh Hasan Paşa imâmı Hâfız Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i el-hâc Timur imâmı Abdullâh Halîfe*
- Mahalle-i Dâye Hâtûn der-Bâb-ı Ahûr imâmı Abdullâh Halîfe*
- Mahalle-i Nûrî Dede imâmı Hâfız Abdurrahîm Halîfe*
- Mahalle-i Hızır Çavuş imâmı Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i Divâne Alî imâmı Mustafâ Halîfe*
- Mahalle-i Süleymân Paşa imâmı Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i Ereğli imâmı Hacı Mustafâ Halîfe*
- Mahalle-i Kâtib Muslihiddîn imâmı Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i Bostancıbaşı Abdullâh Ağa imâmı Ahmed Halîfe*
- Mahalle-i Fethiyye imâmı Mustafâ Halîfe*
- Mahalle-i Kasab İvaz imâmı Mustafâ Halîfe*
- Mahalle-i Esirci Kemâl imâmı Ahmed Halîfe*

- Mahalle-i Alem Beğ imâmı Hâfız Halîfe*
Mahalle-i Güngörmez imâmı Ömer Halife
Mahalle-i Tersüs? der-Bâb-ı Mevlevihâne imâmı İbrâhim Halife
Mahalle-i Osmân Paşa imâmı Hâcî Hasan Halife
Mahalle-i Kalıçeci Hasan imâmı Alî Halife
Mahalle-i Çadırcı Ahmed imâmı İsmâ'il Halife
Mahalle-i Çıkıkçı Kemâl imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Gürânî imâmı Ömer Halife
Mahalle-i Şehsuvâr Beğ imâmı Abdülbâkî Halife
Mahalle-i Hâce Hâtûn imâmı Alî Halife
Mahalle-i Kâtib Muslihiddin imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Molla Aşkî imâmı Süleymân Halife
Mahalle-i Abdî Alî imâmı Hâfız Mehmed Halife
Mahalle-i Molla Kirmastî imâmı Hâfız Mehmed Halife
Mahalle-i Debbâğ-zâde el-hâc Hasan imâmı es-seyyid Hasan Halife
Mahalle-i el-hâc İsâ imâmı elhâc Hasan Halife
Mahalle-i Hûbyâr der-kurb-ı Avratpazarı imâmı Hâfız Abdullâh Halife
Mahalle-i Havâce Kâsım imâmı Mehmed Halife
Mahalle-i Hâfız Süleymân imâmı Ahmed Halife
Mahalle-i el-hâc İlyâs imâmı İbrâhim Halife
Mahalle-i Sarı Nasûh imâmı Hasan Halife
Mahalle-i Aydın kethüdâ imâmı Mehmed Halife
Mahalle-i Mesîh Paşa-yı Atîk imâmı Hâfız Ahmed Halife
Mahalle-i Mustafâ Paşa-yı Atîk imâmı vekîli Abdullâh Halife
Mahalle-i Molla Hüsrev imâmı Hüseyin Halife
Mahalle-i İskender Paşa imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Hâcî Evliyâ imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Defterdâr imâmı Abdullâh Halife

- Mahalle-i Emîn Beğ imâmı Mehmed Halife*
Mahalle-i Mescid Molla Hüsrev imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Sekbanbâşı Yaküb Ağa imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Mi'mâr İlyâs imâmı Osmân Halife
Mahalle-i Kasab İlyâs imâmı İbrâhim Halife
Mahalle-i Gül Câmi' imâmı Hasan Halife
Mahalle-i Muhtesib İskender imâmı Süleymân Halife
Mahalle-i Elvân-zâde imâmı Ali Halife
Mahalle-i Kalenderhâne imâmı Mustafâ Halife
Mahalle-i Hacı Hasan der-Bâb-ı Himâyet imâmı Mehmed Halife
Mahalle-i Üskübî Derayâ Sofya imâmı Kara Nişâncı Mehmed Halife
Mahalle-i Cevri-zâde imâmı Hüseyin Halife
Mahalle-i Hâcı Ferhâd imâmı Halil Halife
Mahalle-i Ca'fer Ağa imâmı es-seyyid Ahmed Halife
Mahalle-i İmam Ali imâmı es-seyyid Mustafâ Halife
Mahalle-i İskender Ağa imâm Mehmed Halife
Mahalle-i Hamamcı Muhiddin imâmı Abdurrahim Halife
Mahalle-i Papasız-zâde imâmı Mehmed Halife
Mahalle-i Evcî? Beğ imâmı seyyid Mahmûd Halife
Mahalle-i Hâcı Küçük imâmı Halil Halife
Mahalle-i Mustafâ Beğ imâmı İbrâhim Halife
Mahalle-i Bekçisiz imâmı Osmân Halife
Mahalle-i Bazergân Hüsrev imâmı es-seyyid el-hâc Hüseyin Halife
Mahalle-i Bucân Bağı imâmı Abdülme'mûn Halife
Mahalle-i Keçeci Pîri imâmı Halil Halife
Mahalle-i Uzun Şücâ' imâmı Yûsuf Halife
Mahalle-i Ma'cûnî Kâsım imâmı Mehmed Halife
Mahalle-i Şîr Merd imâmı seyyid Mustafâ Halife

- Mahalle-i Hâcı Evha imâmı Mehmed Halîfe*
Mahalle-i Hâcı İlyâs imâmı Alî Halîfe
Mahalle-i İskender Alî imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Arabacı Bâyezîd imâmı Hamdullâh Halîfe
Mahalle-i Alî Fakîh imâmı Halîl Halîfe
Mahalle-i veled-i Karabaş imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Nahlbend imâmı Hâcı Hasan Halîfe
Mahalle-i Suhte Hızır imâmı Abdullâh Halîfe
Mahalle-i Simkeş imâmı Hüseyin Halîfe
Mahalle-i Toptaş imâmı Abdurrahmân Halîfe
Mahalle-i Haydar Han imâmı Hâfız Abdülkâdir Halîfe
Mahalle-i Bâzâr Hayrullâh imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Küçük Ayasofya imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Sarı Timurcu imâmı Osmân Halîfe
Mahalle-i Sarı Nasûh imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Molla Şeref imâmı Mûsâ Halîfe
Mahalle-i el-hâc Pîri imâmı Hâfız Ömer Halîfe
Mahalle-i Celeboğlu imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Emîn Sinân imâmı el-hâc Mehmed Halîfe
Mahalle-i Softa Sinân imâmı el-hâc Abdullâh Halîfe
Mahalle-i Korucu Mehmed Halîl imâmı Abdurrahmân Halîfe
Mahalle-i Kürçübaşı imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i el-hâc Hamza imâmı Mûsâ Halîfe
Mahalle-i Molla Fenârî imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Canbâziyye imâmı İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Mustafâ Paşa-yı Atîk imâmı Ahmed Halîfe
Mahalle-i Aksekî imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Altı Poğça imâmı Mehmed Halîfe

- Mahalle-i Havâce Hayreddîn imâmı Ahmed Halîfe*
Mahalle-i Bostancıbaşı Alî Ağa imâmı İsmâ'îl Halîfe
Mahalle-i Sahâf Süleymân imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Seyyid Beğ imâmı İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Mescid-i Müftî imâmı Ahmed Halîfe
Mahalle-i Süleymân Ağa imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Seyyid Hasan imâmı Alî Halîfe
Mahalle-i Hasan Halîfe imâmı Osmân Halîfe
Mahalle-i Toklar Dede imâmı Halîl Halîfe
Mahalle-i Bâyezîd-i Cedîd imâmı Süleymân Halîfe
Mahalle-i Emîr Neccârî imâmı es-seyyid Mustafâ Halîfe
Mahalle-i el-hâc Ahmed kethüdâ imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Molla Kestel imâmı Mahmûd Halîfe
Mahalle-i Emîr Mescidi imâmı İbrâhim
Mahalle-i Muhtesib Karagöz imâmı Mahmûd Halîfe
Mahalle-i Sarı Mûsâ imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Mi'mâr Sinân imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Neslişâh imâmı es-seyyid Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Cerrâh İshak Paşa imâmı Hâfız Mehmed Halîfe
Mahalle-i Molla Alî el-Fenâri imâmı Halîl Halîfe
Mahalle-i Müftü Alî Çelebi imâmı Sâlih Halîfe
Mahalle-i Soğan Ağa imâmı İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Çoban Çavuş imâmı Osmân Halîfe
Mahalle-i Tevkî'i Ca'fer Çelebi imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Çerâğı Hasan Paşa imâmı Halîl Halîfe
Mahalle-i Havâce Rüstem imâmı Alî Halîfe
Mahalle-i Gürânî imâmı Ahmed Halîfe
Mahalle-i Karaağaç imâmı Bekir Halîfe

- Mahalle-i Kabasakal imâmu Halil Halife*
Mahalle-i Debbâğ Yûsuf imâmu Hasan Halife
Mahalle-i Haraçcı Muhyiddîn imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Fîrûz Ağa imâmu el-hâc Mustafâ Halife
Mahalle-i Dervîş Ali imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Seyyid Ali Halife imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Yarhisâr imâmu eş-şeyh Ömer Halife
Mahalle-i Papas Ali imâmu Osmân Halife
Mahalle-i Cizyedâr Kara Mehmed imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Dâvûd Paşa imâmu Mustafâ Halife
Mahalle-i Abdülazîz Mescidi imâmu Hâfız İbrâhim Halife
Mahalle-i İbrâhim Paşa Mescid imâmu Mustafâ Halife
Mahalle-i Ebûbekir Paşa imâmu Hâfız Ahmed Halife
Mahalle-i Câmî' Şâh Sultân imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Şücâ' Çavuş imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Dâye Kadın imâmu el-hâc Hüseyin Halife
Mahalle-i Kâtib Şemseddin imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Kazgan Sa'di imâmu İsmâ'il Halife
Mahalle-i Kazasker Mehmed Efendi imâmu Seyyid Süleymân Halife
Mahalle-i Kasab Timur Han imâmu Hasan Halife
Mahalle-i Müneccim Sa'di imâmu es-seyyid Mehmed Halife
Mahalle-i Molla Zeyrek imâmu Abdülbâki Halife
Mahalle-i Voynuk Şücâ' imâmu Mehmed Halife
Mahalle-i İbrâhim Çavuş imâmu Memed Halife
Mahalle-i Kâtib Murâd imâmu Abdurrahîm Halife
Mahalle-i Baklalı imâmu Mehmed Halife
Mahalle-i Mi'mâr Hayreddin imâmu Abdullâh Halife
Mahalle-i Kürçübaşı imâmu Mehmed Sa'id Halife

- Mahalle-i Ca 'fer Subaşı imâmu Abdülvehhâb Halîfe*
Mahalle-i Cebecibaşı imâmu Dervîş Abdülhalîm Halîfe
Mahalle-i Cambâziye der-kurb-ı Avratpazarı imâmu İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Üskübî imâmu Hâfız Mehmed Halîfe
Mahalle-i Mi 'mâr Şücâ ' imâmu Ali Halîfe
Mahalle-i el-hâc İlyâs imâmu İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Sivrikoz imâmu İbrâhim Halîfe
Mahalle-i Abdî subaşı imâmu el-hâc Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Üçler imâmu Ahmed Halife
Mahalle-i Tercümân Yûnus imâmu Abdülkâdir Halîfe
Mahalle-i Kefevî imâmu Mustafâ Halîfe
Mahalle-i el-hâc Muhyiddîn imâm Abdullâh Halife
Mahalle-i Seyyid Ömer imâmu Hâfız Mehmed Halife
Mahalle-i Taşçı el-hâc Mahmûd imâmu el-hâc Ahmed Halife
Mahalle-i Uzun Yûsuf imâmu es-seyyid Halîl Halife
Mahalle-i Sâlih Paşa imâmu Hâfız Halife
Mahalle-i Saman Virân imâmu Mehmed Halife
Mahalle-i Kâtib Muslihiddîn Ebûssu 'ûd Halife
Mahalle-i Dâvûd Paşa-i Atik imâmu Abdülbâkî Halife
Mahalle-i Havâce Teberrük imâmu el-hâc İshak Halife
Mahalle-i Havâce Paşa imâmu Mustafâ Halife
Mahalle-i Kürkçü el-hâc Hüseyin imâmu Sâlih Halife
Mahalle-i Cezerî Kâsım imâmu Abdurrahîm Halife
Mahalle-i Balaban Ağa imâmu el-hâc Ahmed Halife
Mahalle-i Gurebâ Hüseyin Ağa imâmu Abdurrahmân Halife
Mahalle-i Camcı Ali imâmu Mustafâ Halife
Mahalle-i Kepekciyân imâmu Mehmed Halife
Mahalle-i Mi 'mâr Sinân imâmu es-seyyid Mustafâ Halife

- Mahalle-i Havâce Üveys imâmı Mehmed Halîfe*
Mahalle-i Mi'mâr Kemâl imâmı es-seyyîd Ahmed Halîfe
Mahalle-i Hızır Beğ imâmı el-hâc Ahmed Halîfe
Mahalle-i Pirinççi Sinan imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Karabaş imâmı Sa'id Halîfe
Mahalle-i Etmekçi Oğlu der-kurb-ı Molla Gürânî imâmı Alî Halîfe
Mahalle-i Dülgerzâde der-kurb-ı Saraçhâne imâmı Mahmûd Halîfe
Mahalle-i Akşemseddin imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Havâce Alî imâmı Abdurrahîm
Mahalle-i eş-şeyh Ebû'l-Vefâî imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i eş-şeyh Ferhâd imâmı el-hâc Alî Halîfe
Mahalle-i Câmî '-i İsmâ'il Ağa imâmı Mahmûd Halîfe
Mahalle-i Havâce Kâsım imâmı Halîl Halîfe
Mahalle-i Kemâl Paşa imâmı Ahmed Halîfe
Mahalle-i Kâtib Kâsım imâmı Hâfız Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Alî Paşa-yı Atîk der-Bâb-ı Edirne imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Sancakdâr Hayreddin imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Koğacı Dede imâmı Halîfe
Mahalle-i Müstedâm Çavuş imâmı es-seyyîd Abdürrahman Halîfe
Mahalle-i Sufeyl imâmı el-hâc Mehmed Halîfe
Mahalle-i Abdî Halîl imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Elvân-zâde der-kurb-ı Kapan-ı Dakîk imâmı Mehmed Halîfe
Mahalle-i Manisalı Mehmed Paşa imâmı es-seyyîd Alî
Mahalle-i Nûreddin imâmı es-seyyîd Ahmed Halîfe
Mahalle-i Na'îlî Paşa-i Atîk imâmı Abdülazîz Halîfe
Mahalle-i İbrâhim Paşa imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i Kâtib Hüsrev imâmı Mustafâ Halîfe
Mahalle-i el-hâc İbrâhim Kaftânî mâmu Mehmed Halîfe

Mahalle-i Çakır Ağa imâmı Osmân Halîfe

Mahalle-i Kurak imâmı Hüseyin Halîfe

Mahalle-i Na'îlî Paşa-yı Atik imâmı İsmâ'îl Halîfe

Mahalle-i el-hâc Hasan-zâde imâmı Mustafâ Halîfe

Mahalle-i Kızıldağ imâmı Hâfız Abdullâh Halîfe

Mahalle-i eş-şeyh Resmî imâmı el-hâc Alî Halîfe

Mahalle-i Sultân Süleymân imâmı Abdullâh Halîfe

Mahalle-i Kâtib Sinân imâmı es-seyyid Mehmed Halîfe

Mahalle-i Molla Gürânî imâmı el-hâc İbrâhim Halîfe

Mahalle-i Yavaşca Şahin imâmı Abdullâh Halîfe

Mahalle-i Çukur imâmı el-hâc Mehmed Halîfe

Mahalle-i Süleymân subaşı imâmı es-seyyid Ahmed Halîfe

Mahalle-i şeyh Muhyiddîn Kocadı imâmı Mehmed Halîfe

Mahalle-i el-hâc Timurtaş der-kurb-ı Tahtakal'a imâmı Mustafâ Halîfe

Mahalle-i Havâce Hamza imâmı el-hâc Mehmed Halîfe

Mahalle-i Hatîb Mustafâ Efendi der-kurb-ı Sultân Selîm imâmı el-hâc Mehmed Halîfe

Mahalle-i Yâr-zâde Sinân Beğ imâmı Nu'mân Halîfe

Mahalle-i Saraç İshâk imâmı Mustafâ Halîfe

Mahalle-i Kiçi Hâtûn imâmı el-hâc Mustafâ Halîfe

Mahalle-i Öksüzce imâmı Mehmed Halîfe

Mahalle-i Mahmûd Efendi der-kurb-ı Sultân Selîm imâmı Alî Halîfe

Mahalle-i Kuyumcu Necâyeyş imâmı Hâfız Hüseyin Halîfe

Mahalle-i Cezerî Kâsım Paşa imâmı Abdurrahîm Halîfe

Mahalle-i Perâkende Kâsım Ağa imâmı Hasan Halîfe

Mahalle-i Hüseyin Ağa imâmı el-hâc Mehmed Halîfe

Mahalle-i Samanveren imâmı el-hâc Mustafâ Halîfe

Mahalle-i Hoşkadem imâmı Abdülkâdir Halîfe

Mahalle-i Haydar Paşa imâmı Abdurrahmân Halîfe

Ek 2. Yol izni verilmesi

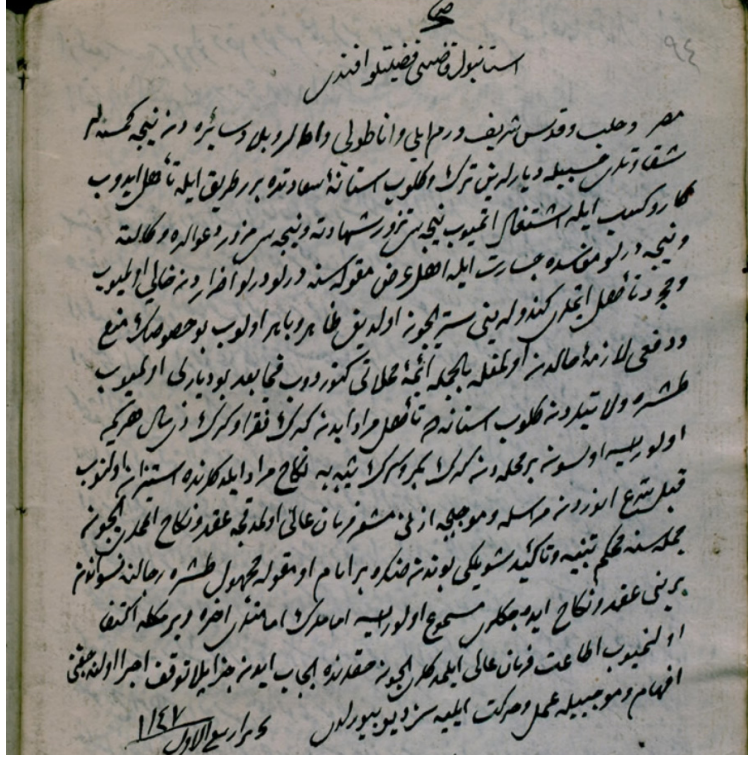
Kaynak: BOA. ADVNS.AHK.İS.d. nr. 3, s. 381 (H.1168).

Edirne monlâsına ve Edirne bostancibaşısına ve Edirne'den Âsitâne-i sa'âdetime gelince yol üzerinde vâki' olan kâdîlar ve nâiblere ve kethüdâ yerlerine ve yeniçeri serdârlarına hükküm

El-Hâc Abdullâh gelüp bu fi'l-asl İstanbul'da Sultân Selim kurbunda Nişâncı-yı Atik mahallesinde sâkin iken bundan akdem zevcesi mezbûrenin Edirne'de sâkin akrabâsından [...] nâm kimesne fevt oldukda terekesi irs-i şer'le zevcesi mezbûreye intikâl idüp ahz ü kabz itmek için Edirne'ye gidüp şimdi Âsitâne-i sa'âdetimde menziline gitmek murâd eyledükde sâdir olan fermân-ı âliye imtisâlen mürûruna mümâna'at olunduğun bildirüp zevcesi mezbûre ile Âsitâne-i sa'âdetim tarafına mürûrlarına Edirne'de ve esnâ-yı tarîkde mümâna'at olunmamak bâbında emr-i şerîfim recâ ve mezbûr Abdullâh'ın fi'l-asl İstanbul'da Tevki'î Cafer mahallesi sâkinlerinden olup bundan bir sene mukaddem mahrûse-i Edirne'de vefât iden akrabâsı Havvâ Hatun'un mîrâsı husûsu-çün mahrûse-i mezbûreye zevcesi Fâtıma ve kızı Hafîze ve vâlidesi Âişe ile gidüp ba'de itmâmü'l-maslaha mesken-i asliyyeleri olan mahalle-i mezbûreye avdet murâd iderler inhâsı vâki' ve nefsu'l-emre mutâbık olduğunu mahalle-i mezbûre imâmı Abdülbâkî ve müezzini Molla Sâlih nâm kimesneler meclis-i şer'de

alâ tarikü'ş-şehâde haber virmeleriyle mezbûr el-Hâc Abdullâh'ın esnâ-yı tarikde mürûruna mûmâna'at olunmamak bâbında İstanbul kâdisının Bâb nâibi Mehmed zîde ilmuhû i'lâm itmeğin i'lâmı mücebince Âsitâne'ye mürûrlarına mûmâna'at olunmamak için yazılmıştır. Fî evâhir-i Ş sene 1168.

Ek 3. Göçmenlerin nikâh işlemlerinin kısıtlanması

Kaynak: Bab ŞS. nr. 160, s. 94a (H.1147).

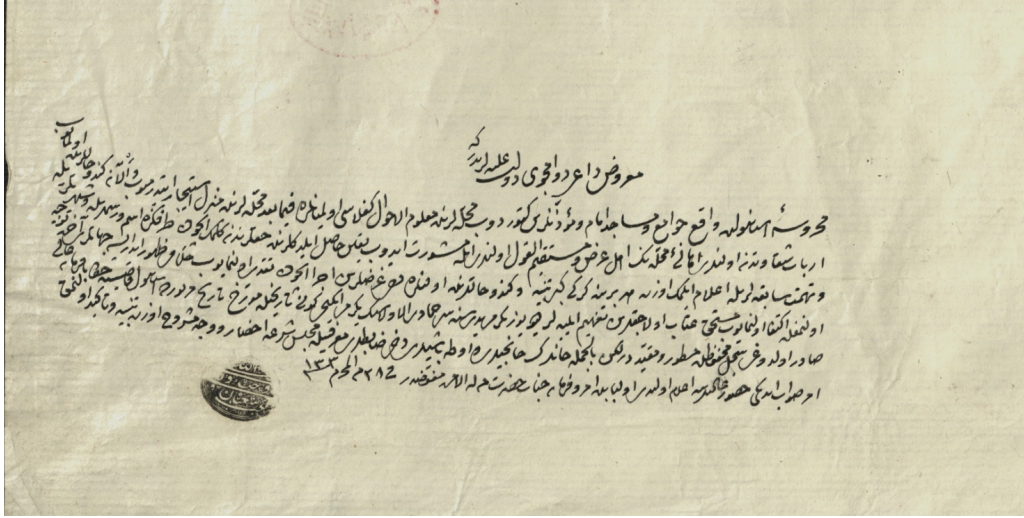
İstanbul kâdisi faziletli efendi

Mısır ve Halep ve Kudüs-i şerif ve Rumeli ve Anadolu ve Adalar ve bilâd-ı sâireden nice kimesneler şekâvetleri hasebiyle diyârların terk ve gelüp Âsitâne-i sa'âdetde birer tarik ile te'ehhül idüp kâr u kışb ile iştigâl itmeyüp nicesi tezevvür-i şehâdete ve nicesi müzevver-i da'vâlara vekâlete ve nice dürlü mefâside cesâret ile ehl-i irz makûlesine dürlü dürlü izrârdan hâlî olmayup ve mücerred te'ehhül itmeleri kendülerini setr için olduğu zâhir ü bâhir olup bu husûsun men' ü def'i lâzime-i hâlden olmağla bi'l-cümle eimme-i mahâllâtı getürdüp fimâba'd bu diyârlı olmayup taşra vilâyetlerinden gelüp Âsitâne'de te'ehhül murâd iden gerek fukarâ ve gerek zihâl her kim olur ise olsun bir mahalleden gerek bîkr ve gerek seyyibeye nikâh murâd eylediklerinde istizân olunup kabl-i şer'-i enverden mürâsele ve mücebince

izn-i müş'ir fermân-ı âli olmadıkça akd-i nikâh itmeleri için cümlesine muhkem tenbîh ü te'kid şöyle ki bundan sonra bir imâm o makûle meçhûl taşra ricâline nisvândan birini akd ü nikâh idücekleri mesmû' olur ise imâmların imâmetleri âhara virmekle iktifâ olunmayup itâ'at-i fermân-ı âli eylemedikleri için haklarında icâb iden cezâyla tevakkuf icrâ olunacağı efhâm u mûcibiyle amel ve hareket eyleyesin deyü buyruldu. Tahrîren Rebî'ü'l-evvel sene 1147.

Ek 4. Kefilsizlere kiralık ev verilmemesi

Kaynak: BOA. AESAMD.III. nr. 115-11287 (H.1133).

Ma' rûz-ı dâ'î devâmcu-yı devlet-i aliyyeleridir ki

Mahrûse-i İstanbul'da vâki' cevâmî' ve mesâcid imâm ve müezzînleri getürdüp mahallelerinde ma'lûmü'l-ahvâl-i küfelâsı olmayanlara fîmâ-ba'd mahallelerinde menzil isticâr itdirmeyüp ve el-ân kendü hâllerinde olmayup erbâb-ı şekâvetden olanları ahâlî-i mahallenin ehl-i ırz ve müstakîmü'l-kavl olanları ile meşveret idüp yakîn hâsil eylediklerinde haklarından gelmek için tarafınıza ism ü resimleriyle ve şöhretleriyle ve töhmet-i sâbıkalarıyla i'lâm eylemek üzere her birine gereği gibi tenbîh ve kendü hâllerinde olanlara ba'zı garazları icrâ için te'addî olunmayup hilâfî zuhûr ider ise cihâtları âhara tevcîh olunmağla iktifâ olunmayup müstehk-k-ı itâb olacakları tefhîm eyleyeler deyü yüz yirmi yedi senesi Cemâziye'l-ûlâsının yirmi ikinci günü târihiyle müverrih-i târih-i mezbûrede İstanbul kâdisına hitâben fermân-ı âli sâdır olduğu sicill-i mahfûzda mastûr ve mukayyeddîr lâkin bi'l-cümle hanların hancılara oda-başlıları dahi zâbitleri ma'rifetiyle meclis-i şer'e ihzâr ve vech-i meşrûh üzere tenbîh ü te'kid olunmak emr-i sevâb idüğü huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu. Ol-bâbda emr ü fermân cenâb-ı hazret-i menlehü'l-emre müfeyvezdir. Fî 28 mine'l-Muharrem sene 133.

İstanbul kâdısına ve yeniçeri ağasına hüküm ki

Makarr-ı hilâfet-i aliyye ve dârü's-saltanat-ı seniyyem olan mahmiyye-i İstanbul'da ve sâir memâlik-i mahrûsemde vâki' bi'l-cümle kasabât ve kurâ ve emsâr ve enhâda sâkin ve tavattun ve vedî'a-i hâlikü'l-berâyâ olan âmmе-i ibâdullâhın refâh-hâl ve itminân-ı bâlleri ve evâmir-i aliyyemle vârid ve nâzile olan tekâlifin edâsında kendülerine kemâl-i suhûlet vukû'u ve memâlikin i'mârıyla sükkânın nizâm-ı intizâmı herkesin evtân-ı kadîmelerinde mevcûd ve kâr u kisb ve zer'a u hars ile meşgûl bulunmalarına menût u merbût idüğü vâzıh ve âşikâr olmakdan nâşi bu nizâmın idâme ve istikrârı ve huldu tarafından vikâye ü syânети için Anadolu ve Rumeli ve Adalar re'âyâlarından olup evtân-ı kadîmelerin terk idenler her nerede bulunurlar ise buldukları mahallerden kaldırılıp vatan-ı aslilerine nakl ve iskân itdirilmeleri bâbında evâmir-i şerîfim verile-gelüp bu husûs devlet-i aliyye-i ebediyyü'l-istimrârın öteden berü mer'î ve mukayyed ve düstürü'l-amel tutulan kanûn-ı kadîmden iken biraz müddetten berü tesâmüh sebebiyle o güne taşradan mutavattın olan re'âyâ mücerred kâr u kisbde suhûlet vardır deyü memleketlerin biragup İstanbul ve havâlisine gelüp tavattun tarikiyle temkine mu'tâd olmalarıyla onların müzâhemeleri Âsitâne-i sa'âdetim sevâkin ve ahâlisinin ızdırâbına ve zehâirin dahi killetine mü'eddî ve vilâyetlerinde me'lûf oldukları hareketlerden nâşi ekser ahyânda harîk vukû'ûna ve nice mazâr vak'âsına bâ'is ü bâdî ve anlar dahi kendülerine tiz elden bir kâr tedârik idinceye dek sirkat misüllü şenâ't ve fezâhata mütesaddî oldukları mümeyyiz ve nümâyân olduğundan başka anlar yerinde oldukça vârid olan tekâlifden hisseleri vilâyetlerinde olan sâ'ir fukarâ ve zu'afâyâ tahmil olunup bu keyfiyet gerek bu tarafda olan ibâdullâhın zahmetlerini ve gerek vilâyetlerinde olan sâ'ir fukarânın zahmet çekmelerini müstevcib idüğü iclâ-yı bedîhâtdan olduğu ecilden bu bâbda nizâm-ı kadîme mürâ'ât kazâyâ-yı fahîmeden olmağla ol-makûle re'âyâlar fîmâ-ba'd Âsitâne'ye ve havâlisine gelmek murâd idenler men'-i küllî ile men' ve girü vilâyetlerine i'âde ve redd olunmak üzere memerr u ma'berlerde ve bi'l-cümle Anadolu ve Rumeli'nin üçer kollarında olan vülât ve hükkâm bi'd-defa'ât ekîd ü şedîd evâmir-i aliyyemle tenbîh ve te'kid olunduğundan gayri İstanbul ve havâlisinde vâki'eimme-i mahâllâta dahi mahallelerinde bilâ-fermân icâre ile hâne verilmemek ve ahde karîn gelmiş var ise teccüss iderek o güneler haber virilmek üzere tenbîh olundukda her bir mahallenin imâm ve ahâlisi "mahallemizde ahd-i karînden berü taşra vilâyetlerinden gelüp sâkin olmuş kimesne yoktur eğer bundan sonra gelür olur ise haber virüp mahallemizde süknâsına bir dürlü ruhsat virmeziz" dediklerine binâen tekrâren dahi husûs-ı mezbûr cümlenize te'kid olunup eğer ba'de'l-yevm mahallenizde bu güne kimesneler haber olunur ise bulunduğu mahalle imâmının ciheti âhara verileceği mukarrerdir deyü her birine mukaddemâ ifâde ve tefhîm ve tenbîh ve tehdîd olunmuşidi. El-hâletü hâzihî İstanbul'da vâki'eimme ve ahâli-i mahalle mukaddemâ sâdır olan fermân-ı âlişâna mugâyir taşra vilâyetlerden gelenlerin mahallelerde sâkin olmalarına ruhsat virdikleri haber verilüp husûs-ı mezbûrun mukaddemâ sâdır olan fermân-ı âlişân mücebince nizâmı ile fîmâ-ba'd devâm ve istikrârı irâde-i hümâyûnum ta'alluk itmiş mevâddan olmağla bundan böyle her mahallelerin imâmı ve ahâli-i mahallelerini teftîş ve tefahhus iderek mukaddemâ sâdır olan fermân-ı âlişânın infâz ve icrâsına mübâderet ve hilâfından hazer ve mücânebet eylemeleri-çün bu def'a te'kidten ve ihtimâmen mahsûsen işbu emr-i şerîfim isdâr olunmuşdur. İmdi siz ki mevlânâ

ve ağa-yı mûmâ-ileyhimâsız, husûs-ı mezbûrun gereği gibi ihtimâm ve dikkat olunarak tekrâren teftîş ve tefahhus olunmasına lâzime-i hâlden olmağla mukaddemâ teftîş ve tefahhus olunduğu vakitten sonra bu vakte gelince ve hâlâ Âsitâne-i Sa'âdet'de vâki' mahâllâta taşra vilâyetlerinden ehl ü iyâlleriyle gelüp sâkin olmuş var mıdır içlerinden bir ferd himâye ve ketm olunmamak üzere bu def'a dahi gereği gibi eimmeden ve ahâli-i mahalleden tefahhus ve o makûleler bulunur ise isim ve resimleri ve şöhret ve vilâyetleri tasrihiyle defter olunup defterini atabe-i aliyyede arz ve ba'de'l-yevm taşra vilâyetlerden tavattun için gelenlere icâre ile bir mahallede bilâ-fermân hâne icâr olunmamak üzere eimme-i mahalleye tenbihât-i ekîde ve inzârât-ı şedîde ile tenbîh ü te'kid ve bundan böyle dahi her üç ayda bir def'a taraf-ı şer'den fetevâ-yı muharrer üzere ahâli-i mahalleden teftîş ve tefahhus ve bu vech üzere yoklanup bilâ-fermân bir mahallede taşra vilâyetden gelüp tavattun itmiş bulunur ise emr-i şerîfime itâ'at eylemediği-çün gayrîlere sebep-i nasihat olmak üzere ol mahallenin imâmının imâmeti âhara tevcîh kendüsü bilâ-tevakkuf diyâr-ı âhara nefy ve takrîr olunacağını gereği gibi eimme-i mahâllâta ifhâm ve temekkün idenleri dahi arz ve i'lâm ve bu nizâm-ı müstahsenenin ilâ-mâşâllahu te'âlâ pezîrâ-yı iclâlde vikâye ü sıyânete ikdâm ve ba'de'l-yevm her üç ayda bir def'a minvâl-i muharrer üzere yoklanup ale'd-devâm düstûrû'l-amel olunmak için emr-i şerîfimi sicil-i mahfûza kayd ü sebt ve vücûh-ı münîfi ile amel ve hareket idüp hilâfına rızâ ve cevâzdan ittikâ ve mücânebet olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur. Fî evâsıt-ı S sene 1148.

Bir sûreti

Galata kâdîsına ve bostancibaşıya ve topcubaşıya ve kapudan paşa vekîli olan ve Galata voyvodası Ahmed zîde mecduhûmâya Galata ve Kasımpaşa ve Tophâne ve sâir muzâfâtı-çün vech-i meşrûh üzere

Bir sûreti

Üsküdar kâdîsına ve bostancibaşıya Üsküdar ve tevâbi'âtı için yazılmışdır.

Ek 6. İmamların, mahalle ahâlisinin, kayıkçıların, bağ ashâbının ve hamamcılarının kefaleti

الحاج محمد جاووش تولدی المئاسیده حضور عالیله اعلیٰ اوردی
 ۸۵۶ ربيع الاحد ۱۱۵۴
 معروض داعی دولت علیله اوردی که
 دا دولت کلمینه و غنلوبوستاچی باشی اغا قوللرینه خطا باصا در اولان قریما عالیله
 امتثال اسکدارم، وقع محلات اماملری مجلس شریع احضار و محلات اسکندره
 مجهول الاحوال بل کفیل کسنه اولمیبوب مقدم تحریر و دفتر اولدیغی و جواز و زره
 جمله ایلی علیله بربر لرینه و اماملری داعی جمله کسنه کفیل و تالیقی طائفه لری داعی بربر لرینه
 و تقداری داعی جمله کسنه تکفیل ایتدی کلرینده اصره طرف داعیلرینده کاتب محمد افندی
 واغای موماله طرفینده سلیمان حاکمی و حسین حاکمی و خلیل حاکمی قوللرینه
 نلرینده اسکدار حوارینده واقع حکار و استورس و توز غنچق و قنقی قریبسی و اولان
 و بایسته بیوک کل و نرد بانلی و بولغور قریب لرینده و اول حوالیدنه اولان باغ صحنه
 ذکر اولن قریبه لره و باغ لرینده بل کفیل مجهول الاحوال کی وضع اتمک اوزره
 نعهده و اسکدارم حجاب کلر داعی کلنلرینده اکراد طائفه کسنه کلنلر داعی وضع
 اتمک اوزره مجلس شریع نعهده و التزام و وجود هله نظام ویریلکله وقع
 حال مباشر لر المئاسیده بر موجب قریما عالیله حضور عالیله اعلیٰ اوردی
 باقی قریما منزه الامام کدر ۸۵۶ ربيع الاحد ۱۱۵۴

Kaynak: Ü.Ş.S. nr. 403, s. 4b (H.1154).

El-hâc Mehmed Çavuş kulları iltimâsiyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu.

Fî 28 Rebîü'l-âhir sene 1154

Ma'rûz-ı dâ'î devlet-i aliyyeleridir ki

Dâ'î-i devletlerine ve izzetlü bostancıbaşı ağa kullarına hitâben sâdır olan fermân-ı âlîlerine imtisâlen Üsküdar'da vâki' mahâllât imâmları meclis-i şer' e ihzâr ve mahâllât arasında meçhûlü'l-ahvâl bilâ-kefil kimesne olmayup mukaddem tahrîr ve defter olunduğu vech üzere cümle ahâli-i mahalle birbirlerine ve imâmları dahi cümlesine kefil ve kayıkçı tâ'ifeleri dahi birbirlerine ve kethüdâları dahi cümlesine tekfil itdiklerinden sonra taraf-ı dâ'îleriden Kâtib Mehmed Efendi ve ağa-yı mûmâ-ileyh tarafından Süleymân Haseki ve Hüseyin Haseki ve Halil Haseki kulları mübâşeretleriyle Üsküdar civârında vâki' Çenkâr ve İstavroz ve Kuzguncuk ve Kâdî karyesi ve Evrân ve Başbüyükli ve Nerdübanlı ve Bulgurlu karyelerinde ve ol-havâlîde olan bağ ashâbı zikr olunan karyelere ve bağlarına bilâ-kefil meçhûlü'l-ahvâl bekçi vaz' itmemek üzere ta'ahhüd ve Üsküdar'da hamamcılar dahi külhânlarına ekrâd tâ'ifesinden külhancı vaz' itmemek üzere meclis-i şer' de ta'ahhüd ve iltizâm ve bu vechle nizâm virilmekle vâki' hâl mübâşirler iltimâsiyla ber-müceb-i fermân-ı âlî huzû[r]-ı âlîlerine i'lâm olundu. Bâki' fermân menlehü'l-emrindir. Fî 23 Rebi'ü'l-âhir sene 1154.

TÜRKMENLER (SELÇUKLULAR) BATI ASYA'YA NASIL GÖÇTÜ?

HOW DID THE TURCOMANS (SELJUKS) MIGRATE TO THE WEST ASIA?

M. Said POLAT*

Öz

Türkmenler (Selçuklular) Cend'den Anadolu'nun batı sahillerine kadar hayli zor bir göçü gerçekleştirdiler ve geçtikleri coğrafyaların tarihinde derin izler bıraktılar. Bu göç, başbozuk insanların göçü değil, begler tarafından idare edilen kendi içinde akli işleyişi olan bir göçtü. Merkezdeki siyasi yapının teşviki ya da hilafına uçlara konumlanan begler ve onlara tabi olanlar uçları oluşturuyorlardı. Bu bölgelerde yağma, öldürme ve savaşlarla yerleşik ahaliye boyun eğdiriyorlar, hâkim siyasi yapının hâkimiyeti ve meşruiyetini sona erdiriyorlardı. Ardından beglerin begliklerini mekânlaştırma süreci başlıyordu. Bu mekânlaşma ve merkezileşmeden sonra yağma ve öldürme eylemleri hızla sona erdiriliyordu. Yağmaya alışmış ve başına buyruk, beglik mücadelesi veren begler yeni uçlara yöneliyordu. Göç ve askerleşmenin sebep olduğu yoksunluklar ve begliklerin mekânlaşması sürecinde yapılacak savaşların giderleri yağmalarla karşılanıyordu. Önce Cend, sonra Maveraünnehir, sonra İran, sonra Azerbaycan, Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye, sonra Anadolu'nun tamamı daha sonra da batısı uca dönüştürülerek bu göç tamamlandı. Yukarıda özetlenen faaliyetler, bu uçlarda batı istikametinde birbirini takiben gerçekleştirildi. Sıradan Türkmenlerde yağma ve öldürme eylemleri alplik düşüncesi içinde gerçekleştirilirken bu anlayış 11.-14. yüzyıllar arasında yavaş yavaş gaza ve ganimet anlayışına dönüştü. Selçuklu sultanlarında ise gaza ve ganimet anlayışı 1040'lardan itibaren belirginleşti.

Anahtar Kelimeler: göç, Selçuklular, Türkmenler, siyasi yapı, yağma, beglik

Abstract

Turcomans (Seljuks) carried out a quiet difficult migration from Jand to the west coasts of Anatolia and they left deep traces in the history of the geographies they passed through. This was not a migration of disorderly people, but it was rather a migration administered by the Begs and had rational reasons in itself. Either in support of or against the central political structure, The Begs located their subjects on the fronts who formed the frontiers of the state at the end. The local people were forced to subordinate by means of looting, killing and wars in these areas. Consequently, the sovereignty of the dominant political structure ceased to exist. Hereafter, the Begs' domination process started. Following this domination and centralization, the looting and killing actions were to end swiftly and the Begs in the frontier, who had been used to looting and fighting for principality, were directed further to form a new frontier. The expenses of the wars, that would happen during the process of settling of the Begs and the deprivation, caused by migration and militarization were encountered with the loots. Jand, then Transoxania, Iran, Azerbaijan,

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, spolat@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5418-6766

Eastern Anatolia, Northern Iraq, Syria and the whole Anatolia and finally the western borders of Anatolia were set up as frontiers in this migration process. The activities summarized above were carried out one after another in the direction of west. As the killing and looting actions were being carried out within the concept of *alp* by the ordinary Turcomans, this understanding was very slowly transformed into the holy war (gaza) and booty (ganimet) understanding between 11-14th centuries. The holy war (gaza) and booty (ganimet) understanding in Seljuk Sultans became evident as of the year of 1040.

Keywords: migration, Seljuks, Turcomans, political structure, loot, principality

10. yüzyılın sonlarında Selçukluların atası Selçuk'un, Müslüman dünyanın ucundaki Cend'in sahrasına göç etmesiyle başlayan Selçukluların ve onlara katılan Oğuzların (Türkmenlerin) göçü önce Maverünnehir'e sonrasında İran'a oradan da Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yapılmıştır. Osmanlılar vasıtasıyla da Balkanlara uzanmıştır. Etkilediği coğrafyalarda iktisadi, sosyal, dinî ve dil boyutunda vs. pek çok köklü değişimlere neden olmuştur.

Bu göç ile ilgili zihnimizdeki büyük resim şudur: Selçukluların ve onlara tabi olanların göçebelîği, *yerleşikliği* asıl ölçü olarak alan araştırmacılar tarafından görmezden gelindiği için göçün birçok önemli yönü, özellikle de göçün nasıl yapıldığı ve sonuçları anlaşılmadı. *Göçebelik* kabul edildiğinde cevaplanamayan pek çok soru cevaplanmakta ve yeni açılımlar yapma imkânı doğmaktadır. Her şeyden önemlisi göç, *göçebe* hayat yaşayan Türkmenler tarafından yapıldığı için tabii bir süreçte gerçekleşti ve kalıcı sonuçları oldu. Göçü *yerleşik* Türkler gerçekleştirmiş olsaydı on yıllarca süren savaşlara ve bu kadar uzun süreçte göçün getirdiği zorluklara dayanamayacaklardı. Üstelik yerleşiklerle iç içe yaşamak zorunda kalacakları için âdetlerini ve dillerini kaybedeceklerdi. Göçebe Türkmenler yerleşiklerle çok sınırlı ilişki içinde olduklarından yerleşiklerle karışmadılar ve erimediler. Varlıklarını ve dillerini asırlarca korudular. Yerleşik hayata geçtiklerinde de âdetlerini ve dillerini yerleşikleştirdiler. Yerleşik Müslüman Türkler ve farklı etnik unsurlardan yerleşik Müslümanlar bu göçebe Türkmenlerin açtığı yoldan rahat bir şekilde istedikleri yerlere göç ettiler. Göçebelîği reddetmek bütün bunları reddetmek anlamına gelmektedir. Bunların dışında göçebelîği ret, göçebelîğe özgü *yağmayı* ret, yağmayı ret de göçü mümkün kılan göç sırasında karşılaşılan yoksunlukları karşılama yolunu da reddir. Beglerin begliklerini *mekânlaştıırken* gerekli olan savaşçılara dağıtılacak parayı nasıl bulduğu da ret anlamına gelmektedir. Yerleşikliğe geçtikten sonra yaşatılan *han-ı yağmayı* anlamamak demektir. Göçebelik reddedildiğinde Anadolu'da kurumsal yapıların 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar oluşmamasının sebepleri açıklanamaz.¹ Aynı zamanda Anadolu'nun ele geçirilişinden yüz yıl sonrasında II. Kılıç Arslan'ın hâlâ ülkesini eski Türk âdetlerine göre çocukları arasında paylaşmasına da anlam verilemez. Bütün bu ve benzeri sorular ve sorunlar göçebelik, ona özgü yağma vb. hususlar kabul edildiğinde çözülmeye başlamaktadır.

Bu göçe dair büyük resmi ortaya koyduktan sonra makalede yapılacak olanlar da şöyle sıralanabilir. Bu makalede Selçuklu göçerlerinin bu önemli göçünün nasıl gerçekleştiği ele alınacaktır. Daha önce pek çok çalışmada bu göçten bahsedildi, fakat göçün nasıl gerçekleştiği

1 M. Said Polat, "Göçebeleşme Döneminde (1018-1192) Türkiye'de Kurumlara İlişkin İnşa Faaliyeti Üzerine Bir Değerlendirme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VI/2, (2019), s. 230-256.

kapsamlı olarak ele alınmadı.² Göçün nasıl gerçekleştiğine geçmeden önce bu göçe katılanların kimliğine, Selçukluların hayat tarzına, yağmaya, uca, göçün hangi durumlarda ivmelendiğine kısa kısa temas etmek gerekmektedir.

İlk olarak bu göçe katılanların kimler olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Selçuklular, 24 Oğuz boyundan Kınık Boyuna mensuplardı. Mahmud Kaşgari'ye (11. yüzyıl) göre bu boylara mensup Oğuzlara Türkmen denilmekteydi.³ Selçuklu göçerleri önderlerine sıkı sıkıya bağlıydı, fakat batıya göç sırasında bilenen bu boylar parçalanarak yeni boylar ve yeni önderler ortaya çıkacaktır. Fakat Mahmud Kaşgari'nin zikrettiği efsanevi boyların adları unutulmayacak, göç ettikleri coğrafyalara taşınacak ve bu boyların mensuplarının yaşadıkları yerlerin adı olacaktır. Biruni, Oğuzların Müslüman olanlarına Türkmen denildiğini ve Türk'e benzer anlamına geldiğini belirterek bu adın kimlere verildiğine dair önemli bir ayrıntı vermektedir.⁴ Bu kısa malumata göre Selçuklu ailesi ve onlara tabi olanlara Türkmen deniliyordu. Selçukluları yakından tanıyanlardan bilgi alan Beyhaki'nin de Selçuklu ve Türkmen isimlerini birbirinin yerine sıkça kullanması bu görüşü desteklemektedir.

Bu göçü yaygın ve etkili kılan Selçuklular ve tabilerinin hayat tarzı hakkında kaynaklarda çokça bilgi bulunmaktadır. Bu makalede bunlar yeri geldikçe zikredileceğinden burada sadece birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Selçuklu ailesinin erken tarihinin kaynağı olan kayıp *Melikname*'den alıntı yapan kaynaklar onların göçebe hayat tarzına sahip olduklarına dair önemli bilgiler verir. Selçukluların atası Selçuk da *subaşı* olduğu Yabgulukta hayati tehlike yaşayınca yeni arayışlarla 10. yüzyılın sonlarında Yabguluğun ucu ve Müslüman dünyaya açılan bir kapı olan Cend'e göç etti ve buranın sahrasını il tuttu. Beraberinde 100 atlı, 15 bin deve ve 50 bin koyun vardı.⁵ Rakamlara bakılırsa tabilerinin sayısı azdı ve fakir görünüyorlardı. Fakat bu göçenlerin

2 Türkmenlerin (Selçukluların) Batı Asya'ya göçünün nasıl gerçekleştiği üzerine 2002 yılından beri çalışmalar yürütmekteyim. 2004 yılında yayımlanan *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası* kitabımda bu meseleye sınırlı da olsa değindim. Sonrasında çalışmalarına devam ettim ve resmi büyük ölçüde oluşturdum. Bu makaleyi yayına hazırlarken 20-22 Mayıs 2021 tarihleri arasında yapılan *Uluslararası Göç Çalışmaları Kongresi*'nde "Selçuklu Göçerlerinin Batı Asya'ya Göçü" başlıklı tebliğ ile meseleyi muhtasar olarak bir defa daha gündeme getirdim. Asıl çalışma olan bu makale henüz tamamlandı ve göçün nasıl gerçekleştiğine dair resmi büyük ölçüde ortaya koymaktadır.

3 Mahmud el-Kaşgari, *Kitabu divanı lügati-Türk*, Tıpkıbasım, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, vr. 20b, 311b.

4 Biruni, *Kitabü'l-cemahir fi marifeti'l-cevahir*, Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniye, Haydarabad 1355, s. 205; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge, İstanbul 2002, s. 120.

5 Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, terc. ve not Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 14-17. Buradaki uç ve *il tutma* kavramı yine tarihsel kaynaklara dayanarak tarafıma kullanılmıştır. *il tutma* önemli bir kavramları ve göçebe Türklerde bir begin otağı çevresinde tabi ailelerin çadırlarını kurarak birlik oluşturmaları, barışa ermeleri, huzur bulmaları anlamına gelmektedir. Orhun kitabelerinde Ötüken'e göç il tutmak olarak adlandırılmıştır. "İl tutsak ötüken yiş imiş" *Eski Türk Yazıtları*, haz. Hüseyin Namık Orkun, Türk Dil Kurumu, Ankara 1987, s. 24 vd.. "Yiş" Şinasi Tekin'e göre "dağ çayırı", "suyu, otlakları bol arazi" anlamına gelmektedir. Şinasi Tekin, "Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 3, (1971), s. 44. Talat Tekin de "ötügen yışda yig idi yok ermiş il tutsak yir ötüken yiş ermiş/ötügen dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve yönetileceği yer ötüken dağları imiş!)" *Orhan Yazıtları*, haz. Talat Tekin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, s. 3-4. Bu anlayışı göçebe Türkmenlerin batıya göç ettikleri her yere taşıdıklarını düşünüyorum M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 42 dipnot 42; M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktisadi ve İctimai Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları

sadece Selçuk'un yakın çevresi olma ihtimali vardı. Asıl kendi boyu olan Kınık Boyu ve diğer Oğuz boylarından tabileri de olmalıydı. Nitekim *Melikname*'den alıntı yapan Hüseyini şu ifadeyi kullanmaktadır. "Sultan Mahmud... Ceyhun nehrini geçtiğinde Kınık diye maruf olan bu kabilenin muhtelif oymakları ve çadırlarıyla karşılaştı. Kabile efradını çok buldu, hayvanlarının çokluğunu gözünde büyüttü, bu kabilenin günün birinde kendisine ari mucip olacak herhangi bir mağlubiyete düşürülmesinden korktu ve mazarratından haşyet duydu."⁶ Bu satırlar Selçukluların tabilerinin sayılarının çokluğuna ve hayat tarzlarına dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Selçuk ve ailesi adını duyurdukça tabilerinin sayıları artacaktır. Maverâünnehir ve Horasan'da kısa sürede korkulan bir güç hâline geleceklerdir. Onların hayat tarzının göçebe olduğuna dair kayıp *Melikname*'den alıntı yapmış başka kaynaklarda da yeterince bilgi bulunmaktadır. Selçukluların göç sürecinde otlakları ve çölleri tercih etmeleri, çöllerin onlar için âdeti ana ve baba kucağı gibi olması⁷ onların göçebe hayat tarzına yatkın olduğuna dair yeterince ipuçları vermektedir. Fakat Selçuklu aile üyelerinin Müslüman dünyaya girdikten, özellikle Maverâünnehir'deki yerleşik Müslüman dünyaya girdikten sonra birtakım âlimlerle ilişki kurdukları,⁸ dolayısıyla Müslümanlıkla daha yakın ilişki içine girdikleri unutulmamalıdır. Onlara tabi Türkmenlerin bazı dini önderlerinin ve bazı beglerinin, boyutlarını bilmediğimiz ölçülerde Müslümanlıkla irtibatları olsa da sıradan Türkmenler göçebe hayat içinde büyük ölçüde eski inançlarına bağlı bir şekilde varlıklarını devam ettiriyorlardı. Müslümanlığı kabul etmelerinin üzerinden de henüz çok zaman geçmemişti. Bu yüzden eski inanç, âdet ve düşüncelerinde büyük değişimler olmamış olmalıdır. Kapsamı genişleterek benzer kanaate Osman Turan daha önce ulaşmış, 12. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki Türkmenlerin durumunun bile hâlâ böyle olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Onun (II. Kılıç Arslan) zamanında Anadolu Türkleri ve bilhassa göçebeler henüz Müslüman olmaktan ziyade şamani idiler."⁹ Hatta eski inanç ve âdetlerine bağlılık bazı Türkmen zümrelerinde o kadar uzun zaman devam edecek ki Anadolu'da asırlarca faaliyetlerini belirleyici olacak, Sünni Müslümanlarla ihtilaflarına sebep teşkil edecektir.

Selçuklu göçerlerinin göçebeliğini ortaya koyduktan sonra uçlardaki göçebe hayat tarzı ve anlayışının bir parçası olan yağma üzerinde de durmak gerekmektedir. Göçebe hayat yaşayan Türkmenlerin yaptığı yağma da üzerinde çalışılmamış, izahı güç bir meseledir. Modern Türk araştırmacıların önemli bir kısmı, yağmayı Türkmenlere yakıştıramadığı veya Batılı araştırmacıların yağmayı Türklerin mümeyyiz vasfı gibi göstermelerine tepki için bu tarihi

Enstitüsü 1997, 26-7 dipnot, 29. İl tutma eylemi zaman içinde ada ve unvana dönüşmüştür. İltutmuş, İltutmuş Alp Külüg, İlalı, İltüzmiş, İlurmuş Hatun, İlbasmış, İlbasan gibi beg ve hatun unvan veya adlarına bu göçebe Türklerin yaşadığı coğrafyalarda rastlanmaktadır. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 817-819.

6 Hüseyini, *Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 2.

7 Beyhaki'deki bu tanımlama yerleşiklere hiç uygun olmayan bir tanımlamaydı bk. Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, II, trans. C. E. Bosworth, Ilex Foundation, Boston 2011, s. 212.

8 A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 126-127.

9 Osman Turan, "Kılıç Arslan II.", *İslam Ansiklopedisi*, V, (1977), s. 701.

gerçeği araştırmalarında göz ardı etmektedirler. Hâlbuki farklı coğrafyalara ve dönemlere ait kaynaklarda yağmaya atıflar yapılmaktadır. Kaynaklarda nakledilen yağma faaliyetlerinin ne anlama geldiği ayrıntılarıyla düşünülmelidir. Bu düşünme faaliyeti sırasında da göçebe Türkmenlerin kendince zengin dünyası yağmaya indirgenmemelidir. Göçebelere aslı geçim biçiminin yağma olmadığı, coğrafi şartlara göre değişen bir şekilde hayvan yetiştiriciliği ve avcılık olduğu unutulmamalıdır.¹⁰ Yerli ve yabancı tarihçilerin karşı zaviyelerden duygusal yaklaşımlarını bir kenara bırakarak yağmanın nerelerde yapıldığının, neden yapıldığının, hangi durumlarda yoğunlaştığının veya büyük ölçüde sonlandırıldığının, imkânlar dâhilinde akli açıklamalarının yapılması gerekmektedir. Yağmanın neden yapıldığı meselesi çok boyutludur ve yürüttüğümüz başka bir çalışmada ele alınacaktır. Bu çalışmayı ilgilendiren kısmı kısaca şöyle izah edilebilir. Göçebeler besin kaynaklarının büyük kısmını uzun süre depolayamadıkları için beklenmedik gelişmelerle beslenmeleri sekteye uğradığında yaşamak için en yakınındaki yiyecek kaynaklarına yöneliyorlardı. Otlakların yetersizliği, kuraklık, hastalıklar sebebiyle hayvanların kaybı gibi gelişmeler yağmaları kaçınılmaz hâle getiriyordu. Göç ve göç sırasında sürekli savaşlar göçebelere askerileştiriyor, askerleşme de hayvan yetiştiriciliğini zorlaştırıyordu. Eğer ücret karşılığı savaşçı olamazlarsa, yağma yapma imkânları da varsa, yağmayı bir geçim biçimi hâline getiriyorlardı. Uçlarda otorite boşluğu da geçimini yağma ile sağlamaya alışmış zümrelerin yağmaları sürdürmelerine neden oluyordu. *Alplik* anlayışında, göçebe hayatın gerekleri doğrultusunda ailenin, obanın, oymağın ihtiyaçlarını karşılamak kahramanlık kadar önemliydi.¹¹ Burada üzerinde yoğunlaşılması gereken bir başka husus da yağma ile begliklerin mekânlaşması süreci arasında belli ölçülerde bir ilişkinin olduğudur. Beglerin begliklerini mekânlaştırma öncesinde daha fazla adamı kendine tabi kılarak güç kazanabilmek için yağma gelirlerine daha fazla ihtiyaç duyuyor olmalıydılar. Uçlarda beglikler mekânlaşıp merkezleşince ve Türkmenler denetim altına alınca ve adamlarına dağıtacağı düzenli vergi gelirlerine kavuşulunca yağmaların da büyük ölçüde kesilmesi bu savı desteklemektedir. Bu ikinci dönemde vergi verdikleri için yerleşikler de önemli hâle gelmekteydi. Bu safhadan sonra göçebe yoğunluğu zararlı hâle gelmekte ve başına buyruk göçebe begleri ve adamları gözden düşerek yeni uca sevk edilmekteydi. Bu iki dönem yerleşiklerin şikâyetlerinin artıp azalmasından da fark edilebiliyordu.¹² Yağma, göç gibi çeşitli

10 Bilge Kağan "Türük bodun aç erti ol ylık alıp igittim/Türk halkı, aç idi O at sürüsünü alıp (onları) doyurdum." *Orhon Yazıtları*, s. 51. Her ne kadar "igittim" fiili "doyurmak" olarak karşılanmışsa da üzerinde daha ayrıntılı düşünülmesi gerekmektedir.

11 Uşun Koca Oğlu, begler begi Kazan'ın divanında teklifsiz oturunca Ters Uzamış beg itiraz etmiş ona "Bu oturan bigler her biri oturduğu yiri kılıcı-y-ile etmeği-y-ile alupdur, mere sen baş mı kesdün kan-mı tökdün aç-mı toyurdun yalınçak-mı tonatdun didi." *Dede Korkut Kitabı, Giriş, Metin, Faksimile*, I, haz. Muharrem Ergin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s. 225. Burada görüldüğü gibi aç doyurmak ve çıplak giydirmek, baş kesmek kadar önemlidir. Türkmenlerin aslı geçim biçimi olmayan yağmanın bu kadar önemsenmesinin bir nedeni olmalıdır. Dede Korkut Hikâyelerinin sonuncusunda Kazan Beg'in çadırını yağmalatması *Dede Korkut Kitabı*, I, s. 243-244. bu âdeti canlı tutmaya yönelik olduğunu, yağmanın hayati önemini olduğunu, gerekli durumlarda hayati devamlılığı sağladığını ve göçebe Türklerin dünyasında göçebelikleri sona erene kadar asırlarca varlığını koruduğunu göstermektedir. Hatta bu âdet *han-ı yağmada* yaşatılacaktır. Abdülkadir İnan, "Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 645-648.

12 Buna dair veriler Anadolu ucunda daha fazladır. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktisadi ve İçtimai Hayat*, s. 24, 55 vd.

sebeplerle göçebe zümrelerin azalan gücünü ve kuvvetini telafi etmekle kalmıyor, begliklerin mekânlaşması sırasında ihtiyaç duyduğu gücü de kısa yoldan karşılıyordu. Begliğin mekânlaşma sürecinde bir şehrin ele geçirilmesinde ve begler arasındaki mücadelelerde bu güç görünür hâle geliyordu. Beglikler mekânlaştıktan sonra yağma alışkanlığı ve sağladığı güç bu defa begliğe zarar verecek hâle geldiğinden bizzat begler tarafından sönümlendiriliyordu. Bunun için bu gücün kaynağı göçebe Türkmenlerle mümkünse begliğin hâkimiyet alanı genişletiliyor ya da başına buyruk ve yağmaya alışmış zümreler bünyeden uzaklaştırılıyordu. Maverâünnehir'den Anadolu'nun batısındaki denizlere kadar bu durum aşağıda ayrıntılarıyla görülecektir. Bu çalışmayı doğrudan ilgilendiren Selçuklular ve onlara tabi Türkmenlerin yağmaları söz konusu olduğunda burada bir hususa temas edilmeden geçilmemesi gerekmektedir. O da Selçuklu ileri gelenlerinde özellikle de Tuğrul Beg'de yağmaya bakış ile sıradan Türkmenlerin yağmaya bakışı arasında büyük bir fark vardı. Tuğrul Beg yerleşik Müslümanlarla yakın irtibatı sebebiyle Müslümanlığı belli ölçülerde özümsemiş olduğundan yağmadan uzak durmaya çalışırken diğer aile üyeleri ve sıradan Türkmenler Müslümanlığı henüz tam olarak özümseyemedikleri için yağmayı büyük ihtimalla eski Türk âdet ve alplik anlayışı içinde değerlendiriyorlardı. Tarihçilerin pek dikkatini çekmeyen Nişabur şehrinin yağmalanması tartışması bu son savı ve bu çalışmada ileri sürülecek savları desteklemesi açısından üzerinde durmaya değer. Tuğrul Beg, 1038 senesi Ramazan ayında Nişabur şehrini yağmalamak isteyen tabilerini “Yağmadan vazgeçirmeğe çalıştı ve bunlara, biz eşhürî haramdayız, onun hürmetini çiğnemiyeceğiz (yırtmıyacağız), ismetine halel getirmeyeceğiz, yağma ile maksat elde edilmiş olmaz. Onunla ancak şöhret lekelenir ve çirkin nam şayi olur dedi. Bunun üzerine etbaı, Tuğrul Beyin sözünden ürktüler (nefret ettiler), fiilin haram ve helalini beyan hakkındaki fikrine güldüler.”¹³ Göçebe hayata mensup bu sıradan Türkmenlerin Müslüman olsalar da yağmaya henüz İslam penceresinden bakacak durumda olmadıklarını göstermektedir. Tuğrul Beg'in de kendilerine sunduğu gerekçeler, eski Türk âdetleri ve alplik penceresinden de pek anlamlı görünmediği için tepkilerini çekmiştir. Bu alplik anlayışı, 11. yüzyılın sonlarından itibaren, Anadolu'da adlarda ve unvanlarda daha belirgin bir şekilde görünür hâle gelecektir.¹⁴

Göçün en önemli adımı uçların nasıl oluştuğuna gelince; göçebe siyasi yapı ya da yerleşik bir siyasi yapının hâkimiyet alanı içindeki göçebe begler ve onlara tabi göçebeler çeşitli sebeplerle bu merkezlere bağlı ya da bağlı olmadan yakın veya uzak komşu siyasi yapı ya da yapıların hâkimiyet alanına/alanlarına girerek buralarda yağma, öldürme ve savaşlar yaparak ucu/uçları oluşturuyorlardı. Göçebelerin yoğunluklarına ve etkinliklerine göre bu uçlar genişleyip daralabiliyordu. Uçlarda faaliyet yürüten begler, bu uçlardaki hâkim gücün hâkimiyetine son vererek ya da sınırlandırarak gerideki merkeze bağlı ya da bağımsız olarak begliklerini mekânlaştırıyorlardı. Bu mekânlaştırmalardan sonra yağmalar ve öldürmeler sona erdiriliyor, uç/

13 Bondari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 4.

14 Şinasi Tekin, “Türk Dünyasında Gaza ve Cihad Kavramları Üzerine Düşünceler II: Gazi Teriminin Anadolu ile Akdeniz Bölgesinde İtibarını Yeniden Kazanması”, *Tarih ve Toplum*, 110, (1993), s. 77-78; Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî'nin *Kaleminden Selçuklu İnşa Sanatı*, haz. Cevdet Yakupoğlu, Namiq Musalı, Ankara 2018, s. 136, 151.

uçlar merkeze dönüşüyordu. Yeni merkezdeki siyasi yapı hâkimiyeti altındaki yağmaya alışmış veya başına buyruk, begliğini mekânlaştırma mücadelesi veren begleri yakın ve uzak komşu siyasi yapıların bölgelerine sevk ediyor ya da onlar buralara çekiliyorlardı. Konumlandıkları yeni bölgede/bölgelerde faaliyete geçerek yeni ucu/uçları oluşturuyordu. Bu döngü tabii veya güçlü bir siyasi engel çıkıncaya kadar devam ediyordu. Siyasi taleplerini yitirmemiş göçebelere yaşadığı her yerde ve her zaman uç/uçlar oluşabiliyordu. Uç/uçlar aynı zamanda göçebe veya yerleşik siyasi yapıların bünyelerindeki göçebelere yarattığı baskıların azaltıldığı yerlerdi. Uçta/uçlarda mekânlaşmaya karşı gelişmeler olurken merkez daima *yerleşikleşme* ve uçlar aleyhine genişleme eğilimindeydi.

Batı Asya göç güzergâhındaki uçlar, batıya doğru sürekli ötelenirken bazen genişliyor bazen daralıyordu. Cend, Müslüman dünyaya açılan bir uçtu. Maveraünnehir, Cend'in ucuydu. İran, Maveraünnehir'in ucuydu. İran'ın ucu ise Azerbaycan bölgesi, Kafkaslar, Kuzey Irak, Suriye ve Doğu Anadolu idi. Daha sonra bu devasa uca Anadolu'nun tamamı eklendi. Anadolu'da beglikler mekânlaşıp merkezileşirken batısındaki hâkimiyetlerini kaybettiler ve Batı Anadolu uca dönüştü. Mücadeleler sırasında bu uçlar içinde de belli yerler sürekli tali uçlara dönüşebiliyordu. Çöller ve dağlar bunların başında geliyordu.

Göçebelere uçlara göçünün hangi durumlarda gerçekleştiği ve yoğunlaştığı meselesi de şöyle özetlenebilir. Yerleşikler, göçebelere askerî ihtiyaçlarını karşılamadıklarında, ilişkilerde sorunlar yaşamaya başladıklarında dışlıyorlar ve muhitlerinden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Göçebelere, sadece yerleşikler tarafından buldukları coğrafyadan uzaklaştırılmıyor, kendi gibi göçebelere tarafından da göçe zorlanıyorlardı. Sebebi de göçebelere tabii hayatlarını sürdürebilmeleri için geniş otlaklara ihtiyaç duymaları, bu yüzden kaçınılmaz olarak otlaklar için başka göçebelere çatışmaya girmeleridir. Güçlü olan göçebe begler zayıf olanları çevresinden uzaklaştırmaktaydı. Ayrıca merkezdeki siyasi yapıyla ve diğer beglerle çatışan başına buyruk begler, yerleşik dünyada hâkimiyet kurmak isteyen, başka bir deyişle begliğini mekânlaştırmak isteyen begler kendi rızaları ile merkezden uzaklaşmakta ve uçlara çekilmekteydi. Uçlar, bulunduğu durumdan memnun olmayan ve yeni arayışlar içindeki göçebe beglerin ve adamlarının sığınağıydı ve orada istedikleri gibi yaşıyorlardı. Farklı coğrafyalara ait kaynaklara yansıdığı kadarıyla uçlarda, yerleşiklerle askerî ilişki kurmadıklarında, alplik saikiyle yağma akınları yaparak yerleşiklere boyun eğdirmek ve begliklerini mekânlaştırma mücadelesi vermek bu beglerin önceliğiymiş gibi görünmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'ya göçlerin ana sebebi gaza ve beglik mücadelesi ise geriye doğru gidildiğinde göçün başladığı zamanlarda yani gaza anlayışının Türkmenlerde henüz oluşmadığı dönemlerde de alplik saikiyle yapılan yağma ve begliklerini mekânlaştırma mücadelesi uçlara göçün temel sebepleriydi denilebilir. Bunlara ilaveten başka sebepler de vardı. Uçlarda begliğini mekânlaştırma mücadelesi veren başına buyruk beglerin çoğu, çok sayıda göçebeyi kendine tabi kılarak büyük bir askerî güç oluşturamama veya gerideki yerleşik veya göçebe siyasi yapının kendine tabi begleri desteklemeleri gibi nedenlerden bu amaçlarına ulaşamamaları da bu yolda mücadele, göçü teşvik eden en temel unsurdur. Cend'den İzmir'e kadar geniş bir coğrafyadaki uçlarda, başlarda barışçıl ilişki kurulsun bile bir süre sonra

yağmalar başlamakta ve ardından da beglikler mekânlaşmaktaydı. Selçuklular ve Türkmenlerin batıya göçü önderler (begler) tarafından idare ve sevk ediliyordu. Dolayısıyla göç başıbozuk zümrelerin göçü değildi. Bu göç sırasında birçok önder (beg) kendi tabilerinin ve çok sayıdaki hayvanın güvenliğinden ve ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumluydu. Göç ettikleri her ucun çözülmesi gereken kendine özgü sorunları vardı. Bu sorunları çözmek için uçlardaki yerleşiklerle gerektiğinde barış yapıyorlar gerektiğinde de savaşıyorlardı.

Selçuk'un Cend'deki, oğlu Arslan İsrail'in Maveraünnehir'deki siyasi yapılarının beglik mi yabguluk mu olduğu da bilinmemektedir. Ayrıca Tuğrul ve Çağrı'nın da beg unvanını ne zaman kullanmaya başladıkları da bilinmiyor. Bu beg unvanını neden Tuğrul, Çağrı ve Kavurd Beg'in kullandığının bir açıklaması da henüz yapılmış değil.¹⁵ Beg unvanının genel bir siyasi unvan olduğu,¹⁶ Mahmud Kaşgari'nin eserindeki çok sayıdaki örnek cümle incelendiğinde açıkça görülmektedir. O yüzden beg unvanı, az veya çok kendine tabi adamları olan her bir siyasi yapının başı için kullanılabilirdi. Biz de bu çalışmada bu genel kullanımı benimsedik.

Buraya kadar büyük ölçüde kavramsal olarak ortaya konan meseleler aşağıda tarihî olaylarla tasrih edilmeye çalışılacaktır. Bunun için Selçuklu göçerlerinin Batı Asya'ya göçünü neyin tetiklediği veya başlattığı sorusunun sorulması gerekmektedir. Bazı tarihçiler kuraklık ve otlak yetersizliğini sebep gösterdiler. Bunlar da etkili olmuş olabilir, fakat göç sürecinde tekrar eden ve göçü devamlı kılan şu olaylar, bu göçün başından sonuna kadar hep yaşanacaktır. Merkezdeki siyasi önderin desteği ile ya da desteği olmaksızın bir veya birden fazla göçebe önder ve adamlarının yakın veya uzak komşu siyasi yapıların hâkimiyet bölgelerine ya da sınırına göçerek orada faaliyetlerde bulunmasıyla uç oluşuyordu. Bu uçtaki önder veya önderler belli mücadelelerden sonra siyasi yapılarını mekânlaştırıp merkezileştirdikten sonra bünyelerindeki göçebe önder veya önderler tekrar merkezin desteği ya da hilafına komşu siyasi yapıların bölgelerine çekilerek yeni uçları oluşturuyorlardı. Şimdi bu döngü ve beraberinde gerçekleşen olayları, Cend'den Anadolu'nun batısına kadar bir bir uçlarda ayrıntılarıyla ortaya koyabiliriz.

Birinci Uç

Selçuk'un Yabguluğun ucu Cend'in sahrasına göçünün sebebini de kaynaklar bir erk mücadelesine bağlamaktadır. Yabgulukta subaşı olan Selçuk, bir gün ailesi ile beraberken Yabgu'nun huzuruna çıktı ve yanına oturdu. Bu hareketi Yabgu'nun karısı saygısızlık ve baş olma isteği olarak yorumladı. Yabgu'yu Selçuk'a karşı kışkırttı. Selçuk hayatının tehlikede olduğunu sezince sessizce Cend sahrasına göç etti.¹⁷ Görüldüğü gibi Selçuk'un başlattığı bu göç merkezin

15 Osman G. Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *TTK Belleten*, LXV/243, (2001), s. 566.

16 Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında 'Beg' Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, (1984), s. 7-10.

17 Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 14-15, 17. Ayrıca bk. Hüseyini, *Ahbar*, s. 1-2; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, IX, Beyrut 1966, s. 474; Abu'l-Farac, *Tarih*, I, İngilizce çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih

hilafına gerçekleşmiştir. Bu anlatıya ilave olarak tarihçiler İbnü'l-Esir ve Mirhand, Selçuk'un Müslümanlığı kabulünü de öne çıkarmaktadırlar. Selçuk'un Cend'de kendilerine Müslümanlığı öğretecek bir âlim istediği ve Müslüman olduğu hatta "kâfir" Türklere vergi vermediği ve onlara karşı "gazaya" giriştiği bu kaynaklar tarafından rivayet edilmektedir.¹⁸ Selçuk ve aile üyelerinin mücadelesini gaza olarak tanımlama Alp Arslan döneminde *Melikname*'yi oluşturan ravinin geriye doğru bakışı mı yoksa *Melikname*'deki nakillere İbnü'l-Esir'in ve Mirhand'ın ilaveleri mi bilinmemektedir. Çünkü *Melikname*'nin nakillerini esas alan Abu'l-Farac böyle bir malumat aktarmamıştır.¹⁹ Hüseyini ise sadece "kâfir valileri tardeddiğini" belirtmiştir.²⁰ İleride görüleceği üzere, 1038-1040 yılları arasında, Çağrı Beg'in Müslümanların yaşadığı Horasan'da yağma ve öldürme eylemlerinde bir beis görmemesi bu rivayetin geriye doğru yapılmış bir rivayet ya da İbnü'l-Esir'in ve Mirhand'ın ilaveleri olduğunu göstermektedir. 1040'lara gelinceye kadar Selçuklu aile üyelerinde hâkim anlayış, Müslümanlık öncesinden gelen alplik anlayışı olmalıdır. Müslümanlığı özümseme sürecinde bu anlayış yavaş yavaş değişecektir. Bu sürece Selçuklu aile üyelerinden Tuğrul Beg daha erken girecektir.

İkinci Uç

Arslan İsrail'in Maverünnehir'de Karahanlılara karşı Nur Buhara yöresini il tutması Selçuk'un Cend'in sahrasına göçüne benzer bir gelişmeydi.²¹ Bu defa merkezin, Selçuk'un desteğinde bir önderlik mücadelesi göçe neden oldu. Bu aynı zamanda Selçuk'un oğlu Arslan (İsrail) Yabgu'yu uçta yeni bir önder hâline getirdi. Siyasi yapısını, Buhara hâkimi Ali Tekin ittifakıyla²² bir ölçüde mekânlaştırdı. Maverünnehir ucu bir ölçüde de merkeze dönüştü.

Kayıp *Melikname*'nin ravisi, Selçuk'un, Mikail'in reşit çocukları Tuğrul ve Çağrı'yı, askerlerin ve tabilerinin işlerinden sorumlu tuttuğunu belirterek onlara özel bir konum bahşetmiştir.²³ Zahireddin Nişaburi de "Kabileleri ve akrabaları arasında mukaddem (önder) oldular." kaydını düşmüştür.²⁴ Gerçi sonraki gelişmeler de buna uygundur. Tuğrul Beg ve Çağrı Beg, Selçuk'un ölümünden sonra Cend'i terk ettiler,²⁵ birlikte mücadeleye giriştiler, fakat Maverünnehir'de tutunamadılar. Tuğrul Beg, yerleşik dünyanın içindeki tali uca yani çöle tebaası ile birlikte çekilirken Çağrı Beg uzak uçlarda batıda kendilerine gelecek aramak için sefere çıktı. 1018 yılında gerçekleşen bu arayış Selçukluları uzak uçlar Azerbaycan bölgesi ve Anadolu'nun doğusu

Kurumu, Ankara 1987, s. 292.

18 Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 17-18; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 474. Bu kaynaklarda kâfir-müslim ayrımına özenle vurgu yapılmaktadır.

19 Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 293.

20 Hüseyini, *Ahbar*, s. 2.

21 Mirhand'ın, bu il tutmayı (Buhara yörelerini kutlu çadırlarına yurt yaptı) Karahanlılara karşı Samanilere destek vermesinden sonra zikretmesi böyle bir ihtimali kuvvetlendiriyor bk. Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 18-9.

22 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 69, 93-94.

23 Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 20.

24 Zahir al-din Nishapuri, *The Saljuqnama*, ed. A. H. Morton, The Trustees of Gibb Memorial, London 2004, s. 9.

25 Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 21.

hakkında bilgi sahibi yaptı.²⁶ Bu sefer Selçuklulara tabi Türkmenlerin bundan sonra başları sıkıştığında çekilebilecekleri bu uzak ucun da belirlenmesini sağladı. Bu bölgeye göç bundan sonra peyderpey gerçekleşecektir. Bu aynı zamanda alplik saikiyle uzak uçlara yapılmış en ciddi yağma akınıydı ve büyük bir zenginlik ele geçirilmişti. Mirhand mı yoksa kaynağının ravisi mi bilinmez bu seferi “gaza” olarak görüyordu ve ele geçirilenleri zengin bir “ganimet” olarak tanımlıyordu. Yukarıda Cend’deki gaza rivayetleri ile ilgili ifade edilenler burası için de geçerlidir. Dolayısıyla bu seferin de bir alplik saikiyle yapılmış yağma seferi olduğu söylenebilir.

Üçüncü Uç

Selçuklular Maverünnehir’de mücadele ederken Arslan Yabgu Gazneli Mahmud tarafından bir hile ile hapsedildi ve tabilerinin çadırları yağmalandı.²⁷ Bu gelişmelerden bir süre sonra, Arslan Yabgu’nun tabilerinden olduğu tahmin edilen “Türkistan’ın askeri önderlerinden ve ileri gelenlerinden (muhtemelen begler) bir zümre Sultan Mahmud Maverünnehir’de iken (1026) onunla görüştüler ve emirlerinin kendilerine baskı yaptıklarını ve eziyet ettiklerini belirttiler. Ceyhun’u geçip Horasan’ı il tutmak istediklerini, (böylece) sultanın kendileri hakkındaki endişelerinden kurtulacağını, bozkır insanı olduklarından çok sayıda koyunları olduğunu ve sultanın ülkesinde onlar için geniş alanlar olduğunu, sultanın ordusuna ilave insan gücü desteği verebileceklerini ilettiler...Sultan Mahmud onların Ceyhun’u geçmelerine izin verilmesini emretti. Onlar da 4 bin aile, erkekler, kadınlar, çocuklar, ağırlıkları, koyunları, develeri, atları ve yük hayvanları (ile Horasan’a geçerek), Serahs çölü ile Ferave ve Baverd çölüne çadırlarını kurdular.”²⁸ Böylece İran’ın uca dönüşme süreci başladı. İbnü’l-Esir’in nakline göre Gazneli idarecilerin baskıları, mallarına, çocuklarına ve kadınlarına el uzatmaları üzerine 1027 yılında isyan ettiler. Gazneli ordularını bozguna uğrattılar. Bir yandan da batı uçlarına Dihistan ve Balhan dağlarına çekildiler (1028). Bir kısmı daha uzağa, daha batıya İsfahan ucuna göç ettiler. Oradan da Azerbaycan bölgesine göç ettiler.²⁹ Yeni uçlar yeni önderler (begler) öne çıkarmaktaydı. Arslan İsrail’in hapsedilmesi adamlarını başsız bırakmıştı, fakat Kızıl, Yağmur gibi yeni begleri ve Balhan Kuhi Türkmenlerini ortaya çıkardı.³⁰ İbnü’l-Esir’in, Türkmenlerin Gazneli devlet erkânının haksızlıkları karşısında

26 Age., s. 25-9; Urfalı Mateos, *Vekayi-name (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 48-49. Ayrıca geniş değerlendirme için bk. İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti (1015-1021)”, *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İstanbul 1953, s. 225-274; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 29-33.

27 İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 475. Burada görüldüğü gibi yağma yerleşikler tarafından da yapılmaktaydı.

28 Gardizi, *Ornament of Histories*, trans. and ed. C. Edmund Bosworth, I. B. Tauris, New York 2011, s. 95-96. Agacanov, Cüzcani’ye dayanarak bu göçü sayıları dört bin ailenin başındaki Yağmur, Buka, Kızıl ve Göktaş adlı dört beğın talep ettiğini belirtmektedir. Kendilerine vergi ödemeleri ve asker vermeleri karşılığında Serahs, Ebiverd ve Ferave civarına (otlaklara) yerleşmelerine izin verdiğini belirtmektedir. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 284-285. Ayrıca krş. Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlr*, terc. ve not. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 33.

29 İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, IX, 476; Gardizi, *Ornament of Histories*, s. 98-99; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 287.

30 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 288, dipnot 245.

isyan ettiklerine dair bu yukarıdaki rivayetine karşılık, yine İbnü'l-Esir dikkatle okunduğunda ikinci bir rivayeti dikkati çekmektedir. Bu da Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra Türkmenlerin Sultan Mahmud'dan habersiz Horasan'a geçtikleri (belki de izinli geçenlerden ayrı bir zümreydi) ve bir süre sonra yağmalara başladıkları, bunun üzerine Sultan Mahmud'un üzerlerine ordu sevkettiği, bir kısmının Isfahan taraflarına giderken önemli bir kısmının Horasan'da kaldığı ve yağmalara devam ettikleri şeklindedir. Hatta oğlu Sultan Mesud başa geçince bu Türkmenlerle iyi ilişkiler kurdu ve orduda hizmet etmelerini istedi. Yağmur, Göktaş, Buka (Boğa) ve Kızıl'ı, Humartaş'ın emrine verdi. Fakat Oğuzlar (Türkmenler) İbnü'l-Esir'e göre "fesat çıkarmaya" devam edince Yağmur başta olmak üzere bu önderlerin elli kadarını öldürttü. Onların ailelerine de saldırdı, sürgüne gönderdi ve ellerini ayaklarını kestirdi. Türkmenler bundan sonra İran coğrafyasında isyan ve yağmaları 1035'e kadar devam ettirdiler.³¹ Beyhaki'nin kayıtlarına göre Gazneli devlet erkânının Türkmenler hakkında olumlu kanaatlerinin olmaması ve onların sözlerine güvenilmeyeceğine vurgu yapmaları İbnül-Esir'in ikinci rivayetini destekler niteliktedir. Bunlar göçebelere tipik yerleşik ön yargısı gibi görünse de Müslüman coğrafyada Müslüman Türkmenlerin yağmalarına Müslümanlar zaviyesinden açıklama getirmek zordu. Muhtemelen Selçukluların ve Türkmenlerin kendi bölgelerinden geçip gitmeyip mücadeleye girişmelerine bir anlam veremiyorlardı. Bu ancak Türkmenlerin Müslümanlığı özümseyememesi ile açıklanabilir. Daha önce de belirtildiği gibi sıradan Türkmenlerin, yağma başta olmak üzere yerleşik dünya ile ilişkilerinde İslam değil, eski Türk âdet ve anlayışları belirleyici olmaya devam ediyordu. Ne ölçüde doğru olduğu bilinmemekle birlikte şu örnek, Selçukluların Maverâünnehir ve İrandaki mücadelelerine yön veren anlayışa ışık tutabilir: Arslan Yabgu hapis hayatından kurtulamayacağını anlayınca kendisini kurtarmaya gelen Türkmenler ile Selçuklu ailesinin diğer üyelerine haber göndermiş, Gazneli Sultan Mahmud'un köle oğlu olduğunu mücadeleye devam etmelerini ve Horasan mülkünü ele geçirmelerini tavsiye etmişti.³² Aynı dini paylaşımlarının bir önemi yoktu. Türklerde erki elde etmede ve tutmada soyun önemli bir yeri vardı. İslam öncesi âdet ve anlayış, Selçuklu ileri gelenlerinden sıradan Türkmenlere kadar farklı boyutlarda asırlarca varlığını devam ettirecektir. Yağma akınlarına alışmış zümreleri 1040'lardan sonra Müslüman dünyadan uzaklaştırma faaliyetleri Selçuklu sultanlarının ve bazı Türkmen beglerinin önceliği hâline gelecektir.

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra Tuğrul ve Çağrı Beglerle iyi ilişkiler kuramayan Ali Tekin, Musa'nın oğlu Yusuf'u "İnanç Yabgu" yapıp iktalar vererek onu Selçukluların başına geçirdi.³³ Ali Tegin marifetiyle, Arslan Yabgu ile birlikte bu Selçukluların siyasi yapılarını Maverâünnehir'de ikinci defa görece mekânlaştırmaları anlamına gelmekteydi. Burada Tuğrul ve Çağrı Beg'in denetlenmesi sorunu vardı. Ali Tekin, Yusuf Yabgu ile onları denetim altına alamayınca bu defa onu öldürttü.³⁴ Ardından babası Musa, Yabgu oldu. Babası dururken daha

31 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 377-380; Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, I, s. 373.

32 Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, terc. ve not. Erkan Göksu, H. Hüseyin Gümüş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010, s. 59.

33 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 476; Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 35.

34 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 476; Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 35-36.

önce neden oğlunun yabgu yapıldığı merakı celbedici bir durumdur. Selçuklular inişli çıkışlı bir ittifak ilişkisi içinde oldukları, Maverünnehir’de Buhara merkezli hâkimiyet tesis etmiş Karahanlı ailesinden Ali Tegin’in 1034 yılında ölümünden sonra Harezm’e göç ettiler.³⁵ Harezm onların yabancı olduğu bir uç değildi. Altuntaş zamanından beri Harezm’in otlaklarında kıştan bahara kadar aileleri ve hayvanları konaklıyordu.³⁶ Bu defa Altuntaş’ın oğlu Harun onlara kucak açtı. Tuğrul Beg, Çağrı Beg, Yinaliyan ve Selçukluların, Harezm’in ucunda (border), “büyük bir güç hâlinde, sayısız çadırları, develeri, atları ve koyunlarıyla” il tutmalarına izin verdi. Horasan’a yapacağı seferde onları askerî bir güç olarak kullanmak istiyordu.³⁷ Harezm’de yaşarlarken ezeli düşmanları Şah Melik, bir gece baskınında Selçuklulardan 7-8 bin kadar insanı öldürdü, bir kısmını esir aldı, altınlar, atlar ele geçirdi (Ekim 1034).³⁸ Güvensiz bir yer olan Harezm’de toparlanmaya çalışırlarken müttelikleri Harun, Gazneliler tarafından öldürüldü (Mayıs 1035).³⁹ Harezm’de artık huzur bulamayacaklarını anlayan Selçuklular 700 kişiyle sessiz sedasız Mayıs 1035’te Horasan’a göç ettiler.⁴⁰ Böylece Arslan Yabgu’ya tabi Türkmenlerin uca dönüştürdükleri İran’da il tutma süreci başladı.⁴¹ Bu sayı onların gerçek sayıları değildi. İl tutulduktan sonra diğerleri de gelecektir. İl tutma barış ve huzur hâliydi. Nitekim Selçuklular Gazneli Sultanı Mesud’a ulaştırması için Gaznelilerin Horasan valisi Ebu’l-Fazl Suri’ye yazdıkları mektupta, çölün kenarındaki Nesa ve Ferave havalisine ev, eşya ve hayvanlarını yerleştirmek, “tasa ve endişeden uzak yaşamak istediklerini” belirtiyorlardı.⁴² Mektupta geçen son ifadeler, onların il tuttıkları yerde ne istediklerini açıkça gösteriyordu.

Olaylar Selçukluların dillendirdikleri gibi gelişmedi. Siyasi güç olma isteğini içinde taşıyan bir zümrenin başka bir siyasi yapı ucunda barış içinde uzun süre var olması mümkün değildi. 1035’te Horasan’a göçten itibaren iki yıl Selçuklu ailesi ve akrabaları yağmalardan mümkün olduğu kadar kaçınsa da onlara tabi olan ve olmayan Türkmenler yağma yapmaya devam ettiler. Bölgedeki gelişmelerin yakın takipçisi Beyhaki 1036 Ocak ayında ve 1037 Ocak ayında peş peşe iki yıl Selçukluların da karıştığı Türkmenlerin yağmalarından bahsetmektedir.⁴³ Bu yağmaların kışın en şiddetli geçtiği aylarda olması ve özellikle bazı yerlerde yerleşiklerin hayvanlarının ellerinden alınması, Türkmenlerin kış sebebiyle açlık çektikleri ve bu yüzden yağmaya giriştikleri gibi bir izlenim uyanmaktadır. Bu gelişmelerden sonra Selçuklu ileri gelenleri “kendilerinden şimdiye kadar fenalık sadır olmadığını” Gazneli devlet erkânına dile getirdiler.⁴⁴ Gazne Sultanı Mesud Selçukluları ve Türkmenleri birbirinden ayırmıyor, hepsini “Horasan ahalisinin elindeki

35 Abu’l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 102; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş*, I, s. 153.

36 Abu’l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 131.

37 *Age.*, II, s. 389.

38 *Age.*, II, s. 390.

39 *Age.*, II, s. 127.

40 *Age.*, II, s. 396.

41 *Age.*, II, s. 102.

42 *Age.*, II, s. 131; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş*, I, s. 200.

43 Abu’l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 164, 188.

44 *Age.*, II, s. 173.

avucundakini zorla almak” ve “gittikleri yerlerde ne elde ürün ne de ekili alan bırakmak” ile suçluyordu. Etrafindakilere buna son vermek için onların en kısa zamanda Horasan'dan kılıçla sürülmeleri gerektiğini söyleyip duruyordu.⁴⁵ Selçuklular başına buyruk Türkmenlerin verdikleri zararları kabul ediyorlardı. Sultan Mesud'a "Horasan'ı bu fenalık yapanlardan temizlemek" için kendilerini ordusunda ücretli askerler olarak istihdam etmesini dahi teklif ettiler.⁴⁶ Böyle bir işi neden istedikleri ve bunun için sultanın ordusunda neden ücretli asker olmayı istediklerine bir açıklamak getirmek çok kolay değil. Muhtemelen askerleşmişlerdi ya da askerleşmek istiyorlardı. Bu yüzden de tabilerine düzenli gelir temin etmek istiyorlardı. Tuğrul Beg yerleşiklere daha yakındı ve yağmaya karşı bir tavır içindeydi. Belki bunda beraberlerindeki yerleşik Müslüman dünya ile irtibatlarını sağlayan Buharalı ihtiyar âlimin de payı vardı. Buna karşın kardeşi Çağrı Beg ise gerekli gördüğünde yağma yapmaya meyilliydi. 1038 yılında Nişabur'u yağmalamak istemesi ve buna Tuğrul Beg'in kendini öldürme tehdidi ile engel olmasında görüldüğü⁴⁷ gibi onunla karşı karşıya geldiği zamanlar oluyordu. O, alplik anlayışıyla sıradan Türkmenlerin isteği doğrultusunda hareket ediyordu. Oğlunun (Alp Arslan) adının başında alp adı veya unvanının bulunması, eski Türk âdet ve alplik anlayışına bağlılığını göstermektedir. Türkmenler 1036 yılından sonra üç yıl boyunca İran coğrafyasında yağma yapmayı sürdürdüler.⁴⁸ Bu yağmaları sadece Selçuklu ileri gelenlerinin engelleyebileceği iyi bilindiğinden Horasan ahalisinin onlara boyun eğmelerinde önemli etkisi olmuş olmalıdır. Nişabur ahalisi Selçuklulara "yağma, sakatlama ve öldürmelerinden" dolayı sitemde bulununca İbrahim Yinal "şimdiye kadar yağma ve hukuksuzlukları, savaşa odaklanmış kendilerine tabi sıradan (rank and file) insanların yaptıklarını" belirtiyor, kendilerine itaat ettiklerinde bunların olmayacağı sözünü veriyordu (Haziran 1038).⁴⁹ Selçuklu ileri gelenleri kendilerini "sıradan" Türkmenlerden ve beglerinden ayırıyorlardı. Ayrıca bu ifadelerde yağmanın ve öldürmenin etkilerinden faydalanma, Sultan Mesud'un onları bu sıkıntılardan kurtaramamasını ima ve onun yerine kendilerine boyun eğmesine talep vardı. Boyun eğmenin gerçek sonucu da vergilerin Selçuklulara verilmesiydi. Yağmaları ve ölümleri engellemeye güçleri yetiyor idiyse yapılmadan önce neden engellemedikleri sorusuna da Selçuklu ailesinin üyelerinin, yerleşik ahalinin kendilerine itaatini sürekli kılabilmek için onların nazarında kurtarıcı olmayı istedikleri şeklinde bir cevap verilebilir.

45 *Age.*, II, s. 173, 189.

46 *Age.*, II, s. 173.

47 Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 296; Bondari, *Tarih*, s. 5. *Melikname* kaynaklı Abu'l-Farac 500.000 zuze verdiğini nakletmektedir. Yine Beyhaki'nin Tuğrul Beg'in, Ocak 1039'da Nişabur'a gelen Çağrı Beg'e, Salar-ı Buzgan'ın topladığı 500.000 dirhemi verdiğine dair nakli (Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 248) bu paranın yağma yapmama karşılığında verildiğini, dolayısıyla Nişabur'u yağma ihtilafının doğru olduğunu göstermektedir. Bu miktarın Nişabur şehri ahalisinin vereceğinden kat kat fazla olmasına bakılırsa birden fazla şehrin ahalisinden toplanmış olabilir. Nitekim Bundari Nişabur şehrine 40.000 dinar "tarh ettiğini" bildirmektedir. Tuğrul Beg bu yolla Çağrı Beg'in yağma akınlarını engellemeye çalışmış olabilir. Bu onun hem paradan pay alacak göçebe Türkmenlerin hem de sıkıntılardan kurtulmayı isteyen yerleşik Horasan ahalisinin nazarında itibar kazanmasını sağlamış olmalıdır. Tuğrul Beg tarafından herkesin kazandığı bir hamle yapılmıştı. Bu dolaylı olarak Selçuklu ileri gelenlerinin siyasi yapılarını mekânlaştırma sürecinde ihtiyaç duyacakları askerî gücün oluşmasına da katkı yapmış olmalıdır.

48 Mirhand, *Ravzatu's-safa*, s. 48.

49 Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 231.

Muhtemelen benzer sözler diğer şehirlerin ahalilerine de verildi. Bu mükâlemeden çıkan sonuç şuydu: Horasan ucu merkez olduğunda yağma ve öldürme sona erecek, barış tesis edilecekti. 1038 yılına gelindiğinde Gaznelilerle barış beklentisi sona ermiş, Selçuklu ileri gelenlerinin, Tuğrul Beg, Çağrı Beg, Musa Yabgu ve Yınalıyan'ın bütün hamleleri siyasi yapılarını Horasan ucunda mekânlaştırmaya dönmüştü. 1039 yılının başında yani Dandanakan Savaşı'ndan bir buçuk yıl önce Tuğrul Beg'in, Çağrı Beg'e yağma yapmama karşılığında, yerleşik ahaliden toplanan, 500 bin dinar gibi büyük miktarda bir parayı vermesi dikkat çekicidir. Toplanmasaydı yağma ile elde edilecek bu paranın begliklerini mekânlaştırmadan önce Gaznelilerle yapacakları nihai savaş için savaşçı bulmaya harcanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Çağrı Beg 1039 Mart başında kuvvetli ve donanımlı bir orduyla Talekan'a geldi. Gittiği yerlerde yağma ve öldürmelere devam ediyordu.⁵⁰ Bu ordunun giderleri muhtemelen toplanan paralar ve yağmalar yoluyla karşılanıyordu. Çağrı Beg'in Ocak başında aldığı yüklü paradan sonra da yağma ve öldürme eylemlerine devam etmesi bu eylemleri ödeme yapmayanlara uygulama ihtimalini akla getirmektedir. Yağmanın yanında öldürmeler muhtemelen Gaznelilerle Horasan ahalisi arasındaki bağı tamamen kesmeye ve Selçuklulara mutlak boyun eğmeyi sağlamaya yönelikti.

Tuğrul Beg'in muhalefetine ve verilen sözlere rağmen Çağrı Beg'in başını çektiği Selçuklu ileri gelenlerinin ve onlara tabi Türkmenlerin yaptıkları yağma ve öldürme eylemlerinin anlaşılmasındaki güçlük gelişmeleri iki döneme ayırarak bir ölçüde aşılabılır. 1038 öncesinde yağma ve öldürme eylemleri genellikle zorunluluklar sebebiyle yapılırken 1038 yılından sonra ise bilinçli olarak nihai savaşa hazırlık ve Gazneli Devleti ile tebaası arasındaki bağı kesmek ve meşruiyetini yitirmesi için yapıyordu.⁵¹ 1039 yılı Ağustos ayında Selçuklulara gönderilen Gazneli elçisi Hakim Mutavvii'nin Selçukluların dilinden yaptığı şu nakli bu savı bir ölçüde desteklemektedir. Selçukluların padişahlık hevesini birkaç defa vurguladıktan sonra; "Bizim sayımız arttı. Bize verdiklerini bize yetmemektedir. Devlet gelirleri ve kazancımız bize yetmeyince yağma akınlarına başvurmak ve yayılmak ve daha fazla toprak ele geçirmek zorunda kalmaktayız. Tamamen zorunluluktan yapılan bu işlerden dolayı bizi suçlamamaları" diyeceklerdir⁵² ifadeleriyle onların muhtemelen daha önce sıkça tekrarladıkları bu sözlerin boş olduğuna, onların sözlerinde durmadıklarına bu yüzden de sözlerine artık güvenilmemesine dikkat çekmesi, 1038 sonrasında artık işlerin değiştiğini göstermektedir.

Selçuklu aile üyeleri siyasi güçlerini göçebe Türkmenlerin desteği ile elde etmişlerdi. "Muhtelif kabileler ve Türkler" Tuğrul'a tabiydiler.⁵³ Burada kabileler ile göçebe Türkler kastedilirken Türkler ifadesiyle yerleşik Türkler mi kastediliyor bilinmemektedir. Tuğrul Beg 1038 Nişabur'u ele geçirip şehre girerken bir Türkmen (Oğuz) önderi olarak (üç okla birlikte kolunda yayı baştan aşağı silahlı) şehre girmesi bunun farkında olduğunu göstermişti, fakat aynı zamanda yerleşik Müslüman

50 Age., II, s. 249.

51 Age., II, s. 229-231.

52 Age., II, s. 273.

53 Hüseyini, *Ahbar*, s. 3.

idareci gibi “sultanu'l-muazzam” unvanıyla adına hutbe okutmuştu (Ağustos 1038).⁵⁴ Çağrı Beg daha önce Nisan 1037'de “melikü'l-mülük” unvanıyla adına hutbe okutmuştu.⁵⁵ Begliklerini mekânlaştırmışlardı, fakat kalıcı değildi. Gazneli Devlet adamlarının dediği gibi “padişahlık, ferman çıkarmak ve işleri yürütmek” onların akıllarından hiç çıkmamıştı.⁵⁶ Dandanakan Savaşı'nı kazanmalarının hemen ardından da Tuğrul Beg kendini “Horasan Emiri” ilan ederek Gazneli devlet adamlarını âdeta haklı çıkardı (Mayıs 1040).⁵⁷ Bunlar Batı Asya'ya özgü yerleşiklerin siyasi unvanlarıydı. Musa Yabgu eski unvanını kullanmaya devam ediyordu, fakat o da dâhil diğer aile üyeleri Batı Asya'ya özgü yerleşik unvanları en kısa zamanda kullanmaya başlayacaklardı.⁵⁸ Buna mukabil ele geçirdikleri yerlerin paylaşımı göçebe Türk hâkimiyet anlayışına, ele geçirilen yerlerin hâkim ailenin üyeleri arasında paylaşımı ilkesine göre yapıyorlardı. Horasan merkez olmak üzere İrana, özellikle batı uçlarına doğru yayılacak şekilde hedefler belirlediler. Burada ele geçirilmiş yerlerin paylaşımının yanında ele geçirilecek yerlerin belirlenmesi de söz konusuydu. Ele geçirilecek yerlerde hedefin de batı yönlü olduğu açıktır. Çağrı Beg, Merv ve Horasan'ın çoğunu aldı. Musa Yabgu Bust, Haver, Herat, Esfezar, Sistan ve Hannişan'ı aldı. Çağrı'nın büyük oğlu Kavurd, Tabes, Kirman ve Kuhistan havalisini aldı. Tuğrul Beg (1040-1063) Irak tarafını aldı. İbrahim Yinal, Çağrı Beg'in oğlu Yakuti, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında olacaktı. İbrahim Yinal, Hemedan'ı; Emir Yakuti, Ebher, Zengan ve Azerbaycan'ı ve Kutalmış Cürcan, Kums ve Damgan'ı aldı.⁵⁹ Kaynaklara farklı şekillerde yansıyan taksim kayıtları, büyük ihtimalle farklı zamanlarda birden fazla yapılmış taksimin katmanlaşmış hâliydi. Hüseyni'ye göre Nişabur'un doğusu Çağrı Beg'e bırakılmıştı.⁶⁰ Muhtemelen batısı da Tuğrul Beg'e bırakılmıştı. Herat, Musa Yabgu'ya bırakılmıştı.⁶¹ Tuğrul Beg'e ele geçirilecek batı uçlarının bırakılması onun yerleşik Müslüman dünya merkezi Halifelik ile yakın ilişkiye girmesinin istendiği şeklinde değerlendirilebilir. Hüseyni'nin, Tuğrul Beg'in Halife Kaim Biemrillah'ın (1031-1075) çağırması üzerine Horasan'dan Irak'a gittiğini, oradan birçok beldeleri ele geçirdiğini ve bunları aralarında taksim ettiklerini belirtmiş olması dikkat

54 Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 232-3; İbnü'l-Esir Mayıs 1037 tarihini verir bk. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 481.

55 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 480.

56 Ebu'l-Fazl Beyhaki, *Tarihi Beyhaki*, tash. Ali Ekber Feyyaz, Danişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1383, s. 550.

57 Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 323.

58 Osman G. Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, s. 547-570.

59 Zahir al-din Nishapuri, *The Saljuqnama*, s. 14; Ravendi, *Rahat-üs-sudur ve ayet-üs-sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. 102-103; Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih*, s. 69; Bondari, *Tarih*, s. 6; Hüseyni, *Ahbar*, s. 12; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, 26; Cüzcani, *Tabakat-ı Nasırı*, s. 75; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 315. Bu taksimata dair iki önemli hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Birincisi Hüseyni'nin birden fazla taksimatı nakletmesidir. Kaynakların bazılarında Musa Yabgu yerine oğlu Hasan'ın adı geçmesi ve Hüseyni'nin naklinde Kutalmışa Azerbaycan bölgesinin verilmesi, bazı taksimatın her kaynaktaki zikredilmemesi vb. durumlar da bu birden fazla taksimata delil teşkil etmektedir. İkinci husus, uçlara Türkmenler taksimattan önce yayıldıkları için bu bölgeler de taksim edildi yani göçebe Türkmen beglerinin il tuttuğu uçlar daha sonra Selçuklu ailesinin üyelerine tabi hâle geliyorlardı. Bu durum hiç değilse Azerbaycan bölgesi için kesindir.

60 Hüseyni, *Ahbar*, s. 12.

61 A. C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire*, Edinburg Univesity Press, Edinburg 2015, s. 40.

çekicidir.⁶² Tuğrul Beg Dandanakan Savaşı sonrasında her ne kadar Horasan Emiri ilan edilmişse de bu unvan Gazneli Emirinin yerine bir konumlanmaydı. Aslında yerleşik Müslüman dünyada siyasi olarak daha üst bir konuma yükselmesi arzu ediliyordu. Kaynaklara yansıyan taksimatta daha alt konumdaki aile üyelerinin aldığı yerler ayrıntılı zikredilirken Tuğrul Beg'e belli bir yerin verildiğinin kaydedilmemesinin sebebi de bu olabilir.⁶³ Tuğrul Beg'in 428/1036-1037 yılından itibaren bastırıldığı paralarda yerleşik Müslüman dünyada "el-emirü'l-ecell" ve "el-emirüs-seyid" ile birlikte, sonra 435/1043-1044 yılında "es-sultan", halifenin onaylamasından sonra da darbettirdiği paralarda (438/1046-1047'den itibaren) "es-sultanü'l-muazzam" unvanını kullanması ve buna İrani "şahaşah" unvanını eklemesi konumlanmak istediği yeri ortaya koymaktadır.⁶⁴ Bu arada Tuğrul Beg 1042-1043 yılında Rey'i kendi "başkenti" (merkezi) yaptı.⁶⁵ Siyasi yapılarını İran'ın her tarafında mekânlaştıran Selçuklu ailesinin ileri gelenleri, İran'ı siyasi merkezleri hâline getirme mücadelesine girişeceklerdir. Zaman içinde de İran tek bir merkeze dönüşecektir. Bu süreçte başına buyruk Selçuklu aile üyeleri ve Türkmen begleri ile mücadele edilecek ve tabileri batıya, uçlara sevk edilecek, böylece yağma ve öldürme eylemlerinin de önüne geçilecektir. İrana giriş yapmaya devam eden göçebe Türkmenler de uç olma vasfını kaybetmiş İran'ı geçip batıdaki uçlara göç edeceklerdir.

Selçuklu ailesinden önderlerin Anadolu ve Kafkaslara seferler düzenlemesi uçlara açılmak isteyen göçebe Türkmenlere bir yol gösterme olacaktır. Çünkü Türkmenlerin İran'da ve Irak'ta kalmasına imkân yoktu. Yerleşik Müslümanlar tarafından kabul görmek isteyen Tuğrul Beg ve diğer aile üyeleri bunun zorunluluk olduğunun başından beri farkındaydı. Horasan'a ilk geldiklerinde Gazneli Devleti'ne, kendilerine verecekleri yerler karşılığında Ceyhun'un ötesinden, Balhan Kuh, Dihistan ve Harezm'dan gelecek kötülük yapanlara (göçebe Türkmenleri kastediyorlardı) engel olmayı, İraki ve Harezm Türkmenlerini sürmeyi teklif etmişlerdi.⁶⁶ İran merkezli kurdukları siyasi yapının meşruiyeti için geriden gelecek Türkmenlerin İran'da durmamaları uçlara sevk edilmeleri gerekiyordu. Halife Kaim Biemrillah, Tuğrul Beg'e "Ülkesinde halka karşı yaptığı kötü muameleleri yapmaması, onlara karşı lütuf ve ihsanlarda bulunmasına" dair emrini 1043 yılında Kadi'l-kudat Maverdi ile iletmişti.⁶⁷ İran'da vuku bulan olumsuzluklardan, bunlardan kaçınmaya

62 Hüseyini, *Ahbar*, s. 12.

63 M. A. Köymen, "Tuğrul'un 'hakan', Çağrı'nın 'yabgu', İslami kavramlarla Tuğrul'un 'sultan', Çağrı'nın 'melik' olduğunu, eski Türk devletlerindeki çifte hükümdarlığın cari olduğunu" belirtmektedir bk. Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş*, I, s. 364-365; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s. 18-19.

64 Sadi S. Kucur, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları", *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet, Bildiriler 19-21 Ekim 2017*, ed. Hayrunisa Alan vd., İstanbul, 2018, s. 505-509; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 435-559; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 74-75. A. Köymen, Halifenin, Tuğrul Beg'in Horasan üzerindeki hâkimiyetini tasdik ettikten sonra kaydını düşmüştür. Hâlbuki en son kullanılan unvan bu sınırların ötesindedir. S. S. Kucur Hemedan'da 435 yılında bastırıldığı bir parada "es-sultan" unvanını kullandığını belirtmektedir. Bu nadir sikke sembolik olarak darbettirilmiş olabilir. Bu unvanın güçlü bir şekilde asıl kullanımı 438 yılından itibaren dir. Ayrıca unvan ve lakaplar için bk. Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özeydin vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 421-433.

65 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 318.

66 Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 131.

67 İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam fi tarihi'l-ümemide Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, terc. ve değ. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 9.

çalışan Tuğrul Beg'in sorumlu tutulması dikkat çekicidir. Tuğrul Beg'in, Selçuklu ileri gelenlerini ve Türkmenleri denetim altına alması ve yönlendirmesi gerekiyordu. Yerleşik Müslüman dünya ile Selçuklu aile üyeleri ve Türkmenler arasındaki gerilimin bütün yükünü başından beri omuzlarında taşıyan Tuğrul Beg, Halifenin bu çıkışıyla daha geniş bir coğrafyada Selçuklu ileri gelenlerinin ve Türkmenlerin yapacaklarından sorumlu hâle geldi ve yükü daha da arttı.

Dördüncü Uç

Horasanda Gazneli Devleti ile ilişkileri iyi olmayan başına buyruk Türkmen begleri ve tabileri çok önceden İran'ın batısını, Azerbaycan bölgesini uca dönüştürmeye başlamışlardı. 1029 yılında Azerbaycan bölgesine Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler gelmişlerdi. Bölgeye gelirken yol boyunca köyleri de yağmamışlardı. Onları düşmanlarına karşı kullanmak isteyen Vehsudan b. Memlan (1025-1059) bu Türkmenleri himayesine almış, *kayıplarını* karşılamıştı.⁶⁸ Türkmenlerin Azerbaycan bölgesine gelişleri devam etmişti.⁶⁹ 429 (1037) yılında Azerbaycan'da Urumiyede tahribat yapmışlardı. Bu Türkmenler Azerbaycan'dan geri püskürtülmüşlerdi.⁷⁰ Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana adlı beglerin idaresindeki Vehsudan ile akrabalık tesis etmiş olan Türkmenler yağma ve öldürmeye devam edince Vehsudan ile ilişkileri 1037 yılından itibaren bozulmaya başlamıştı. Boğa idaresindeki Türkmenler Rey'e ve Mansur ve Göktaş idaresindekiler Hemedan'a dönmüşlerdi. Buralarda da yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardı. 432 (1040) yılına gelince Vehsudan Tebriz yöresindeki Türkmenlerin birçoğunu öldürmüştü. Bu gelişme üzerine Urumiye tarafındaki Türkmenler Hakkari taraflarına çekilmişlerdi. Burada yapılan çarpışmalarda yedi Türkmen begi ve ileri gelen yüz kişi esir alınmıştı.⁷¹ Bu beglerin kimler olduğunu bilmiyoruz, fakat Anadolu'nun doğu ucunda başına buyruk hareket eden Türkmen begleri ortaya çıkmıştı. Bu geniş uca göç ve uçtaki yağma akınları adı bilinen bilinmeyen, büyüklü küçüklü pek çok beg tarafından düzenlenmişti. 433 (1041) yılında Rey'deki Türkmenler İbrahim Yinal'ın baskısıyla burayı terk ederek Azerbaycan bölgesine kaçmışlardı. İbrahim Yinal arkalarından geldiği için orada da tutunamamışlar, Cezire ibn Ömer taraflarına gelmişlerdi. İbnü'l-Esir bu Türkmenlerin İbrahim Yinal, Tuğrul Beg ve Çağrı Beg'e bağlı olduklarını belirtmiştir. Irakiye Türkmenlerinin en azından bir kısmının artık Selçuklu ileri gelenlerine tabi oldukları anlaşılıyor. Boğa, Anasioğlu ve diğer Türkmen begleri Diyar Bekr bölgesine gelmişler ve bölgede yağma akınları düzenlemişlerdi. Türkmenler birkaç yıl Diyar Bekr bölgesini merkeze alarak Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kuzey Irak bölgelerinde yağma akınları yapmışlardı. Bu Türkmenler Halife ve Tuğrul Beg adına hutbe okutmalarına rağmen Tuğrul Beg bunları kendine itaat etmeyen zümreler olarak göstermiş, cezalandırmayı vaat etmişti. Bu belki de yağma akınları karşısında yerleşik Müslüman dünyayı teskin etmek için gösterilen politik bir tavidir. Türkmenler, bu akınların ardından Anadolu'nun doğusuna ve iç bölgelerine yağma akınları

68 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 378. Burada kayıplarının karşılanmasından bahsedilmektedir. Acaba yol boyunca yaptıkları yağmaları ihtiyaçlarını karşılamak için mi yaptıkları ima edilmektedir pek anlaşılamamaktadır.

69 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 379-381.

70 Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 295-6.

71 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 381-385.

düzenlemişlerdi. Bu akınlar daima karşı tarafın kayıplarıyla sonlanmıyordu, hem göçebe Türkmen savaşçılar hem de aileleri büyük kayıplar veriyorlardı. Bu, İbnü'l_Esir'e göre bir zamanlar Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin (Oğuzların) İrakiye kolunun kısa hikâyesiydi.⁷²

İrakiye, Türkmenlerin (Oğuzların) denetimi mümkün olmayan zümresiydi. Neden bu kadar yaygın yağma akınları yaptıkları da tam olarak bilinmemektedir. Kendilerine yapılan bir saldırıya yoğun ve yaygın yağma akınlarıyla karşılık veriyorlardı. İlk önderleri Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından hapsedilmesi ve sonra hapiste ölmesinin intikamı yıllarca süren yağma faaliyetlerinde belirleyici olmuş olabilir. Yukarıda yoğun yağma faaliyetlerinden sonra Vehsudan'ın ihtiyaçlarını karşılaması örneğinde olduğu gibi ihtiyaç sebebiyle de yağma yaptıkları oluyordu. Fakat bir süre sonra Vehsudan'ın tepkisini çekecek şekilde tekrar yağmalara başlamaları, yağmaların sadece ihtiyaçtan yapılmadığını da göstermektedir. Bu kadar geniş bir coğrafyada cereyan eden yoğun göçler (sık yer değiştirmeler) ve savaşlar askerleşmelerine, geçimlerini hayvan yetiştiriciliği ile sağlayamamalarına bu da yağmanın önemli bir kesimin geçim biçimi hâline gelmesine sebep olmuş olmalı. İrakiyenin uçlarda yoğun ve yaygın yağma faaliyetlerine rağmen beglerinin neden İrandan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyanın herhangi bir yerinde begliklerini mekânlaştıramadıkları merakı celbetmektedir. Bunların daha sonra Anadolu'da mekânlaşacak siyasi yapılarıdaki konumlarının ne olduğunu da bilmiyoruz. Osman Turan, bu Türkmenlerin, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin torunları Kutalmış oğlu Süleyman ve kardeşlerini Anadolu'da beklediklerini belirtmektedir.⁷³ Selçuklu siyasi yapısının Anadolu'da mekânlaşmasında etkili oldukları anlaşılıyor. Belki de bu hedeflerine ulaşmak için yıllarca beklediler. Burada şu hususun belirtilmesi gerekmektedir. Yağma, begliklerin mekânlaşması için gerekiydi fakat yeterli değildi. Beglikler mekânlaşmadan önce yağmalar olmakta ve hatta yoğunlaşmaktaydı. Bu durum Horasan (İran) ucunda bariz bir şekilde görüldü. Begliklerin mekânlaşmasında başka unsurlar da devreye girmektedir. Beglerin begliklerini mekânlaştırmaları için diğer begleri denetim altına alabilmesi ve uçlardaki düşman siyasi yapının hâkimiyetini sınırlaması veya ortadan kaldırması gerekmektedir. Atsız Beg'in 1071'de Kudüs'te begliğini mekânlaştırmaya dışında⁷⁴ İrakiye/Yabgulu Türkmenleri Kutalmış oğlu Süleyman'ın idaresine girinceye kadar bunu yapamadılar. Tuğrul, Çağrı Begler ve Musa Yabgu gibi Selçuklu ailesinin ileri gelenlerinin saygınlıkları Türkmen beglerini kendilerine tabi kılmada daha etkiliydi. Bu unsurlar Horasan ucundaki düşmanları Gaznelilerin hâkimiyetine son vermelerinde ve siyasi yapılarını mekânlaştırmada etkili oldu.⁷⁵ Gazneli devlet adamları Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen begleri ile Selçuklu ailesinin ileri gelenlerini bu saygınlığa

72 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 385 vd.; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l Fariki*, tahk. Bedevi Abdullatif Avad, Darü'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut 1974, s. 160.

73 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 285.

74 Ali Sevim ilk begleri olarak Kurlu Beg'i verir bk. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 50-51, 65.

75 Yabgulu (İrakiye) Türkmen Begi Şöklü, diğer Yabgulu Türkmen Begi Atsız ile arası açılınca Kutalmış oğlu Süleyman'ı Suriye'ye çağırması ve Selçuklulardan ve hükümdar ailesinden olduğu için kendisine itaat etmek istediğini, Atsız'ın hükümdar soyundan olmadığı için ona itaat etmek istemediğini belirtmesi dikkat çekicidir (Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtü'z-zaman fi tarihi'l-ayanında Selçuklular*, terc. ve değ. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 291; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 48). Bu durum İrakiye Türkmen beglerini bir araya getirecek güçlü bir beg çıkmadığı ve sık sık aralarında anlaşmazlığa düştükleri için begliklerini uzun zaman mekânlaştıramadıklarına dair de ipucu vermektedir.

dikkat çekecek şekilde birbirinden ayırıyorlardı. Öncekileri çobanlar (şubanan) olarak tanımlarken Selçuklu ailesinin ileri gelenlerini “ülkeler ele geçiren komutanlar (emiran)” olarak tanımlıyorlardı.⁷⁶ Her şeye rağmen şu da unutulmamalıdır ki Irakîye Türkmenlerinin yağma akınlarının, Selçuklu aile üyelerinin Horasan'da yerleşik ahali tarafından kabul edilmelerinin zemininin hazırlanmasında büyük katkıları oldu.

1040 sonrasında sadece Arslan Yabgu'ya bağlı olanlar değil diğer Türkmenlerin de İran'ın batısını ve Anadolu'nun doğusunu uç hâline getirdikleri dikkati çekmektedir. Bunların bu bölgelere ilk akınlarının ne zaman başladığını bilmiyoruz. Azimi'ye göre 437 (1045-1046) yılında Tuğrul Beg, Kutalmış'ı Romalıların üzerine gönderdi.⁷⁷ Tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte tahminen 1048 yılında, İbnü'l Esir'e göre, Tuğrul Beg'in bir akrabasının önderliğinde Oğuzlar (Türkmenler) Anadolu'ya bir sefer düzenlediler.⁷⁸ Skylitzes, Tiflis üzerinden Vaspuragan'a saldırılar düzenleyen ve bu saldırılarda Stragna Nehri (Zap Suyu) yakınlarında öldürülenin Asan (Hasan) olduğunu belirtir.⁷⁹ Modern tarihçilerin çoğu bu Hasan'ın, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan olduğunu kabul etmektedirler. 440 (1048-1049) yılına gelindiğinde artık İran coğrafyasında göçebe hayat yaşayan Türkmenlere Selçuklu idareleri tarafından da istenmedikleri açıkça beyan edildi. Maverâünnehir'deki Oğuzlar (Türkmenler) İran'a geçince oradaki yerleşik Müslümanları rahatsız ettiler. İbrahim Yinal bu rahatsızlığı onlara aktardı, “Rum gazasına” çıkmalarını, “Allah yolunda cihat edip ganimet almalarını” tavsiye etti ve kendisinin de arkadan destek vereceğini belirtti. Bu Türkmenler arkalarında İbrahim Yinal ile birlikte Anadolu'ya girdiler; Malazgirt, Erzen er-Rum, Trabzon yörelerinde ve İstanbul'a 15 gün kalana kadar şehirlerde yağmalar yaptılar ve büyük miktarda insan, hayvan ve mal ele geçirdiler.⁸⁰ İbnü'l-Esir, İbrahim Yinal'ın Anadolu'ya seferinin gerekçesini yukarıda belirttiğimiz gibi vermekte, fakat aynı zamanda Tuğrul Beg'in akrabasının yenilgisinden (muhtemelen Hasan'ın öldürüldüğü) sonra sefere çıktığını belirtmektedir. Anlaşılan akın birden fazla sebeple yapıldı. Bu da Skylitzes'in Tuğrul Beg'in, Hasan'ın öldürülmesinin intikamı olarak İbrahim Yinal'ı büyük bir orduyla gönderdiğini belirttiği olayla örtüşüyor gibi görünüyor. Skylitzes'in ayrıntısıyla verdiği bilgiye göre, 18 Eylül 1048 Cumartesi günü, Kapetros yakınlarında yapılan savaşta Bizans ve Gürcü ittifakına ait ordu büyük bir yenilgiye uğramış, Gürcü birliklerinin kumandanı Liparites esir alınmıştı. Savaştan sonra Bizans İmparatoru Konstantinos Monomakhos (1042-1055), Tuğrul Beg'e bir elçi göndererek barış istedi, fideye karşılığı Liparites'in serbest bırakılmasını istedi. Liparites karşılıksız serbest bırakıldı, İmparatorun, Sultana tabi olmasını istediye de bu kabul edilmedi.⁸¹

76 Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History*, II, s. 132; Ebu'l-Fazl Beyhaki, *Tarihi Beyhaki*, s. 444.

77 Azimi, *Tarih, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 8. Skylitzes'in zikrettiği olayla bunun arasında ilişki olabilir bk. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 419-420.

78 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 546-547.

79 John Skylitzes, *History*, s. 421-422.

80 İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam*, s. 11; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 546.

81 John Skylitzes, *History*, s. 422-426, savaş mekânları için dipnot 135, 141. Kapetros'u O. Turan Hasankale olarak belirlemiştir. Savaşın sonuçlandığı köyü de Kastrokome (Ügimi) olarak belirlemiştir. Burada gerçekleşen savaş için bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 121-123.

İbnü'l-Esir farklı bahisler altında barışın şartlarına göndermeler yaptı ve Emeviler zamanında yapılmış İstanbul'daki harap durumdaki caminin onarımı ve mihrabına ok-yay işlenmesi, Tuğrul Beg adına hutbe okutulmasının İmparator'dan istendiğini belirtti. Bu Tuğrul Beg'in şöhretinin yayılmasını sağladı.⁸²

Göçebeleri uçlara sevk etme aynı zamanda uçların sürekli batı yönünde ötelenmesine, uçlarda merkezdeki (İran'daki) siyasi yapıya/yapılara bağlı olarak beglikler teşekkül etmesine, bu da merkezî siyasi yapının hâkimiyet alanının genişlemesine ve gerilimin azalmasına imkân veriyordu. Nitekim 1054-1055 yılında Tuğrul Beg'in Azerbaycan ve Anadolu *gazası* başladı. Tuğrul Beg önce Azerbaycan bölgesine saldırdı. Ardından Anadolu'ya girerek Berkri ve Erciş kalelerini alıp Malazgirt'te ordugâhını kurdu ve kuvvetleri üç yönden saldırıya geçti. Birinci Parhar dağları, Kafkaslara kadar, batıda Çanet ormanı, güneyde Simn dağ silsileleri yönündeydi. İkincisi Taik içinden Çoruh ve Haltik ve Baberd (Bayburt) yönündeydi. Üçüncüsü Vanand yönündeydi. Tuğrul Beg Kars Kalesi'ni üç gün kuşattıktan sonra birliklerini toplayarak Basean üzerinden Avnik Kalesi'ne oradan Du'ya kadar geldi. Tekrar Malazgirt'e döndü ve şehri bir ay süreyle kuşattı ve geri döndü.⁸³

Azerbaycan bölgesi daha erken uç hâline gelmişti fakat Anadolu'nun doğusu da artık uçtu. Başına buyruk, göçebe hayat yaşayan Türkmenler için geniş bir faaliyet alanı vardı ve istedikleri yeri il tutabilirlerdi. İl tuttukları bu geniş topraklarda nasıl bir hayat yaşadıklarını Gürcü bir tarihçi çok güzel bir şekilde tasvir etmekteydi. "Kışın, bu çok güzel kışlık yerlere... yerleşirler, bahar mevsimindeyse otlar biçilir ve bol bol odun ve su olur. Oralarda her türlü av hayvanı bulunur ve hoşça vakit geçirmek için her türlü şey vardır. O bölgelere çadırlarıyla, atlarıyla, eşekleriyle, koyunlarıyla ve develeriyle konaklar, hiç para ödemezler. Huzurlu bir hayatları olur; avlanır, dinlenir, eğlenir, hiçbir şeyin eksikliğini hissetmezler. Kentlerinde ticaret yapar, ama esir almak ve yağmalamak için bizim sınırlarımızı istila ederler. Baharda Somhiti ve Ağrı dağlarına çıkarlar. Böylece yaz boyunca otlaklarda ve içinde pınarlar ve çiçekler çayır olan hoş tarlalarda rahat eder ve eğlenirler. O kadar kuvvetli ve kalabalıktırlar ki 'Dünyanın bütün Türkleri burada' dersiniz."⁸⁴ Burada anlatılanlar Karaçuk Dağlarından İzmir sahillerine kadar Oğuzların (Türkmenlerin) neresi olursa olsun uçlardaki, il tuttukları yerlerdeki hayatlarının kısa bir tasviriydi. Alplik anlayışıyla hareket eden sıradan Türkmenlerin bu hikâyelerinin ayrıntılarını Dede Korkud *soylamalarında* ve *boylamalarında* bulmak mümkündür.⁸⁵ Yukarıda geçtiği üzere, İbrahim Ynal'ın Türkmenlere "cihad yapıp ganimet almaları" tavsiyesini yapması Selçuklu ileri gelenlerinde, en azından bazılarında, cihat ve ganimet anlayışının ağır bastığını, sıradan

82 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 556-557, s. X, 28. Ebu'l-Ferec de caminin tamir ettirildiğini, içine kandiller astırıldığını, ibadet için Arap görevliler atandığını ve bunlara maaşlar bağlandığını, Tuğrul Beg'e birtakım hediyeler gönderildiğini nakletmektedir (Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 305).

83 John Skylitzes, *History*, s. 432-434; Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 100-103; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 598-599; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Smrı*, terc. Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 179-180.

84 A. C. S. Peacock, *Kuruluş*, s. 170.

85 Dede Korkut Kitabı, I, s. 73 vd.

Türkmenlerde ve beglerinde ise alplik ve yağma anlayışının ağır bastığını gösteriyor. Anadolu'ya yapılan ilk akınların şahidi bir Ermeni tarihçinin, Türkmenlerin yağma ve öldürmeyi "saygınlık eylemi" olarak gördüklerini belirtmesi,⁸⁶ onların bu eylemleri alplik anlayışıyla yaptıklarının açık bir delilidir.

Suriye ucu, Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk ve Atsız gibi Türkmen begleri tarafından 1060'lardan sonra il tutuldu. 1069-1070'de kalabalık bir Navekiyye (Yabgulu/İrakiye) denilen Türkmen zümresi Filistin'i il tuttu.⁸⁷

Göçebe hayat yaşayan Türkmenler, sürekli yer değiştirerek 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu Anadolu hattında akınlara devam ettiler. Tuğrul Beg, Bizans topraklarına yaptığı ikinci baskından İran'a dönerken geride 3000 adamıyla Samuh (Samouch) adlı bir beg kaldı. Skylitzes bu begi muhtemelen Selçuklu aile üyelerinden ayırır ve doğuştan soylu olmayan fakat cesur bir savaşçı olarak tanıtır. Samuh 1055-1056 yılında Aras Suyu ve Murat Suyu yukarı bölgelerini yağmaladı.⁸⁸ Samuh bölgede 1057 yılından sonra da faaliyetlerine devam etti.⁸⁹ 1057-1058 yılının sonbaharı ve kışında Türkmenler iki koldan Anadolu'ya girdiler. Bir kol Şarkikarahisar taraflarına akın düzenlerken diğer kol Dinar Beg'in önderliğinde Malatya'ya yağma akını yaptı.⁹⁰ 1059-1060 yılında Türkmenler bayrakları altında topyekûn bir saldırıya geçtiler. Başlarında Samuh, Amrkap'r ve Giçaçiçi vardı. Sivas'ı yağmalayıp geri döndüler.⁹¹ 1062-1063 yıllarında Sultan Tuğrul'a tabi Salar-ı Horasan, Cemcem, İsulı adlı üç beg Ergani bölgesinde yağma ve katil yaptılar.⁹² 1064 yılının muhtemelen Mart ayında Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1072) Rey'den Azerbaycan bölgesine *gaza* için hareket etti. Merend'de huzuruna bir Türkmen begi olan Tuğtekin çıktı. Bu begin kalabalık bir aşireti vardı ve "Rum gazasına" çıkıyorlardı. Yolları iyi bildiği için Sultana seferinde yol göstericiliği yaptı. Bölgeden çok sayıda asker toplandıktan sonra Alp Arslan Gürcistan yönünde hareket ederken oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk Rum'a yöneldiler. Yol boyunca kaleleri ele geçirerek ilerlediler. Sürmeli, Meryemnişin'i ele geçirdiler. Sonra Sapid-şehri zapt ettiler. Gürcü şehri Lalı da aldılar. Ani'ye ilerlerken Sel-Vorda ve Nora ahalisi Müslüman oldu. Daha sonra güçlü surlarla korunan Bizans hâkimiyetindeki Ani'yi fethettiler. Şehrin idaresini Şeddadi Ebu'l-Esvar'ın oğlu Menuçehr'e bıraktılar. Ani'nin ele geçirilmesinden sonra yazılan *fetihname* (kitabü'l-feth) Bağdat Halifelik

86 Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, çev. İlhan Arslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019, s. 86.

87 Ali Sevim Suriye ve Filistin Selçukluları üzerine yaptığı çalışmada bu meseleleri ayrıntılı olarak incelemiştir bk. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

88 Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden*, s. 83-84; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 16.

89 John Skylitzes, *History*, s. 451 vd.; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 181.

90 Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden*, s. 96-98; Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 107-109; Claude Cahen, *Giriş*, s. 16.

91 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 110; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 183.

92 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 113-114; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 193; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", IV, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 605.

Sarayında okundu ve Alp Arslan'a "Ebu'l-Feth" künyesi verildi.⁹³ Yeri gelmişken bazı hususlara dikkat çekmek gerekmektedir. İbnü'l-Esir'in Tuğtekin Beg'in "Rum gazasına" çıktıkları ayrılığını vermesi, onun Anadolu uçlarındaki faaliyetini gaza olarak değerlendirmesi Türkmenlerin beglerinin bazılarında bu anlayışın geliştiğini göstermektedir. "Rum gazası" ile ilgili anlayış Arap akınları döneminden mi gelmekteydi, yoksa yeni mi oluşmuştu konusunun araştırılması gerekmektedir. Türkmen begleri ve tabilerinin tamamının İran, Azerbaycan ucunda sahip oldukları alplik anlayışını Anadolu ucuna geldiklerinde hızla gaza anlayışına tahvil ettiklerine dair güçlü deliller henüz bulunamadı.⁹⁴ Artuk Beg'in oğluna İlgazi, Danişmend'in oğluna Gazi adını vermeleri bu anlayışın erken dönemlerde bazı beglerde var olduğunu göstermektedir.⁹⁵ Daha sonraki dönemlerde seyrek de olsa gazi adı ve unvanına Türkmen Begliklerinde rastlanacaktır. Selçuklu sultanlarına gelince, Alp Arslan'ın Ani'yi "fethinden" sonra bunu halifeye bildirmesi, Selçuklu Devleti'nin Halifelik ile ilişkili *fetih* faaliyeti yürüttüğüne işaret etmektedir. Anadolu'nun Türkmenler tarafından ele geçirilmesi, bir il tutma mı yoksa fetih mi yoksa her ikisi de birlikte veya ayrı ayrı yürütülen faaliyetler miydi özel olarak çalışılması gerekmektedir. Bu zamana kadar yaptığımız çalışmalarda Türkmenler zaviyesinde il tutma öne çıkarken Selçuklu sultanlarında fetih anlayışı öne çıkmaktadır. Bu durumda da Anadolu'da da şehirlerin Türkmen begleri tarafından mı Selçuklu sultanları tarafından mı ele geçirildiği ya da beglerin Selçuklu sultanları adına mı yoksa Halifelik adına mı şehirleri ele geçirdikleri özel çalışmayı gerektirmektedir. Ayrıca Bizans Devleti'nin meşruiyetini kaybetmesinde, bir asırdan fazla askerî gücü oluşturmada, *Türkleşmede*, her şeyden önemlisi de dil dönüşümünde Türkmenler mi yoksa Selçuklu yönetimleri mi belirleyici oldu buna dair de müstakil çalışmalar yapılmalıdır. Bu ayrıntılar, Anadolu'da ve belli yönleriyle Suriye'de teşekkül edecek siyasal yapılarla Türkmenlerin ilişkilerinin anlaşılmasından tutun, Türk tarihinin pek çok alanına dair bugün çözümü zor gibi görünen konuların anlaşılmasını sağlayacaktır. Kars'a hâkim Ermeni Prensi Gagik de Sultana itaatını arz ederek Tuğrul Beg zamanında olduğu gibi yerini korudu.⁹⁶ Selçuklu ailesinin ileri gelenleri yerleşikleşip, Müslüman dünya tarafından kabul görünürken, uçlardaki savaşların asıl unsurları Türkmenler ise göçebe olarak varlıklarını devam ediyorlardı. Bu yüzden Tuğrul Beg zamanından beri ele geçirilen yerleşim birimleri bölgenin yerleşik Müslüman idarecilerine bırakılıyordu. Bu durum 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra yavaş yavaş değişecektir. Malazgirt Savaşı'na kadar bu uçtaki akınlar devam etmiş, Salar-ı Horasan, Afşin ve Ahmedşah adlarını duyurmuşlardı.⁹⁷ Afşin Beg, Anadolu'nun içlerine 1067-1068 yılları arasında yağma akınları

93 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 37-41; Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 118 vd.; Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not. ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 287-288; Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 316-317; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 184-185.

94 Buna dair ilk tespitler şu çalışmada yapılmıştır bk. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktisadi ve İctimai Hayat*, s. 30-31.

95 Mihail, s. 52-54.

96 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 121-122.

97 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 125 vd.; Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 318; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 161-162. O. Turan'ın burada İbnü'l-Adim olmak üzere kaynaklarda *Uc Türkleri* tabirinin geçtiğini belirtmesi dikkat çekicidir. Bu da Türklerin batıya göçü sürecinde uçlar üzerine geliştirdiğimiz görüşleri desteklemektedir.

yaptı. Sonra Antakya bölgesine geçti ve burada da yağma faaliyetinde bulunduktan sonra 1068'de Suriye'ye indi.⁹⁸ Kaynaklar incelendiğinde yağma olaylarının yaygın olduğuna dair bir izlenim edinilmektedir. Bizans hâkimiyetindeki yerlerde Türkmenlerin (Selçuklular) "tahrip ve yağması" sonrasında fiyatlar aşırı yükselmişti.⁹⁹ Bütün bu gelişmeler muhtemelen Anadolu ucundaki yerleşik ahalisinin Bizans Devleti'ne güvenini kaybetmesine sebep olurken¹⁰⁰ Türkmen beglerine boyun eğme sürecini hızlandırdı. Bu arada 1068 yılında Sultan Alp Arslan ikinci kez Gürcistan'a sefer düzenledi.¹⁰¹ 1069 yılında Anadolu'nun doğusunda, güneyindeki (Suriye dâhil) uçlarda akınlar düzenleyen Türkmen begleri Afşin, Ahmedşah, Atsız, kardeşi Çavlı, Arslantaş, Türkmen, Dimlaçoğlu (ya da Dilmaçoğlu) Muhammed, Sanduk, Tavantavoğlu, Tarankoğlu adları bilinenlerdi.¹⁰²

Gayrimüslim dünyanın uçlarındaki Türkmen begleri başından beri yağma akınları sırasında, Kafkaslar'daki, özellikle de Anadolu'daki genç erkek, kadınlar, erkek çocukları esir alıp esir pazarlarında satarak muhtemelen büyük gelirler elde ediyorlardı. Bu esir almalar esir alınan bölgelerde insan gücü kaybına ve iktisadi hayatın gerilemesine neden oluyordu. 1071 sonrasında begler begliklerini mekânlaştırdıktan sonra bu defa ziraat yapacak genç erkekler ve kadınlara ihtiyaç duyacaklar ve kendi hâkimiyet alanlarında iskân etmek için birbirleriyle mücadeleye girişeceklerdir. Uçlardaki yerleşik ahalinin esir alınması âdeti göçler tamamlanıp uçlar ortadan kalkıncaya kadar asırlarca devam edecektir.¹⁰³

Selçuklu aile üyeleri arasındaki çekişmelerin Selçuklu merkezî idaresi ile Türkmenler arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği müstakil bir çalışmayı gerektirmektedir. Tarihçiler bu ihtilafı Arslan İsrail dönemlerine kadar dayandırmaktadırlar. Tuğrul Beg, İbrahim Yinal'ın 1058 yılındaki isyanında "Türkmen Oğuz ordularının" ona katılmasından endişe etmiş, isyanı bastırmak için acele etmişti.¹⁰⁴ Kutalmış'ın 1063 yılındaki isyanı bastırıldıktan sonra isyana katılan çok sayıda Türkmen öldürülmüş, mallarına el konmuştu. İsyana katılanlardan Kutalmış'ın yakınları ve ileri gelenler tutsak alınmıştı.¹⁰⁵ Alp Arslan isyana katılanların tamamını öldürmek istemiş, Nizamülmülk'ün buna engel olduğu ve bir kısmının affedildiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁶ Selçuklu Devleti'nin

98 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 133-134; Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 318; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 610.

99 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman*, s. 157, 160-161.

100 Mikhael Attalates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 86-91, 105, 115, 155; Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, s. 111-112, 131, 171.

101 Sultanın Gürcistan tarafına seferi için bk. Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 290-292; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 164-165.

102 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 59. Ahmedşah ve Dimlaçoğlu (Dilmaçoğlu) Muhammed için bk. İbn al-Adim, *Buğyat at-taleb fi tarih Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976, s. 40-43.

103 M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktisadi ve İçtimai Hayat*, s. 53-54, 56 vd.; Kate Fleet, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", *Türkiye Tarihi 1071-1453, Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitapyayinevi, İstanbul 2012, s. 303-304.

104 Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 313.

105 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman*, s. 128; Bondari, *Tarih*, s. 27.

106 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 37.

ileri gelenlerinin Selçuklu aile üyeleri ile ilişkilerini bozmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Nizamülmülk, Alp Arslan'a, akrabalarını öldürmesinin hatalı ve yanlış olacağı için Kutalmış'ın aile üyelerini "sugur-i memleket-i İslam" (uç) gönderilmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Bu kayıt geç döneme ait olmakla birlikte merkezin uca (sugur) bakışını göstermesi açısından da dikkate değerdir. F. Sümer, Alp Arslan'ın köle kökenli hadım Gümüştekin'i Anadolu'daki beglerin başı olarak atadığı tespitini yapmaktadır.¹⁰⁸ Bu da Sultan Alp Arslan'ın başa geçtikten kısa bir süre sonra uçtaki Türkmen beglerini denetim altına almak istediğini göstermektedir. İşin dikkat çekici yanı bunu bir Türkmen begi ile değil de köle kökenli birisiyle yapmasıdır. Güçlü bir Türkmen begi ile Türkmen beglerini denetlemek bir köle beg ile denetlemekten daha mı zordu bilmiyoruz. Bu köle begin ne kadar başarılı olduğunu da bilmiyoruz. Böylesine kudretine rağmen Afşin Beg tarafından öldürülmesi¹⁰⁹ pek hoşlanılan birisi olmadığının da delili olabilir.

Her geçen gün biraz daha merkezileşen ve yerleşikleşen Selçuklu Devleti'ne karşı İbrahim Yinal ile başlayan Selçuklu ailesinin diğer üyelerinin isyanlarının Malazgirt Savaşı için askerî güç bulmayı zorlaştırıp zorlaştırmadığı bilinmemektedir. Belki de Anadolu ucuna yığılmış Türkmenler her türlü iç çekişmeye rağmen Bizans Devleti karşısında başarı elde edebilmelerinin, güçlerinin birleşmesiyle mümkün olabileceğini fark ettikleri için Selçuklu merkezini temsil eden Alp Arslan'ın kendilerine öncülük etmesini olumlu karşılamış ve destek vermiş olabilirler. Hassas dengeler içinde Malazgirt Savaşı Türkmenlerin destek verdiği Sultan Alp Arslan'ın zaferi ile sonuçlandı (26 Ağustos 1071).¹¹⁰ Bu önemli savaş Bizans Devleti'nin Türkmenler karşısındaki direncini kırdı. Bu savaş da yine bölgedeki göçebe Türkmenlerin desteği ile kazanılmıştı. Savaşa niyetlendiğinde Sultan Alp Arslan'ın 4 bin hassa askeri vardı. Eğer Selçuklu ordusunun asker sayısı iddia edildiği gibi 50 bin idiyse¹¹¹ aradaki büyük fark göçebe Türkmenlerden karşılanmış demektir. Üstelik savaşın kritik bir safhasında Bizans ordusunda yer alan Türkmenlerin gayrimüslim akrabaları göçebe Oğuzların bir kısmı da Selçuklu ordusu tarafına geçmişti.¹¹² Geç dönem Selçuklu kaynakları Alp Arslan'ın savaşa destek veren Türkmen beglerine Anadolu topraklarını iktâ ettiğii şeklinde bir nakilde bulunmaktalar.¹¹³ Bunun aslını bilmek mümkün değil. Anadolu'nun yerli tarihçileri de Alp Arslan'ın, antlaşma yaptığı Romanos Diogenes'in bir saray darbesi ile tahttan uzaklaştırılması ve gözüne mil çekilmesi ve yaraları sebebiyle ölümü haberini almasından sonra

107 Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih*, s. 76-77; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 34.

108 Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, (1975), s. 203.

109 Abu'l-Farac, *Tarih*, I, s. 318.

110 İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam*, s. 99-100; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman*, s. 169-170. Alp Arslan'ın gaza anlayışına sahip olduğu bu kaynaklarda özenle vurgulanmaktadır. Malazgirt Savaşı hakkında iyi bir özet için bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 178-188.

111 İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam*, s. 98; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 179; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 43. Bir kaynak 10 bin Kürt'ün de Alp Arslan'ın ordusuna katıldığını nakletmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman*, s. 170).

112 Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 134.

113 Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih*, s. 84.

Anadolu'nun ele geçirilmesine izin verdiğini nakletmektedirler.¹¹⁴ Farsça yazan tarihçilerin daha sonraki olaylardan hareketle yaptıkları yorumlar bir kenara bırakılırsa Grekçe ve Ermenice yazan tarihçilerin gerekçeleri de Türkmenlerin Maverâünnehir'den beri uyguladıkları yayılma şeklini bilmeden yapılmış değerlendirmelerdir. Bütün olarak bakıldığında Malazgirt Savaşı'nda Bizans direnci kırılınca Türkmen begleri ve tabileri Anadolu'ya yayıldı ve Anadolu'nun tamamını uca dönüştürdüler. Burada hangi beglerin İran'daki Selçuklu sultanına bağlı olduğunun, hangilerinin müstakil hareket ettiğinin bilinmemesi sorun olarak durmaktadır. 1073 yılında Orta Anadolu'da faaliyet hâlinde olan Artuk Beg ve Tutak Beg Melikşah'a tabiydiler.¹¹⁵ Birincisinin oğulları Anadolu'nun doğusunda begliklerini mekânlaştıracaklardır. İran'daki Selçuklu merkezine tabi görünen bu beglerin haricinde muhtemelen çok sayıda tabi olmayan başına buyruk begler de vardı ve onlar Anadolu'da istedikleri gibi hareket ediyorlardı. Artık Anadolu bağımlı bağımsız beglerin dört bir yanında at koştuğu bir uca dönüşmüştü. Bu beglerin savaşçıları muhtemelen Malazgirt Savaşı'ndan sonra ailelerini de Anadolu'ya getirmeye başladılar ve kendilerine uygun yerleri il tuttular. Uca dönüştürme süreci doğudan itibaren çok önceden başlamışsa da erken gelen bu önemli savaş, uca dönüştürme ile beglikleri mekânlaştırmayı birbirine yakınlaştırdı. Bu savaştan kısa süre sonra bölgedeki Türkmen beglerinin bir kısmı yavaş yavaş Anadolu'da yerleşim birimlerini ele geçirerek bir yere bağlı olmayan, âdeta göç eden begliklerini mekânlaştıracaklardır.

Anadolu ucunda, 1072 sonrasında, begliklerin mekânlaşmadığı yerlerde yağma ve öldürme eylemleri devam ederken begliklerin mekânlaştığı yerlerde yağma ve öldürme eylemlerinin sonlanması boyun eğme sürecinin tamamlanması, yerleşiklerin Türkmen begleri nazarında öncelikli hâle gelmesiyle ilgiliydi. Bu gelişmeler Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092) dönemine rastladığı için Anadolu'nun yerleşik ahali bunları onun merhameti ve adaletine bağlayacaklardır.¹¹⁶ Hâlbuki Anadolu beglikler mekânlaştıkça, uç olmaktan çıkıp merkezlere dönüştükçe ve yerleşik ahali de aynı ve nakdî basit bir vergiye bağlandıkça ve bu toplanan vergiler Türkmenlere dağıtıldıkça yağma ihtiyacı ortadan kalkıyordu. Ayrıca beglik idaresinde yerleşik ahali Bizans döneminde ödediği karmaşık ağır vergilerden de kurtuldukları için memnun oluyorlardı. Begliklerin mekânlaştığı yerlerde yerleşik ahalinin yağma ve öldürme eylemlerine maruz kalması bir yana el üstünde tutulmaya başlandığı için diğer bölgelerdeki yerleşik ahalinin beglerin idaresi altına girme sürecini hızlandıracaktır.¹¹⁷ Benzer süreç daha önce Horasan'da yaşanmıştı.

Selçuklu aile üyelerinden Kutalmış oğullarının Bithynia bölgesine gelmesiyle (1075)¹¹⁸ özellikle "Horasan Türkmenleri" etrafında toplandı.¹¹⁹ Kutalmış oğlu Süleyman (1078-1086),

114 Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 71-72; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özü*, s. 142-143; Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 144.

115 Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 95 vd.; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 78; Claude Cahen, *Giriş*, 26.

116 Urfalı Mateos, *Vekayi-name*, s. 146, 171 vd.

117 M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktisadi ve İçtimai Hayat*, s. 55 vd.

118 Azimi'nin nakli böyle anlaşılmalı krş. Azimi, *Tarih*, s. 21. 1078 öncesinde İznik'e hâkim değiller (Mikhael Attalates, *Tarih*, 261).

119 *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Anonim Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Feridun Nafiz Üzlük, Ankara, 1952, 23. Horasan Türkmenleri ile Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin (Yabgulu/Irakîye) çocukları ve torunları kastediliyor olmalı.

adının ve gücünün her tarafa yayılmasıyla, Anadolu'daki siyasi yapılar üzerinde belirleyici olmaya başladı. Bizans İmparatorları ile kurduğu iyi ilişkiler de muhtemelen gücünü daha artırdı ve diğer bağımlı bağımsız begleri sindirmesini sağladı. Bir Bizans tarihçisinin 1077'de "Bütün Anadolu'ya egemen olan Türkler" ifadesi ile neyi (şehirleri mi kırsalı mı?) ve nereleri (bütün Yarımada'yı mı?) kastettiği anlaşılmasa da Türklerin Anadolu'daki hâkimiyetine dikkat çekmesi açısından önemlidir.¹²⁰ 1078 yılına gelindiğinde Kutalmış oğlu Süleyman begliğini İznik'te mekânlaştırdı.¹²¹ Çaka Beg 1081 dolaylarında İzmir'i üs yaparak begliğini tesis etti.¹²² 1080 dolaylarında Doğu Anadolu'da Erzurum ve çevresinde mekânlaşan Saltuklu Begliği ilk mekânlaşan begliklerden biriydi.¹²³ Karasu (Yukarı Fırat), Çaltı ve Kemah'da Mengüçük Begliği'nin de Malazgirt Savaşı sonrası mekânlaştığı tahmin edilmektedir.¹²⁴ Danişmendli Begliği, 1085 dolaylarında, Sivas, Kayseri ve kuzeyinde mekânlaştı.¹²⁵ Burada Danişmend ile ilgili şu parantezi açmak gerekmektedir. Begliğin ilk önderi kabul edilen Danişmend'in yerleşik ve kitabi (okuryazar) Müslüman olup olmadığı bilinmemektedir. Danişmend unvanı (asıl adı Taylu)¹²⁶ ise kitabiligi çağrıştırmaktadır. Ayrıca gazalarıyla da destanlaşmıştır.¹²⁷ Destanında öne çıkarılan gaza anlayışı, Danişmend'de oğluna verdiği isme bakılırsa başından beri vardı. Müslümanlığın yerleşik temaları ve kurumlarının Anadolu'da ilk Danişmendli Begliği'nin hâkim olduğu yerlerde görünür hâle gelmesi de bunu desteklemektedir. Anadolu'yu ele geçirme sürecinde ilk başlardan itibaren diğer Türkmen beglerinde de gaza anlayışı var mıydı bilinmemektedir. Artuk Beg ve Danişmend hariç tutulursa diğer ileri gelen Türkmen beglerinin gaza anlayışına sahip olup olmadıkları ve yine Danişmend dışındakilerin yerleşik hayata uyum sağlayıp sağlayamadıkları çok iyi bilinmemektedir. Gaza anlayışı, halifenin ve Selçuklu sultanlarının desteğini alan, Anadolu'da begliklerini mekânlaştırmış beglerde gelişmiş olabilir ya da bu anlayışa sahip beglerin begliklerini mekânlaştırmaları desteklenmiş olabilir. Onlara tabi olan ya da olmayan sıradan Türkmen beglerine ve Türkmenlere ise gaza anlayışının 11. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş sirayet etmeye başladığı, 13. yüzyılın başlarına gelindiğinde yayıldığı tahmin edilmektedir. Türkmen beglerinin ileri gelenlerinden Artuk Beg'in bir oğlunun adı İlgazi iken diğerinin Alp-Yaruk idi. İleri gelen Türkmen begleri ve ailelerinde gazi ve alp isim ve unvanlarının ayrı ayrı

120 Mikhael Attalates, *Tarih*, s. 237.

121 Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 147-8. Sonra da "Sultan san'ını takınacaktır." (Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Yayınları, İstanbul 1996, s. 194).

122 Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, (2009), s. 3-4.

123 Osman Gürbüz, *Saltuklular*, (Basılmamış Doktora Tezi), T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 61-62.

124 M. Said Polat, *Selçuklu Göçerleri*, s. 122-123.

125 Suryani Patrik Mihail, *Vakainame*, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944, s. 30-32; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerleri*, s. 127-128, dipnot 131. Geniş malumat için bk. Muhtarrem Kesik, *Danişmendliler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 48 vd.; Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.

126 İbnü'l - Esir, *el-Kamil*, X, s. 300.

127 *Danişmend - name*, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 18, 61, 66. Danişmendname'nin, Battalname'den, onun da Zatu'l-himme Destan'ından beslendiği kabul edilmektedir (Ahmet Y. Ocak, "Battalname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V, (1995), s. 207.

veya birlikte kullanılması da bu geçiş dönemine işaret etmektedir. Dilmaçoğulları Begliği'ne gelince, 1085 dolaylarında, Bidlis ve Erzen çevresinde mekânlaştı.¹²⁸ Harput ve mülhakatında Çubuk Beg begliğini mekânlaştırdı.¹²⁹ 1095 yılında Yınalğulları Begliği Amid'i üs yaparak mekânlaştı.¹³⁰ Artuk oğlu Sökmen 1096 yılında, Suruç üs olmak üzere Artuklu Begliği'nin ilk kolunu mekânlaştırdı. Artuk'un diğer oğlu İlgazi Mardin'i üs yaparak beraberindeki Türkmenlerle Artuklu Begliği'nin ikinci kolunu mekânlaştırdı.¹³¹ Türkmenler bu merkezî idareler tarafından muhtemelen denetim altına alındı. Denetim altına giren Türkmenlere alınan vergiler pay edildiği için muhtemelen yağma ihtiyacı da duymamaya başladılar ve kendi olağan hayatlarına döndüler. Denetim altına alınamayanlar yağma faaliyetlerine devam ettiler ve Kafkasya ucuna yöneldiler. Anadolu'da yeni uç ise Haziran 1097'de Birinci Haçlı Seferi sırasında İznik'in Bizans Devleti'nin eline geçmesi, Anadolu'nun batısının Selçukluların ve begliklerin elinden çıkmasından sonra oluştu.¹³²

Beşinci Uç

Türklerin geri çekilmesiyle Anadolu'nun batısı, 13. yüzyılın ortalarına kadar bir daha ele geçirilemeyecek şekilde Bizans hâkimiyeti altına girdi. Bundan sonra Anadolu'da Selçuklu merkezine tabi olan veya olmayan Türkmen begleri ve adamları Bizans arazisine akınlar yapacak ve burasını uca dönüştüreceklerdir. Bu yeni uçta ileri geri kaymalar olsa da kabaca bugünkü şehir adlarıyla Kastamonu, Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Antalya hattında bir yay çiziyordu. Bu yayın batısı Bizans hâkimiyeti altındaydı. Şimdi bu uç bölgesindeki Türkmen akınlarına dair kaynaklara yansıyan bilgilere genel olarak bir göz atabiliriz.

Selçuklularla Bizans arasındaki antlaşmalardan habersiz 1119 yılında Türkmenler Menderes boyunca şehirlere saldırılar düzenlediler. Burada faaliyette bulunan Alp Kara adlı Türkmen begi, başında Türk asıllı Ioannes Aksukhos'un bulunduğu Bizans birlikleri tarafından bölgeden uzaklaştırıldı.¹³³ 1130'un ortalarında Çankırı bölgesindeki örnekte olduğu gibi savaşı Türkmenlerin bazen Bizans askerî gücüne katıldıkları oluyordu.¹³⁴ Türkmenlerin Batı Asya'daki gayrimüslim güç odakları ile zaman zaman iyi ilişkileri ve ittifaklarına 11. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanmaktaydı. Bu da Türkmenlerin arasında dinlerine göre düşmanlarını belirlemeyenlerin olduğunu göstermektedir. İmparator Manuel Komnenos (1143-1180) 1143

128 Adnan Çevik, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 125; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerleri*, s. 99.

129 *Age.*, s. 110.

130 *Age.*, s. 105-106.

131 *Age.*, s. 79-81.

132 Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12, (2020), s. 39-40.

133 Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-11176)*, yay. haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 6; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, 8.

134 Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 13.

dolaylarında Bithynia bölgesine Türklerin akınlarını önlemek için savunma hatları oluşturmuş Melangeia adında bir kale inşa ettirmişti.¹³⁵ I. Manuel'in 1146 yılındaki Konya seferinden dönerken Bizans arazisine girdiğini sandığı Dinar ile Homa arasındaki bir yerde konakladığında çalılıkların arkasında birçok Türkmen çadırına rastlamıştı. Raman adındaki begleri idaresinde, kaynağın ifadesiyle “adetleri olduğu üzere Romalıları yağmalamaya gelmişlerdi ve bol bol ganimet yüklenmişlerdi”.¹³⁶ İmparator I. Manuel 1159 yılında Dorylaion'a (Eskişehir yakınlarında) geldiğinde çevrede çok sayıda Türkmeni hayvanlarıyla birlikte bölgeden sürmüştü.¹³⁷ Bu yıllarda Sandıklı civarında Süleyman (Solymas) adında bir beg hâkimiyet tesis etmişti.¹³⁸ 1173 veya 1174 yılında Mikhaıl Angelos idaresindeki bir birliği Laodikeia'ya (Denizli yakınlarında) civarında “kendilerine uygun yaylaklar arayarak büyük hayvan sürüleriyle büyük gruplar halinde Bizans sınırlarını aşmayı adet edinmiş olan Türk kabilelerine saldırttı.”¹³⁹ 1175 yılında I. Manuel, Dorylaion'a geldiğinde yine çevresinde göçebe Türkmenleri “her zaman olduğu gibi” çadırlarını kurmuş buldu.¹⁴⁰

Yıllar içinde münferit hadiseler gibi görünen bu örnekler aslında uçtaki sıradan hadiselerin kaynaklara yansıyan kısmıydı. 1204'te İstanbul'un Latinlerin eline geçmesiyle birlikte Bizans Devleti'nin topraklarında Trabzon, Epir ve İznik merkezli devletler ortaya çıktı. İznik merkezli devlet Bizans Devleti'nin mirasçısı konumundaydı. Anadolu'nun batısındaki konumunu tahkim ettikçe Türkmenlerin baskılarını daha kolay engelledi. Bu İznik merkezli devletin tekrar İstanbul'u ele geçirdiği 1261 yılına kadar devam etti. Uç ile ilgili haberlerin de bu dönemde azaldığı dikkati çekmektedir. Bu dönemde Türkmenlerin bir kısmı doğudaki mücadelelerde kullanılırken ve daha sonra Moğollara karşı direnirken bir kısmı da uç bölgelerinde yoğunlaşmaya devam etti. 13. yüzyılın ortalarında uçtaki göçebeleşmeyi doğudaki Moğol istilası artırdı. Merkez İstanbul'a taşınınca Anadolu'nun batısı ihmal edilmeye başlandı ve uça yoğunlaşmış Türkmenler Anadolu'nun batısına hızla yayıldı.¹⁴¹ Uç kavramı Selçukluların zihninde 13. yüzyılda öylesine belirginleşti ki Selçuklu tarihçileri bu tabiri sıkça kullandı ve uçlardan haberler verdiler. Hatta uç beglerine (ümera-yı uc) dikkat çektiler. İbn Bibi'ye göre, 13. yüzyılın başlarında Yağıbasan'ın oğulları Muzaffereddin Mahmud, Zahirreddin İli ve Bedreddin Yusuf uçtaki beglerin ileri gelenlerinden ve bölgedeki bütün begler onlara bağlı idi.¹⁴² İbn Bibi benzer bir tavrı Kastamonu yöresinde beglik tesis etmiş Hüsameddin Çoban için de göstermekte ve Rum'daki bütün beglerin onun soyundan geldiğini veya köleleri olduğunu iddia edebilmektedir.¹⁴³ Bunlar

135 *Age.*, s. 33-34.

136 *Age.*, s. 50.

137 *Age.*, s. 140.

138 *Age.*, s. 143.

139 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 86.

140 Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 211.

141 Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 87-88.

142 İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-umuri'l-Ala'îye (Selçuk name)*, I, haz. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 97, 100, 104. Aksarayı uç tabirini kullanmakta ve uçlardan daha fazla haber nakletmektedir bk. Kerimüddin Aksarayı, *Müsümeretü'l-ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 32 vd.

143 İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye*, s. 159.

oldukça genelleyici tavırlar ve bu beglerle iyi ilişkisinden dolayı Selçuklu Devleti zaviyesinden bir yaklaşım gibi görünmektedir. Uçlardaki bütün Türkmen beglerinin herhangi zaman herhangi bir siyasi güç tarafından tamamen denetim altına alındıklarını sanmıyorum. Uçlarda müstakil hareket eden ve ihtiyaç anında ittifaklar oluşturan çok sayıda beg ve mekânlaşmamış beglik vardı. 13. yüzyılın ilk yirmi yılına geldiğinde, Hüsameddin Çoban'ın "askerlerinin bir kısmının Rum beldelerinde gaza yaptıklarına" dair önemli bir kaynağın nakliyle, Türkmenlerin yaptığı gazaya ilk defa değinilmektedir.¹⁴⁴

Anadolu'nun batısındaki beglerin güçlü olanları müstakil hareket ederek, bazıları da arkasına Selçuklu ve İlhanlı desteğini alarak, 13. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de 1261 sonrasında begliklerini mekânlaştırmaya başladılar.¹⁴⁵ Mevcut malumata göre uça ilk mekânlaşan beglik 1212 yılında Kastamonu'yu ele geçiren Hüsameddin Çoban Beg'in Çobanoğulları Begliğidir. Çobanoğulları Begliği genel olarak Selçuklu Devleti'ne tabi bir beglikti.¹⁴⁶ İkinci mekânlaşan beglik, Türkmen yayılımının yoğun olduğu, 13. yüzyılın ortalarına doğru dağlarında 200 bin çadır Türkmen'in yaşadığı Laodikeia ve havalisinde, 1261 dolaylarında, başında Mehmed Beg'in bulunduğu Ladik Begliğidir.¹⁴⁷ Aslında bir begliği mekâna göre değil, başındaki begin adına göre adlandırmak daha doğrudur. Mehmed Beg'in 1262 yılında öldürülmesinden sonra begliği sona ermiştir. Damadı Ali Beg ve oğlu İnanç Beg bölgede hâkimiyet tesis etmişlerdir. Bazı araştırmacılar İnançoğulları diye begliği adlandırmışlardır ki Alioğulları denmesi daha doğru olurdu. Çünkü Ali Beg ucun "büyük beğiydi".¹⁴⁸ 1264-1283 yılları arasında Gargorum'da (Seydişehir köyleri arasında), Seyfeddin Süleyman Beg'in başında olduğu Eşrefoğulları Begliği mekânlaştı.¹⁴⁹ Menteşe Beg muhtemelen 1269 dolaylarında bugünkü Muğla civarını ele geçirecek Menteşe Begliği'ni mekânlaştırdı.¹⁵⁰ 1277 dolaylarında Kütahya çevresinde Germiyanoğulları Begliği mekânlaştı.¹⁵¹ Bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi Germiyan'ın bir yere değil bidayetinde

144 Age., s. 158.

145 Anadolu'nun batı uçlarında mekânlaşan begliklerin önderlerinin kökenleri meselesi bazı araştırmacılar tarafından tartışma konusu edilmiştir. Bu konuda farklı görüşler olmakla birlikte, bazı begliklerin kökeninin Harezmi-Kıpçak kökeni olduğu ileri sürülmüştür (A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 318 vd.; Vedat Turgut, "Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/3, (2016), s. 55-89). Bu tartışma bizim sınırlarımızı aşmaktadır. Anadolu'nun batı uçlarında Türkmenlerin yoğunlukta olduğu bilinmektedir. Mekânlaşan bazı begliklerin ileri gelenleri Harezmi-Kıpçak kökenli olabilir, fakat bölgede onların da emirleri altında kalabalık Türkmen zümrelerinin olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Yaklaşık 1100-1261 arasında 160 yıl boyunca süren mücadeleden sonra bazı Türkmen begleri, Bizans, Selçuklu ve İlhanlı müdahaleleriyle, begliklerini mekânlaştırma fırsatı bulamamış olabilir. Ayrıca F. M. Emecen, Batı Anadolu Begliklerinin kökenlerinin Harezmîlerle ilişkisi iddialarının sağlam delillere dayanmadığını ileri sürmüştür (Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 15).

146 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 35-36.

147 Hüseyin Kayhan, "Ladik Beyliği (1261-1403)", *Türkler*, VI, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 763; İbn Said el-Mağribî, *Kitabu basti'l-arz fi't-tul ve'l-arz*, tahk. Hıms-Havan Kirnit, Matbaatu Kerimadis, Titvan 1985, s. 118.

148 Kerimüddin Aksarayî, *Müsiimeretü'l-ahbar*, s. 103.

149 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 58.

150 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986, s. 26-27; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 92-93.

151 Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s. 24.

bir şahsa ait bir isim olması gerekmektedir. Ataları göçebe idiyeler göçebelere siyasi yapılarda mekân gönderme yapılmaz, siyasi yapıyı ilk kurucu ataya gönderme yapılır. Mekân isimleri de bu efsanevi ataya gönderme yapmak için verilir. 1296 veya sonrasında Balıkesir'i ele geçiren Karasi Beg Karasioğulları Begliği'ni mekânlaştırdı.¹⁵² 1297 yılında Hamid Beg göller yöresinde, Uluborlu'da Hamidoğulları Begliği'ni mekânlaştırdı.¹⁵³ Mentеше Beg'in damadı Sasa 1304'te Ephesus'u ele geçirerek begliğini mekânlaştırdı.¹⁵⁴ Aydınolu Mehmed Beg, 1308 yılında Sasa Beg'i yenip Aydın iline sahip oldu ve Aydınolu Begliği'ni mekânlaştırdı.¹⁵⁵ Saruhan Beg 1310'lu yıllarda Manisa'yı ele geçirerek Saruhanolu Begliği'ni mekânlaştırdı.¹⁵⁶ Osman Beg, 1300'ün ilk on yılında herhangi bir şehri ele geçiremedi, fakat Osman Beg Sakarya'nın batısındaki toprakları ele geçirerek Osmanlı Begliğini mekânlaştırdı. Ele geçirilen ilk şehir Bursa, 1326 yılında Osman Beg'in oğlu Orhan Beg tarafından alındı.¹⁵⁷ İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun bölgedeki faaliyetlerine destek olduğu için Şemseddin Yaman Candar Beg'e Eflani bölgesini verince Candarolu Begliği mekânlaştı. 1309'da yerine geçen oğlu Süleyman Paşa Kastamonu ve havalisini de ele geçirdi.¹⁵⁸ Burada begliklerin ilk ele geçirdikleri şehir ve topraklar dikkate alındı. Daha sonra begliklerinin genişleme ve farklı şehirleri ele geçirerek ucu tamamen paylaşmaları ve buraların uç olmaktan çıkma süreci dikkate alınmadı.

15. yüzyıl kayıtlarında Anadolu'nun batısındaki Türkmen nüfusu hayli az görünmektedir. Bu 13. yüzyılda da az oldukları anlamına gelmemelidir. Hayat tarzı, dini veya alplik saikiyle uçlarda akıncılık olan göçebe Türkmenlerin, Anadolu'nun batısında beglikler mekânlaşıp ve merkezleşip bölge uç olmaktan çıkınca Osmanlılar eliyle yeni uç Balkanlara göç ettirildiler.¹⁵⁹ Bu da Batı Anadolu ucundaki göçebe Türkmen zümrelerinin daha sonraki kayıtlarda az görünmesinin bir sebebi olabilir.

Sonuç

Yukarıda ele alındığı üzere Türkmenler (Selçuklular) Cend'in sahrasından Anadolu'nun batı sahillerine kadar hayli zor bir göçü gerçekleştirdiler ve tarihte önemli dönüşümlere sebep oldular. Bu göç başıbozuk insanların göçü değil, begler tarafından idare edilen kendi içinde bir akli işleyişi olan bir göçtü. Bu göç sırasında uçlarda tutunamadıklarında yeri geldiğinde tali

152 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 97.

153 Sait Kofolu, "Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1995, s. 353.

154 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 40, 43.

155 Himmet Akın, *Aydınolu Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1968, s. 25.

156 Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar*, s. 107.

157 Rudi Paul Lindner, "Anadolu, 1300-1451", *Türkiye Tarihi, 1071-1453*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitapyayinevi, İstanbul 2012, s. 156; Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar*, s. 29.

158 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri*, I, s. 53-58.

159 Şu makalede buna dair bilgiler bulunmaktadır bk. Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, drl. Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Yayınevi, Ankara 2000, s. 443-472.

uçlara çekildiler yeri geldiğinde uçlardaki hâkim güçlerle büyük-küçük savaşlar yapıyordu. Uçlarda yerleşik ahali yağma ve öldürme eylemlerine maruz bırakılarak hâkim olan idareye olan güvenleri sarsılıyordu. Bu savaşlara göre daha kalıcı ve geniş etki yapmaktaydı. Ardından yapılan büyük bir savaşla da hâkim idarenin en azından uçtaki hâkimiyeti sona erdiriliyordu. Ardından begler begliklerini mekânlaştırdı bu defa yerleşik ahaliye uygulanan yağma ve öldürme eylemleri sonlandırılıyordu. Onlarla iyi ilişkiler kuruluyordu. Çünkü yerleşik ahali vergi kaynağı hâline geliyordu. Bu defa yağmaya alışmış başına buyruk begler veya kendi begliğini mekânlaştırma mücadelesi veren begler ve tabileri yeni uca sevk ediliyordu. Bu döngü Cend ucundan Anadolu'nun batı ucuna kadar böyle devam etti.

Bir ucta bir siyasi yapı/yapılar mekânlaşıp merkezileştikten sonra merkezin desteğini alan begler ya da merkeze karşı olan başına buyruk begler bu merkezin ucuna göç ederek yeni ucu oluşturuyorlardı. Uçlarda yağma ve öldürme eylemleri, yerleşik ahaliye boyun eğdirerek siyasi bir işlev görürken, yağma ile elde edilen aynı ve nakdî gelirler, göç sürecinde sıradan insanların beslenmesi ve giyiminden tutun da beglerin begliklerini mekânlaştırdıktan savaşçı teminine kadar herkesin her türlü ihtiyacını karşıladığı, işlerini çekip çevirmede (iktisadi) kullandığı kaynak işlevi de görüyordu. Yağmalar olmasaydı Türkmenlerin (Selçukluların) göçü ve uçlarda siyasi yapıların mekânlaşması mümkün olmazdı.

Yerleşikler için kötü görülen yağma ve öldürme, Müslümanlık öncesi âdetlerini devam ettiren göçebe Türkmenler için saygın bir faaliyetti ve alplik anlayışıyla yapıyordu. Bu yüzden Horasan'dan Azerbaycan'a ve Suriye'ye kadar uçlarda Türkmenler tarafından Müslümanlara da uygulandı. Bunu sıradan Türkmen begleri ve tabilerinin İslamı henüz özümseyememeleri ile izah etmek mümkündür. Bu anlayış birkaç asır varlığını devam ettirdi. Tuğrul Beg, yakın çevresinde bulundurduğu âlimlerle Müslümanlığı özümsemesi daha erken başladığı için bu eylemlere karşı çıkmıştır. Anadolu'da sıradan Türkmenlerde ve beglerinde alplik saikiyle yağma ve öldürmenin, gaza ve ganimet anlayışına dönüşmesi, 11. yüzyılın ortalarında başlayıp 13. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlık kazandığı, fakat alplik anlayışının tamamen ortadan kalkmadığı, en azından bazı Türkmen zümrelerinde varlığını uzun süre devam ettirdiği tahmin edilmektedir. Selçuklu aile üyelerinde en azından bazılarında gaza ve ganimet anlayışı çok daha erken 1040'larda oluşmaya başlamıştı. Dolayısıyla onlar için Anadolu şehirlerinin ele geçirilmesi bir fetih iken sıradan Türkmenler bu anlayışa henüz sahip değillerdi. Onlar şehirleri de içerecek bir şekilde bir il tutma anlayışına sahiptiler.

Bu göçü başlatan Selçuk ve akrabalarıydı. Her geçen gün biraz daha yerleşikleşen ve kitabileşen Selçuklu sultanları da büyük katkılar yaptılar. Fakat göçün devamlılığını sağlayan, uçları oluşturan, buralarda mücadele eden ve en son Anadolu'nun batısını ele geçiren göçebe ve şifahi Türkmen begleri ve onların tabileriydi. Onlar göçün bütün yükünü yüklendiler ve zorluklarına katlandılar. Yerleşik, kitabi Türkler ve diğer etnik unsurdan yerleşik, kitabi Müslümanlar Anadolu'ya onların açtığı yoldan göç ettiler. Şehirlerin ele geçirilmesinden tutun 13. yüzyıla kadar savaşlarda ağırlıklı unsur göçebe Türkmenlerdi. Şehirlerin idaresini Selçuklu sultanlarının yapmış olması

ise kurumsal (kitabi) düzene onların daha önce intibak etmeleriyle alakalıdır. Bu da göçebe Türkmenlerin tarihte oynadıkları önemli rolün zaman içinde geriye itilmesine ve unutulmasına neden oldu. Göçebe Türkmenler olmasaydı ne bu göç mümkün olurdu ne de Selçuklular siyasi yapılarını İran'da, Suriye'de ve Anadolu'da mekânlaştırebilirlerdi. Ne de bu coğrafyalarda Türk âdet ve dil varlığından söz edilirdi.

Bu çalışma Türkmenlerin (Selçukluların) Batı Asya'ya göçünün nasıl gerçekleştiğine ilişkin ilk kapsamlı çalışma oldu. Çözülmesi gereken yeni soruları gündeme getirdi. Ayrıca pek çok yeni çalışmanın yapılabileceği alan açılmış oldu.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, I, II, trans. C. E. Bosworth, Ilex Foundation, Boston 2011.
- Abu'l-Farac, *Tarih*, I, İngilizce çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef; Ahmet Annaberdiyev, Selenge, İstanbul 2002.
- Akın, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1968.
- Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 435-559.
- Altan, Ebru, "Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12, (2020), s. 35-50.
- Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Yayınları, İstanbul 1996.
- Ayönü, Yusuf, "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, (2009), s. 1-8.
- _____, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Azimi, *Tarih, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Biruni, *Kitabü'l-cemahir fi marifeti'l-cevahir*, Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniye, Haydarabad 1355.
- Bondari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Brosset, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not. ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Cüzcani, *Tabakat-ı Nasri, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar*, terc. ve not. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Çevik, Adnan, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 115-162.
- Danışmend-name*, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Donuk, Abdülkadir, "Eski Türk Devlet Teşkilatında 'Beg' Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, (1984), s. 7-10.
- Ebu'l-Fazl Beyhaki, *Tarihi Beyhaki*, tash. Ali Ekber Feyyaz, Danişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1383.
- Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2001.
- Eski Türk Yazıtları*, haz. Hüseyin Namık Orkun, Türk Dil Kurumu, Ankara 1987.
- Fleet, Kate, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", *Türkiye Tarihi 1071-1453, Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitapyayınevi, İstanbul 2012, s. 283-326.
- Gardizi, *Ornament of Histories*, trans. and ed. C. Edmund Bosworth, I. B. Tauris, New York 2011.
- Gürbüz, Osman, *Saltuklular*, (Basılmamış Doktora Tezi), T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Hüseyini, *Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943.
- İbn al-Adim, *Buğyat at-taleb fi tarih Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere*, yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976.

- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-umuri'l-Ala'ıye (Selçuk name)*, I, haz. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- İbn Said el-Mağribi, *Kitabu basti'l-arz fi't-tul ve'l-arz*, tahk. Hınıs-Havan Kırnıt, Matbaatu Kerimadis, Titvan 1985.
- İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam fi tarihi'l-ümemide Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, terc. ve değ. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, IX, X, Beyrut 1966.
- İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l Fariki*, tahk. Bedevi Abdullatif Avad, Darü'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut 1974.
- İnan, Abdülkadir, "Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 645-648.
- Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-11176)*, yay. haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, drl. Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Yayınevi, Ankara 2000.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti (1015-1021)", *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İstanbul 1953, s. 225-274.
- Kayhan, Hüseyin, "Ladik Beyliği (1261-1403)", *Türkler*, VI, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 763-770.
- Kerimüddin Aksarayi, *Müsümeretü'l-ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Danışmendliler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Kofoğlu, Sait, "Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1995.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Kucur, Sadi S., "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları", *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet, Bildiriler 19-21 Ekim 2017*, ed. Hayrunisa Alan vd., İstanbul, 2018, s. 497-515.
- Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, çev. İlhan Arslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019.
- Lindner, Rudi Paul, "Anadolu, 1300-1451", *Türkiye Tarihi, 1071-1453*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitapyayınevi, İstanbul 2012.
- Mahmud el-Kaşgari, *Kitabu divanı lügüti-Türk*, Tıpkıbasım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Mikhael Attalates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, terc. ve not. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzylları*, çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

- Ocak, Ahmet Y., "Battalname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V, (1995), s. 206-208.
- Orhan Yazıtları*, haz. Talat Tekin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.
- Osman G. Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *TTK Belleten*, LXV/243, (2001), s. 547-565.
- Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed. Abdülkerim Özaydın vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 421-433.
- Peacock, A. C. S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *The Great Seljuk Empire*, Edinburg Univesity Press, Edinburg 2015.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktisadi ve İçtimai Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1997.
- _____, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- _____, "Göçebeleşme Döneminde (1018-1192) Türkiye'de Kurumlara İlişkin İnşa Faaliyeti Üzerine Bir Değerlendirme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VI/2, (2019), s. 230-256.
- Ravendi, *Rahat-üs-sudur ve ayet-üs-sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.
- Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, terc. ve not. Erkan Göksu, H. Hüseyin Gümüş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman fi tarihi'l-ayan'da Selçuklular*, terc. ve değ. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Solmaz, Sefer, *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- Suryani Patrik Mihail, *Vakainame*, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944.
- Sümer, Faruk, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV (1975), s. 197-207.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- Tekin, Şinasi, "Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 3 (1971), s. 35-60.
- _____, "Türk Dünyasında Gaza ve Cihad Kavramları Üzerine Düşünceler II: Gazi Teriminin Anadolu ile Akdeniz Bölgesinde İtibarını Yeniden Kazanması", *Tarih ve Toplum*, 110, (1993), s. 73-80.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, "Kılıç Arslan II.", V, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Turgut, Vedat, "Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2016), s. 55-89.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-name (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrانت D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Zahir al-din Nishapuri, *The Saljuqnama*, ed. A. H. Morton, The Trustees of Gibb Memorial, London 2004.

MÜTAREKE DÖNEMİ MİZAH EDEBİYATINDA HARAŞO (BEYAZ RUS KADINI) İMGESİ*

THE IMAGE OF KHOROSHO (WHITE RUSSIAN WOMAN) IN TURKISH HUMOROUS
LITERATURE DURING THE ARMISTICE PERIOD

Zeynep TEK**

Öz

Beyaz Ruslar, Bolşevik Devrimi'ni (1917) takip eden iç savaşta Kızıl Ordu'ya karşı savaşan Beyaz Ordu'dan adını alan, çarlık düzenini destekleyenlere ve diğer Bolşevik muhaliflerine gönderme yapan bir ifadedir. Bolşeviklere karşı büyük hezimete uğrayan Beyaz Rusların göç ettiği ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Mütareke İstanbul'unun zorlu yaşam koşullarında mülteci kamplarına sığınan Beyaz Ruslar, iş ve mesken bulmakta büyük sıkıntı yaşamıştır. Ekonomik açıdan geçinmek zorunda olan Beyaz Rus kadınları da başta eğlence sektörü ve seyyar satıcılık olmak üzere çeşitli iş kollarında çalışmıştır. İstanbul'da, Rusçada *iyi, güzel* anlamına gelen *Haraşo* (Хорошо) olarak anılan Beyaz Rus kadınları, dış görünüşleri (güzellikleri, giyimleri, özgür yaşama biçimleri) itibarıyla şehir halkı üzerinde tesir uyandırmış; özellikle İstanbullu erkekleri, kültürel normların dışında hareket etmeye sevk ettikleri gerekçesiyle tehlikeli görülmüşlerdir. Bu nedenle görünür oldukları kamusal mekânlarla (cadde, lokanta, bar, otel, plaj vs.) birlikte dönemin mizah gazetelerine ve dergilerine sıklıkla konu olmuşlardır. Bu çalışmada, Beyaz Rus kadınları ile İstanbullu erkekler arasındaki ilişki ağları, Mütareke dönemi mizah basınında yayımlanan edebî metinlerdeki temsil biçimleri üzerinden incelenmektedir. Basında yer alan karikatürler, dönemin tanıklarının anıları ve tarihle ilgili araştırma kaynakları, Haraşo imgesinin edebî alandaki görünümünün çözümlenmesinde kullanılmaktadır. Genel itibarıyla erkekler tarafından kaleme alınan bu edebî ürünlerin komik olarak algılanmasında erkeklik deneyimleri ve kim, neye, niçin gülüyor soruları dikkate alınmaktadır. Haraşo'nun arzu nesnesi olarak konumlandırılmasına rağmen *femme fatale* tipinin kötücül yönleriyle temsil edilmemesinde erkeğin kösnül arzularının ve mizahi yaklaşımının rol oynadığı gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mütareke dönemi, Beyaz Ruslar, Haraşo, mizahi metinler, erkeklik

Abstract

White Russian is an expression which takes its name from the White Army that fought against the Red Army in the civil war following the Bolshevik Revolution (1917) and refers to those who supported the tsarist regime and other opponents of the Bolsheviks. Turkey was a leading destination for White Russians suffered a great defeat against the Bolsheviks. The White Russians who settled in the refugee camps in İstanbul under

* Bu çalışmanın ilk bulguları, Mardin Artuklu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından 15 Ocak 2021 tarihinde düzenlenen *Edebiyatta Mizah Mizahta Edebiyat Çalıştayı*'nda sunulmuş olup gözden geçirilerek ve geliştirilerek yayıma hazırlanmıştır.

** Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye, ztek@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2577-6422

difficult living conditions during the Armistice period had trouble finding jobs and housing. White Russian women who had to earn a living worked in various sectors, mainly entertainment and hawking. In İstanbul, White Russian women were known as *Haraşo* (Khorosho, Хорошó), which means *good, well* in Russian, and stood out among the city people by their appearance (their beauty, clothes, and free lifestyle). They were also regarded as dangerous since they were believed to incite the men of İstanbul to act against cultural norms. For this reason, they frequently became the subject of humorous newspapers and magazines of the period, along with the public spaces (streets, restaurants, pubs, hotels, beaches, etc.) where they were most visible. In this study, the relationship networks between White Russian women and the men of İstanbul are examined through the representation types in literary texts published in the humorous press during the Armistice period. Caricatures in the press, memoirs of witnesses to the period, and historical studies are used in the analysis of the perception of the *Haraşo* in the literary field. In perceiving these literary texts which are generally written by the men as comical, masculinity experiences and the such questions as who laughed at what and why are taken into account. Although the *Haraşo* was positioned as an object of desire, it is shown that male sexual desires and humorous approach played a role in her not being represented as a *femme fatale* with all its evil aspects.

Keywords: Armistice period, White Russians, *Haraşo* (Khorosho), humorous texts, masculinity

Giriş

Beyaz Ruslar, 1917 yılında Bolşevik ihtilalinin ardından Kızıl Ordu'ya karşı savaşan Beyaz Ordu'dan adını alan, çarlık rejimini destekleyenlere ve diğer Bolşevik karşıtlarına gönderme yapan bir ifadedir. Adları aynı anlamı taşıyan Belaruslar ile hiçbir ilişkisi olmayan bu adlandırma, Rusya'daki iç politik ve askerî çatışmaların / ayrışmaların bir sonucu olarak önce siyasi erkini / iktidarını, ardından ana vatanını yitiren Ruslar için kullanılmıştır. Rusya'da 1918 ila 1922 arasında süren iç savaşta, Beyaz Ordu büyük bir hezimetle uğramış, özellikle 1919 ve 1920'de alınan üst üste yenilgiler, Beyaz Rusları, dalgalar hâlinde farklı ülkelere göç etmek zorunda bırakmıştır. 1920'de Odesa ile Novorossiysk'in ve aynı yılın sonunda başlayan Kırım'ın tahliyesi, yaklaşık 200 bin – kimi kaynaklara göre 300 bin – Beyaz Rus'un İstanbul'a sığınmasına yol açmıştır. Büyük çoğunluğu Rusya'nın aristokrat sınıfını oluşturan Beyaz Rusların kimisi İstanbul'u geçiş noktası olarak kullanırken kimisi de İstanbul başta olmak üzere Türkiye'nin farklı şehirlerinde ikamet etmiştir. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra işgal ordusunun İstanbul'u boşaltmasıyla birlikte büyük bir kısmı, Avrupa ülkeleri başta olmak üzere farklı ülkelere göç etmiştir. Türkiye'den ayrılışını geciktiren bazı Beyaz Ruslar ise ikamet süresini uzatırken bir kısmı da şahsi başvuru ya da evlilik gibi yollarla Türk vatandaşlığına geçmiştir.¹

1 “Büyük Rus Göçü” hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Marc Raeff, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*, Oxford University Press, New York-Oxford 1990. Türkiye'de, Mütareke döneminde Beyaz Ruslar hakkında geniş bilgi için bk. Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2010; Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, 2. bs., Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015; Svetlana Uturgauri, *Boğaz'daki Beyaz Ruslar 1919-1929*, çev. Uğur Büke, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015. Kıbrıs'a yerleştirilen Beyaz Ruslar hakkında bk. Elnur Ağayev, *Kıbrıs'tan Geçen Beyaz Ruslar*, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa 2015. Anadolu şehirlerine yerleşen Beyaz Rusların faaliyetleri hakkında bk. Kezban Acar Kaplan, “Rusça ve Türkçe Kaynakların Işığında Beyaz Rus Mültecilerinin Anadolu'daki Yaşamları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV/1, (2019), s. 1-22.

İtilaf Devletleri tarafından mülteci kamplarına yerleştirilen Beyaz Rusların, iş ve mesken bulmakta ciddi sıkıntılar yaşamasında, yanlarında getirdikleri Rus parasının değerini yitirmesiyle birlikte Mütareke İstanbul’unda süregiden ekonomik krizin rol oynadığı görülür.² Geçinmek, ailesini desteklemek isteyen Beyaz Rus kadınları, eğlence sektörü ve seyyar satıcılık başta olmak üzere çeşitli iş kollarında çalışmak durumunda kalır. Kadınların iş dünyasının ve sosyal hayatın merkezinde yer alışı, kamusal alanın eş toplumsal görünümünün ve devrin kadın-erkek ilişkilerinin dönüşümünde etkili olur. Şehrin süregiden “davranış kodlarını sarsan” ve “kozmpolit ve liberal” bir hüviyet kazanmasında rol oynayan Beyaz Rus kadınları,³ güzellikleri, giyim biçimleri ve özgür yaşama biçimleri (iltica ettikleri yerin anlayışına göre) ile İstanbul’daki yerli ve yabancı halkın dikkatini çeker. Bu nedenle dönemin mizah basınına sıklıkla konu olurlar ve İstanbul’un külhanbeyi ağzında olduğu gibi “Haraşo” olarak anılırlar.⁴ Bu adlandırmada Beyaz Rusların *güzel, iyi* anlamındaki *haraşo* (хорошо) kelimesini konuşma dilinde sıklıkla kullanması etkili olur.⁵ Haraşo imgesi ise kavramın sözlük karşılığıyla yakından ilişkili olsa da daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Genel olarak sarışın, beyaz tenli, mavi gözlü, uzun boylu, ince yapılı, kısa saçlı,⁶ süslü (özellikle makyajlı), dekolte giyimli, özgür / serbest tavırlı, şık, çekici, zarif, kültürlü, asil Beyaz Rus kadını çağırıştırır. Ayrıca çoğunlukla arzu nesnesi olarak tasavvur edilen Haraşolar, erkekleri kültürel normların dışında davranmaya yönelttikleri gerekçesiyle / endişesiyle tehlikeli görülürler.

- 2 İstanbul’a sığınan diğer mültecilerle birlikte Rusların yaşam koşulları hakkında bk. Charles Claffin Davis, “İstanbul’da Mültecilerin Durumu”, *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, *İstanbul 1995*, s. 175-195. Ayrıca mülteci kamplarındaki Rusların fotoğrafları için bk. Harvard University Charles Claffin Davis Digital Collection. <https://hls.harvard.edu/library/digital-collections/charles-claffin-davis-digital-collection/> [Erişim tarihi: 13.01.2021].
- 3 François Georgeon, “Women’s Representations in Ottoman Cartoons and the Satirical Press on the Eve of the Kemalist Reforms (1919–1924)”, *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, ed. Duygu Köksal and Anastasia Falierou, Brill Publishers, Leiden-Boston 2013, s. 258-259.
- 4 Reşat Ekrem Koçu, “Beyaz Ruslar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1961, s. 2625.
- 5 Bu konuda, mizah basınındaki karikatürlerde seyyar satıcılık yapan Haraşoların sesleniş biçimi bir fikir verebilir. *Aydede*’de “Barların Seyyar Satıcıları” adlı karikatürde, fesli bir İstanbullu erkeğin karşısında durduğu, kısa elbiseli, makyajlı ve topuklu ayakkabı giymiş olan genç bir Rus kadını, “Şokala!... Haraşo!..” diyerek ürünü satmaya çalışır. Haydar Şevket, “Barların Seyyâr Satıcıları”, *Aydede*, 21, 1338/1922, s. 4. *Karagöz*’de bir “Moskof Haraşosu”, “Kartpostal, haraşo kartpostal!” diyerek Karagöz’e bir kartpostal uzatır. Karagöz de ona “Seni gidi genç postal seni, sakalına bakıp da beni o kadar kart mı sanıyorsun!” şeklinde cevap verir. İmzasız, “[Bir Moskof Haraşosunun kartpostal sattığı karikatür]”, *Karagöz*, 1447, (28 Kânunusani 1338 / 28 Ocak 1922), s. 4. Sadık Şendil, çocukluk dönemindeki Beyoğlu’nu anlattığı bir yazısında, o günlerde Haraşoların çok sevildiğine dikkat çekerken Beyoğlu’nda “gayet temiz kılıklı ve güzelce [olan bu] hanımlar”ın “nazik ve güzel sesleri”yle “küçük bir tablanın” içinde “Ponçiki Haraşo” seslenişiyile “içi kremalı çörekler” sattıklarını belirtir. Sadık Şendil, “Bir İstanbul Vardı: Beyoğlu”, *Taha Toros Arşivi*. <https://hdl.handle.net/11424/156708> [Erişim tarihi: 22.04.2021].
- 6 Türkiye’ye ulaştıkları gemilerde; yerleştirilecekleri yere karar verilememesi, salgın hastalık endişesi ve Bolşevik ajanı aramaları dolayısıyla uzun süre kalan ve temizlik amacıyla saçlarını kısa kestirmek zorunda kalan Rus kadınlarının kısa saç tarzı ve saçlarını tülbenle bağlaması, İstanbul’da “Rus başı” adıyla hızla moda hâline gelmiştir. Reşat Ekrem Koçu, “Beyaz Ruslar”, s. 2625-2626; Jak Deleon, *Beyoğlu’nda Beyaz Ruslar*, 2. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 98; Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*, s. 64; Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, s. 84-90, 205; Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 273.

Bu çalışma, Mütareke döneminin mizah basınında, Haraşoların, İstanbul halkı ve bilhassa erkekleri üzerinde bıraktığı tesiri odağa alır ve edebî metinler üzerinden Haraşoların temsil biçimlerini değerlendirir. Dönemin “bir ölçüde, bir ‘erkek basını’ rolünü üstlenmiş görünen mizah basını”nın⁷ Haraşo’yu ele aldığı metinlerde, Haraşo karşısında konumlanan erkek ile onu tasvir edenin benzer erkeklik deneyimlerini (ortak beğeni ve ilgi) paylaştığı görülür. Her türlü sınıftan erkeği çekiciliğiyle etkileyen Haraşoların buldukları cadde, lokanta, bar, otel, plaj gibi mekânlar da erkeklerle kurdukları ilişkinin biçimini belirler. Bu metinlerde, Haraşoların çalıştığı şık / pahalı eğlence mekânlarının müşterileri, genellikle son dönem Osmanlı edebiyatında alafranga züppeyle özdeşleşen hovardalardır.⁸ Ancak bu züppeler / hovardalar, yanlış Batılılaşmanın sembolü olarak değil, alafranga eğlence mekânlarının (kimi zaman mirasyedi) tüketicileri olarak yansıtılır. Haraşo’ya yakınlaşma uğruna yapılan hovardalıklar, gözden çıkarılan servetler, erkekler arasındaki diyalogun bir parçası olmasına rağmen, erkeğin Haraşo’yu arzu nesnesi olarak konumlandırmaya devam ettiği gözlenir. Bu durum, erkeğin iradesiyle hareket eden yetişkin bir kişi olarak bu seçimini bilerek yaptığı izlenimi uyandırır. Bu nedenle çalışmada erkeğin baştan çıkarılma arzusunun, hain (hilekâr) / mazlum (saf) ikiliğini sarsarak Haraşo’yu *femme fatale (ölümcül kadın)* tipinin kötücül kimliğinden uzaklaştırdığı iddia edilir. Ayrıca Haraşo’yu çekici kılan unsurların öne çıkarılmasının ve metinlerin anlatım dilinin birinci çoğul iyelik / şahıs ekleri üzerinden yapılanmasının erkeğin kösnül arzularının rasyonelleştirilmesine ve meşru kılınmasına hizmet ettiği öne sürülür. Dolayısıyla çalışmada, Haraşo’yu arzu nesnesi olarak konumlandırmanın ve Haraşo imgesini eril söylemiyle inşa edenin büyük ölçüde erkekler olması sebebiyle, erkeklik deneyimleri odağa alınacaktır. Haraşo’nun ele alındığı mizahi metinlerin komik olarak alınmasında kim, neye, niçin gülüyor soruları üzerinde durulan diğer sorunsallar olacaktır. Bu metinlerin 1920’li yılların okuyucusu ile *günümüz* okuyucusu tarafından aynı saikler etrafında gülünç bulunup bulunmadığı, cinsiyet farklılığının gülmenin açığa çıkmasında etkili olup olmadığı da tartışılacaktır. Ele alınan mizahi metinler, tarihsel bağlamı ve – Haraşo imgesinin görsel boyutta anlaşılması için – dönemin karikatürleri ve edebî metinlerle birlikte yayımlanan resimler eşliğinde incelenecektir. Ancak Haraşo imgesinin mizahi metinlerdeki görünümleri değerlendirilmeden önce çalışmada kullanılan mizah gazeteleri ve dergileri üzerinde durmak gerekir.

Mütareke dönemi mizah gazeteleri ve dergileri, devrin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi eleştirilerini güldürücü bir kurgu üzerinden ele alan süreli yayınlardır. Kamuoyunu, kahkahanın deşarj eden gücüyle biçimlendirmeye çalışan mizahi basın, dağıtımı ve fiyatı ile – İstanbul merkezli düşünüldüğünde – kitleler tarafından erişilebilmesi kolay eğlenme aracıdır. Çalışmada Mütareke dönemi mizah basınına esas alınmasının sebebi, Beyaz Rusların kitleli göçünün bu dönem basınında yer bulması dolayısıyla. Bu sayede Türkiye’ye iltica ettikleri dönemde

7 François Georgeon, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 110.

8 Dönemin Ruslar tarafından işletilen lüks eğlence mekânlarını hatırlatarak alafranga hovardaların Haraşolarla ilişkisi üzerine düşünmemi sağlayan Cemal Kafadar’a teşekkür ederim.

biraktıkları taze (ve mizahi) etkinin anlamlandırılması mümkün olacaktır. Mütareke döneminde yayıncılık faaliyetini sürdüren veya yayıma başlayan *Karagöz* (1908-1955), *Diken* (1918-1921), *Alay* (1920), *Gülyüz* (1921-1923), *Äyine* (1921-1923), *Yeni Eğlence* (1921), *Aydede* (1922), *Akbaba* (1922-1977), *Zümrüdüanka* (1923-1925), *Kelebek* (1923-1924) gibi farklı siyasi çizgilerde mizahi gazete ve dergi vardır. Bu çalışmada ele alınan şiir, hikâye ve fıkra türündeki edebî metinler Sedat Simavi'nin çıkardığı *Gülyüz*, Refik Halit tarafından neşredilen *Aydede*, Orhan Seyfi'yle Yusuf Ziya'nın yayımladığı *Akbaba* ve imtiyaz sahibinin Semih Lütfi olduğu *Zümrüdüanka*'dan seçilmiş; karikatürler ise *Karagöz*, *Diken*, *Gülyüz* ve *Zümrüdüanka*'dan alınmıştır. İncelenen yazılı ve görsel kaynakların tarih aralığı 1920 ila 1923'tür. Bu süreli yayınların ortak özelliği François Georgeon'un dikkat çektiği gibi hem İstanbul Hükûmeti'nin hem de Müttefik Yüksek Komutanlığı'nın sansürü sebebiyle siyasi meselelerden ziyade sosyal olay ve olgulara daha fazla eğilmesidir. Bu nedenle hayat pahalılığı (özellikle yüksek enflasyon), Mütareke zenginlerinin haksız kazançları, memurların gittikçe fakirleşmesi, kadınların modernleşmesinin aile hayatı ve giyim üzerindeki tesirleri, ahlaki yozlaşma ve Haraşoların yerli halk üzerindeki etkileri bu dönem mizahının başlıca konusu olmuştur.⁹ Haraşoların genel olarak tehlikeli görülen tesirlerini ve mizahi açıdan görünüm biçimlerini inceleyen bu çalışmada, Beyaz Rus kadınlarının özellikle erkeklerle karşılaştıkları kamusal mekânların izi sürülmektedir. Zira mekânın türü ilişkinin boyutunu ve tehlikenin dinamiğini değiştirir. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde, Haraşoların eğlence mekânlarında ve sokak, cadde gibi umumi mahallerde bıraktıkları izlenim, eril arzular odağında incelenecektir. İkinci bölümde Haraşoların kültürel normlar üzerindeki etkisi ele alınacaktır. İki bölümde de Haraşo'nun erkeği ekonomik açıdan sarsıcı konumu, üzerinde durulan başlıca izlekler arasında olacaktır. Ayrıca bu bölümler, genel itibarıyla gülünçleştirilen erkeğin deneyimlerini sunduğu için son bölümde Haraşoların da mizahın nesnesi hâline geldiği gösterilecek ve sonuç bölümü genel bir değerlendirmeye ayrılacaktır.

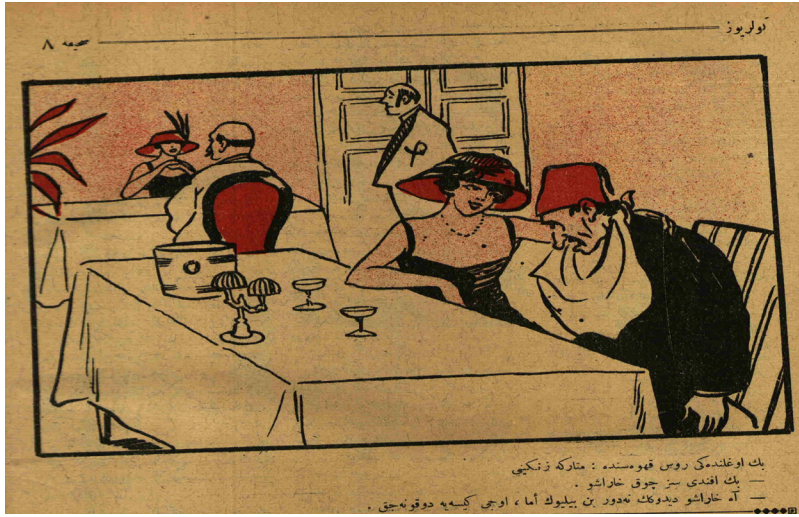
1. Uğruna “Bin Papel” Saçılan ve Seyir Nesnesi Olan Haraşo

Mütareke dönemi İstanbul'u, Beyaz Rusların sadece kamplarda değil sokaklarda da kaldığı, ne iş bulsa çalıştığı, iş bulamadığında elinde (kürk, takı, madalya vs.) ne varsa sattığı, satacak bir şeyi olmayanın dilendiği ya da yasal olmayan işlere (tombala, fuhuş, kokain satımı gibi) bulaştığı kaotik zamanlara sahne olur. Herhangi bir konuda bilgisi, yeteneği, uzmanlığı olmayan Beyaz Ruslar, iş bulmakta büyük zorluk yaşarken sermayesi olan çok az Rus, eğlence-hizmet sektörüne atılır. Gece kulüpleri, barlar, kabareler, gazinolar, oteller, kumarhaneler, dansingler, lokantalar, pastaneler açarlar. Daha ziyade Beyoğlu merkezli bu ticari teşebbüsler, elit ve şık mekânların inşasında rol oynar.¹⁰ Reşat Ekrem Koçu'ya göre “Açtıkları eğlence yerleri hakikaten kibar sanat mahfilleri ol[ur],

9 François Georgeon, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında, s. 96-116.

10 Bk. Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*; Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*; Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*; Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, s. 271-294.

fuhuş dahi bir nezâhet kisvesine bürün[ür], bayağlaşma[z].”¹¹ Bu mahfillerin İstanbul için yeni olan özelliği – çoğunluğu aristokrat olan – kadınların garson, dansçı, müzisyen, şarkıcı, konsomatris gibi işlerde çalışmasıdır. Mekânların şıklığına eklenen kadın iş gücü, başta işgal ordusu ve yabancı ziyaretçiler olmak üzere¹² zengin veya yeterli parayı bulan Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten erkeklerin ilgisini çeker. O dönem İstanbul’unu ziyaret eden fütürist yazar İliazd, bu mekânların çeşitliliğine vurgu yaparken burada hizmet veren kişilerin niteliğine de dikkat çeker. İmparatorun balerinlerinin ve solistlerinin çalıştığı restoranlarda, tezgâhların gerisinde alkol servisi yapanlar çarın generalleri iken garsonluk hizmeti veren kadınlar, asalet unvanı taşırlar. İliazd, bu mekânların pahalı olduğunu ve Rus kadınlarının “kalburüstü kişileri büyüle[diğini]” de ifade eder.¹³ Dolayısıyla bu dönem karikatürlerinde¹⁴ şık mekânlardaki Haraşoların yanında Mütareke zenginlerinin¹⁵ bulunması tesadüfi değildir. *Güleryüz*’de “Beyoğlu’nda Rus lokantasında: Mütareke zengini” başlıklı karikatür, bu ilişkiye şöyle dikkat çeker:

Karikatür 1. Beyoğlu’nda Rus Lokantasında: Mütareke Zengini

Kaynak: İmzasız, “Beyoğlu’nda Rus Lokantasında: Mütareke Zengini”, *Güleryüz*, 44, (2 Mart 1338/1922), s. 8.

- 11 Reşat Ekrem Koçu, “Beyaz Ruslar”, s. 2625.
- 12 Svetlana Uturgauri, Rus kadınlarının “doğal güzellikleri”, “serbest davranışları” ve “kısa kloş etekler” gibi dikkat çekici giyim tarzlarıyla, Fransızlar, İtalyanlar ve Türklerin yanı sıra “ölçülü İngilizler ve işkolik Amerikalılarda bile akılları durduracak bir etki yaptıklarını” belirtir. Svetlana Uturgauri, *Boğazdaki Beyaz Ruslar 1919-1929*, s. 190.
- 13 İliazd [İlya Zdaneviç], “Bir Rus Fütüristinin Dört Vizyonu”, *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 250-252.
- 14 Haraşoların ele alındığı çok sayıda karikatür örneği için bk. Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, s. 312-344.
- 15 Meral Demiryürek, harp zengini / Mütareke zengini / yeni zengin / türedi zengin olarak anılan bu sınıfın Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarından itibaren süreli yayınlarda ve edebî metinlerde tipik özellikleriyle ele alındığına dikkat çeker. Dönemin yazarlarının “harp zenginlerini toplum gözünde küçük düşürmek, onlarla alay etmek ve abartılı yönlerini karikatürize etmek suretiyle olumsuz bir tip” oluşturduklarını belirtir. Meral Demiryürek, “Savaştan Doğan Bir Tip: ‘Harp Zengini’”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/16, (2015), s. 500.

Elini, fesle temsil edilen Türk erkeğinin omzuna atan Beyaz Rus kadını; “Beyefendi siz çok haraşo.” şeklinde konuşurken erkek; “Ah Haraşo didüğün nedür ben biliyon emme, ucu keseye dokunacak.” diyerek cevap verir. Mütareke zengininin duruşu ve söyleyişi, Haraşoların çalıştığı “lokanta”lara pekaşına olmadığına işaret eder. Kısa saçlı, dekolte giyimli ve rahat tavırlı Haraşo’ya başını eğerek bakması, yeni dâhil olduğu mekâna yabancılığını pekiştirir. Karikatüristin yasal olmayan yollarla zenginleşerek toplumda üst düzey konum elde eden türedi zenginin servetini (muhtemelen gayrimeşru yoldan) kaybedeceği iması, zekice bir intikam yanında bu tür mekânların müşteri kitlesini de ele verir. Böylelikle satirin başvurduğu araçlardan biri olan karikatür üzerinden “güncel ve yerel” olanın ve “belirli toplumsal koşullarda ortaya çıkan özgün sorunlar”ın eleştirisi¹⁶ komik bir şekilde yansıtılır. Ayrıca Mütareke zengininin elleri cebinde hissettiği endişe, temsil ettiği sınıf için bu mekânların maddi açıdan çekinilen yerler olduğunu hissettirir. Dolayısıyla Haraşoların tasvir edildiği Türkçe mizahi metinlerde erkeğin ekonomik açıdan kayıplarına sıklıkla dikkat çekilmesi yersiz değildir. *Güleryüz*’de Küheylan müstear adıyla yayımlanan “Haraşolar...”¹⁷ başlıklı şiirde Haraşolara yakın olmanın *bedeli* şöyle ifade edilir:¹⁸

Rus Haraşoları ağızdan ağıza
Geziyor bakınız bütün âlemi..
Çevirdiler bizi yolunmuş kaza
Her birimiz tattı zevki, elemi!

Yollarında gitti nice genç kurban
.....¹⁹ gözlerin desisesine
Bazen de oldu ki ah öyle bir an
Bin papel saçıldı bir cilvesine!..

Resim 1. “Haraşolar...”

Kaynak: Küheylan, “Haraşolar...”, *Güleryüz*, 21, (22 Eylül 1337/1921), s. 2.

Şiirin başında kullanılan sağ taraftaki resim; Haraşoların *Rus başı* adı verilen tipik kısa saç ve tülbentle saç bağlama şekli, makyajı ve kürkü ile tasviri yanında entelektüel yönüne de ayna tutar. Şiirde, Haraşo karşısında, dönemin mizah basınında sevilmeyen bir tip olan Mütareke zengini gibi, diğer erkeklerin de pek farklı olmadığı / davranmadığı görülür. Şiirin öznesi, “biz” kelimesinde buluşan bir erkek kitlesine işaret eder: Haraşoların “gözlerin[in] desisesine” yenilen bir grup erkek. Erkeksi pratiklerden kabul edilen çapkınlığı / hovardalığı performe eden bu erkeklerin kendine özgü dinamiklerinin anlaşılmasında, Raewyn W.

16 Oğuz Cebeci, *Komik Edebi Türler: Parodi, Satir ve İroni*, İthaki Yayınları, İstanbul 2008, s. 195-196.

17 Metinde incelenen “Haraşolar...” ve “Haraşo Türküsü!” adlı metinlerin şairine, müstear isimlerle ilgili sözlükler başta olmak üzere yapılan taramada ulaşılamamıştır. Mizah basınında müstear isim kullanma ve imzasız yazılar yaygındır. Bu uygulamalarda metinlerin içeriğinden gelebilecek tepkilerden korunarak daha özgür bir çizgide yazma isteği etkili olmuş olabilir.

18 Küheylan, “Haraşolar...”, *Güleryüz*, 21, (22 Eylül 1337/1921), s. 2.

19 Özgün metinde bulunan noktasız boşluk, sansür ya da dizgi hatasından kaynaklanabilir.

Connell'ın erkekliğin inşasında sınıf bileşeninin rolü ile erkekler arasındaki toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinde durulması gerektiği tespiti anımsanabilir.²⁰ Çünkü Haraşo için “bin papel” saçabilecek erkeğin ekonomisi, sınıfsal açıdan erkekler arası ilişkisini ve hegemonik konumunu belirler. Haraşo'nun gayrimüslim oluşu, Müslüman bir toplumda yerli ve özellikle Müslüman kadınlarla ilişkilerin sınırlılığı düşünüldüğünde, beğeni ve arzuların açık bir söyleme ve pratiğe dönüşmesine zemin hazırlar. Haraşo'nun mülteciliğine eklenen ekonomik kaynak arayışı da onu bir ölçüde erişilebilir kılar. Bu arayışın lüks isteklerle imasıysa erkeklerle kurulan ilişkide rızanın rolünü verme amacı taşıyabilir. Şık ve dekolte giyimi, asil ve entelektüel yönleri Haraşo'nun çekiciliğini pekiştirip onu diğer kadınlardan *ayırıldığı* gibi, – ekonomik gücü dolayısıyla – ona yakınlaşan erkeğin de diğer erkeklere göre *ayrıcılık* hissedişine zemin hazırlar. Bu bakımdan saçılan “bin papel” ve “yolunmuş kaz” olmanın vurgusu, erkekliğin inşa eden iktisadi iktidarı ve cinsel iktidarı bir arada temsil eder. Hovardalıktan beslenen erkeklik gururu, “cılve” temsilinde ne için bedel ödediğini çekinmeden (hatta keyifli bir tonu açığa çıkaran söylemle) ortaya koyar. Diğer yandan mizahın nesnesi olarak kendini dışarıda tutmama, “zayıf” bir özelliğin komik bulunduğunu gösteren “kendine dair bir içgörü”yü²¹ de ifade edebilir. “Zevk” ve “elem”; eleme, kayba rağmen zevkin tadının hâlâ duyumsandığını gösterir. Burada komikleştirilen, görüldüğü gibi Haraşo değil, kösnül arzularına yenilen erkeğin yolunmuş kaz biçiminde tasviridir. Şiirde ne verilen kurbanlar uğruna Haraşo ne de kendini yolduran erkek suçlanmaz. Ahlaki bir eleştiriye hiç görülmez.²² Şiirin öznesinin âdeta güngörmüş bir tavırla, kendisinin de dâhil olduğu “yolunmuş kaz” zümresiyle yaptığı söz komikliği ve alay, Haraşo karşısındaki yetişkin erkeğin aslında bilerek ve isteyerek kandırılma arzusunu sezdirir. Haraşolarla ilgili izlenimlerini / anılarını aktaran Levanten Willy Sperco'nun garson Beyaz Rusların güzelliğini dile getirirken “‘Yolunsak da değer’ diyordu herkes.” ifadesi,²³ 1920'li yılların başında bir kısım erkeğin Haraşo uğruna kaybedeceği parayı / serveti göze aldığını gösterir. Mütareke döneminde birçok temel tüketim malzemesinin karaborsaya düştüğü ve alım gücünün son derece azaldığı hatırlandığında “bin papel”i saçabilecek olanın ancak seçkin sınıf, mirasyedi ve savaş zengini gibi kesimler olabileceği anlaşılır. Bu bakımdan erkeğin sosyoekonomik sınıfıyla ilgili olarak *Zümrüdüanka*'da yayımlanan şu karikatür bir fikir verebilir:

20 Raewyn W. Connell, *Masculinities*, 2. bs., University of California Press, Berkeley-Los Angeles 2005, s. 76.

21 Terry Eagleton, *Mizah*, çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 130.

22 *Gülyüz ve Aydede*'nin Haraşo'ya yaklaşımına dikkat çeken Özgün Nil Dümenè göre “seks işçiliği, konsomatrislik gibi gerçekten paraya dayalı bir ilişki kuran” Haraşolar, “Türk erkeklerinin bağrılarına bastıkları bir figür” olup karikatürlerde onlara karşı, “negatif bir tutum”, “ayıplama veya öfke” görülmez. “Haraşolar, halkın yoksulluğunun, yoksulluk yüzünden ulaşılması zorlaşan güzelliklerin temsilcisi olurlar ve hatta bu kişileri teselli eder gibi bir hâlleri de vardır.” Özgün Nil Dümen, *Millî Mücadele Döneminde Mizah Basını: Ay Dede ve Gülyüz (1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019, s. 442.

23 Willy Sperco, *Yüzyılımın Başında İstanbul*, çev. Remime Köymen, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1989, s. 91.

Karikatür 2. [Mürebbiye konulu karikatür]

Kaynak: Ratip Tahir, “[Mürebbiye konulu karikatür]”, *Zümrüdüanka*, 66, (27 Ağustos 1339/1923), s. 4.

Diyalog örgüsüne dayalı bu karikatürün birinci sütununda kol kola giren dekolte giyimli, kısa saçlı iki Rus kadını; “Türk kadınları kâğıt mı vermişler ne yapmışlar galiba bizi atacaklar bari son bir vurgun yapabilesek” der. İkinci sütunda iki Türk erkeğinden genç olanı “Evdekini kandırıp da çocuklara mürebbiye diye bizimkini eve alabilsem.” şeklinde konuşur. Üçüncü sütundaya bir anne, Rus kadınları gibi saçını kısa kestirerek modaya uyan modern giyimli kızına “Kızım hiç üzülme biraz daha sabırlı ol Moskoflar gittikten sonra o yine gelir sen de o zaman kendini pahalıya satarsın.” der.²⁴ Karikatürde evine mürebbiye alabilecek kadar ekonomik durumu iyi olan Türk erkeğinin giyim tarzı da zenginliğini belli eder. Evine almak istediği Haraşo’dan “bizimki” şeklinde bahsediş, bir süredir onunla birlikte olduğu izlenimi uyandırır. Haraşo’yu mürebbiye olarak düşünmesindeyse sınır dışı edilme ihtimali konuşulan²⁵ Haraşo’yu, evinde alıkoyma arzusu yanında büyük bir kısmı çok dilli

24 Bu konuşmaların muhataplarıyla birlikte ele alınması gerekir. Haraşoların kendi arasındaki diyalogu ve birinci çoğul şahıs üzerinden söylemi, Haraşoların genel olarak ekonomik çıkar odaklı ilişki kurduğunu göstermek amacıyla olabilir. Türk erkeklerinin kendi arasındaki konuşması, evlilik dışı ilişkileri birbirine anlatan erkeklerin birbirine karşı olan rahatlığını ve açıklığını temsil edebilir. Aldatılan bir kadının moral ve tavsiye aldığı kişinin anne olması ise bu tür mahrem / hassas konuların paylaşım çevresini sezdirir. Annenin kızına verdiği tavsiye ise tevarüs eden bazı kalıp yargıların – anneden kızına – aktarım biçimini gösterebilir.

25 Bu karikatürün çiziminde İstanbul’da bazı seçkin Müslüman Türk kadınlarının, 1923 yılının Ağustos’unda, Haraşoların Türk halkı için “tehlike”li olduklarını ve memleketten çıkarılmasını talep eden toplu dilekçesi etkili olmuştur. *Tanin* gazetesinin aynen aktardığı “hanımların istidası”, Müslüman Türk kadınlarının, Haraşo’yu en başta aile birliğini sarsması ve ekonomik yıkım getirmesi açısından tehlikeli gördüklerini ortaya koyar. Rus kadınlarının düşmanlara casusluk yapması ve Türk erkeğini bağımlılık yapan maddelere alıştıran sağlığı tehdit etmesi de diğer eleştiri konularıdır. Beyaz Rusların başta Beyoğlu’nda olmak üzere açtıkları eğlence mekânlarında “her gece yüzlerce genç Türk’ün sıhhat, servet ve namusu[nun] girdab-ı felakete” sürüklenmesi özellikle vurgulanır. Umumi mekânlarda Türk kadınlarının, kısa sürede büyük servet edinen Rus kadınlarını görmesinin de “ahlak” üzerinde olumsuz bir tesir uyandırabileceği belirtilir. İmzasız, “Rus Kadınlarının Teb’idi İsteniyor”, *Tanin*, 306, (21 Ağustos 1339 /1923), s. 3. Bu dilekçe ve etrafındaki tartışmalar (dilekçeye destek verenler ile yaşanan ahlaki problemlerde yerli halkın da sorumluluğu olduğunu belirten ve Rusların içinde buldukları olumsuz şartları vurgulayarak onlar

ve entelektüel olan Haraşoların bu şekilde istihdamının – devletin ilgili kurumları, sosyal çevre ve “evdeki” tarafından – dikkat çekmeyeceği sanısı etkili olmuş olabilir. Karikatüristin üç sütunda da tarafların *iyi niyetli* olmadığına işaret ettiği çizimde, aldatıldığının farkında olan “evdeki” kadını da satirin nesnesi hâline getirerek mağdur biçimde sunmaması dikkat çekicidir. Bu yaklaşımda devrin mizah basınının modern / alafangalaşan kadını maddiyatçı, müsrif, çıkar odaklı yansıtma temayülünü besleyen mizojen söylemin etkisi aranabilir. Elleri cebinde, öz güvenli ve seçkin sınıfa mensup olduğu anlaşılan erkeğin, Haraşo'nun “vurgun” nesnesi olmasıysa Haraşo'yla arasındaki münasebetin boyutunu göz önüne serer. Bu ilişkinin yazınsal ifadesi olarak “Haraşo Türküsü!” adlı şiir örnek verilebilir:²⁶

Haraşo, bu söz de nerden duyuldu,
Hep mirasyediler gitti soyuldu,
Rast gelen yosmaya, bu nam koyuldu,

Haraşo, Haraşo aman Haraşo,
Sizi tanıttı zaman Haraşo!

Çarşıda, pazarda, otele, (bar)da,
Yağmurda, tipide, fasl-ı baharda,
Haraşo geliyor, çekilin varda,

Haraşo, Haraşo aman Haraşo,
Sizi tanıttı zaman Haraşo!

Resim 2. “Haraşo Türküsü!”

Kaynak: Şirin, “Haraşo Türküsü!”, *Güleryüz*, 50, (13 Nisan 1338/1922), s. 1.

Türkü formunda kaleme alınan şiirde “hep mirasyediler”in soyulduğu ifadesi, Beyaz Rusların işlettiği mekânların pahalılığı yanında, özellikle konsomatrislik yapan ya da fuhuşla geçimini temin eden Haraşolara yakınlaşmanın neticesi olarak okunabilir. Türk edebiyatında savaş zenginleri gibi mirasyediler de olumsuz özellikleriyle daha fazla öne çıkarlar. İlki kötü niyetli gözü açıklığıyla elde ettiği vurgunlar, ikincisiyse yeni – çoğunlukla iş işten geçtikten sonra – açılan gözleri ve serveti üzerindeki iktidarsızlığı ile daha ziyade tanınır. Bu kişilerin mizahi metinlerde gülünç sunulmasında, dürüst ve/veya şahsi emekten mahrum zenginliğe duyulan tepki yanında onların “otel”, “bar” gibi mekânlarda Haraşolarla yakın / beraber olabilmelerine duyulan erkeksi bir kıskançlık ve bunu sağlayan imkânlara karşı bir haset de söz konusu olabilir. Osman Özarslan, gece hayatındaki erkeklerin hegemonya mücadelesinde harcamanın statü oluşturucu yönüne dikkat çekerken²⁷ Cem Doğan da konsomatrislerin “erkeklik kimliğini[n] yeniden kur[ul]ması”ndaki rolünü hatırlatır ve

hakkında haksız ithamlardan sakınılmasını dile getiren yazılar) konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, s. 222-241.

26 Şirin, “Haraşo Türküsü!”, *Güleryüz*, 50, (13 Nisan 1338/1922), s. 1.

27 Osman Özarslan, *Hovarda Âlemi: Taşrada Eğlence ve Erkeklik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 82.

yapılan harcamaların aynı zamanda “kur yapma” amacı taşıdığını belirtir.²⁸ Şiirin öznesi, ilerleyen bentlerde Haraşolardan etkilenen gruptan kendini ayırmasa da soyulanların “hep mirasyediler” oluşunu vurgulamasıyla, kendini bu kesimin parayı kontrol etme *iktidarsızlığı* / *tecrübesizliği* yanında paraya dayalı “simgesel erkeklik gösterileri”nden²⁹ ayırdığını hissettirir. Dolayısıyla mirasyedilerin soyulmasıyla beliren gülünçlikle, erkeğin sınırlı bir kaynağa bağlı iktidarının / itibarının kaygan bir zeminde olduğu gösterilir. Bunun hezimete uğramasıysa dışarıdaki – şair, okuyucu – tanıklar için bir üstünlük hissini ve intikam hazzını getirebilir. Güzel anlamına gelen ancak kimi zaman hafifmeşrepliği de çağrıştıran “yosma” kelimesiyle şiirdeki “otel” ayrıntısıyla birlikte değerlendirilebilir. 1920’li yılların başlarında kimi pansiyonun ve otelin fuhuş mekânı olarak kullanıldığı³⁰ hatırlandığında Haraşo’ya atfedilen niteliklerin sınırları belirir. Şiiri çevreleyen “Giden Haraşolar” adlı Haraşo çizimleriyse Haraşo’nun kısa saçlı, makyajlı, dekolte giyimli ve şuh imajını pekiştirir. Haraşo’nun ele alındığı metinlerdeki bu çizimler, Haraşo imgesinin inşasında ve sabitleşmesinde rol oynar. Şiirdeki “çarşı” ve “pazar”, kadın-erkek her yaştan insanın Haraşolarla karşılaşabileceği mekânları ifade eder. Bu nedenle Haraşo geçtiğinde *dikkat et* anlamında söylenen “varda”, Haraşoların seyir nesnesi olduğunun bir göstergesidir. Bununla ilgili olarak *Diken*’deki şu karikatür ilgi çekici bir örnektir:

Karikatür 3. Otomobil Nasıl İnsan Çiğner: Bir Rus Kadın Geçerken

Kaynak: N[un]. K[af], “Otomobil Nasıl İnsan Çiğner: Bir Rus Kadın Geçerken”, *Diken*, 49, (15 Nisan 1336/1920), s. 7.

28 Cem Doğan, *Osmanlı’da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul’da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, 2. bs., Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 241.

29 Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, çev. Aksu Bora, Feyziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınc ve Ferhunde Özbay, 4. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 215.

30 Charles Trowbridge Riggs, “Yetişkinlerde Suç”, *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 305-306.

Bu karikatürde, caddede yürüyen bir Haraşo'yu görmesiyle kaza yapması bir olan, hatta kaza yaptığını bile gözlerini alamadığı Haraşo yüzünden anlayamayan bir İstanbullu erkek tasvir edilir. Dönemi için serbest tavırlı ve cüretkâr giyindiği düşünülen Haraşolarla ilk defa yaygın olarak kamusal alanlarda karşılaşan erkeğin duygusu, şaşkınlık ve hayranlık olur. Refik Halit'in Haraşolar üzerine yazdığı bir fıkrada "Hem bütün halk, en zengininden en fakirine kadar bunları doya doya seyir ve temaşa edebiliyordu: Tavuk Pazarı meyhanelerinden tutunuz da Cadde-i Kebir lokantalarına kadar her seviye ve her pahada emsal-i abidesi mevcuttu."³¹ sözleri, Haraşoların şehir halkının temaşa keyfi hâline geldiğini gösterir. Merakın da sevk ettiği bu seyirde Haraşoların fiziki açıdan farklı gelen güzelliklerinin de etkisi göz ardı edilemez. Rus mültecilerin "pek çok şikâyete rağmen Müslüman mahallere de yerleştiril[mesi]"³² onlarla günlük hayatta karşılaşmayı arttırır. Özellikle seyyar satıcılık ve tombalacılık yapan Haraşolar caddelerde, köprü üstlerinde, kahvehanelerde halkla doğrudan temas eder. Zafer Toprak, İstanbul erkeğinin tombalacı kadınlara "deli divane" olduğunu, İstanbul'un pek çok kahvehanesine Beyaz Rus kadınlarının "dadand[ığını]" ve müşterilerle tombala oynadıklarını belirtir: "Divanyolu'nda, Aksaray'da, Kocamustafapaşada kahveler bundan böyle tıklım tıkış doluyordu. Kolları, göğüsleri açık, güler yüzü, sarı saçlı, mavi gözlü Rus dilberlerini karşısında gören İstanbul erkeği kesenin ağzını açmakta fazla direnemiyor; tombala oynayarak evin rızkını Rus dilberlerine kaptırıyordu."³³ Bu durumda Haraşoların etkinliğinin Beyoğlu'yla sınırlı kalmadığı, Fatih'e de taşındığı ve her sınıftan ve kesimden erkeğin Haraşo'ya kapılabildiği anlaşılır. "Haraşo Türküsü!"nün diğer bentlerinde Kadıköy'e de geçtiği belirtilen Haraşoların erkekler üzerindeki tesiri şöyle belirtilir:³⁴

İstanbul, Kadıköy, hem karşıyaka,
Haraşo ne de hoş yapıyor caka,
Ruslar da edermiş gönülle şaka,

Haraşo, Haraşo aman Haraşo,
Sizi tanıttı zaman Haraşo!

Bu seyyal gönlümüz nasılsa aktı,
Bilmem ki hangimiz kancayı taktı,
Çoğumuz duymadan abayı yaktı,

Haraşo, Haraşo aman Haraşo,
Sizi tanıttı zaman Haraşo!

"Haraşolar..." şiirinde olduğu gibi burada da öznenin "biz" oluşu, "zaman[e]" erkeklerinin ekseriyetinin aynı fikirde olmasından ya da erkeklerin, diğer erkeklerin de bu durumda başka türlü düşünmeyeceğini zannetmesinden ileri gelebilir. Erkeğin Haraşo'yla ilişkisinde aşırılıklara vardığını gösteren "kanca takmak" deyimini (gönül akıtmak deyimiyile yumuşatılsa da), erkeğin Haraşo karşısındaki

31 Refik Halit [Karay], "Nakş-ı Ber-ab: Haraşoların Azimeti Münasebetiyle", *Aydede*, 29, (10 Nisan 1338/1922), s. 1.

32 Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, s. 81.

33 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, s. 281.

34 Şirin, "Haraşo Türküsü!", *Güleriüz*, 50, (13 Nisan 1338/1922), s. 1.

iradi kontrolsüzlüğünü ve Haraşo'nun peşinde olmaktan duyduğu iftiharını sezdirir. Paul Dumont'un "20'li yılların başında bir haraşonun koluna girmeyi hayal etmeyen erkek mi vardı?"³⁵ şeklindeki istifhamı ve Jak Deleon'un "fiziksel güzellikleri, neşeli kahkahaları ve ehl-i keyif"³⁶ olmalarıyla nam salan Haraşo tasviri, dönemin erkek zihninin anlaşılmasına yardımcı olabilir. "Caka", "şaka", önceki şiirde geçtiği üzere "cılve", Deleon'un betimlediği Haraşoların şiirlerdeki aksi olarak okunabilir. Cakanın "ne hoş" yapıldığının ifadesinde beliren hayranlık ve baştan çıkarılma arzusu ise – mekr-i zenan hikâyelerinde³⁷ sıklıkla karşımıza çıkan – hain (hilekâr) kadın / mazlum (saf) erkek ikiliğini sarsar. Bu durum aynı zamanda Haraşo'yu, *femme fatale* tipinin "kaos, karanlık ve ölüm"³⁸ getiren özelliklerinden de uzaklaştırır. Haraşo'nun *sempatik* bulunan yönlerinin sunumunda, eril arzunun ifşası yanında Haraşo'nun toplumda süregiden yaygın kadınlık temsiline – gayrimüslim mülteci olması itibarıyla – dışında kalmasının getirdiği serbest alan da gözden kaçmaz. Şiirde "çoğumuz" kelimesi ve birinci çoğul iyelik ekleri, erkeğin cinsel zaafının genelleştirilerek meşrulaştırılmasına; duyulmadan yakılan aba ise (güzelliğin tesir gücü üzerinden) eril arzunun rasyonelleştirilmesine imkân tanır. Görmekten öte iştihmeye dayalı güzellik, Küheyla'nın şiirinde olduğu gibi Haraşoların imgesel olarak inşa edilmiş sürecini açığa çıkarır. Çimdik müstear adını kullanan Yusuf Ziya'nın "Ramazan Geceleri" adlı şiirinin son dördülgünde, Haraşoların "dil"lerdeki dolaşımının yaygınlığı görülebilir:³⁹

Gecenin göğsünde şimdi kandiller
Takıyor elmastan birer gerdanlık!
Moskof kızlarına dönüyor diller
"Haraşo" diyerek bir sürü alık!

Üç şiirde de Haraşo'yu dilinden düşürmeyen, Haraşo'nun peşinden sürüklenen erkeğin "alık"lığına bir vurgu yapılır. "Haraşolar..." şiirinde "yolunmuş kaz" olan erkek, "Haraşo Türküsünde!" *soyulan mirasyedi*, buradaysa *sersem*, *budala* anlamına gelen "alık" olarak ifade edilir. Haraşolar uğruna hovardalık yapan erkeklerin yanı sıra Haraşo'ya platonik olarak âşık olan erkeklerin de varlığı söz konusudur. "Diller" in bu kadar Haraşo etrafında "dönüyor" olmasıysa Haraşo muhabbetinin özellikle erkekler arasında revaçta olduğunu ve Haraşo'ya dair izlenimlerin / deneyimlerin dilden dile intikal ettiğini gösterir. Serpil Sançar'a göre "erkek eğlencesi" olarak icat edilen 'kolektif erkeklik' pratikleri erkekliğin birbirinden öğrenme boyutu" ve "babadan öğrenilmeyen egemen erkeklik değerleri"nin erkekten erkeğe aktarılması açısından önemlidir.⁴⁰ Böylelikle babasız kalan ya da kimsesiz, rehbersiz,

35 Paul Dumont, "Beyaz Yıllar", *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 227.

36 Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, s. 33.

37 Kadının kurnaz, baştan çıkarıcı, hilekâr olarak kurgulandığı mekr-i zenan hikâyelerinin toplumsal cinsiyet rollerinin inşasında ve erkeklik / kadınlık normlarının yeniden üretimindeki rolü için bk. Afsaneh Najmabadi, "Reading-and Enjoying-"Wiles of Women" Stories as a Feminist", *Iranian Studies*, 32/2, (1999), s. 203-222.

38 Rebecca Stott, *The Fabrication of the Late-Victorian Femme Fatale: The Kiss of Death*, Palgrave Macmillan, New York 1992, s. 37

39 Çimdik [Yusuf Ziya Ortaç], "Ramazan Geceleri", *Güteryüz*, 5, (2 Haziran 1337/1921), s. 6.

40 Serpil Sançar, *Erkeklik: İmkânsız İktidar: Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, 4.b., Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 306-307.

himayesiz (bilhassa mirasyedi) oğulun erkeklik dünyasına dair bilgi eksikliği, erkekler arasında oluşturulan ortak dil sayesinde giderilir. Bu bakımdan Haraşo'yu konu alan Mütareke dönemi mizahi metinlerde, ne Tanzimat edebiyatında alafranga züppe tipine karşı görülen “müsamahasız”, “aleyhtar” bir tutum⁴¹ ve “son derece haşin ve müstehzi” bir yaklaşım⁴² ne de 1920’li yılların züppe edebiyatının “acı bir yergi”si⁴³ görülür. Berna Moran’ın malum tabiriyle bir “alafranga hain”le⁴⁴ değil, *çapkınlığa* / *hovardalığa* yeltenen bir erkeğin (genellikle *alafranga züppenin*) *acı-tatlı* maceralarıyla karşılaşılır. Şiirin öznesi temsilinde, aralarında alay, şaka da olsa – ki bu da erkek muhabbetinin bir parçasıdır – birbirinin *zaafını* anlayan erkekler karşımıza çıkar. Bu nedenle – çoğunlukla Beyoğlu’nda – fark edilmeksizin soyulan mirasyedi erkeklerde görüldüğü gibi bir maaşını feda etmeye hazır erkekle sadece / hafifçe alay edilir. Ekonomik durumu Haraşoların çalıştığı gece mekânlarında uygun olmadığı hâlde maaşını gözden çıkaran erkek tipine örnek olarak İrvin Cemil Schick’in, Türkiye’den 1923’te ayrılmaları münasebetiyle Beyaz Rusların üç dilde yazdığı *Na proşçaniye* [*Elveda*] adlı kitabını tanıttığı yazısında⁴⁵ kullandığı “Beyoğlu’nda Rus Lokantasında” başlıklı karikatür örnek verilebilir:

Karikatür 4. Beyoğlu’nda Rus Lokantasında

Kaynak: Sedat Simavi, “Beyoğlu’nda Rus Lokantasında”, *Gülyüz*, 47, (23 Mart 1338/1922), s. 1.

- 41 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, drl. Mümtaz Türköne ve Tuncay Önder, 20. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 34, 77.
- 42 Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, s. 150.
- 43 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1: Ahmet Mithat’tan A. H. Tanpınar’a*, 26. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 267.
- 44 Age, s. 259.
- 45 İrvin Cemil Schick, “Min Nevâdiri’l-Kütüb-9: Bir Zamanlar İstanbul’da Ruslar Vardı”, *K24*, (30 Eylül 2020). <https://t24.com.tr/k24/yazi/min-nevadi-1-kutub-9-bir-zamanlar-istanbul-da-ruslar-vardi,2874> [Erişim tarihi: 01.11.2020]. Mevcut çalışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu yazı ve çalışma boyunca kıymetli önerileri dolayısıyla İrvin Cemil Schick’e müteşekkirim.

Bu karikatürde “yolunu şaşırması bir müşteri”nin “Sekiz yüz doksan yedi kuruş, bir yemek!... Fena değil. Tam bizim maaş. Bu fiyata herhalde başka şeyler de dâhil olsa gerek!...” dediği görülür. Erkeğin gözünün *açık* tasvir edildiği görsel, göz açıklığı deyimini çağrıştıracasına gözünü diktiği kadın garsondan alamayan erkeğin uyanıklığını simgeler. Rus lokantasının pahalılığına rağmen bir günlük hovardalık uğruna bir maaşını feda eden bu orta yaşlı erkeğin “yolunu şaşırması” olması kinayeli bir kullanımdır. Çünkü ne maddi açıdan bulunduğu mekânın masrafını ödeyebilecek sosyoekonomik sınıftandır ne de masa altında uzattığı ayaklarıyla görgü bakımından bulunduğu ortama uyumludur. Özellikle arkasında dans eden modern erkek figürleri, mekânla oluşturduğu tezadı pekiştirir. Diğer yandan müşterinin yolunu şaşırması, niyetinin sadece yemek yiyerek eğlenmek olmamasıyla da ilişkili gibidir. Bu dönem, kadınların hizmet / eğlence sektöründe çalışmasına alışkın olmayan erkeklere,⁴⁶ Haraşoların sadece garson, dansçı, şarkıcı vs. olduğu fikri pek mümkün görünmemiş olabilir. Ayrıca garson olan bazı kadınların kimi zaman konsomatrislik yapması⁴⁷ ve konsomatrislik yapan “birçok” kadının müşterilerini evlerinde ağırlaması,⁴⁸ mesleki açıdan birtakım geçirgenlikler olduğunu ortaya koyar.⁴⁹ Dolayısıyla karikatürdeki müşterinin, yemek masrafı için ödediği paraya dâhil, başka “şeyler” alabileceği beklentisi boşuna değildir. Pek de varlıklı olmayan bu tür erkeklerin Haraşo merakıyla uğradığı ciddi “zarar”lar, Refik Halit’in “Haraşoların Azimeti Münasebetiyle” adlı fıkrasında şöyle karşımıza çıkar:⁵⁰

Şehremaneti ev eşyası satılan umumi mezat mahallerinde bir tahkikat yapsa anlardı ki eşyanın yarısı, mesela şu lake karyola, şu çini soba, şu billur avize, hatta şu sarı mangal, şu bakır leğen, şu tel dolap, şu yumru ibrik hepsi Haraşolar uğruna evlerden okunmuş, okutturulmuş, mezat sergilerine düşmüştür. Haraşoların derdiyle insanlar nasıl yandı, kavruldu, bunu deniz kenarlarının dilleri olsa da anlatsalar! Kim bilir kaç genç Florya kumsalından Kalamış Körfezi’ne kadar o upuzun mesafeyi gurutpa ve mehtapta dalgalardan teselli aramak, mahzun gönüllerini avutmak ve feryatlarına germi vermek için gezdiler, o yerlerde ağladılar, kaç kişi kaçar defa o yerlerde intiharı düşündüler ve inlediler!

46 Mütareke döneminde İstanbul’a göç eden Ruslardan ses sanatçısı Aleksandr Vertinski, lüks ve kaliteli Rus lokantalarında “zarif ve şık genç” kadın garsonların “silveyle kırıt[tığı]”, acemiliklerini “cesur ama biraz acizane bakışlar... ve gülümsemeler...” ile telafi ettiklerini belirtir. Bıraktıkları etkiyi ise şöyle ifade eder: “Bayan garsonlara alışmamış müşteriler afallayarak yemek ücretinden daha fazla miktarda bahşiş bırakıyorlardı. Yoksa ayıp olurdu. Ne de olsa bayanlar çok sevimliydi!” Aleksandr Vertinski, “İstanbul Anıları”, *İstanbuldan Geçen Ruslar*, drl.-çev. Orhan Uravelli, Ümit Yayınları, Ankara 2005, s. 47.

47 1921-24 yılları arasında İstanbul’daki Rus lokantalarının sayıca çokluğuna işaret eden Sperco, bu mekânlardaki masalarda, kadın garsonların isimlerinin yazılı olduğu kartonların bulunduğunu ve genellikle bu kadınların müşterileriyle yemek yediğini belirtir. Willy Sperco, *Yüzyılın Başında İstanbul*, s. 91-92.

48 Cem Doğan, *Osmanlıda Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul’da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, s. 17, 242.

49 “Kadıköy ve Moda’daki bazı lokantalarda, çoğunluğu Rus olan garson kızlar”dan bazılarının “Kadıköy Muayenehanesi’ne fahişe olarak kayıt edilmiş” olması da bu noktada hatırlanabilir. Charles Trowbridge Riggs, “Yetişkinlerde Suç”, s. 311. İşgal İstanbul’unda genelevlerde çalışan Beyaz Rus kadın sayısının 171 olmasına dikkat çeken Dumont’a göre düşük bir sayı olan bu resmi istatistik haricinde zaman zaman ya da düzenli olarak “gizli fahişeliğe teslim olan birçok başka kadının da bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz.” Paul Dumont, “Beyaz Yıllar”, s. 226-227.

50 Refik Halit, “Nakş-ı Ber-ab: Haraşoların Azimeti Münasebetiyle”, s. 1.

Acaba kaç erkek Haraşolar yüzünden karısından ayrıldı? Kaç nikâh bozuldu ve kaç nikâh tecdit olundu? İstanbul kısmının Haraşoları herhalde ufak tefek, kırık dökük bin kadar hanenin satılmasına, Beyoğlu'ndakiler ise heybetli, azametli, bin konak, apartman ve köşkün elden çıkmasına sebep olmuşlardır. Bunu imkân olmalı da defter-i hâkânî senetlerine sorabilmeli!

Refik Halit'in umumi mezat yerlerindeki ev eşyalarını ayrıntılı sunması ve satılan evlerin çeşitliliğine yer vermesi, Haraşoların hanelere uzanan *zararlarını* belirginleştirir. “Defter-i hâkânî senetlerine sorabilmeli” ifadesinin âdeta *tapu senetlerinin ağzı olsa da konuşsa* üslubunu çağrıştıran söyleyişi, halkın Haraşolarla yaklaşımını duyumsattığı gibi hicvin toplumsal ve ekonomik geri planını da yansıtır. Haraşoların bilhassa aile bireyleri üzerindeki *yıkıcı* tesiri, erkeklerle kurdukları ilişki biçimleriyle yakından ilgilidir.⁵¹ Toprak'a göre eğlence yerlerindeki Beyaz Rus kadınları, “iş saatlerinde kocalarından uzak ve serbesttiler. Tutkunlarına ucuz gönül vermemeyi de biliyorlardı. Sessiz sedasız İstanbul hovardasını soyup soğana çevirmede hayli marifetliyidiler.”⁵² Sınıf farkı olmaksızın erkeklerin Haraşoların bulunduğu mekânlarda yer edinme çabası, *cömert görünme* kaygısıyla birleşince *zarar* kaçınılmaz olur. Dönemle ilgili anılarda, Haraşoların her sınıftan yabancı erkekle evlenebilmeleri itibarıyla İstanbul'da boşanmaların “felaket sayılara” ulaştığı⁵³ ve yerli kadınların da kıskançlık yüzünden epey kaygılandığı belirtilir.⁵⁴ İstanbul'da elit bir grup Türk kadınının, Beyaz Rus kadınlarının memleketten çıkartılması üzerine 1923'te ilgili makamlara sunduğu dilekçede bu noktaların vurgulanması, Haraşoların kadınlar âleminde yarattığı tesiri de göz önüne serer. İstanbullu kadınlar, görüşlerini şöyle ifade eder: “(...) bu şimal döküntüleri (...) karılarının ve kızlarının cazibesi ve namus ve iffet hakkındaki tarz-ı telakkilerinin başkalığı sayesinde kocalarımız ve evlatlarımızın” büyük bir kısmının sevgi ve itimadını kazandı ve “memlekette Türklerin elinde servet namına ne kalmış ise” ele geçirdi.⁵⁵ Refik Halit'in yazısındaki hayat sahneleri, resmiyete dökülen bu tepki üzerinden daha iyi anlaşılabilir. Haraşo, erkekler için ister sevgili ister müstakbel eş olarak görülsün, her hâlükârda Müslüman Türk (bilhassa eş, anne kimliği taşıyan) kadınlar için *femme fatale* tipinin bir örneğidir. Haraşo'nun bir yandan *millî* “servet”in düşmanı görülüşü, diğer yandan “iffet”inin *farklı* addedilişi, onu sınırın dışına çıkartılması gereken bir tehdiye dönüştürür.

51 Aleksandr Vertinski, “büyük harcamalar ve büyük ilgi isteyen” Rus kadınlarının erkekler üzerindeki tesirinin “ustaca” şekillendiğini ve onlarla sevgili olan yabancılar için şartların “gerçekten ağır” olduğunu belirtir. Aleksandr Vertinski, “İstanbul Anıları”, s. 58-59.

52 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, s. 276.

53 Aleksandr Vertinski, “İstanbul Anıları”, s. 60.

54 Hikmet Feridun Es, “Yarım Yüzyıl Önce Esen Müthiş Fırtına! Beyaz Ruslar İstanbul'da”, *Yıllarboyu Tarih*, 8, (Kasım 1978), s. 47.

55 İmzasız, “Rus Kadınlarının Teb'idi İsteniyor”, s. 3.

2. Cüzdanların Yanında Kültürel Normları Sarsan Haraşo

Refik Halit'in Haraşolara âşık olan erkeklerin hülyalı hâllerini, Florya kumsalı üzerinden tasviri sebepsiz değildir. Çünkü Florya'nın kumsal olarak kullanımında Beyaz Rusların plaj kültürü etkili olmuştur.⁵⁶ Bu dönemin mizah metinlerinde, mayoyla denize girilmesine alışkın olunmaması nedeniyle, Haraşoların plaj sefasının şaşkınlık, merak ve – özellikle erkek dünyasında – hayranlık duygularını uyandırdığı görülür. Plajlar, Haraşoların dışarıdan seyrini mümkün kılarken onlarla tanışmaya zemin hazırlayan ve birlikte vakit geçirmeye olanak tanıyan yerlerdir. Aynı zamanda Beyaz Rusların, İstanbul'un günlük hayatının bir parçası hâline geldiğini gösterir.⁵⁷ Bu metinlerde, Beyaz Rus kadınlarının plajdaki manzarasının, sıcak havayla birlikte onları – cinsiyet fark etmeksizin – seyredenlerin cinsel dürtülerini tetiklediği izlenir. Eğlence mekânlarındaki Haraşoların mali açıdan erkekler üzerindeki *yıkıcı* etkisi, plajlar için de geçerlidir. Haraşoların erotik cazibesinin belirgin boyutlarda sunulduğu bu mekânlarda, İstanbullu erkeklerin *savunmasızlığı*, cüzdanlar üzerindeki kontrolünü yitirmesiyle de yansıtılır. Aşağıdaki karikatürde Karagöz'ün, Haraşoların yakınında yüzmeye çalışan Hacivat'a cevabı, bu endişeyi ifşa eder:

Karikatür 5. [Karagöz'ün plajda çizildiği karikatür]

Kaynak: İmzasız, “[Karagöz'ün plajda çizildiği karikatür]”, *Karagöz*, 1497, (22 Temmuz 1338/1922), s. 4.

Yüzmeye çalışan Hacivat, Karagöz'e “Ne duruyorsun Karagöz, Haraşolar denize girmişken senin karada işin ne!” diye seslenir. Kıyıda bekleyen Karagöz ise “Karada boğulduğum yeter

56 Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, s. 273-274.

57 1920’li yıllardan 2000’li yıllara uzanan tarihsel aralıkta Beyaz Rusların konu edildiği romanlarda da birlikte yaşamının getirdiği deneyimlerin, “savaşların yol açtığı ‘düşman Rus’ imajını” dönüştürdüğü ve Beyaz Rusların İstanbul’un sosyal yaşamının bir parçası olarak ele alındığı görülür. Fatih Özdemir, “İstanbul’dan İnsan Manzaraları: Türk Romanında Beyaz Ruslar”, *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8/2, (2011), s. 262.

Hacivat, onlar adamı denizde bile sızdırırlar!” diyerek cevap verir. Karagöz’ün tepkisi, Haraşo’yu ekonomik açıdan tehlikeli ve güvenilmez bulan bir kısım yerli halkın yaklaşımını temsil eder. Satirin toplumsal eleştiri yönüyle karşılaştığı bu anlatımda, Haraşoları *soyuncu* olarak yansıtan algının pekiştirildiği görülür. *Akbaba*’da “Kıvılcım” müstear adıyla İbrahim Alaattin Gövsan’ın kaleme aldığı “Yüzme ve Yüzdürme”⁵⁸ adlı hikâyede de Haraşo’nun erkekler için tekin olmayan bu yönüne dikkat çekilir. Hikâyede, bir sahilde “bahçe şemsiyesinin altındaki şezlong”da dinlenen Medih Bey, bir önceki akşam tanıştığı sade giyimli, “mütenasip endam”lı ve “fildişi dekoltesi” olan Melitta Ramakof adlı bir “Rus güzeli”ni şezlongda kitap okurken görür. Gözlemci anlatıcı, genç kadını ve onu seyreden kişiyi şöyle tasvir eder: “Ferah kirpiklerini süzerek ince kumaşlar altında yumuşaklığı hissedilen bu körpe, sağlam vücudu bir müddet seyretti. Sıcak günlerde böyle menazırın asaba verdiği tesir ile şezlongda gerinip doğrulurken Rus güzeli kitabından gözünü bir an için ayırarak hafif bir tebessümle baktı.” Bu tebessümü, “dostluğu ilerletmek” için “fırsat” olarak gören Medih Bey, “masum ve asil simasında uzun bir refahı takip eden dünkü felaketlerin hüznüne rağmen” neşeli ve cana yakın olan “Rus matmazel”in yanında soluğu alır. Yarım saatte tüm hayatını anlatan matmazel, bir general kızı olduğunu ve servetlerini yitirdiklerini, Beyoğlu’nda ailesiyle birlikte yaşadıklarını söyler. Böylelikle entelektüel kişiliği, dikkat çekici fiziği, sade ama dekolte giyimi, neşeli ve çabuk kaynaşan yapısı, soylu bir ailenin kızı olması ve Beyoğlu’nda yaşaması ile tipik bir Haraşo’nun tasvir edildiği görülür. Fiziki özellikleriyle Medih Bey üzerinde cinsel bir arzu uyandıran Melitta, cana yakınlığı ve asaletli yaşam öyküsü ile çok çabuk itimat uyandırır. Yüzmeyi bilmediğini söylediği zaman ise Medih Bey “asabında bir gerginlik” hisseder. Onun bu hâline karşın Rus matmazel “kesik sarı saçlarının altın lüleleri altındaki mavi gözleriyle gayet tabii ve masum” bakar. Medih Bey, iyi yüzdüğünü, “terle[yerek]” ve “kızarak” kendisine eşlik etmeye hazır olduğunu söylediği zaman genç kadın bu teklifi sevinçle karşılar. İkisi epeyce yürüdüktan sonra “tenha” bir sahil bulurlar. “Gömleğini yukarıya doğru dolgunlaşan biçimli ve beyaz baldırlarına kadar çekerek” sahilin sığ tarağında “kahkahalarla” oynayan matmazeli, bir taşın üstüne oturmuş seyreden Medih Bey, “kendisini perili bir rüya içinde” sanır. Rus matmazel, “Ben size bakmıyorum Medih Bey haydi soyunup giriniz. Sonra ben de soyunurum.” deyince anlatıcı tarafından “soyunurken kendisine bakılsa utanacak” olduğu belirtilen Medih Bey, hemen deniz kıyafetini giyer ve suya girerek yüzme “marifetlerini” göstermeye başlar. Anlatıcı bundan sonrasını şöyle aktarır:⁵⁹

Bir an evvel denize girmek için heyecanlanıyor, fakat soyunup deniz kostümünü giyinceye kadar Medih Bey’in kendisine bakmasından korkuyordu. Nihayet Medih namusu üzerine söz verdi, matmazel seslenmedikçe arkasını dönmeyecekti. Beş dakika geçmişti.

-Matmazel geliyor musunuz?

-...

Matmazel daha hazırlanmadınız mı?

58 Kıvılcım [İbrahim Alaattin Gövsan], “Yüzme ve Yüzdürme”, *Akbaba*, 59, (28 Haziran 1339/1923), s. 3.

59 Kıvılcım, “Yüzme ve Yüzdürme”, s. 3.

-...

Matmazel yarım saat oldu...

- Filhakika yarım saat olmuştu ama Medih'in vaziyetinde on dakika bile beklemek büyük bir ızdıraptı. Sonuncu ihtardan sonra Medih başını çevirdiği zaman sahilde matmazeli göremedi. Acaba soyunmak için bir yere mi saklanmıştı?. Birkaç dakika gözleriyle etrafı aradı. Nihayet bir şey anlayamayarak sahile döndüğü vakit matmazelle beraber dolgun cüzdaniyla pırlanta kravat iğnesinin yerinde olmadığını gördü.

Bu yüzme ve yüzdürme hikâyesi Medih için acı, fakat arkadaşları arasında tatlı bir menkıbe olup kalmıştı.

Hikâyenin sonuna kadar Rus matmazelin niyeti hakkında bir sezdirimde bulunulmaması, Maupassant tarzı hikâyenin gülmeyle nihayetlenecek şok etkisini kuvvetlendirir. Saf, masum ve utangaç bir izlenim uyandıran Haraşo'nun karşısında Medih Bey'in cinsel bir arzu taşıdığına *asap, terlemek, kızarmak* sözcükleriyle gönderme yapılır. Anlatıcı, her ne kadar kişisel fikirlerini belirtmese de Haraşo'nun "mütenasip endam"ını, "fildişi dekoltesi"ni, "körpe, sağlam vücudu"nu ve "yukarıya doğru dolgunlaşan biçimli ve beyaz baldırları"ni öne çıkararak Haraşo'nun güzelliğinin erotik etkisine işaret eder. Haraşo'nun bu tür bedensel özelliklerinin vurgulanması, cinsel *zaafın* rasyonelleştirilmesine de hizmet eder. Böylelikle Medih Bey temsilinde güzelliği, cana yakınlığı ve cinsel cazibesi ile Haraşo karşısındaki erkeğin benzer bir pozisyonda kalabileceği sezdirilir. Medih Bey'in utangaçlığı ve son ana kadar hiçbir şeyi anlayamaması ise bu devir erkeğinin alışkın olmadığı cinsiyet ilişkilerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Eş toplumsal bir çevrede yaşamının getirdiği deneyimsizlik, erkeğin hâllerinin *masumane* bir çerçevede aktarılmasına olanak tanırken sıcak havayla birlikte arzusunun dürtüsel boyutu gösterilir. Medih Bey'in yarım saat bekleyecek kadar saflığı, şiirlerdeki *alıklığın* bir iz düşümü olarak okunabilir. Bu maceranın Medih Bey'in "arkadaşları arasında tatlı bir menkıbe" olduğunun belirtilmesiye şiirlerde görülen erkek duygudaşlığının bir biçimi olarak değerlendirilebilir. Kimi zaman cinsel içerikli sözcükleri kullanan erkeklerin, "kendi erkekliğinin ve iktidarının cinsel kimlikleri ile olan ayrılmaz bağlantısının altını çizme"si⁶⁰ gibi cinselliği çağrıştıran hikâye ve deneyimler de erkeklik kurgularının yeniden üretiminde rol oynar. Herkesin güzel bulduğu bir kadınla birlikte olmak ne kadar *itibar* sebebi ise zaman zaman yaşanan küçük başarısızlıklar da – "tatlı bir menkıbe" örneğinde olduğu gibi – *hoşgörülü* bir gülmeyi hak eder. Hikâyeyi Medih Bey'in arkadaşları ve okuyucu açısından komik kılan bir diğer faktörün de altını çizmek gerekir. Medih Bey'in "birkaç bin lira"sıyla "arkadaşları arasında zengin geçin[mesi]", arkadaşlarının "poker" oynamak üzere beklemesi, "dolgun cüzdani" ve "pırlanta kravat iğnesi", varlıklı biri olduğunu gösterir. Bir yandan Haraşo'dan etkilenmesinin tensel boyutuna diğer yandan zenginliğine (kaybının trajik boyutta olmamasına ve sunulmamasına) işaret

Resim 3. “Ev Sahibi, Kiracı!”

Kaynak: İmzasız, “Ev Sahibi, Kiracı!”, *Güleriüz*, 40, (2 Şubat 1338/1922), s. 3.

edilmesi, – cinsiyet farkı olmaksızın okuyucu açısından – kendisine hissedilecek duygusal yakınlığı izale ederek mizahın alımlanmasını kolaylaştırır.

Haraşoların ele alındığı mizahi metinlerde bir diğer konu da Haraşoların – özellikle erkekler üzerinde – kültürel normları dönüştürme gücüdür.⁶¹ *Akbaba*’da “Ev Sahibi, Kiracı!”⁶² başlıklı imzasız bir hikâyede Nihat adlı yirmi dokuz yaşında dul bir erkeğin, “şen, cömert, kibar” biri iken tam tersi huylarının ortaya çıkmasında “uzun boylu, zümrüt gözlü, kızıl dudaklı bir Rus dilberiyile seviş[mesinin]” etkisi anlatılır. Metnin başında yer alan yandaki resim, Nihat’ı ve eşi Olga’yı temsil eder. Hikâyenin özne/tanık anlatıcısı,

Nihat’ın arkadaşıdır ve onunla Balıkpazarı’nda karşılaşır. Nihat kendisine, “Haraşo... Haraşo!..” diyerek güzelliğini övdüğü eşinden çok memnun olduğunu, hayatının masraf ve kıskançlık olmadan “gayet rahat” geçtiğini belirtir. Arkadaşını eşiyile tanıştırmak üzere evine davet eder. Ruslarla dolu bu kalabalık evde, “aynanın karşısında dudaklarını” boyayan Nihat’ın eşi, “yanındaki genç, sevimli zarif bir ecnebi zabitiyle tatlı tatlı konuş[tuktan]” sonra onunla birlikte “güle oynaya” gider. Bu duruma “artık tahammülü” kalmayarak “Bu nasıl aşk? Bu senin karın değil mi?” diye soran arkadaşına Nihat, kendisinin “ev sahibi” onların da “kiracı” olduğunu ima eden bir söylemle, kendisinin kalıcı diğer erkeklerin ise geçici olduklarını ihsas eder. Anlatıcının “tahammül[süzlüğü]” ise aşık olduğunu düşündüğü arkadaşının alenen *aldatılmasını* (ve bu *sadakatsizliği* kabullenmesini) kavrayamamasından kaynaklanır. Bu algıda Müslüman Türk erkeğinden beklenen (eşini kıskanmak, namahremden sakınmak gibi) toplumsal normların sarsılmasına duyulan bir tepki de aranabilir. Aynı zamanda hikâyenin başında “o bir dalda duramayan, o yirmi dokuz senelik hayatına yirmi dokuz bin gönül macerası sığdır[dığı]” belirtilen Nihat’ın “bir Moskof pençesi” simgesinde tek – aynı zamanda başka erkeklerle de birlikte olan – bir kadına “teslim” oluşuna duyulan şaşkınlık da göz ardı edilemez. Çünkü “kadınlara kapılmama” ilkesinin benimsendiği hegemonik erkeklikte bunun dışındaki pratikler, – hikâyedeki anlatıcıda olduğu gibi – “erkekliğin zayıflaması veya yitimi”ne dayalı korkuyu körükleyebilir.⁶³ Her türlü durumunda Nihat’ın, anlatıcının bakış açısında temsil edilen ideal erkeklik temsillerinin dışında kaldığı gözlenir.

61 Beyaz Rusların müzik, bale, resim, konser, tiyatro ve sinema kültürü, mutfak, giyim gibi çok sayıda alanda İstanbul’u etkilediği muhakkak olsa da mizah basınında, cinsiyet ilişkilerine dayalı pratikler üzerindeki etkisi ve bunun olumsuz iması daha ziyade görülür. *Akbaba*’da “Duyduklarımız” başlığı altında iki gencin sohbeti, bu olumsuz tesire şöyle dikkat çeker: “Rumlar gibi Ruslar da buradan gitmeli mi, gitmemeli mi? diye soran gence diğeri, “Vaktiyle buraya hiç uğramasa idiler, daha iyi idi. Yoksa bizi de kendilerine çevirdikten sonra ha gitmişler, ha gitmemişler” diye cevap verir. İmzasız, “Duyduklarımız”, *Akbaba*, 4, (18 Kânunuevvel 1338/18 Aralık 1922), s. 3.

62 İmzasız, “Ev Sahibi, Kiracı!”, *Güleriüz*, 40, (2 Şubat 1338/1922), s. 3.

63 Çimen Günay-Erkol, “İllet, Zillet, Erkeklik: Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ve Türkiye’deki Seyri”, *Toplum ve Bilim*, 145, (2018), s. 18.

Mizah metinlerinde Beyaz Rusların, sadece erkekler üzerinde değil kadınların cinsellik anlayışı üzerinde de tesir uyandırdığı görülür. Beyaz Rusların romantik boyuttaki kadın-erkek ilişkilerini dönüştürmesindeki rolüne, *Zümrüdüanka*'da imzasız yayımlanan “Deniz Kenarında”⁶⁴ adlı hikâyede tanık olmak mümkündür. Özne anlatıcı, “yüksek mekteplerden birisine” giden Jülide adlı sevgiliyle birlikte piknik yapmak için Heybeliada'ya gider. Anlatıcı, Jülide'nin, kendisiyle tek başına Ada gezintisine gelmesi dolayısıyla, “Afrika ve devr-i âlem seyahatlerine çıkan İngiliz ve Amerikan misislerinin garabetle dolu zevklerini duy[duğunu]” belirtir. Ayrıca “Yalnız vapura bindiğimiz zaman onun kadınlar mevkiine, benim erkekler tarafında geçmekliğimdir ki Jülide de yaşadığı memleketin Amerika veyahut İngiltere olmadığı kanaatini hasil etti.” diyerek genç kadının tahayyülden, hakikat anına inişini mizahi bir dille aktarır. Jülide'nin “sulu ve cıvık erkeklerden” hoşlanmaması itibarıyla seyahat boyunca ciddiyetini koruduğunu belirten anlatıcı, “arkadaşça vakit” geçirdiklerini vurgular. İki aydır sevgili olmalarına rağmen aralarındaki “münasebet[in] nazari sahadan ameli sahaya geçeme[diğini]” hikâyenin daha ilk cümlesinde belirtir. Mütareke dönemi İstanbul'unun kamusal alandaki kadın-erkek ilişkilerine gönderme yapan hikâyede, Jülide'nin aşk anlayışı önceki devrin bir eleştirisini taşır. “Kendisi aşkı gözlerde arayan garip, hassas hayalî bir kızdı. Üdeba-yı Cedide ve Fecr-i Ati edebiyatıyla meşgul olduğu için deniz ve kamer delisi idi. Öyle bir aşk istiyordu ki takrir edilmeden anlaşılın, insanı öldürüp verem etsin.” diyen anlatıcı, hem sevgilisini hem de verem edebiyatını hicvederek durumdan memnun olmadığını gösterir. Ancak piknikten sonra bir koyda yüzen, güneşlenen bir Rus çiftiyle karşılaşan anlatıcı ve Jülide birdenbire “şaşır[ır]” ve “durgun[laşır]”. Özellikle Rus kadının “cırılcıplak yüzükoyun kumlara uzanmış” hâline, sıcak havanın da etkisiyle tanık olmak, ikisini de “kuvvetli bir surette” tesiri altına alır ve Jülide, bir süre sonra kendisini sevgilisinin kollarına bırakır. Bu geziyi, anlatıcı açısından “fevka'l-memul” kılan ve genç kadının benimsediği “nazari” aşk anlayışını *cismaniye* dönüştüren bir Rus çiftinin rolüdür. Beyaz Rusların plaj giyimleri ve cinsiyet ilişkileri, bastırılmış cinsel arzuların açığa çıkmasında tetikleyici olur. Burada insanın “bedensel gereksinmelerine bağımlı” oluşuna (“alçaltma”) ve “zihinsel bir aşk savının arkasında yatan fiziksel gereksinimler”e (“maskesini düşürme”) işaret edilmesinden kaynaklı “haz verici cinsel uyarılmalar yanında gülünç haz” hâli⁶⁵ iç içe geçer. Ket vurulmuş olanın yazınsal ifşası, her dönem için komik olarak algılanabilmekle birlikte – hikâyede anlaşıldığı üzere – flörtün sınırlı deneyimlendiği bir dönemde komiğin algılanması daha çabuk ve etkili olabilir.

3. “Bıldırcın Sürüsü”nün Bıraktığı Mizahi ve Dramatik İzler

Haraşoların yerli halk üzerindeki tesir ve dönüştürücü gücü, erkeklerin onlar karşısındaki cinsel beğenisi / zaafi / temayülü ile işlenince mizahın beslenebileceği bir çizgiye yaklaşılır. Bu bağlamda çoğu kez gülüncün nesnesi erkek olur. Ancak Haraşolara duyulan kösnül arzu, zaman zaman Haraşonun da komiğin nesnesi hâline gelmesine yol açar. Refik Halit, “Nakş-ı Ber-ab” adlı

64 İmzasız, “Deniz Kenarında”, *Zümrüdüanka*, 42, (4 Haziran 1339/1923), s. 3.

65 Sigmund Freud, *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri*, çev. Emre Kapkın, 3. bs., İstanbul: Payel Yayınları, İstanbul 1998, s. 252.

köşesindeki “Haraşoların Azimeti Münasebetiyle”⁶⁶ adlı fıkrasında erkeklerle birlikte Haraşoları da komikleştirerek sunar. Başka ülkelere gidiş için vize alan Haraşoların ülkeden ayrılacak olması üzerine görüşlerini kaleme aldığı yazısında, erkeklerin Haraşolara olan yaklaşımını öne çıkarır. Haraşoların cinsel obje olarak sunulduğu ilk satırlarda yapılan hayvan benzetmeleri, Haraşolara karşı gayriinsani tutumu görünür kılar. Haraşoların ayrılışını “hazin bir haber” olarak yorumlayan yazar, bunun sebeplerini ise şöyle ifade eder:⁶⁷

Bahar geldi, uzun bacaklı, sevimli, zarif leylekler şehrimize avdet ediyor diye memnun olurken bu yine uzun bacaklı, mütenasip, dil-rübâ ve süslü tuyur-ı ehliyenin, ehli turnaların gidişine can sıkılmamak kabil mi? Üç yıldır şu tanrı misafirlerine o kadar alışmış, birbirimize öyle ısınmış, öyle sırnaşmış ve kaynaşmıştık ki huylarımızı huylarına, dillerimizi dillerine uydurmaya kadar varmıştık! Bir hüzünlü sonbahar sabahı – fırtınaya uğramış sersem, kopuk kanatlı, yorgun ve ıslak bir bildircin sürüsü gibi – memleketi istila eden bu perişan, pejmürde, lakin avlanması kolay, leziz ve tecrübesiz kadın sürüsü hepimizi merhamete sevk etmişti:

– Vah vah! demiştik. Bu “vah vah!”ları sırasıyla birçok nidâlar takip etti; “of, of”ların ve “ah, ah”ların had ve hesabı yoktu. Hatta, bazen, iş “dan dan!”a kadar gidiyordu.

– Aman Allah, bittim!

diye haykıranları da çok gördük, bunu ya Rus güzellerinin endam ve cazibesine, yahut da Rus mezeleriyle Rus votkalarının sancısına kapılarak İstanbul halkı üç senedir mütemadiyen haykırıp duruyor.

Şiirlerde görüldüğü gibi, Refik Halit’in birinci çoğul şahısla yazdığı fıkrasında da Haraşolara olan yaklaşımları “hepimiz” diyerek genelleştirdiği görülür. “Rus güzellerinin endam ve cazibesi”nin tesiri yanında Rus mezeleri ve votkalarının etkisi, Rus lokantaları, barları, gazinoları gibi hizmet sektörünün alışkın olunmayan pratiklerine işaret eder. Refik Halit; haraşoları “leylek”lere, kuş familyasına, “turna”lara benzeterek onların “uzun” ve “mütenasip” bacaklarına vurgu yapar. “Sevimli”, “zarif”, “dil-rübâ” (gönül çalan), “süslü” kelimeleriyle mizah yumuşatılmaya çalışılsa da Haraşo insani ve cinsel açıdan nesneleştirilir. İç savaştan ve mutlak ölümden kaçmak için İstanbul’a sığınan Beyaz Rusların dramatik serüveninin eril bakış açısı üzerinden mizahi sunumu, onlarla kurulacak olası duygusal yakınlığı zedeler. Bu nedenle “fırtınaya uğramış sersem, kopuk kanatlı, yorgun ve ıslak bir bildircin sürüsü”ne benzetilen Haraşolar; “perişan, pejmürde, lakin avlanması kolay, leziz ve tecrübesiz kadın sürüsü” olarak gülmenin nesnesi hâline getirilir. Farklı bir dine mensup, mülteci, kadın, güzel olmaya eklenilen “hür ve “kolay”⁶⁸ oldukları sanısı uyandıran algılar / pratikler, Haraşoların gayriinsanileştirilmesinde katmanlı bir rol oynar. “Vah vah”ların bir süre sonra, “of, of” ve “ah, ah” ünlemleri ve “dan dan” sesi ile değişmesi, erkeklerin onlara gösterdiği merhametin yerini bir süre sonra kösnül arzulara bıraktığını gösterir. Bu bakımdan

66 Refik Halit, “Nakş-ı Ber-ab: Haraşoların Azimeti Münasebetiyle”, s. 1.

67 Age., s. 1.

68 François Georgeon, “Women’s Representations in Ottoman Cartoons and the Satirical Press on the Eve of the Kemalist Reforms (1919-1924)”, s. 259.

Paris'te 1930'larda "Regina" adlı imzayla yayımlanan bir yazı, erkeklerin Beyaz Rus kadınına – bu tür – yaklaşımının Rus kadınlar üzerinde bıraktığı tesiri göstermesi açısından kayda değerdir.⁶⁹

İstanbul'lu erkekler Rus kadınlarını kabarelerin projektörleri altında ya da fokstrot dansinglerinde tanıdılar. Edindikleri fikir saz ve caz dünyasının şaşaalı duvarları arasında oluşturuldu. Erkeklerin gözleri kadınların ruh güzelliğine kadar uzanmadı. O ruhun derinliklerinde yatan savaş dehşetini, yıpranmışlığı, göçe zorlanmışlığın verdiği yıkımı okumadı. O kadınlar denizden kumsala çıkmış birer Venüs'tü yalnızca; onları kollarına alan erkekler, bu Venüs'lerin karaya çıkana kadar nasıl azgın dalgalarla boğuşmak zorunda kaldığını hiç düşünmediler.

Bu satırlar, "bildircin sürüsü" algısından duyulan hüznü ve bu algının görünmez kıldığı büyük trajediyi ortaya koyar. Şu hâlde Refik Halit'in mizahi olarak ele aldığı yukarıdaki satırlar kimin için ve niçin komiktir? Fıkra anlatıcısı gibi kadınları (Rus kadınlarını) değerlendiren kişiler için bu erotik ifadeler, bastırılan dürtüleri harekete geçirerek gülmeye yol açabilir. Kimi okuyucu içinse erkek zihninin *çekici* bulunan bir kadın karşısındaki pozisyonunu gün yüzüne çıkardığı için komik bulunabilir. İkinci durumda gülünç olan kadın değil, kadını gülünçleştiren erkek yazarın ve anlatıcının algısıdır. Bu nokta, *günümüz* okuyucusu için bir olguyu daha gündeme getirir: Türk erkeğinin, Nataşa⁷⁰ imgesinde de görünür olan, Slav kadınlara karşı duyduğu zaafın tarihselliği. Erkeklerin Rus kadınlarına yönelik beğenisini, cinsel zaafını bilenler için bu tasvir, otomatik olarak gülmeyi tetikleyebilir. Diğer yandan özellikle 1920'li yıllarda eşini, oğlunu, sevgilisini bir Haraşo'ya kaptıran (ya da bu tür tehlikeleri dönem fark etmeksizin hesap eden) bir kadın için de bu gayriinsani tasvir, cezalandırıcı tarafıyla algılanarak komik bulunabilir. Bir kadının erkeğin nazarında sadece bir *av* olarak görülmesi, kendini bu tür kadınlardan daha üst bir pozisyonda konumlandıran kadınlar için de gülünç bulunabilir. Her hâlükârda *Venüs*'ün darmadağın olan / edilen şaşaaşı, mizahın gayriinsani tabiatında şekilden şekle girer.

Sonuç

Mütareke dönemi mizah basınındaki edebî metinlerde, Beyaz Rusların ölüm kalım mücadeleleri, yurtsuzlukları, kaybettikleri servet ve itibar, kaygı dolu gelecekleri yerine daha ziyade güzelliklerinin erkekler üzerinde bıraktığı cezbedici tesire odaklanılır. Bu dönem

69 Alıntılayan Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, s. 35-36.

70 Nataşa imgesiyle Haraşo imgesi, arzu nesnesi olan Rus kadına gönderme yapmakla birlikte farklı anlam alanına sahiptir. Haraşolar genellikle asil ve entelektüel bir kimliğe sahip olup sadece Rus kadınlarına gönderme yapar. Nataşa imgesiyle genel itibarıyla Slav kadınları için kullanılır ve eğitim, sosyal sınıf gibi kesin bir belirleyicilik taşımaz. Beyaz Rus kadınlarını, Türkiye'ye getiren can korkusuyken halkın Nataşa olarak andığı Slav kadınlarının göçünde ekonomik koşullar daha ziyade rol oynar. Ayrıca Haraşoların binlerce kişilik kitleler hâlindeki göçü, şehirdeki etki oranını o nispette artırır. Nataşa imgesinin doğrudan fuhşa dair çağrışımları olmasına karşın Haraşo imgesi gündelik hayatın içinde güzelliği, şuhluğu ve cazibesıyla öne çıkan Beyaz Rus kadınına ifade eder. Ayrıca lüks eğlence mekânlarında çalışan Haraşoların *lüks* beklentisine yapılan göndermeler de onların her erkek için erişilebilir olmadığını gösterir.

gazetelerinde Rusların yaşadığı sıkıntılara ayna tutan ve onlara yardım edilmesi gerektiğini dile getiren haberler ve metinler yayımlanmış olsa da mizahi üretim kendisini biçimlendirme iktidarını elinde tutan erkeğin kısmi realitesiyle sınırlı kalır. Bu durumda mizahın, gülmeyi tetikleyecek malzeme arayışında olması – bu nedenle kimi zaman insani ve etik kaygıları dışarıda bırakması da – göz ardı edilemez. Özellikle kösnül arzu etrafında inşa edilen söylem, devrin erkeklik zihniyetini ele vermekle beraber mizah için de bir zemin oluşturur. Bu dönem mizah gazetelerinde ve dergilerinde Haraşo'dan ziyade komik olarak sunulan, Haraşo'nun cazibesine yenilen “alıklı” erkek tipidir. Haraşoların beklentilerinin ve çalıştığı mekânların lüks oluşuna yapılan göndermeler, müşteri kitlesinin çoğunlukla alafrağa züppeler / hovardalar olduğuna işaret eder. Tanzimat dönemi Türk edebiyatından itibaren negatif yönleriyle öne çıkan bu kişilerin komiğin nesnesi hâline gelmesi, cinsiyet farkı olmaksızın, gülücün gerisindeki üstünlük, cezalandırma, rahatlama gibi motivasyonları besler. Haraşo'nun güzelliğine yapılan vurgularsa tüm Haraşoların güzel olmasından ziyade temsil ettikleri kadın tipinin güzel algılanmasıyla yakından ilişkilidir. Ayrıca bu güzelliğin ayrıntılı / abartılı / görsel sunumu, eril arzusunun rasyonelleştirilmesinde rol oynar. Hikâyelerin / fıkraların anlatıcısının ve şiirlerin öznesinin Haraşo'dan etkilenen erkek kalabalığından kendini ayırmaması, metinlerde eril söylemin hâkim olmasına yol açar. Aynı zamanda metnin anlatım dilinin birinci çoğul iyelik ve şahıs ekleri üzerinden yapılması, erkeğin kösnül arzularının meşrulaştırılmasına hizmet eder. Bu durumda kimi zaman Haraşolar cinsel nesne olarak sunulur ve insani kimliğinden soyutlanarak mizahın malzemesi hâline gelir. Metne dayalı bu tahlillerin bolluğuna karşın metinlerin üretildiği dönemin okuyucuları kimlerdi ve bu metinleri nasıl alımladılar sorusunun cevabıysa müphemdir. Gazetelerin – her ne kadar erkek kitlesini merkeze alan bir yazım tarzı olsa da – tüketicilerinin sadece erkek olduğu ve erkeklerden ibaret kamusal mekânlarda dolaşımında olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Dönemin ekonomik şartları ve vakit geçirme imkânları itibarıyla bu tür yayınlar, her sınıftan ve cinsiyetten kişiler için tercih edilebilir bir eğlenme aracıdır. Tek bir gazete günlerce ve bir seslendireni olduğu müddetçe pekâlâ okuması olmayan kadınlar (hatta çocuklar) arasında da tüketilebilirdi. Bu kadınların, öteki bir kadın temsilinde gülünçleştirilen ilişki ağlarını niçin komik bulduğu sorusuysa dönemin İstanbullu kadınlarının Haraşoları sınır dışı etme seferberliğiyle birlikte okunabilir.

Mizah metinlerinde Haraşoların buldukları kamusal mekânların, onlarla kurulan ilişkinin boyutunu belirlediği görülür. Caddede, çarşıda, pazarda daha ziyade halkın temaşa nesnesi hâline gelen Haraşo; otel, bar gibi eğlence mekânlarında erkeğin arzu nesnesi olarak sunulur. Plajlar, Haraşoların, cinsiyet farkı olmaksızın seyir nesnesi olması yanında, onlarla tanışmak isteyen erkekler için yakın diyalogların mekânı hâline gelir. Ayrıca bu tür kamusal yerler, Haraşolarla karşılaşanlar için şaşkınlık ve hayranlık duygusu uyandırır. Haraşoların özellikle giyim ve davranış biçimleri, kültürel normların ve romantik ilişkilerin dönüşümünde rol oynar. Mizahi metinlerde ve karikatürlerde Haraşolar baştan çıkaran, iktisadi açıdan erkeğe büyük zararı dokunan ve kimi zaman hırsızlık yapan kişiler olarak tasvir ve ima edilse de korkunç, hain, meşum olarak yansıtılmazlar. Bunun ilk nedenlerinden biri erkeğin çapkın, züppe, zampara, hovarda olarak sunumudur. Talepkâr olanın niyetinin açıklığı ve baştan çıkarılma arzusu, kadını *femme fatale*

tipinin kötücül yönlerinden uzaklaştırırken erkeği de ne istediğinin ve sonuçlarının farkında olan yetişkin bir kişi olarak gösterir. Çünkü dilden dile dolaşan ve kişisel deneyimlere rağmen erkek, Haraşo'yu arzu nesnesi olarak konumlandırmaya devam eder. Haraşo'nun erkeklerle ilişkisinde ekonomik menfaatin açık ve lüks oluşuna yapılan göndermeler ise rızanın da kimi zaman ilişkiyel deneyimlerde rol oynadığını ima eder. Bu durumda klasik çizgide ezen-ezilen ikiliğini besleyen hilekâr (hain) kadın ile aldatılan (saf) erkek ya da mürâi (yoldan çıkaran) erkek ile tecrübesiz (kandırılan) kadın dizgesi sarsılır. Ayrıca yeni yetmeden yetişkin erkeğe; mirasyediden savaş zenginine erkekleri etkileyen bir tip olan Haraşo'nun tesiri, genellikle alay gibi yumuşak mizah araçlarıyla sunulur. Erkekler arasındaki Haraşo'ya dair – “tatlı menkıbeler”le dolu olan – tecrübe yüklü (çoğu zaman mizahi) dil, erkek dayanışmasını ve muhabbetini pekiştirir. Haraşo hayranlığının açık bir söylem üzerinden inşası, erkeklik açısından cinsel beğenin özgür ifadesi ve Haraşoların gayrimüslim mülteci olmasının getirdiği serbest alanla da ilişkilendirilebilir. *Aydede ve Güleryüz* temsilinde siyasi açıdan farklı ideolojileri olan Mütareke dönemi mizah basınının Haraşo konusundaki ortak söylemi, devrin erkeklik normlarını sezdirmesi açısından dikkate değerdir. Bu dönem yayımlanan metinler, Beyaz Rus kadınının realitesi konusunda izlenimlerden ibaret olsa da aklına / gönlüne düştüğü erkeğin tahayyülü konusunda çarpıcı fikirler uyandırır.

KAYNAKÇA

Çalışmada İncelenen Metin ve Karikatürler

- Çimdik [Yusuf Ziya Ortaç], “Ramazan Geceleri”, *Güleryüz*, 5, (2 Haziran 1337/1921), s. 6.
- Haydar Şevket, “Barların Seyyar Satıcıları”, *Aydede*, 21, 1338/1922, s. 4.
- İmzasız, “Beyoğlu’nda Rus Lokantasında: Mütareke Zengini”, *Güleryüz*, 44, (2 Mart 1338/1922), s. 8.
- İmzasız, “[Bir Moskof Haraşosunun kartpostal sattığı karikatür]”, *Karagöz*, 1447, (28 Kânunusani 1338/28 Ocak 1922), s. 4.
- İmzasız, “Duyduklarımız”, *Akbaba*, 4, (18 Kânunuevvel 1338/18 Aralık 1922), s. 3.
- İmzasız, “Deniz Kenarında”, *Zümrüdüanka*, 42, (4 Haziran 1339/1923), s. 3.
- İmzasız, “Ev Sahibi, Kiracı!”, *Güleryüz*, 40, (2 Şubat 1338/1922), s. 3.
- İmzasız, “[Karagöz’ün plajda çizildiği karikatür]”, *Karagöz*, 1497, (22 Temmuz 1338/1922), s. 4.
- İmzasız, “Rus Kadınlarının Teb’idi İsteniyor”, *Tanin*, 306, (21 Ağustos 1339/1923), s. 3.
- Kıvılcım [İbrahim Alaattin Gövsa], “Yüzme ve Yüzdürme”, *Akbaba*, 59, (28 Haziran 1339 (1923)), s. 3.
- Küheylan, “Haraşolar...”, *Güleryüz*, (22 Eylül 1337 (1921)), 21, s. 2.
- N[un]. K[af], “Otomobil Nasıl İnsan Çiğner: Bir Rus Kadın Geçerken”, *Diken*, 49, (15 Nisan 1336/1920), s. 7.
- Ratip Tahir, “[Mürebbiye konulu karikatür]”, *Zümrüdüanka*, 66, (27 Ağustos 1339/1923), s. 4.
- Refik Halit [Karay], “Nakş-ı Ber-ab: Haraşoların Azimeti Münasebetiyle”, *Aydede*, 29, (10 Nisan 1338/1922), s. 1.
- Sedat Simavi, “Beyoğlu’nda Rus Lokantasında”, *Güleryüz*, 47, (23 Mart 1338/1922), s. 1.
- Şirin, “Haraşo Türküsü!”, *Güleryüz*, 50, (13 Nisan 1338/1922), s. 1.

Hatırat ve Araştırma Eserleri

- Acar Kaplan, Kezban, “Rusça ve Türkçe Kaynakların Işığında Beyaz Rus Mültecilerinin Anadolu’daki Yaşamları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV/1, (2019), s. 1-22.
- Ağayev, Elnur, *Kıbrıs’tan Geçen Beyaz Ruslar*, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa 2015.
- Bakar, Bülent, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, 2. bs., Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Cebeci, Oğuz, *Komik Edebi Türler: Parodi, Satir ve İroni*, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- Connell, Raewyn W., *Masculinities*, 2. bs., University of California Press, Berkeley-Los Angeles 2005.
- Dağlar Macar, Oya ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2010.
- Davis, Charles Clafin, “İstanbul’da Mültecilerin Durumu”, *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 175-195.
- Deleon, Jak, *Beyoğlu’nda Beyaz Ruslar*, 2. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- Demiryürek, Meral, “Savaştan Doğan Bir Tip: ‘Harp Zengini’”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/16, (2015), s. 493-508.
- Doğan, Cem, *Osmanlı’da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul’da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, 2. bs., Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.
- Dumont, Paul, “Beyaz Yıllar”, *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 215-239.
- Dümen, Özgün Nil, *Millî Mücadele Döneminde Mizah Basını: Ay Dede ve Güleryüz (1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019.
- Eagleton, Terry, *Mizah*, çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.
- Es, Hikmet Feridun, “Yarım Yüzyıl Önce Esen Müthiş Fırtına!: Beyaz Ruslar İstanbul’da”, *Yıllarboyu*, 8, (Kasım 1978), s. 46-49.

- Freud, Sigmund, *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri*, çev. Emre Kapkın, 3. bs., İstanbul: Payel Yayınları, İstanbul 1998.
- Georgeon, François, “Women’s Representations in Ottoman Cartoons and the Satirical Press on the Eve of the Kemalist Reforms (1919–1924)”, *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, ed. Duygu Köksal and Anastasia Falierou, Brill Publishers, Leiden-Boston 2013, s. 249-277.
- _____, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 95-120.
- Göç, Murat, *20. Yüzyıl Amerikan Edebiyatında Erkekler ve Erkeklikler*, Palet Yayınları, Konya 2020.
- Günay-Erkol, Çimen, “İllet, Zillet, Erkeklik: Eleştirel Erkeklik Çalışmaları ve Türkiye’deki Seyri”, *Toplum ve Bilim*, 145, (2018), s. 6-31.
- İliazd [İlya Zdaneviç], “Bir Rus Fütüristin Dört Vizyonu”, *İstanbul 1914-1923*, haz. Stefanos Yerasimos. çev. Cüneyt Akalın, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 241-252.
- Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, çev. Aksu Bora, Feyziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınç ve Ferhunde Özbay, 4. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Beyaz Ruslar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1961, s.2624-2626.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, drl. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, 20. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1: Ahmet Mithat’tan A. H. Tanpınar’a*, 26. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 259-268.
- Najmabadi, Afsaneh, “Reading-and Enjoying – ‘Wiles of Women’ Stories as a Feminist”, *Iranian Studies*, 32/2, (1999), s. 203-222.
- Özarslan, Osman, *Hovarda Âlemi: Taşrada Eğlence ve Erkeklik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Özdemir, Fatih, “İstanbul’dan İnsan Manzaraları: Türk Romanında Beyaz Ruslar”, *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8/2, (2011), s. 215–262.
- Raeff, Marc, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*, Oxford University Press, New York-Oxford 1990.
- Riggs, Charles Trowbridge, “Yetişkinlerde Suç”, *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 279-315.
- Sancar, Serpil, *Erkeklik: İmkânsız İktidar: Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, 4.b., Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Sperco, Willy, *Yüzyılın Başında İstanbul*, çev. Remime Köymen, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1989.
- Stott, Rebecca, *The Fabrication of the Late-Victorian Femme Fatale: The Kiss of Death*, Palgrave Macmillan, New York 1992.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 271-294.
- Uturgauri, Svetlana, *Boğaz’daki Beyaz Ruslar 1919-1929*, çev. Uğur Büke, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Vertinski, Aleksandr, “İstanbul Anıları”, *İstanbul’dan Geçen Ruslar*, drl.-çev. Orhan Uravelli, Ümit Yayınları, Ankara 2005, s. 41-68.

Elektronik Kaynaklar

Harvard University Charles Claflin Davis Digital Collection. <https://hls.harvard.edu/library/digital-collections/charles-claflin-davis-digital-collection/> [Erişim tarihi: 13.01.2021].

- Schick, İrvin Cemil, “Min Nevâdiri’l-Kütüb-9: Bir Zamanlar İstanbul’da Ruslar Vardı”, *K24*, (30 Eylül 2020) <https://t24.com.tr/k24/yazi/min-nevadiri-l-kutub-9-bir-zamanlar-istanbul-da-ruslar-vardi,2874> [Erişim tarihi: 01.11.2020].
- Şendil, Sadık, “Bir İstanbul Vardı: Beyoğlu”, *Taha Toros Arşivi*. <https://hdl.handle.net/11424/156708> [Erişim tarihi: 22.04.2021].

İSTANBUL TAHMİŐHANESİ (1590-1836)

TAHMİŐHANE OF ISTANBUL (1590-1836)

EŞref TEMEL

Öz

Osmanlı toplumu bir içecek olarak kahveyle 16. yy. başlarında tanışmıŐ, yzyılın ortalarında Osmanlı başkentinde kahvehanelerin açılması ile kahve kltürü yayılmıştır. Kahveye rağbetin artmasının bir sonucu olarak, çiğ kahvenin kavrulup çekilmesi için ihdas edilmiş olan tahmishane ortaya çıkmıştır. İstanbul’da ilk tahmishane, Tahtakale’de, bugün de Tahmis Sokağı olarak adlandırılan bölgede, 1590’lı yıllarda kurulmuştur. Zamanla sayısı ikiye çıkan tahmishanede, 18. ve 19. yzyıllarda yıllık yaklaşık 550-650 ton kahve çekilmiş ve Osmanlı başkentinin sakinlerinin tüketime sunulmuştur. 18. yzyılın sonuna dek Yemen kahvesi, sonrasında ise Frenk kahvesi tahmishanenin ana ham maddesini oluşturmuştur. Bu makale İstanbul Tahmishanesinin ilk olarak kurulduğu 16. yzyılın sonlarından 19. yzyılın ortalarına kadar, idari ve mali yönetimi, nizamları, çalışanlarının durumu, alıŐma Şartları, gelir ve giderleri gibi konuları incelemeyi amaçlamaktadır. Kahve ve kahvehaneyi sosyal, siyasi ve kltürel açıdan ele alan mevcut literatürden farklı olarak bu makale kahvenin Osmanlı iktisadi hayatında gümrük, tüccar, esnaf, tüketim, kahvehane ve özelde de tahmishane iş birliğiyle bir sektör hâlini alma sürecini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, tahmishane, Frenk Kahvesi, Yemen Kahvesi

Abstract

Ottoman society first met coffee as a beverage in the early sixteenth century, and coffee culture flourished with the establishment of coffeehouses in the Ottoman capital in the middle of the century.

As a result of the increasing demand for coffee, tahmishane, which was established to roast and grind raw coffee, has emerged. Tahmishane, which was established to roast and ground raw coffee, arose as a result of the increased demand for coffee. The first tahmishane in Istanbul was established in Tahtakale, in the region called Tahmis Street today, in the 1590s. In the 18th and 19th centuries, the tahmishane, whose number expanded to two throughout time and was offered to the residents of the Ottoman city, brewed approximately 550-650 tons of coffee annually. Coffee beans coming from Yemen was the main raw material in the tahmishane until the end of the 18th century, later the Frankish coffee entered the industry. The purpose of this article is to investigate topics such as administrative and financial management, physical structure, employee condition, working conditions, income and expenses from the establishment of the tahmishane in the sixteenth century until the middle of the nineteenth century. Unlike recent scholarship which considers coffee and coffeehouses in social, political, and cultural terms, this essay explores the process of coffee becoming a sector in Ottoman economic life through the collaboration of customs, judges, merchants, traders, consumers, coffeehouses, and, in particular, tahmishane.

Keywords: Ottoman State, Istanbul, tahmishane, Frankish Coffee, Yemen Coffee

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Artvin / Türkiye, srftml@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7411-4922

Giriş

Kahve bitkisi yiyecek olarak Habeşistan'da ortaya çıkmıştır. Kahvenin içecek olarak tüketimi ise Yemen'de başlamıştır. Muhtemelen bu yüzden kelimenin anlamı Arapçada şarap anlamında kullanılmıştır. 16. yy. başlarından itibaren de Yemen'in dışında tanınmıştır. Kahve; tarikat mensupları, tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla önce Hicaz'a, ardından da Mısır'a ve Suriye'ye, oradan da İstanbul'a ulaşmıştır.¹ Bundan sonra "Yemen kahvesi" diye anılmaya başlamış, 17. yüzyılın ortalarına doğru da Avrupa'nın önemli şehirlerinde kahve tüketimi yayılmıştır.² Kahvenin bu denli hızlı ve kolay yayılmasında geniş Osmanlı pazarının etkisi büyük olmuştur.³ İstanbul'da ilk kahvehane, 1555'te Tahtakale'de açılmıştır.⁴ İlk başlarda kahvehaneye karşı çıkılmış, birçok kere kapatılmasına karar verilmiş, ancak çok geçmeden kabul görmüştür. Hatta kahvehane, zamanla toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumuna gelmiştir.⁵

Şimdiye kadar yapılan popüler ve akademik çalışmalarda; kahve içmenin yasaklanması ve kahvehanelerin kapatılması, iktidarın kahvehane üzerindeki kontrolü, kahvehane etrafında teşekkül eden edebî kamuoyu, kahvehane sosyalliği ve kahvehane kamusalılığı gibi konular işlenmiştir.⁶ Bu çalışmada ise kahvenin kavrularak dövüldüğü yer olan tahmishane konusu ele alınacaktır. Ama bundan önce genel literatür çerçevesinde kahvenin, deniz ve kara yoluyla Osmanlı gümrüklerine ulaşma süreci, gümrüklerden tüccar vasıtasıyla esnaf ve tahmishanelere dağıtımı gibi konular incelenecektir. Ardından 17. yy. başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da faaliyet gösteren tahmishane üzerinden bu işletmenin çalışma şartları, geliri, gideri, çalışanları gibi hususlar, kısacası bir kurum olarak tahmishanenin işleyişi ortaya konulacaktır.

1. İstanbul Tahmishanesinin İdari ve Mali Organizasyonu

1.1. İstanbul Tahmishanesinin Kurulması

"Tahmishane" kelimesi, Arapça "tahmîs" ve Farsça'da önüne gelen bir kelime ile birleşerek yer adı oluşturan "hâne" kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Terim olarak "tahmîshâne", kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yere denilmiştir. Halk arasında bu terimin yerine "tahmîs" ifadesi de kullanılmıştır. Ayrıca tahmishane, "kurukahveci" terimiyle de ifade edilmiştir.⁷

1 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğudaki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 11, 20, 24, 33, 65-67; İdris Bostan, "Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi", *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-170.

2 İdris Bostan, "Kahve", *DİA*, XXIV, (2001), s. 205.

3 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle", *le commerce du café: avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe - XIXe siècle)*, ed. Michel Tuncschere, Cahier des annales islamologiques 2001, s. 161.

4 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 171.

5 Ahmet Yaşar, "Kahvehane", *DİA*, Ek II, (2019), s. 3.

6 Ahmet Yaşar, "Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 14.

7 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul 1993. s. 375.

Belgelerde tahmis kelimesi “تخميس”⁸, “تخميص”⁹ ve “تخميس”¹⁰ gibi şekillerde yazılmıştır. Ancak bu yazımlardan “تخميص” doğru yazılışdır. Bu şekliyle sözlükte “tahmiş” kelimesi, deva için kullanılan şeyleri ateş üzerinde kızdırıp tavlama manasındadır.¹¹ Kahvenin ilk başlarda ilaç niyetine tüketildiği düşünülürse bu kelimenin ne denli yerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İstanbul Tahmishanesinin kurulması konusuna geçmeden önce, bu çalışmada sık geçen kavramlar bakımından, Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları ve bu gelirleri temin etme yolları üzerinde kısaca durmak gerekir. Buna göre Osmanlı Devleti’nde mali gelirler; merkez maliyesini oluşturan mukataa, belirli görev ve sorumluluklar karşılığında dolaylı olarak askerî zümreye tahsis edilen tımar ve nispi özerkliği olan vakıf şeklinde üç temel bileşen üzerine inşa edilmiştir.¹² Mukataalar, temelde emanet ve iltizam şeklinde işletilmiştir.¹³ Emanet, bir gelir kaynağının maaşlı devlet görevlisi olan emin tarafından işletilmesi anlamını taşımaktadır.¹⁴ İltizam da devlete ait vergi gelirinin “füruht” satış sonucu, “müzayede” ile en yüksek fiyatı vererek “tahvile” işletmeye hak kazanan özel bir şahsa verilmesi anlamında kullanılmaktadır. Mültezim denilen bu kişi genelde bir yıllık seçilirken bu süre üç veya on iki yıla kadar da uzatılabilir. Bu vergi kaynağı karşılığında devlete “mal veya müeccele” denilen bir ödeme yapardı.¹⁵ Emanetle iltizam birleşebilirdi. Bu durumda emin, mukataayı bir müddet idare ettikten sonra mültezim gibi tahvil süresi için bir meblağ önerebilir ve emanetle birlikte iltizamı kabul edebilirdi. Emanetle iltizam birleştiren bu işletme tarzına “emanet ber-vech-i iltizâm”, emine de “emin ber-vech-i iltizâm” adı verilir.¹⁶ Malikâne ise iltizam sisteminin 1695 yılından Tanzimat’a kadar uygulanan özel bir türüdür. Malikâneci denilen işletmecî iltizamdan farklı olarak, vergiyi devlete peşin olarak bir defaya mahsus olmak üzere “muaccele” adıyla vererek ömür boyu vergi toplama hakkını kazanırdı.¹⁷

İstanbul Tahmishanesinin faaliyette olduğu döneme dair ilk kaydın tarihi 1596’dır. Bu belgede Hacı Ahmet ile ortağı tarafından işletilen İstanbul Tahmis Mukataası, Abdi Çavuş ve ortağınca çalıştırılan İstanbul Kahveler Mukataasına ilhak edilmiştir. Daha sonra bu mukataanın, “Mukataa-i Tahmis-i Kahve der-İstanbul” adı altında, “tahmis emini” idaresinde üç yıllığına 205.000 akçe bedel karşılığında emanet ber-vech-i iltizâma verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Diğer taraftan 1586 tarihli bir kayıta İstanbul adı geçmeden “Bun ve Kışr Mukataasının” yeni kurulduğu

8 BOA, AE.SİBR. nr. 5/547, H. 05-09-1050 / M. 23-08-1640.

9 BOA, AE.SMMD.IV. nr. 87/10357, H. 03-02-1065 / M. 13-12-1654.

10 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

11 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı III*, s. 375.

12 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 165.

13 Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, (2006), s. 129-132.

14 Halil Sahillioğlu, “Emin”, *DİA*, XI, (1995), s. 111-112.

15 Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XXII, (2000), s. 154-158.

16 Halil Sahillioğlu, “Emin”, s. 111-112.

17 Mehmet Genç, “Mâlikâne”, *DİA*, XXVII, (2003), s. 516-518.

18 BOA, MAD.d. nr. 624, s.12-13, H. 01-05-1004 / M. 02-01-1596.

belirtilmektedir.¹⁹ Bu da anılan mukataanın tahmishane olabileceğini akla getirmektedir. Bilindiği gibi kahve bitkisinin meyvesi, genelde “bun” terimi ile ifade edilmiştir. Bu terim de meyvenin tümünü ama sık sık da “kışr” denen kabuklarından ayırmak üzere tanenin çekirdeği için kullanılmıştır.²⁰ Ayrıca bu belgede işletmenin iltizam ile üç yıllığına 400.000 akçeye ve kahvenin her okkasından ikişer akçe resm-i mirisi alınmak üzere Hüseyin bin Veli’ye emaneten verildiği ifade edilmiştir. Mukataanın faaliyet alanı ise Üsküdar, Gebze, İznikmid ile birlikte Anadolu Beylerbeyliğinin geneli olarak kaydedilmiştir.²¹ Bu bilgiler Bun ve Kışr Mukataasının İstanbul’da olabileceğini fakat tahmishane değil de Osmanlı toprakları dışından gelen kahvenin vergilendirmesinin yapıldığı bir mukataa olduğu izlenimini vermektedir. Ancak bu mukataa ile ilgili ilerleyen tarihlerde başka bir belgeye rastlanmamıştır. Böyle bir durumun olması da Kahveler ile Tahmis mukataalarının birleştirilmesi gibi Bun ve Kışr Mukataasının da başka bir işletmeye ilhak edildiği görüşünü gündeme getirmektedir. Nitekim İstanbul Tahmis-i Kahve Mukataasının 17. yy. başlarından 1665’e kadar; İstanbul Dalyan-ı Mahi, İstanbul Rüşum-ı Kahve, İstanbul Haslar, Beytül-mal-i Hassa-ı Galata, Beytül-mal-i Amme-i Mahmiyye-i İstanbul, İstanbul Bac-ı Bazar-ı Esb, İstanbul Resm-i Kitabet-i Usari, İstanbul Kapan-ı Dakik ve Asel ve Meyve ile İstanbul Pençik ve Tevabii mukataalarıyla birlikte işletildiği bilinmektedir.²² Bu mukataalar arasındaki İstanbul Rüşum-ı Kahve Mukataasının 1600’lü yıllardan önce kaydının olmaması Bun ve Kışr Mukataası ile birleştirildiği şeklinde yorumlanabilir.

Bu çerçevede ilk olarak 16. yüzyılın sonunda Bun ve Kışr Mukataası, Kahveler Mukataası ve Tahmis Mukataasının hizmet verdiği anlaşılmaktadır. 1590’lı yıllarda Kahveler ve Tahmis mukataalarının Tahmis-i Kahve Mukataası adı altında birleştirildiği, 1600’lü yılların başında da Bun ve Kışr Mukataasının Rüşum-ı Kahve Mukataasına dönüştüğü sonucuna varılabilir. İkinci olarak 1586’da Bun ve Kışr Mukataası kurulana kadar devletin kahveden düzenli olarak vergi alamadığı söylenebilir. Zira kahveden 1573’e kadar hiç vergi alınamamıştır. Bu tarihten sonra da Mısır’dan getirilen baharattan alınan resm oranında vergi tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.²³ İşte bu durum yaklaşık on beş yıl boyunca kahveden düzenli olarak vergi alınamadığı kanaatini desteklemektedir. Diğer taraftan kahvenin böyle bir süreçten geçip 1586’da kendine has bağımsız bir mukataa hâline dönüşmesi, muhtemelen ticari öneminin tam anlaşılması ve buna binaen alışverişinin artmasına bağlanabilir. Üçüncü olarak Bun ve Kışr Mukataası 1586’da kurulduğuna göre Kahveler ve Tahmis mukataaları da bunu takip eden yıllarda faaliyete geçmiş olmalıdır. Zira 1586’ya kadar kahve vergisinin bile kendine has bir mukataa çatısı altında toplanamaması ikincil öneme sahip kahve kavurma işinin o tarihten daha önce düzene sokulduğu fikrini saf dışı bırakmaktadır. Dördüncü olarak Bun ve Kışr Mukataası 1586’da, Kahveler ve Tahmis mukataaları

19 BOA, KK.d. nr. 4997, s.236, H. 04-08-994 / M. 18-07-1586.

20 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, s. 14.

21 BOA, KK.d. nr. 4997, s.236, H. 04-08-994 / M. 18-07-1586.

22 BOA, KK.d. nr. 5011, s.20-37,56-58, H. 26-11-1015 / M. 25-03-1607; BOA, KK.d. nr. 5016, s.36-37,471-474, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625; BOA, MAD.d. nr. 18722, s.6, H. 01-12-1040 / M. 01-07-1631; BOA, MAD.d. nr. 22166, s.32, H. 27-11-1050 / M. 10-03-1641; BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662.

23 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 22, s.327, H. 17-05-981 / M. 14-09-1573.

da daha sonra kurulmuşsa o zamana kadar varlığı bilinen kahvehaneler kahveyi nereden temin ediyorlardı? Bu konuda net bir bilgi olmamakla beraber yukarıda zikredildiği gibi kahveden 1573'e kadar vergi alınmıyordu. Bu tarihten sonra da baharat ürünlerinden tahsil edilen kadar vergi alınmaya başlanmıştır. İşte kahveciler kahveyi muhtemelen 1573'e kadar doğrudan tüccardan, bu tarihten sonra da attar esnafından alıyor olmalıdır. Son olarak bahsedilen bu sürecin odağında devletin gelir elde etme çabasının olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Yeni Tahmishanenin Kurulması ve Eski Tahmishane ile Birleştirilmesi

İstanbul'da yeni bir tahmishane kurulmuş ve ilk tahmishane ile birleştirilmiştir. Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) annesi Hatice Turhan Valide Sultan²⁴, 1663'te başta cami olmak üzere türbe, darülhadis, darülkurra, mektep, hankah ve bahçeden oluşan bir hayrat yaptırmıştır. Bu kurumlara gelir sağlaması için de "Tahmis-i Kahve-i Cedid" adında yeni bir tahmishane inşa ettirmiştir.²⁵ Devlet, yukarıda bahsedilen aynı türdeki mukataaları birleştirme eğiliminde olmasından gerek, 1665'te Eski Tahmishaneyi önceden anılan mukataalardan ifraz ederek Valide Sultanın kurduğu tahmishane ile birleştirmiştir. Akabinde de yönetimin tek elden yürütülebilmesi için tahmishanelerin idaresini vakfa bırakmıştır.²⁶ Böylece tahmishane, vakıf mütevellisi tarafından idare edilmeye başlamıştır.²⁷ Vakfın mütevellileri de genelde Valide Sultan kethüdaları olmuştur.²⁸ Bununla birlikte Eski Tahmishanede çalışanların özlük hakları korunarak yeni idareye devredilmiştir.²⁹ Bu da Eski ve Yeni Tahmishanenin tam anlamıyla birleştirildiği şeklinde yorumlanabilir. İdari ve mali olarak birleştirildiği anlaşılan tahmishanelerin iltizam işleri Haremeyn Mukataa Kalemi vasıtasıyla yürütülmüştür. Ancak vakıf idaresi tarafından hesaplar görülürken iki tahmishaneyi birbirinden ayırmak için öncekine "Tahmis-i Kebir", son yapılan da "Tahmis-i Sağır" denilmiştir.³⁰ Bu dönemde tahmishanenin devlete ödediği yıllık mal 200.000 akçe olmuştur.³¹ Bu meblağın genelde 149.600 akçesi Tahmis-i Kebirin zemini diye hazineye gönderilmiş, kalan 50.400 akçesi ise bazı sultan vakıflarında çalışanların maaşları için kullanılmıştır.³² Duruma göre 200.000 akçe maldan, Anadolu kalemi vazifelilerine 131.354 akçe, Haremeyn kalemi vazifelilerine 49.560 akçe ve hazineye ise kalan 19.086 akçe aktarıldığı

24 Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, (2012), s. 423-425.

25 BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662; BOA, EV.HMH.d. nr. 536, H. 28-05-1101 / M. 09-03-1690; Lucienne Thys-Şenocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 272.

26 BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662.

27 BOA, İE.ENB. 4/408, H. 10-08-1103 / M. 27-04-1692; BOA, İE.ML. nr. 65/6094, H. 25-04-1113 / M. 29-09-1701'de tahmishanenin devlete katkısı 289,5 kuruş idi. BOA, İE.ML. nr. 73/6771, H. 01-11-1116 / M. 25-02-1705'te de fazlası 166 kuruştı.

28 BOA, EV.HMH.d. nr. 6951, H. 28-07-1207 / M. 11-03-1793.

29 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

30 BOA, TS.MA.d. nr. 3925, H. 06-05-1096 / M. 10-04-1685.

31 BOA, D.İSM.d. nr. 25406, s.3, H. 09-01-1133 / M. 10-11-1720; BOA, D.BŞM.d. nr. 1612, s. 2, H. 25-07-1140 / M. 07-03-1728; BOA, MAD.d. nr. 1080, s. 254, H. 16-10-1153 / M. 04-01-1741; BOA, D.AMH.d. nr. 25091, s. 5, H. 28-04-1170 / M. 20-01-1757.

32 BOA, MAD.d. nr. 1241, s.9, H. 15-11-1083 / M. 04-03-1673.

olmuştur.³³ İstanbul Tahmishanesi, 18. yy. ortalarına kadar Hatice Turhan Valide Sultan'ın kurduğu vakfın mütevellisi tarafından idare edilmiştir.

1.3. İstanbul Tahmishanesinde Yaşanan İdari ve Mali Değişiklikler

İstanbul Tahmishanesinde, 1760'lı yıllardan sonra idari ve mali bazı değişiklikler olmuştur. Bu çerçevede İstanbul Tahmishanesinin gelirleri, idari ve mali olarak Haremeyn Mukataaları Kalemine bağlı olmakla birlikte, Darphane-i Amireye aktarılmıştır. Şöyle ki Darphane 1757-1764 yılları arasında idari ve mali bir dönüşüm yaşamıştır. Darphane, bu yıllarda para basan bir kurum olmaktan çıkmış, Haremeyn Mukataaları gelirlerinin önemli bir bölümünün aktarıldığı ve bunlarla askerî harcamaları finanse eden bir ihtiyat hazinesine dönüşmüştür.³⁴ Tahmishane ve bağlı olduğu Hatice Turhan Valide Sultan Vakfı da bu süreçte idari ve mali değişikliğe uğramıştır. Bilindiği gibi özellikle hanedana mensup üyelerin kurduğu vakıfların gelir kaynağının büyük bir bölümünü mukataa gelirleri teşkil etmiştir. Bu bağlamda 1759'a kadar vakfın da gelirlerinin tamamına yakını mukataalardan sağlanmıştır.³⁵ Örneğin vakıf idaresi tahmishaneyi 18. yy. başlarında 727.000 akçeye,³⁶ değişimin yaşandığı yıllarda ise 1.000.000 akçeye başkalarına iltizama vermiştir.³⁷ Ancak bu tarihten sonra Darphanede gerçekleşen dönüşümle ilişkili olarak vakfın gelirlerinde azalma olmuştur. Bu süreçte devlet, ilk olarak 1758'de tahmishaneyi vakfın elinden almış; elde edilen geliri, Darphaneye aktarılmak üzere Haremeyn Mukataaları Kalemî idaresinde 2.888.000 akçeye iltizama vermiştir. Böylece devlet, bu satışla tahmishaneden elde ettiği, vakıf tarafından ödenen, 200.000 akçelik geliri, yaklaşık olarak on beş katına yükseltmeyi başarmıştır.³⁸ Bu uygulama vakfın, tahmishaneden elde ettiği geliri kaybetmesine yol açmıştır. Ancak devlet, vakfın gelir kaybını önlemek için tahmishanenin yıllık malından 1.000.000 akçeyi "mukayyed-i vakf" adı altında vakfa tahsis etmiştir.³⁹ İşte devlet, böyle bir uygulama ile hem vakfın gelir gider dengesinin bozulmasının önüne geçmiş hem de Darphaneye daha fazla gelir sağlamıştır. Ne var ki bu uygulama da uzun sürmemiştir. Zira devlet, 1760'tan itibaren Haremeyn mukataalarını mahhul kaldıkça malikâne usulüyle satmaya başlamış,⁴⁰ gelirini de yine Haremeyn Hazinesi⁴¹ vasıtasıyla Darphaneye aktarmıştır. Tahmishane, 1760'lı yıllardan itibaren malikâne şeklinde işletilmiştir.⁴² Ancak vakıf bu uygulama sonucunda da mukataa gelirlerinin tamamını

33 BOA, MAD.d. nr. 19337, s.4, H. 29-12-1160 / M. 01-01-1748.

34 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 133-139.

35 BOA, EV.HMH.d. 5209, H. 04-08-1174 / M. 11-03-1761'e göre Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının yıllık geliri 6.305.000 akçe idi. Bunun da 5.660.800 akçesi mukataalardan sağlanıyordu.

36 BOA, EV.HMH.d. nr. 1137, s.2, H. 12-10-1113 / M. 12-03-1702.

37 BOA, EV.HMH.d. nr. 5117, s.1, H. 13-07-1172 / M. 12-03-1759.

38 BOA, TS.MA.d. nr. 8282, H. 21-07-1173 / M. 09-03-1760.

39 BOA, EV.HMH.d. nr. 5221, v.1b, H. 24-07-1173 / M. 12-03-1760.

40 BOA, AE.SABH.I. nr. 365/25518, H. 29-12-1203 / M. 20-09-1789; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, s. 134.

41 Cengiz Orhonlu, "Hazine", *DİA*, XVII, (1998), s. 132.

42 BOA, C.ML. nr. 203/8391, H. 11-11-1204 / M. 23-07-1790.

kaybetmiştir. Devlet, daha önce olduğu gibi vakfın verdiği hizmetlerde aksama yaşanmaması için, vakfa Darphaneden 2.734.020 akçe olarak belirlenmiş sabit bir gelir tahsis etmiştir.⁴³ Vakıf idaresi, anılan gelir karşılığında devlete daha önceden Tahmis-i Kebirin zemini diye ödemiş olduğu 149.600 akçeyi ödemeye devam etmiştir.⁴⁴ Böylece Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının yaklaşık 6.000.000 akçe olan mukataa geliri bu düzenleme ile 2.734.020 akçeye düşmüştür. Vakfın, devlet tarafından tahsis edilen geliri ve bunun karşılığında ödediği meblağ dışında, tahmishane yönetimiyle bir bağı kalmamıştır. Diğer taraftan devlet, Haremeyn mukataalarının önce iltizam sonra da malikâne olarak satmasıyla söz konusu gelir kaynaklarından Darphanenin dolayısıyla da hazinenin azami ölçüde istifadesini sağlamıştır. Ayrıca devletin, gelir kaynağı Haremeyn mukataaları olan vakıfları bu düzenleme ile iktisadi anlamda kontrol altına aldığı anlaşılmaktadır.

Haremeyn Evkafının kontrolü Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'nde, Darphaneden alınıp tekrar darüssaâde ağalarına verilmiştir. Mukataaların yıllık gelirleri de yeniden düzenlenen Haremeyn Hazinesinde toplanmıştır.⁴⁵ Bu kapsamda İstanbul Tahmishanesinin de yıllık malı Haremeyn Hazinesine aktarılmıştır.⁴⁶ Tahmishane bundan sonra bazen Darphane-i Amire, bazen de İstanbul Mukataaları Kalemî vasıtasıyla doğrudan devlet tarafından idare edilmiştir. Şöyle ki İrad-ı Cedid Hazinesinin 1793'te kurulmasıyla tahmishanede yeniden bir düzenleme yapılmıştır. Bu kapsamda Haremeyn mukataalarından biri olan tahmishane, idari ve mali olarak Darphaneye bağlanmıştır. Tahmishanenin yıllık malı Haremeyn Hazinesine, faizi de Enderun Hazinesine tahsis edilmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte gelirleri artırmak için⁴⁸ 1796'da tahmishanenin malikâne değil de İstanbul Mukataaları Kalemî kontrolünde emanet usulüyle idare edilmesi kararlaştırılmıştır. 1798'de devlet tarafından atanan bir emin tarafından idare edilen işletmeden beklenen gelir elde edilememiştir. 1799'da yeniden Darphane tarafından iltizamla idare edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹ Bu süreçte devlet, 1805'te mevcut ekonomik şartlar çerçevesinde paranın değer kaybetmesi yüzünden görece azalan mukataaların yıllık mallarında artışa gitmiştir. Bu kapsamda tahmishanenin yıllık malını 500 kuruş artırmıştır. Bu meblağın da Tersane-i Amire Hazinesine⁵⁰ teslim edilmesini istemiştir.⁵¹ İrad-ı Cedid Hazinesi 1807'de lağvedilince tahmishanenin yönetimi

43 BOA, EV.HMH.d. nr. 5266, H. 15-08-1175 / M. 11-03-1762'de yalnızca "mukayyed-i mukataat-ı vakf" ibaresi kullanılarak gelirin hangi mukataadan aktarıldığı belirtilmemiştir. Ancak BOA, DRB.d. nr. 1182, s.1, H. 29-11-1183 / M. 26-03-1770'teki kayda göre Darphane, İstanbul Tahmis-i Kahve Mukataasından 1.000.000 akçe, İzdin Mukataasından 1.968.000 akçe, Alasonya Mukataasından 1.660.800 akçe, Göleler Mukataasından 1.032.000 akçe ve vezaif-i hademe-i ceditten de 111.780 akçe olmak üzere toplam 5.769.780 akçe gelir elde etmiştir. Darphane bu meblağın 2.734.020 akçesini Hatice Turhan Valide Sultan Vakfına, kalan 3.035.760 akçesini de "mal-ı Haremeyn-i vakf-i mezbur" adı altında Hazine-i Amireye aktarmıştır.

44 BOA, EV.HMH.d. nr. 5871, H. 29-12-1187 / M. 13-03-1774. Ancak BOA, EV.HMH.d. nr. 6878, H. 18-07-1206 / M. 12-03-1792'deki kayda göre vakfın devlete ödediği 149.600 akçe, 82.393 akçeye düşmüştür.

45 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, s.164.

46 BOA, TS.MA.d. nr. 3157, vr.1b, H. 15-06-1202 / M. 23-03-1788.

47 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

48 Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet Cild-i Sâdis*, Matbaa-ı Âmire, Der-Saâdet 1309, s. 236.

49 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

50 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 208-234.

51 BOA, TS.MA.e. 1267/63, H. 28-12-1219 / M. 30-03-1805.

de yeniden İstanbul Mukataaları Kalemi vasıtasıyla devlete geçmiştir. Ancak beş altı aylık zaman diliminde tahmishanenin kâr etmediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine tahmishanenin idaresi bir kez daha Darphaneye verilmiştir.⁵²

İstanbul Tahmishanesi, bir süre daha Darphaneye bağlı olarak idare edilmiştir. Ancak bu süreçte tahmishaneden arzulanan oranda kâr yine beklenenin altında kalmıştır.⁵³ Buna bir de esnaf arasında kaçak tahmishane kurulması gibi birtakım kanunsuz durumlar eklenmiştir.⁵⁴ Bunlar devleti farklı arayışlara sevk etmiştir. Devlet, 1828'de tahmishanenin durumunun nasıl iyileştirilebileceği hususunda İstanbul kadısından bir rapor hazırlamasını istenmiştir.⁵⁵ Ancak bu girişimden de bir sonuç çıkmamıştır. 1831'de tahmishanenin net kârı Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna tahsis edilmiş, mali işlerinin takibi de Darphaneden alınmış yeni kurulan Mukataat Nezareti Hazinesine devredilmiştir.⁵⁶ Bundan sonra Edirne, İznikmid, Adapazarı, Çekmece-i Kebir, Tekfurdağı, Yanbolu, Kale-i Sultani⁵⁷ ve Eskişehir tahmishaneleri emaneten yed-i vahidle⁵⁸ idare edilmek üzere İstanbul Tahmishanesine ilhak edilmiştir. Bu uygulamanın ardından İstanbul Tahmishanesinin tam anlamıyla kâra geçtiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Ancak 1834'te işlerinin yoğunlaşması nedeniyle ve daha iyi bir idari düzene kavuşturulmak amacıyla Mukataat Nezareti, defterdarlığa dönüştürülmüştür. Böylece Mukataat Hazinesinin yerini de Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi almıştır.⁶⁰ Tahmishanenin idari ve mali işleri de Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesine verilmiştir. Bu kuruma ise tahmishaneyi idare etmek için emin olarak bir müdür atanmıştır.⁶¹ Öyle anlaşılıyor ki İstanbul Tahmishanesi, kurulduğu yıllardan itibaren genelde emanet ber-vech-i iltizâm, iltizam ve malikâne şeklinde işletilmiştir. Tahmishane, çok az zaman doğrudan devletin işlettiği bir kurum olmuştur.

2. Kahvenin Üreticiden Halka Ulaşması

Bu başlık altında İstanbul'a gelen kahvenin, İstanbul Tahmishanesi kanalıyla gümrük, kadı, tüccar, esnaf, hamal, nakliyecisi gibi diğer hizmet sektörleri iş birliğinde halka ulaşma süreci ele

52 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

53 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

54 Azize Gönüllü, *1813-1822 Senelerine Ait İstanbul Kadılığı 135 Nolu Evamir-Ferman Defteri Neşri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 202-204.

55 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

56 BOA, D.BŞM.d. nr. 42141, s.1, H. 30-12-1246 / M. 11-06-1831.

57 Yanbolu için bkz. 1766 tarihli VGMA, HD.d. nr. 1186, s.601, H. 05-11-1179 / M. 15-04-1766. Kale-i Sultani için bkz. VGMA, HD.d. nr. 1142, s.162, H. 01-08-1163 / M. 06-07-1750.

58 Bu çalışmada kullanılan yed-i vahid uygulaması, aynı türden mukataaların tek elden yönetilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimi olan yed-i vahid uygulamasıyla karıştırılmamalıdır. Bilgi için bk. Mehmet Genç, "Yed-i Vahid", *DİA*, XLIII, (2013), s. 378-383.

59 BOA, D.İSM.d. nr. 25554, s. 2-3, H. 29-12-1251 / M. 16-04-1836.

60 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 259.

61 BOA, HAT. nr. 537/26441, H. 29-12-1250 / M. 28-04-1835; 1836 tarihli BOA, C.ML. nr. 137/5861, H. 09-02-1252 / M. 26-05-1836.

alınmıştır. Öncelikle genel anlamda İstanbul Tahmishanesinin özelde de Eski Tahmishane ve Yeni Tahmishanenin yeri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Harita 1. Eski ve yeni tahmishanenin tahmini olarak yeri.

Kaynak: Bu harita mevcut verilerden hareketle Eşref Temel tarafından çizilmiştir.

Eski Tahmishane veya diğer bilinen adıyla Tahmis-i Kebirin yeri hakkındaki verilere Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde rastlanmıştır. Buna göre tahmishane, İstanbul'da Tahtakale içinde kurulmuştur.⁶² Günümüzde tahmishanenin kurulduğu ve tahmislerin yoğun olarak bulunduğu yer bugün de "Tahmis" adıyla anılmaktadır. Tahmis, Mısır Çarşısı'nın batısında, Eminönü Meydanı ile Marpuçular arasında bulunan sokaktır ve Rüstem Paşa Camii'ne doğru uzanmaktadır.⁶³ Yeni Tahmishane ya da başka bir ifadeyle Tahmis-i Sağirin de Eski Tahmishane civarında Hatice Turhan Valide Sultan'ın Bahçekapı'da⁶⁴ yaptırdığı caminin yakınındaki Balıkpazarı Kapısı'na bitişik⁶⁵ ve

62 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 292.

63 Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 15; İlhan Tekeli, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, ed. Nuri Akbayar vd., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995, s. 424.

64 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 58.

65 Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 34 Sü-Tu 150, v. 25b, 26a.

Mısır Çarşısı'nın karşısında⁶⁶ bir yerde olduğu bilinmektedir. Ancak günümüze kadar gelemediği için bu tahmishanelerin yerlerinin nerede olduğu belli değildir. Bununla birlikte mevcut bilgiler ile Fr. Kauffer, Charles Edward Goad ve Jacques Pervititch'in çizdiği planlardan yararlanılarak tahmini olarak tahmishanelerin yeri ve çevresindeki yapıları gösteren bir harita çizilmiştir (bk. Harita 1).⁶⁷

Yemen kahvesi, Osmanlı topraklarına 16. yüzyıldan itibaren genellikle deniz yoluyla girmiştir.⁶⁸ Yemen iskelelerinden yola çıkan kahve;⁶⁹ ilk olarak Cidde'ye, ardından gemilerle Süveyş'e, karadan ise Suriye ve Anadolu'ya, oradan da Mısır'ın İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Abuhur limanlarına sevk edilmiştir.⁷⁰ Kahve, diğer mallar gibi doğrudan İstanbul'a taşınmıştır. Bu iş genelde Mısırlı kahve tüccarları tarafından yapılmıştır. İstanbul, devletin başkenti ve en büyük şehri olma işlevi nedeniyle öncelikli olarak kahveye ihtiyaç duymuştur. Kıtık durumunda başka bir yere gönderilmesi yasaklanmıştır.⁷¹ İstanbul'un ihtiyacı karşılandıktan sonra diğer Osmanlı şehirlerine götürülmüştür. Mısır limanlarından kahve yükleyen gemilerin İstanbul dışında gittiği en önemli yerler ise İzmir ve Selanik yanında Payas, Yafa, Akka, Trablusşam, Sayda ve Antalya limanları olmuştur.⁷² Ancak buralara gönderilen kahvenin kalitesi İstanbul'a gönderilenden daha düşük olmuştur. Zira bunlar Mısır'a giriş sırasında başkente giden kahve gibi elenmemiş ve temizlenmemiştir.⁷³ Kaliteli kahvenin başkente ulaşması için birçok önlem alınmıştır. Mısır limanlarına girmeden önce temizlenmiş ve yabancı maddelerden arındırılmıştır. Taşıma sırasında nemden korunması için kahve çekirdekleri sepetlere (zenbil) konmuş, kaba bir beze (çul) sarılmıştır. Kahve taşıma hakkı öncelikle kalyon tipi gemilere verilmiş ama Osmanlı, Müslüman veya azınlık tüccarlarına ait üç direktli çaykalara da müsade edilmiştir.⁷⁴

Yemen kahvesi az da olsa kara yoluyla getirilmiştir. Taşıma işlemi deve kervanlarıyla ya Suriye'nin şehirleri üzerinden Anadolu'nun Sağ Kolu veya Hac Yolu olarak bilinen menzil güzergâhı ya da Irak şehirlerine uğrayarak Anadolu'nun Orta Kolu vasıtasıyla Kayseri'ye oradan

66 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, s. 15.

67 Fr. Kauffer, "Plan de la ville de Constantinople et des ses faubourgs tant en Europe qu'en Asie levé géométriquement en 1776 par Fr. Kauffer vérifié et augmenté en 1786", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051>, [Erişim tarihi: 14.05.2021], Charles Edward Goad, "Plan d'assurance de Constantinople 1904 Vol. I Stamboul. No: 5", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119995>, [Erişim tarihi: 14.05.2021] ve Jacques Pervititch, "Sigorta Planı Eminönü Çelebioğlu Alaettin ve Tahtakale 1940 No: 71, 75", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123861>, [Erişim tarihi: 14.05.2021] kullanılmıştır. Bu planlar, Google Earth Pro programındaki görüntü bindirme uygulaması kullanılmıştır. Bu sayede günümüzde var olmayan yapıların yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

68 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 22, s. 327, H. 17-05-981 / M. 14-09-1573.

69 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 207. Kahvenin Yemen'deki üretim merkezleri arasında Cebel-i Reyne, Cebel-i Haraz ve Cebel-i Nazir bölgeleri bulunuyordu.

70 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 116, s.334, H. 10-01-1122 / M. 11-03-1710; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 207.

71 İdris Bostan, "Kahve", s. 204.

72 İdris Bostan, "Acheminement du Cafe Yemenite de l'Egypte vers Istanbul et Quelques ports de la mer Egee au XVIIIe siecle", *Le Commerce du Cafe: le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuchscherer, Institut Français d'archéologie orientale cahier des annales Islamiologiques 20-2001, s. 155; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 196-197.

73 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 158.

74 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 155; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 187.

da yine Hac Yolu takip edilerek yapılmıştır.⁷⁵ Kahvenin karadan götürülmesinin başlıca nedeni, Rus filosunun 1769'da Akdeniz'e gelişinin ardından 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasının neredeyse tamamını yok etmesi, bölgeye kahve akışının geçici ama ciddi şekilde bozulmasından kaynaklanmıştır. Rus gemileri Ege Denizi'nde seyir etmeye devam etmiş, bu nedenle kahve yüklü gemiler bölgeye girmemeyi tercih etmiştir.⁷⁶

Frenk kahvesi ise Osmanlı topraklarına 18. yüzyıldan itibaren deniz yoluyla girmeye başlamıştır. Şöyle ki 17. yy. sonlarında kahve tüketimi, Osmanlı topraklarıyla birlikte Avrupa'da da önemli oranda artmıştır. Yemen kahvesi artık talebi karşılayamamıştır. Avrupa ülkeleri de bu dengesizliği önlemek için Amerika ve Asya kolonilerinde Frenk kahvesi üretimini artırmıştır.⁷⁷ İlerleyen yıllarda, Yemen kahvesinin karşısına dünya piyasalarına Uzak Doğu ve Latin Amerika'dan gelen Frenk kahvesi önemli bir rakip olarak çıkmıştır.⁷⁸ Bu çerçevede İstanbul'da sadece beş dükkânda Frenk kahvesi satılmasına müsaade edilirken daha sonraki yıllarda bu miktar ihtiyacı karşılayamadığı için dükkân sayısı artırılmıştır.⁷⁹ Ayrıca Frenk kahvesi, Yemen kahvesinden nispeten daha ucuz olduğu için, 18. yy. sonlarında piyasaya hâkim olmaya başlamıştır.⁸⁰ Hatta bu kahve türünün 19. yüzyılda piyasayı tamamen ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira 19. yy. ortalarında İstanbul'a gelen kahvenin yaklaşık %90-95'ini Frenk kahvesi oluşturmuştur. Bunun nedeni Frenk kahvesinin ucuz, Yemen kahvesinin ise çok pahalı olması değildi. Zira bu dönemde Frenk kahvesi sekiz, Yemen kahvesi ise yalnızca bir kuruş fazla ile dokuz kuruştan tüccardan alınıyordu. O hâlde bunun nedeni muhtemelen Frenk kahvesinin piyasaya hâkim olmasının ardından, ticaretini yapan tüccar sayısının artması dolayısıyla da temininin kolay hâle gelmesiyle alakalı olmalıdır. Nitekim bu savı destekler nitelikte, anılan dönemde Yemen kahvesinin dört tüccardan, Frenk kahvesinin ise on dört farklı tüccardan satın alındığına dair belgeler mevcuttur.⁸¹

Kara kahvesi adında padişah ve saray için kara yoluyla Mekke'den her yıl yaklaşık 400 okka (513 kg) ağırlığında özel bir kahvenin getirildiğinden bahsedilmektedir. Bu kahvenin türü ve cinsi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki bu kahve, Yemen kahvesinin nadir bulunan bir cinsi olmalıdır.⁸²

Kahve arzında genel anlamda İstanbul'un ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur.⁸³ Örneğin Yemen'den gelen kahvenin öncelikle İstanbul'a oradan da diğer Müslüman beldelere

75 BOA, C. BLD. nr. 79/3943, H. 06-03-1210 / M. 20-09-1795; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 208.

76 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 203-207.

77 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 158.

78 İdris Bostan, "Kahve", s. 204.

79 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 186.

80 Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye*, çev. Reşat Ekrem Koçu, Sertel Matbaası, Ankara 1939, s. 31.

81 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833 ve BOA, C.ML. nr. 620/25540, H. 20-07-1250 / M. 22-11-1834.

82 BOA, TS.MA.e. nr. 26/22, H. 21-12-1236 / M. 19-09-1821 ve BOA, TS.MA.e. nr. 928/32, H. 26-07-1270 / M. 24-04-1854.

83 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 184-185.

götürülmesi gerekirken Mısır iskelelerinde gayrimüslim tüccarlar, “İstanbul’a götürüyoruz” diyerek kahveleri kendi ülkelerine nakletmişlerdir. Bu durum da Osmanlı topraklarında kahve kıtlığına neden olmuştur. Bunun üzerine devlet, bu işte sorumluluğu olan herkesin cezalandırılmasını istemiştir.⁸⁴ Yine bu kapsamda devlet, Payitaht’ın kahve ihtiyacı varken diğer Osmanlı memleketlerine gönderilen ürünleri geri istemiştir. Mesela İstanbul’daki kahve darlığının Selanik’ten takviye edilerek giderilmesi istenmiştir.⁸⁵ İstanbul’da kahvenin azalmasından dolayı şehrin ileri gelenleri ve halk sıkıntıya düşmüş, bunu engellemek için İzmir’den kahve gönderilmesi emredilmiştir.⁸⁶ Bununla birlikte İstanbul’un ihtiyacı karşılandıktan sonra elde kalan fazla kahve Anadolu’ya gönderilmiştir. Örneğin 1765’te Kahire’den İstanbul’a yaklaşık 1.000 ton Yemen kahvesi gelmiştir. Bu miktar İstanbul’un iaşesine fazlasıyla yettiği için kalan Anadolu’ya gönderilmiştir.⁸⁷

Kahvenin Osmanlı topraklarında dağıtımı, İstanbul Emtia Gümrüğü Mukataasına bağlı ve bulunduğu yerin adıyla anılan gümrükler vasıtasıyla sağlanmıştır.⁸⁸ Şöyle ki öncelikle kahve; İstanbul, Trabzon, İzmir, Erzurum gibi gümrüklere gelmiştir. Buralarda İstanbul Kahve Rüsümü,⁸⁹ Trabzon Kahve Rüsümü,⁹⁰ İzmir Kahve Rüsümü,⁹¹ Erzurum Kahve Rüsümü⁹² mukataaları yoluyla gümrük vergisi tahsil edilmiştir. Örneğin İstanbul Kahve Rüsümü Mukataasına gelen kahve, Çanakkale’deki Boğazhisarı’ndan giriş yaparak dağıtım yapılacağı yere yakın olan, Gelibolu, Tekfurdağ, Eminönü, Galata ve diğer iskelelere sevk edilmiştir.⁹³

İstanbul’a kahve, kahve tüccarları vasıtasıyla getirilmiştir. Evliya Çelebi’ye göre çok sayıda kahve tüccarı vardı. Bunların Mısır ve Yemen ile ticari bağlantısı vardı. Bütün tüccarların denetimi, Balkapanı’nda oturan, “esnaf-ı şahbender” denen kişi tarafından yapılırdı. Bunun yardımcısı da “esnaf-ı bazirganbaşı” idi.⁹⁴ İstanbul’a gelen kahvenin vergisi, “alandan üç, satandan üç ve ayrıca okka başına altı akçe resm-i miri alınır”⁹⁵ formülüyle gemi yükünü Eminönü’ndeki Gümrük İskelesi’ne boşaltır boşaltmaz tahsil edilmiştir.⁹⁶ Zira kahve de

84 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 115, s.152, H. 30-07-1118 / M. 07-11-1706.

85 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 129, s.96, 150, H. 10-10-1131 / M. 26-08-1719.

86 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 133, s.301, H. 29-12-1138 / M. 28-08-1726.

87 Mustafa Kesbi, *İbretnüma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 160.

88 Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlılar’da Gümrük”, *DİA*, XIV, (1996), s. 263-268.

89 BOA, D.BŞM.d. nr. 3125, s. 2, H. 01-07-1163 / M. 06-06-1750.

90 BOA, C.ML. nr. 123/5451, H. 05-09-1219 / M. 08-12-1804.

91 BOA, C.ML. nr. 194/8032, H. 15-02-1235 / M. 19-11-1819.

92 BOA, C.ML. nr. 628/25823, H. 29-12-1216 / M. 02-05-1802.

93 BOA, KK.d. nr. 5016, s. 37, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625.

94 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 276, 327.

95 BOA, KK.d. nr. 5016, s.37, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625.

96 BOA, A.DVNSAHH.İS.d. nr. 7, s. 250, H. 01-05-1179 / M. 16-10-1765; Salih Aynural, *Selim III Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789-1807)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 200.

kapanlara getirilen un, yağ, tahıldan başka tütün, ipek,⁹⁷ pamuk, kumaş kapsamında değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi kapanlar, sarayın ve ordunun hayati ihtiyaçlarına yönelik iâşe mallarına göre özelleştirilmiş iç gümrükleri kapsayan devlete ait emanetlerdir.⁹⁸ Buralarda malların ölçüsü ve tartısı kontrol edilmiş, depolaması ve dağıtımı yapılmış, lüzumunda da bu ürünlere narh verilmiştir.⁹⁹

Devlet, öncelikle gümrüğe gelen kahvenin net ağırlığını belirlemiştir.¹⁰⁰ Ardından vurguncuların eline geçip halka yüksek fiyattan satılmasını diye, bir stok sistemi oluşturarak hanlarda ve gemilerde ne kadar kahve bulunduğunu gümrük defterlerine kaydetmiştir. Bu kapsamda her ay esnafa dağıtılan kahvenin defterdeki toplamından düşülmesini ve yeni gelen kahvenin de bu defterlere eklenmesini istemiştir. Kahve taşıyan gümrük hamallarının kahveyi belirlenmiş hanlar¹⁰¹ dışındaki bir yere taşınmaları da yasaklanmıştır. Bu işlemlerin ardından kahve dağıtımına başlanmıştır.¹⁰² Kahve, kadı denetiminde attar esnafının kethüdası, bölükbaşı ve ihtiyarları tarafından hangi esnafa ne kadar kahve verildiğini gösteren deftere geçirilmiştir. Dağıtım esnasında esnafa haksızlık yapılmamasına özen gösterilmiştir.¹⁰³

İstanbul'a gelen kahve Balıkpazarı Kapısı'nda tahmishane etrafında önceden belirlenmiş; bir belgede kurşunlu han diye bilinen han,¹⁰⁴ Balkapanı Hanı, Arakoğlu Hanı, Tahta Hanı,¹⁰⁵ Küçük Çukur Han,¹⁰⁶ Papazoğlu Hanı, Sepet Hanı,¹⁰⁷ Ağa Hanı, Haraççı Hanı ve

97 Namık Erkal, "Osmanlı İstanbulu'nda İpeğin Mizanı Hoca Hanı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, İstanbul (2014), s. 175-193.

98 Salih Aynural, "Kapan", *DİA*, XXIV, (2001), s. 338-339.

99 Namık Erkal, "Hoca Hanı", s. 175.

100 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, s. 19, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799'da göre devlet, tahmishaneye "mâhiyye-i kâtib-i berâ-yı zabt ve tahrîr-i kahve" adı altında bir kâtip atamıştır.

101 Ahmet Yaşar, *The Han in Eighteenth – and Early Nineteenth – Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

102 Engin Çağman, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık: Gıda Sektörü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 194-198.

103 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 112, s. 350, H. 29-04-1114 / M. 22-09-1702.

104 Balıkpazarı'nda Kurşunlu Han diye bilinen han, BOA, TS.MA.e. nr. 837/2, H. 20-10-976 / M. 07-04-1569'daki kayda göre muhtemelen Sinan Paşa Vakfına aitti.

105 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154.

106 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 263'te bahsedilen Büyük ve Küçük Çukur Han ikilisinin 56 odası vardı. Bunlar da Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan Vakfına aitti.

107 Kahve depolandığı ve tahmishane etrafında olduğu bilinen Papazoğlu Hanı, Ağa Hanı ve Haraççı Hanı'na arşiv belgelerinde rastlanırken Sepet Han'a bu kaynaklarda tesadüf edilememiştir. Bu kadar bilinen bir hana anılan kaynaklarda rastlanmaması bu hanın kayıtlara başka bir adla geçtiği düşüncesini doğrulamaktadır. Nitekim bu bölgede bulunan Hasırçılar Hanı ile Sepet Han muhtemelen aynı han olmalıdır. Zira sepet ve hasırın ham maddesi kamıştır. Bu bilgiden hareketle Sepet Hanı'nın Hasırçılar Hanı olarak adlandırılmasına sebep olduğu iddia edilebilir. Diğer taraftan Hasırçılar Hanı ile ilgili Mustafa Çağhan Keskin tarafından "İstanbul İli Fatih İlçesi Tahtakale Mahallesi 54 Pafta, 372 Ada, 22 No.lu Parsel Üzerinde Yer Alan Han (Yeni Han, Tahmis Hanı, Hasırçılar Hanı, *اوتدجي* Hanı)" adlı bir mimarlık raporu hazırlanmıştır. Burada Hasırçılar Hanı ile Tahmis Hanı ve Yeni Han'ın aynı yapılar olduğu savunulmuştur. Keskin, bu savı destekler nitelikte anılan hanın malzeme deposu olarak kullanılan bodrumunda kahve kavurma işinde kullanıldığı düşünülen iki fırın bulmuştur. Bu da Hasırçılar Hanı veya Tahmis Hanı'nın kahve depolanan veya tahmishanenin deposu gibi işlev gören bir yer olduğu kanaati oluşturmuştur. Bütün bu bilgiler dolaylı da olsa Yeni Han, Hasırçılar Hanı veya Tahmis Hanı diye bilinen hanın bir diğer adının da Sepet

Binli Mahzeni'nde, daha sonra ise Çukadar Han, Cizyedar Han,¹⁰⁸ Sepet Hanı,¹⁰⁹ Papazoğlu Hanı,¹¹⁰ Ağa Hanı¹¹¹ ve Haraççı Hanı'nda¹¹² depolanmıştır (bkz. Harita 1).¹¹³ Bu bilgilerden hareketle kahvenin depolandığı han sayısının zaman içerisinde değiştiği ve azaltıldığı anlaşılmaktadır. Bu hanlar, hem ürün depolanan hem de tüccarların kaldığı mekânlar olmuştur.¹¹⁴ Örneğin Haraççı Han'da 1827'de beş Müslüman olmayan tüccarın konakladığı kayıtlara geçmiştir.¹¹⁵

Devlet perakende olarak kahvenin dönem dönem farklı yerlerde satılmasını istemiştir. Örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Cami Çarşısı'nda, yüzyılın sonuna doğru Balıkpazarı'nda ve 18. yüzyılın başlarından itibaren ise Mısır Çarşısı'ndaki kahveci dükkânlarında satılmasını emretmiştir.¹¹⁶ Bundan dolayı kahve satan dükkânlar da tahmishane etrafında toplanmıştır (bk. Harita 1). Evliya Çelebi'ye göre kahve satılan 300 attar dükkânı vardı. Bunlarda 500 kişi çalışırdı. Kahve satan esnafın piri Şeyh Şazili idi. Pirligi Veyselkarani'den almıştı.¹¹⁷ Evliya Çelebi, Mısır'da olduğu gibi kahve dükkânlarının yanında pirinççiler, ketenciler, hasırcılar ve şekercilerin olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ Bunun nedeni, anılan ürünlerin genelde kahve taşıyan gemilerle birlikte getirilmesi olmalıdır.

Kahve esnafa iki şekilde dağıtılmıştır. Başka bir ifadeyle kahve, tahmishanede kavrulup dövüldükten sonra halka iki usulde ulaştırılmıştır. İlk olarak attarlar çiğ kahveyi, gümrük vergisini ödeyerek doğrudan tüccardan satın almıştır.¹¹⁹ Bu kapsamda attar esnafının günlük 14 ferde¹²⁰ (2.371 kg), aylık 420 ferde (71 ton) çiğ kahve alma hakkı olduğu anlaşılmaktadır.¹²¹ Ancak attarlar bu usulde aldıkları kahveyi, tahmishaneye getirmiştir. Kahve burada işçilik

Hanı olduğu görüşünü desteklemektedir.

108 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154.

109 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 271. Yaşar'ın çalışmasında Tahmis Han, bu çalışmada ise Sepet Han, olarak adlandırılan hanın 22 odası vardı.

110 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 62, 263. Papazzade Mustafa Çelebi Vakfına ait olan Papazoğlu Hanı'nın 51 odası vardı. Bu handa genelde bezirganlar kahyordu.

111 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 271. Ağa Hanı'nın 12 odası vardı.

112 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 162.

113 BOA, A.DVNSAHK.İS.d. nr. 7, s.250, H. 01-05-1179 / M. 16-10-1765; Salih Aynural, *Selim III*, s. 200; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 185-186.

114 Ahmet Yaşar, *The Han*.

115 BOA, A.DVNSTZEİ.d. nr. 29, s.69, H. 29-07-1242 / M. 26-02-1827.

116 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; BOA, TS.MA.e. nr. 746/13, H. 20-07-1171 / M. 30-03-1758.

117 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 276, 327.

118 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 274.

119 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766.

120 Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2003. s. 358, 371. Ferde, kahve tartımında kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. Genelde üç kantara bir ferde denilmiştir. Bu durumda bir kantar 44 okka (56,4 kg), bir ferde de üç kantara karşılık geldiğine göre bir ferdenin 132 okka (169 kg) olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ferdenin sabit bir ağırlığa sahip olmadığı 100, 120 veya 125 okkalık yarım deve yükü olarak kabul edilen kahve çuvallarına da ferde denildiği bilinmektedir. Bu çalışmada bir ferde 132 okka (169 kg) olarak kabul edilmiştir.

121 Aynural, *Selim III*, s. 200.

ücreti mukabilinde kavrulup dövüldükten sonra attarlara teslim edilmiştir.¹²² Esnafın kahveyi tahmishaneye getirmesinin nedeni, kahvenin ihtisap resmine tabi olmasıdır. Bu yüzden kahvenin işlenmesi için tahmishanenin kurulması gerekmiştir. Devlet, vergi kaybını önlemek amacıyla kahvenin, kahvehanede, başka esnaf dükkânlarında, hatta evlerde kavrulup dövülmesini yasaklamıştır.¹²³ İkinci usulde ise İstanbul'a gelen çiğ kahve, tahmishane tarafından gümrüğü ödenerek tüccarlardan toptan satın alınmıştır. Kahve tahmishanede kavurma ve dövme işleminden sonra kârıyla birlikte attarlara dağıtılmıştır.¹²⁴ Bu doğrultuda her bir esnafa günlük beş okka (6,4 kg) kavrulmuş kahve tahsis edilmiştir.¹²⁵ Bu veriler yukarıda Evliya Çelebi'nin attar esnafının sayısı hakkında verdiği bilgiyle de örtüşmektedir. Zira toplam kahve miktarı, esnafın kahve alma hakkı olan ağırlığa bölüldüğünde İstanbul'da 300'ün üzerinde kahve esnafı olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'da kahvenin fiyatları narhla¹²⁶ belirlenmiştir. Bilindiği gibi kahvenin dağıtılması iki usulde yapıldığı için kahve iki şekilde fiyatlandırılmıştır. Birinci usulde devlet; İstanbul kadısı ve gümrük emini gözetiminde Mısır'dan gemilerle gelen çiğ Yemen kahvesinin bir okkasının (1.283 gr) 288 akçeye attarlara satılmasını istemiştir. Onların da üzerine altı akçe ilave ederek 294 akçeye kavrulup dövülmek üzere tahmishaneye vermesini emretmiştir. Ardından tahmishanede işlem gören kahvenin 25 dirhemlik¹²⁷ (80 gr) paketler hâlinde 24 akçeye halka satılmasını karara bağlamıştır.¹²⁸ İkinci usulde ise devlet, kahvenin satış fiyatını doğrudan tahmishane kanalıyla belirlemiştir.¹²⁹

İstanbul'da kahve fiyatları, piyasadaki enflasyona göre devamlı artış eğiliminde olmuştur.¹³⁰ Osmanlı yetkilileri, kontrollü bir ekonomiye uygun olarak kahve talebini etkilemek için idari ve mali araçlara başvurmuştur. Bu bağlamda zaman zaman iç talebi azaltmak için kahve tüketimine uygulanan vergilerin ağırlığını artırmıştır. Bu önlem beklenen etkiyi yaratmadığında ise dış talebin toplam talep içindeki payını olabildiğince azaltmak için ihracatı yasaklamıştır. Ancak alınan bütün önlemler arz ve talep arasındaki dengeyi sağlayamamıştır (bk. Grafik 1).¹³¹

122 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766.

123 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 251.

124 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

125 Azize Gönüllü, *135 Nolu*, s. 202-204.

126 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983, s. 48; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Narh", *DİA*, XXXII, (2006), s. 390-391.

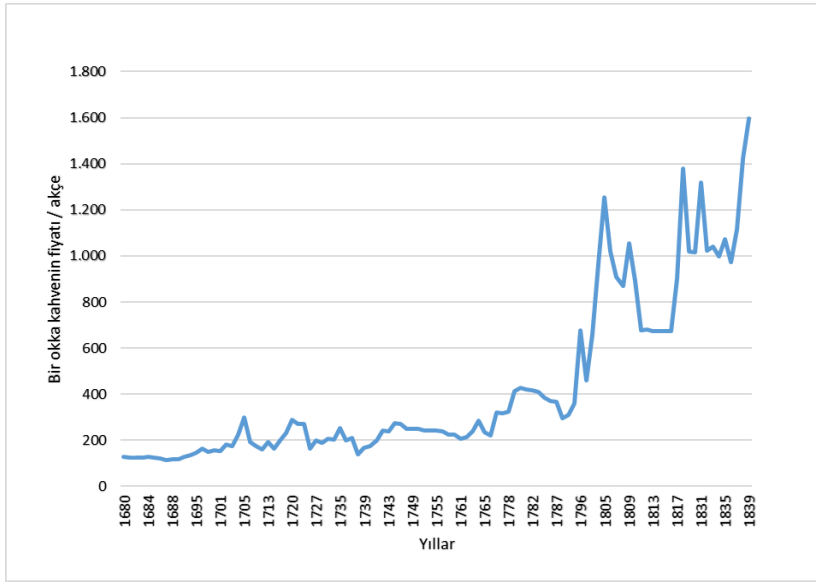
127 Kürkman, *Ağırlık ve Ölçüler*, s. 350-355. Dirhem, okkanın 1/400 kadarı olup ağırlığı 3,207 grama eşittir.

128 BOA, HAT. nr. 207/10951, H. 29-12-1206 / M. 18-08-1792.

129 1831 tarihli BOA, C.BLD. nr. 43/2148, H. 05-07-1247 / M. 10-12-1831.

130 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 1999. s. 39.

131 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 167.

Grafik 1. 1680-1839 arası bir okka Yemen kahvesinin akçe fiyatları

Kaynak: Bu grafik Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 168-170'e göre hazırlanmıştır.

İstanbul limanlarına gelen veya İstanbul Tahmishanesinden satışı yapılan kahvenin miktarına dair farklı yıllara ait bazı veriler mevcuttur. Buna göre yaklaşık olarak; 1721'de Mısır'dan İstanbul Gümrüğüne 500 ton,¹³² İstanbul Tahmishanesine ise 1765'te 1.000 ton,¹³³ 1798'de 645 ton,¹³⁴ 1828'de 720 ton,¹³⁵ 1833'te ise 470 ton¹³⁶ kahve girmiştir. Bu değerler göz önünde bulundurulduğunda İstanbul'da yılda ortalama 550-650 ton kahve tüketildiğini, kalan kahvenin de diğer şehirlere gönderildiğini söylemek mümkündür.

3. İstanbul Tahmishanesinin Çalışma Sistemi

Bu başlık altında İstanbul Tahmishanesinin fiziki durumu, çalışma sistemi, çalışanlarının durumu, kapasitesi, gelir-gider kalemleri ve karşılaşılan sorunlar gibi konular incelenmiştir. İstanbul Tahmishanesi, kurulduğu yıllardan itibaren genelde emanet ber-vech-i iltizâm, iltizam ve malikâne şeklinde işletilmiştir. Bu yüzden tahmishaneye dair ayrıntılı bilgiler daha çok tahmishanenin devletin kontrolünde olduğu yıllar arasında toplanmıştır.

İstanbul Tahmishanesinin fiziki durumu ile ilgili 1838 tarihli bir belgede oldukça geniş bilgi verilmiştir. Buna göre tahmishane, zeminde bulunan kâtip odası ve yukarıdaki iki odadan

132 BOA, C.ML. nr. 761/31009, H. 29-01-1134 / M. 19-11-1721.

133 Mustafa Kesbi, *İbretnüma-yı Devlet*, s. 160.

134 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

135 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

136 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833.

oluşuyordu.¹³⁷ Odalarda günümüzde şark odası diye tabir edilen tarzdaki yün ve basma minderler, duvar yastığı, çuhadan koltuk yastıkları, basma perdeler, kapı perdesi, orta geçesi, hasır gibi sergi malzemeleri ile kırmızı bakır bir mangal bulunuyordu. Tahmishanede işçilerin kullandığı her biri 25 okka (32 kg) olan 19 adet bakır tava, 103 adet demir el, 13 adet kırık el, 75 adet kahve teknesi, 54 adet kullanılmış kahve eleği, 36 adet kullanılmış büyük kıl çuval, bir adet ateş tulumbası, birer adet eski ve yeni hortum, iki adet borusu?, bir adet yağ tavası, bir adet bakır ... fener, iki adet leğen ve ibrik, iki adet tencere ve kapak, iki adet bakır lenger, bir adet çorba tasi, iki adet büyük tepsi, bir adet küçük tepsi, bir adet maşrapa, bir adet kahve güğümü, bir adet su güğümü, 31 adet tezgâh, 70 adet dibek taşı ve iki adet demir burgu bulunuyordu. Ayrıca kahvenin tartılmasında kullanılan üç adet mizan-ı kebir, 119 adet bakır okka, bir adet küçükçe terazi, üç adet büyük kahve ambarı ve dört adet kahve kaşığı vardı.¹³⁸ Ancak tahmishanedeki çalışan ve fırın sayısı hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Verilen bilgilere bakılırsa zemin ve birinci kattan oluşan İstanbul Tahmishanesi, oldukça geniş alana yayılmış olmalıdır. Zira tahmishanedeki gündelik yaşam ve iş için kullanılan aletlerin çokluğu ve kapladığı hacim ile bu aletleri kullanan işçilerin varlığının büyük bir çalışma alanını gerekli kıldığı söylenebilir.

İstanbul Tahmishanesinde çalışan kişi ile buradaki fırın ve dibek sayısı hakkında bazı kaynaklarda bilgi verilmiştir. Bu konuda ilk olarak Evliya Çelebi *Seyahatname'sinde*, Eski Tahmishanede veya diğer bilinen adıyla Tahmis-i Kebirde her biri farklı kişilere ait üç fırın, 100 adet gedikli dibek olduğunu ve 300 kişi çalıştığını belirtmiştir.

Hatice Turhan Valide Sultan'ın yaptırdığı Yeni Tahmishanede ya da başka bir ifadeyle Tahmis-i Sağırde ise bir fırın ve 50 adet dibek bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Ancak Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının vakfiyesinde kahve kavurmak için iki fırın ve kahve dövmek için, sayı verilmeksizin, dibeklerin konulduğundan bahsedilmiştir. Bu durumda Yeni Tahmishanede bir değil de iki fırın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vakfiyede tahmiste yanan odunun tahmis emini vasıtasıyla devlet tarafından karşılanması gerektiği zikredilmiştir. Devletin, kahvenin bir okkasından tahsil ettiği üç akçelik resm-i miri dışında, tahmishanenin gelirine dokunmaması talep edilmiştir. Fırın ve dibeklerin de vakıf yönetimi tarafından kiraya verilmesi istenmiştir.¹⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Eski Tahmishanenin, Yeni Tahmishanenin hemen hemen iki katı kapasiteye sahip olduğunu, kahvenin yaklaşık 450 kişi tarafından beş fırında kavrulduktan sonra dövücüler tarafından 150 dibekte dövüldüğünü ve buralardaki fırınların ve dibeklerin her birinin gedik¹⁴¹ şeklinde çalıştırıldığını söylemek mümkündür. Ne var ki 1828 tarihli bir belgede tahmishanede 90 adet dibekte 75 kişi kavurucu, yaklaşık 200 kişi de dövücü çalıştığı bilgisi

137 BOA, MAD.d. nr. 8373, s.28, H. 10-04-1254 / M. 03-07-1838.

138 BOA, MAD.d. nr. 8373, H. 10-04-1254 / M. 03-07-1838.

139 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 292.

140 Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, v. 25b, 26a.

141 Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press, Cambridge 2004, p. 170. Gedik mülkiyeti, bir kişiyi belirli bir meslekte usta olarak nitelendirecek becerilere sahip olmayı, bu ticareti münhasıran yapma hakkına sahip bir grup zanaatkâr veya tüccarın kıdemli ortağı olmayı ve kullanım hakkını elde etmeyi ifade etmektedir. Ayrıca bk. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA*, XIII, (1996), s. 541.

verilmiştir.¹⁴² Bu veri, tahmishanede uygulanan gedik sistemi de göz önünde bulundurulduğunda, *Seyahatname*'de Eski Tahmishane için aktarılan verilerle hemen hemen örtüşmektedir. Zira Evliya Çelebi'nin anlatım üslubu olarak abartıyı sık kullandığı bilinmektedir. Ancak Evliya Çelebi'nin verdiği yaklaşık 450 çalışan ve 150 dibek bilgisiyle rapordaki sayısal verilerin örtüşmemesi Eski Tahmishane ile birleştirilen Yeni Tahmishanenin çalışanlarına ne olduğu sorusunu gündeme getirmiştir. “Buna göre Eski ve Yeni Tahmishane önceki birleşme sırasında köklü bir değişikle tek bir kurum hâline mi getirilmiştir?”, “Böyle bir birleştirme yoksa Yeni Tahmishaneye ne olmuştur?”, “Birleştirme varsa ve bu tarihten sonra Yeni Tahmishaneden bahsedilmemişse bu durum, her iki tahminin tek çatı altında birleştirilerek kapasitesinin azaltıldığı anlamına mı gelmektedir?”, “Böyle bir uygulamadan sonra işten çıkarıldığı düşünülen bazı çalışanların özlük hakları korunmuş mudur?” gibi soruları da beraberinde getirmiştir.

Eski Tahmishane ve Yeni Tahmishanenin fiziki durumu hakkında yukarıdaki sorulara cevap niteliğinde iki belge tespit edilmiştir. Bunlardan ilkinde iki tahminin yönetim anlamında birleştirildiği anlaşılmaktadır. Zira Eski Tahmishanede hem kavurucu hisselerine hem de gedğine sahip çalışanlar bu haklarını birleşimden sonra devam ettirmişlerdir.¹⁴³ Bu da genel anlamda çalışanların özlük haklarının korunduğu, vefatları hâlinde tahmisteki haklarının yakınlarına devredildiği, dışarıdan herhangi bir kişinin bu haklara müdahale edemediği anlamına gelmektedir. İşte ikinci belge ise çalışan sayısına ışık tutacak niteliktedir. Buna göre tahmishanede beratı olmadan kavuruculuk yapan gayrimüslim bir çalışana beratının verilmesi istenmiştir.¹⁴⁴ Ancak belgedeki “... vech-i meşrûh üzere haftada iki nevbet kavuruculuk hidmetin edâ edip...” bilgisi çalışanların sayısı konusuna ışık tutmaktadır. Şöyle ki bilindiği gibi iki tahmishanenin birleştirilmesiyle çalışan sayısı 450'yi bulmuştur. Yönetim de bu sorunu, haftada iki nöbet usulüyle çözmüş olmalıdır. Zira bu usulde çalışanlar, haftanın tüm günlerinde değil de belli iki gününde çalışıyordu. Bu da rapordaki sayının neden 275 kişi (75 kavurucu ve 200 dövücü) olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu durumu Edirne Tahmishanesi ile ilgili bir belge de desteklemektedir. Buna göre tahmishanede kavuruculuğun üç kişi tarafından yapıldığı bu sayıdan fazla kişiye müsaade edilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca burada çalışanların gayrimüslim reaya ve birbirlerine kefil oldukları üzerinde durulmuştur.¹⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki İstanbul Tahmishanesinde aynı anda 275 kişi ama genel anlamda da bu sayıdan daha fazla kişi çalışmıştır. Esnaf örgütlenmelerinde uygulanan kurallar tahmishanede de uygulanmıştır. Bununla birlikte tahmishanede din ayrımı gözetmeksizin bütün çalışanlar aynı haklara sahip olmuştur.

İstanbul Tahmishanesinde işlenen kahve daha önce de değinildiği gibi iki usulde halka ulaşmıştır. Başka bir deyişle tahmishane iki şekilde işletilmiştir.¹⁴⁶ Tahmishanenin birinci

142 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

143 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

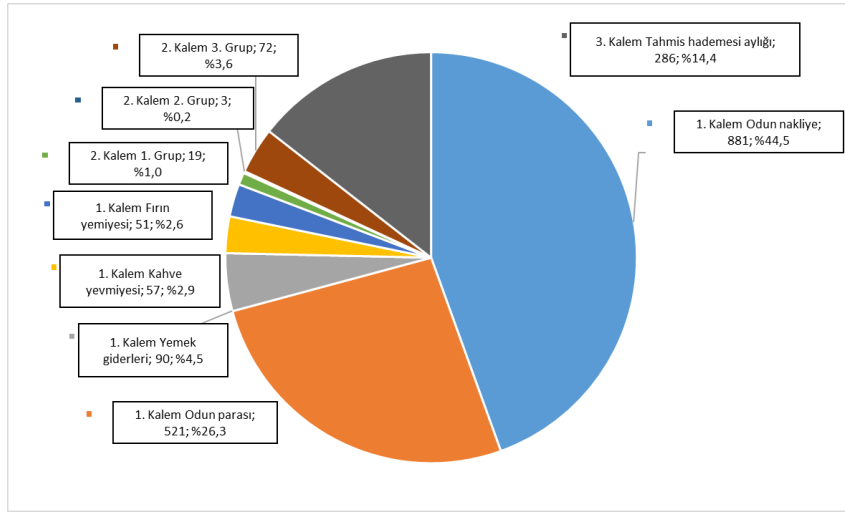
144 BOA, AE.SMMD.IV. nr. 87/10357, H. 03-02-1065 / M. 13-12-1654.

145 BOA, C.ML. nr. 658/26915, H. 21-01-1190 / M. 12-03-1776.

146 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766 ve BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

usulde nasıl çalıştırıldığı hususunu açıklayan 1799, ikinci usul için ise 1833 tarihli iki belge tespit edilmiştir. 1799 tarihli belgede sadece yönetim gelir-giderleri bağlamında işletmenin çalışma sistemi ve çalışanlarının durumuna, 1833 tarihli kayıttan da genel anlamda yönetim ve üretim gelir-giderlerine dair ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Aşağıda bir yandan belgelerden hareketle işletmenin çalışma sistemi ele alınırken diğer yandan da belirtilen iki usulde işletilen tahmishanenin kâr edip etmediği değerlendirilmiştir.

İstanbul Tahmishanesinin 1799 tarihli yönetim gelir-gider defterindeki bilgiler, 1798 Mart ayından başlayıp 1799 Şubat ayının sonuna kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.¹⁴⁷ Tahmishaneye her ay farklı miktarda olmak üzere toplam 500.000 okka (645 ton) kahve girmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi alım usulünden dolayı kahvenin ne kadar satın alındığı, kavurucu ve dövücülere ne verildiği ve işlem gördükten sonra ne kadar kaldığı ve kaçta satıldığı ve bundan ne kadar kâr elde edildiği hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu belgede yalnızca kahvenin bir okkasının işlenmesi karşılığında altı akçe “avaid” alındığı ve toplamda 25.150 kuruş brüt gelir elde edildiğinden bahsedilmiştir. Bu doğrultuda tahmishanede aylık ortalama 42.000 okka (54 ton) kahve işlenmiş, bunun karşılığında 2.096 kuruş kazanılmıştır. Tahmishaneye ilk beş ayda yaklaşık 300.000 okka (385 ton), kalan yedi ayda da sadece 200.000 okka (257 ton) kahve girmiştir. Bu azalmada muhtemelen kahve arzında yaşanan bir sıkıntı ve buna paralel olarak yapılan zam etkili olmalıdır.

Grafik 2. 1798'de İstanbul Tahmishanesinin yönetim gelir-giderleri (kuruş; %).

Kaynak: Bu grafik BOA, D.İSM.d. nr. 25505'e göre hazırlanmıştır.

İstanbul Tahmishanesinin 1798'de işletme veya yönetim giderleri Grafik 2'de olduğu gibi şekillenmiştir. Birinci kalemdeki harcamalar en temel giderleri içermektedir. Bunlar için aylık

147 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

ortalama 1.878 kuruş verilmiş olup bütün harcamaların yaklaşık %80'ini oluşturmaktadır. Bunlar içinde; cinsi belli olmayan oduna 521 kuruş, odun nakliyesine 881 kuruş, günlük yemeğe 90 kuruş, kahve yevmiyesine 57 kuruş ve fırıncı günlüğüne 51 kuruş ödenmiştir. Bu kalemler yukarıda tahmishanede bulunan aletlerin nerelerde kullanıldığını da açıklamaktadır. Bu kalem arasında en fazla para, odun nakliyesine ve oduna harcanmıştır. Aşağıda geniş biçimde anlatılacağı üzere 1796'da tahmishanede bazı düzenlenmeler yapılmıştır. Bunlar arasında fırında gürgen odunu yerine meşe kullanılmasına dair bir madde de vardı.¹⁴⁸ Buna istinaden 1798'de tahmishane fırınında muhtemelen meşe odunu kullanılıyor olmalıdır. Diğer taraftan odunun kendisinden çok nakliye ücretine para verilmesi o dönemdeki taşıma maliyetlerinin çok yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu kalemdeki diğer harcamaların ise daha makul düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu harcamaları da değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede işletme tarafından yemeğe para harcanması, işletmenin çalışanın sosyal haklarını gözettiği şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan 108 kuruş olan kahve ve fırıncı yevmiyesi de tahmishanede sayıları 275'i bulan kavurucu ve dövücülerini denetlemek için atanan kişiler olduğunu göstermektedir. Zira bu tarihte birinci usulde işletilen tahmishanede kavurucu ve dövücüler ücretlerini tahmishane yönetiminden değil de esnaf örgütlenmesi içindeki gedik kapsamında işledikleri kahve miktarına göre alıyorlardı. Ayrıca daha önceki bilgilerden hareketle 275 işçinin aldığı ücretlerle tahmis yönetimi tarafından ödenen kahve ve fırıncı yevmiyeleri karşılaştırıldığında anılan 108 kuruşun çok düşük kaldığı açıktır. "O hâlde bu ücretler neyin karşılığında kime verilmiştir?" sorusunu gündeme getirmiştir. İşte kahve ve fırıncı yevmiyesi muhtemelen gedik usulüyle çalışan işçileri kontrol ve denetlemek amacıyla atanan, günümüzde çavuş denen, kavurucu ve dövücülere veriliyor olmalıdır.

İstanbul Tahmishanesinin 1798'de ikinci kalemdeki harcamalarının toplamı 95 kuruştur. Bu meblağ, toplam gider arasında yaklaşık %5'e tekabül etmektedir. Bu giderleri üç grupta toplamak mümkündür.

İkinci kalemin ilk grubundaki tahmis yağcısı, iki çırak, küllükçü, kara kullukçu, alay çavuşları ve iç oğlanları, gümrük yasağcısı, attarlar bekçibaşısı ve seğirdim ustaları için ortalama 19 kuruş ödenmiştir. Bu giderler arasındaki tahmis yağcısı, iki çırak, küllükçü ve seğirdim ustaları için ödenen ücretleri işletmenin cari harcamaları olarak görmek mümkündür. Diğer taraftan kara kullukçu, alay çavuşları ve iç oğlanlarına ödenen ücretler de tahmishanenin devlet tarafından korunduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca gümrük yasağcısı ve attarlar bekçibaşısına harcanan para da tahmishanenin hem gümrükle hem de attar esnafıyla koordineli olarak çalıştığı şeklinde yorumlanabilir.

İkinci kalemin ikinci grubundaki kahve giriş çıkışını kontrol eden kâtime de ortalama üç kuruş verilmiştir. Bu ücretin ödenmesinin nedeni, muhtemelen o yıllarda donanma kalyonlarıyla İstanbul Gümrüğüne gelen kahveyle ilgili olmalıdır. Zira kahve, gemilerle gelirken ferde, torba

148 BOA, HAT. nr. 206/10782, H. 27-05-1211 / M. 28-11-1796.

veya zenbil hesabıyla gelirdi.¹⁴⁹ Ancak bu ağırlık ölçülerinin okka gibi sabit bir değeri olmadığı için gelen kahvenin miktarı tam olarak belli değildi. Bu da tüccarın ödemesi gereken vergilerin tahsilinde ve tahmishaneye girecek olan kahvenin miktarında belirsizliğe sebep oluyordu. Dolayısıyla her durumda devlet zarar ediyordu. İşte bunun kontrolünün yapılması için de tahmishaneye bir kâtip atıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

İkinci kalemin üçüncü grubundaki giderler, diğer ücretlerden farklı olarak, sosyal harcamaları da içermektedir. Ramazan ve Kurban bayramlarında üç gece bayram kahvesi, fakirlere ekmek parası ve diğer yardımlar, numune kahve parası, kullanılan (kızak, bakır kap, tava, harar, tekne, kova, balta gibi) eşyaların tamiri, lağım atma parası, sabun parası, Bahçekapı'daki zabıtlere bahşiş, alay çavuşlarına bahşiş, seğirdim ustalarının kırtasiye parası, sene başında bekçiye ve iki çırağa elbise ve tahmishane odasının tefrişatı için ise yaklaşık 72 kuruş gider kaydedilmiştir. Bu grupta yer alan kızak, bakır kap, tava, tekne, kova, balta ve bakır eşyaların kalaylanması için ödenen ücretlerden tahmishanede kullanılan basit aletlerin bakım ve onarımının düzenli olarak yapıldığı sonucuna varılabilir. Bununla birlikte “numune kahve parası” adı altında zikredilen gideri de tahmishanede günlük olarak üretilen kahvenin kalitesinin kontrol edildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim yukarıda bahsedilen kahve tartımında kullanılan aletler de bunu desteklemektedir.

İkinci kalemin üçüncü grubunda yer aldığı hâlde sosyal yönü de olan harcamalar oldukça dikkat çekicidir. Bunlar, kurumun kendi bünyesinde ve dışarıya yaptığı harcamalar olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk olarak kurumda yapılan sosyal harcamalar ele alınacak olursa Ramazan ve Kurban bayramlarında üç gece “bayram kahvesi”, Bahçekapı'daki zabıtlere bahşiş, alay çavuşlarına bahşiş, sene başında bekçiye ve iki çırağa elbise yardımının bu tür giderler arasında olduğu görülebilir. Buradan tahmishane yönetiminin kurum çalışanlarını düşünerek onlara küçük sayılabilecek yardımlar ettiği söylenebilir. Ayrıca güvenlik görevlilerine yapılan yardımlara bakılarak tahmishanenin kendi bekçisinin yanında devletin görevlendirdiği kolluk kuvvetleri tarafından da korunduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Ramazan ve Kurban bayramlarında yapılan yardımı kurum işleyişi açısından ele almak gerekir. Zira tahmishanenin çalışma günleri göz önünde bulundurulduğunda Ramazan ve Kurban bayramlarında beşer gün üretimin olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte tatilden bir önceki gün ise hemen hemen beş günlük üretim yapıldığı tespit edilmiştir. Böylece üretimde bir aksama olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum, “kâğıt üstünde mi yapıldı yoksa gerçekten tahmishane kapatıldı mı” sorusunu gündeme getirmektedir. Öyle görünüyor ki tahmishane bir şekilde bu beş gün içerisinde kapatılmayıp üretime devam etmiştir. Zira işletmenin fiziki koşullarına bakıldığında burada bir günde beş katı kahvenin işlenemeyeceği açıktır. O hâlde tahmishane beş gün boyunca açık kalmış işçiler de muhtemelen nöbetleşe olarak çalışmış olmalıdır. Nitekim bayramlarda personele üç gece boyunca bayram kahvesi adı altında hediyeler verilmesi bunun bir kanıtı sayılabilir. Zira iş

149 BOA, C.ML. nr. 761/31009, H. 29-01-1134 / M. 19-11-1721.

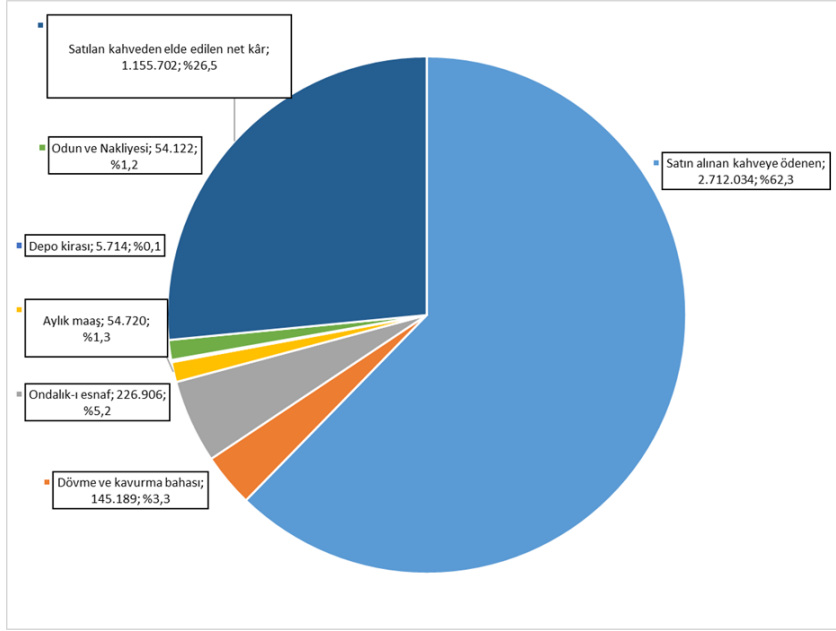
150 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

yerine gece verildiği anlaşılan hediye almaya giden işçi, burada muhtemelen kalan zamanda bir şekilde çalışıyor olmalıdır. İkinci olarak kurum dışına da “nan parası” adı altında haftalık 60 akçe yardım yapıldığı tespit edilmiştir. Tahmishanenin civardaki fakirlerin ihtiyacını karşılaması, Osmanlıdaki kurumların hayrat anlayışı çerçevesinde hareket ettiğinin bir göstergesi sayılabilir. Burada da şu soru akla gelebilir: Tahmishanenin her hafta düzenli olarak yaptığı bu yardım, kuruluşundaki bir şarttan mı yoksa zaman içerisinde bir gelenek hâlini almasından mı kaynaklanmıştır? Bunun cevabına henüz ulaşamamıştır. İstanbul Tahmishanesinin yönetim giderleri arasında “sabun” ve “ihrac-ı mezbele/lağım atma” bedelleri bulunmaktadır. Bu giderlerin varlığı, kurumun günün koşullarında gereken hijyen şartlarını sağlamaya çalıştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İstanbul Tahmishanesinin 1798’de yönetim giderleri arasındaki üçüncü kalem de “tahmis hademesinin” aylığıdır. Hademe aylığı 286 kuruş olup toplam gider arasındaki yeri yaklaşık %15’tir. Bu meblağ diğer harcamalara eklendiğinde aylık ortalama toplam gider 2.259 kuruşa ulaşmaktadır. Söz konusu giderler, aylık ortalama 2.096 kuruş gelirden çıkartıldığında 163 kuruşa ulaşılır. Bu bilgilerden hareketle kurumun zarar ettiği sonucuna varılabilir. Bunun nedeninin de yukarıda bahsedilen alım usulü olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul Tahmishanesine ait 1833 tarihli belge; Hicri 1248 yılına ait olup Haziran 1832’den Mayıs 1833’e kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.¹⁵¹ 1799 tarihli belgede yönetim gelir-giderleri üzerinde durulurken 1833 tarihli kayıta ise daha çok üretim gelir-giderlerine dair detaylı verilerin olduğu tespit edilmiştir. Hatta satın alınan kahvenin hangi tüccarlardan alındığı ve bu tüccarların milliyeti ve uyuğunun ne olduğu hakkında bilgi bulmak bile mümkündür. Buna göre tahmishanede toplam 367.000 okka (470 ton) kahve işlem görmüştür. Bu doğrultuda işletmede aylık ortalama 30.000 okka (38 ton) kahvenin kavrulup dövüldüğü söylenebilir. Toplam kahvenin %95’i Frenk kahvesi, %1’i Yemen kahvesi ve kalan %4’ü de “kahve ez-miri (gümrüksüz)” den oluşmuştur. Bu kahveler, Osmanlı, Rus, İngiliz ve Fransız tüccarlardan satın alınmıştır. Örneğin Yemen kahvesi dört, Frenk kahvesi ise 14 farklı tüccardan temin edilmiştir. Frenk kahvesine yaklaşık sekiz kuruş, Yemen kahvesine dokuz kuruşa ve kahve ez-miri olarak nitelenen kahveye yarım kuruş ödenmiştir. Kahve, kavrulurken toplam ağırlığının yaklaşık %17,5’ini kaybederek 302.544 okka (388 ton) kalmıştır. İşlem gördükten sonra kalan kahvenin bir okkası esnafa 14,4 kuruşa satılmıştır. Toplamda 4.354.387 kuruş brüt gelir elde edilmiştir. 1833’te satın alınan çiğ kahveye 2.712.034 kuruş (%62), dövme ve kavurma için 145.189 kuruş (%4), satışa hazır kahvenin her bir okkasından 90 akçe alınan “ondalık-ı esnaf” adındaki vergiye 226.906 kuruş (%5), hademenin aylık maaşına 54.720 kuruş (%1), kahvenin depolanması için tutulan yerin kirası için 5.714 kuruş (%0,1) ve odun ve nakliye için ise 54.122 kuruş (%1) ödenmiş olup toplamda 3.198.685 kuruş masraf yapılmıştır. Böylece satılan her bir okka kahveden 3,15 kuruş olmak üzere toplam 1.155.702 kuruş (%27) net kâr elde edilmiştir (bk. Grafik 3).

151 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833.

Grafik 3. 1833'te İstanbul Tahmishanesinin yönetim ve üretim gelir-giderleri (kuruş; %).

Kaynak: Bu grafik BOA, D.BŞM.d. nr. 9952'ye göre hazırlanmıştır.

İstanbul Tahmishanesine ait 1833'teki yönetim gideri olarak gösterilen verilerle 1798'dekiler karşılaştırıldığında hademenin aylık maaşı ile odun ve onun nakliyesi için yapılan harcamalar dışında başka bir benzerlik olmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı hem sağlıklı bir kıyaslama yapmak hem de İstanbul Tahmishanesinin diğer tahmishanelerle birleştirilmesinden sonra kâr edip etmediğini saptayabilmek için 1828 tarihli bir belgede ortaya konulan verilerle 1833'tekileri karşılaştırmak uygun olacaktır. Buna göre 1828'de tahmishanede günlük attar esnafına dağıtılmak ve biraz da dışarıya satılmak üzere 1.700 okka (2.181 kg) kahve satıldığı ve masraflar çıktıktan sonra da 432,5 kuruş hasılat kaldığı bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle 1828'de yaklaşık olarak yıllık 720.000 okka (924 ton) kahvenin işlenmesi karşılığında 160.000 kuruş gelir sağlandığı anlaşılmaktadır. O hâlde 1828 ile 1833 yılına dair verileri karşılaştırmak yerinde olacaktır. Buna göre 1833'te satışa sunulan kahve miktarının 1828'de satılanın yarısı kadar olmasına rağmen yaklaşık yedi kat daha fazla gelir elde edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki diğer tahmishaneler İstanbul Tahmishanesine ilhak edildikten sonra ikinci usulde işletilen tahmishanenin gelirleri önemli ölçüde artmıştır. Bu artışın nedenlerinden biri, standart olarak belirlenmiş yaklaşık %20'lik kavrulma payındaki değişme olmuştur. Zira birinci usulde kahve kavrulduğunda her zaman ağırlığının %20'sini kaybettiği kabul edilmiştir. Ancak bu oran bazen %15 kimi zaman da %10'da kalmıştır. İşte ikinci usulde işletilen tahmishanede aradaki %5 veya %10'luk fark doğrudan işletmeciye kalmıştır.¹⁵² Bu artışın bir diğer sebebinin de taşıştan dolayı paranın değer

152 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

kaybetmesi olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1828'de bir kuruşun içindeki gümüş miktarı 1,476 gram iken 1833'te 0,936 grama düşmüştür.¹⁵³ Bununla birlikte satılan kahve miktarının yarı yarıya azalması ise artan kahve fiyatları karşısında halkın daha az kahve tüketmek zorunda kalması şeklinde yorumlanabilir.

İstanbul Tahmishanesinde, özellikle iltizamla işletildiği yıllarda, yaşanan sorunlar ve suistimaller nedeniyle bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu yüzden dışarıdan aylıklı bir tahmis emini atanması uygun görülmüştür. Kahvenin kavrulup dövülmesini kontrol etmek için bir bekçi ve iki çırak, attar esnafı tarafından tayin edilmiştir. Çünkü mültezim, kâr marjını artırmak amacıyla kahvenin içine farklı hububat karıştırmıştır. İlâveten işletmeci; dövücülerin bir dibekten başka bir dibeğe geçtiğinde 11 kuruş, tahmis hademesinden “Martıyye” adında 500 kuruş, “ruhsatiyye” olarak da “mâhiyye” ve “cerâim” ücreti almıştır. Maaşlı olarak atanan tahmis emini ise bu harçların tamamını kaldırmıştır. Diğer taraftan eskiden olduğu gibi kavuruculardan aylık 30 kuruş fırın kirası, bir kavurucu vefat ettiğinde yerine gelenden alınan 300 kuruş, başka yerden çalışmaya gelenden ise tahmishane için 50 kuruş, bekçi ile çıraklara beş kuruş; dövücülerden başka yerden çalışmaya gelenden de tahmishane için 11 kuruş, bekçi ile çıraklar için ise iki kuruş harç alınmaya devam edilmiştir.¹⁵⁴ Önceden kahvenin içine karıştırılan hububatları hazır hâle getirmede kullanılan elek, dibek gibi aletler kaldırılmıştır. İçime hazır hâle getirilen kahvenin attarlara dağıtımının, dövücüler tarafından değil de hamallar vasıtasıyla yapılması sağlanmıştır. Kahvenin iyi kavrulması için gürgen yerine meşe odununun kullanılması, işletmenin bakım ve onarımlarının zamanında yapılması zorunlu tutulmuştur. Tahmishaneden çıktıktan sonra esnaf tarafından yapılan usulsüzlükleri kontrol etmek için de bir kolcu atanmıştır. Bu minvalde yeni düzenlemelerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için başta tahmishane emini olmak üzere Mısır Çarşısı'ndaki tüccar, attar ve kethüdaların kahve esnafına kefil olmaları kararlaştırılmıştır. Böylece zincirleme kefalet usulüyle en azından tahmishane kaynaklı tağşişin önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁵

İstanbul Tahmishanesinde yaşanan sorunlardan biri de kahve satan esnafın günlük istihkakını beğenmemesi olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Tahmis civarındaki kahveci esnafı 1816'da şikâyette bulunmuştur. Buna göre Kahveci Osman ve ortağı Sadık, Hasköy Piri Paşa Mahallesi'ndeki kahve dükkânlarında günlük beş okka (6,4 kg) olan istihkaklarından memnun olmamıştır. Ortaklar, kanunsuzca dükkânlarında tahmis sistemi kurarak günlük 50 okka (64 kg) Yemen kahvesini işleyip satmıştır. Ayrıca kurala göre bir dükkânda Yemen ve Frenk kahvesi aynı anda satılamazken bunlar o yasağa da uymamıştır. Bu şekilde kanunlara uyulmaması, Darphane tarafından nezaret ile idare edilen İstanbul Tahmishanesinin zarara uğratılmasına neden olmuştur. Bu kişiler birçok kere uyarılmalarına rağmen yaptıkları bu hukuksuzluktan vazgeçmemiş, bu yüzden esnafıktan kovulmuştur. Kahve esnafı, bu tür olaylarla karşılaşmamak

153 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentler*, s. 17.

154 Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2011, s. 420-421.

155 BOA, HAT. nr. 206/10782, H. 27-05-1211 / M. 28-11-1796.

için tedbirlerin artırılmasını istemiştir. Devlet de tahmishanenin Başmuhasebede kayıtlı kuralları çerçevesinde tahmis emini ve attarlar kethüdasından; tahmishanede yalnızca Yemen kahvesinin işlem görmesini, işletmeye Frenk kahvesinin girişine izin verilmemesini, işlenen kahveye başka bir hububat karıştırılmamasını, tahmisten alınarak attar dükkânlarında satılan Yemen kahvesinin de aynı şekilde halisliğinin kontrol edilmesini, tahmishane işlevi gören yerlerin tespit edilerek buraların kapatılmasını emretmiştir.¹⁵⁶

Kadı, bunu engellemek için İstanbul'a gelen kahvenin nazır denetiminde tüccardan alınarak çarkta dövülmesini ve ardından kârıyla birlikte attarlara dağıtılmasını önermiştir. Kadı, bu önerinin uygulanması hâlinde standart olarak belirlenmiş yaklaşık %20'lik kavrulma payındaki değişmelerden nasıl kâr edileceği konusunu açıklığa kavuşturmuştur. Kadı, kahve kavrulduğunda her zaman ağırlığının %20'sini kaybetmediğine, bu oranın bazen %15 kimi zaman da %10'da kaldığına işaret etmiştir. Sonunda da bu uygulama ile aradaki %5 veya %10'luk farkın doğrudan işletmeciye kalacağını belirtmiştir.¹⁵⁷

Sonuç

Kahve, 16. yy. başlarından itibaren Osmanlı toplumunun hayatına girmeye başlamış, yüzyılın ortalarında kahvehanelerin açılması ile birlikte siyasi ve sosyal anlamda önemli bir yer edinmiştir. Osmanlı Devleti, 1570'li yılların başında gümrük vergisi bile alınmayan kahveyi, bu tarihten itibaren baharat kategorisine sokarak vergiye tabi bir ürün hâline getirmiştir. 1580'li yıllarda kahvenin ticari öneminin artmasından sonra, bağımsız bir mukataa bünyesinde kahveden bun ve kırsal vergisi tahsil edilmiştir. Diğer taraftan aynı yıllarda kahvehanelere de bir çekidüzen verilerek onlar da iltizama dâhil edilmiştir. Ancak daha sonra gelir sağlayan her bir kalemi vergilendirme gayesiyle, çiğ kahveyi içime hazır hâle getirme işi kahvehaneden alınmıştır.

Osmanlı Devleti 1590'lı yıllarda kahvenin kavurulup dövüldüğü İstanbul Tahmishanesini ihdas etmiştir. Böylece devlet kahvenin gümrüğü, kavrulması ve perakende satışından ayrı gelir elde etmiştir. İstanbul Tahmishanesi 1665'e kadar İstanbul Gümrüğü tarafından idare edilmiştir. Bu tarihten sonra Hatice Turhan Valide Sultan Vakfı'nın yaptırdığı Yeni Tahmishane ile birleştirilmiştir. Devlet merdiven altı denilebilecek, belirli bir standardı, kuralı olmayan tahmis işlerinin artık daha sağlıklı koşullarda ve profesyonel olarak yapılmasını sağlamıştır. Böylece daha sonra kurulacak tahmishanelere de model oluşturmuştur. Burada özel aletler ve malzemeler kullanılarak kendine has kavurma biçimi ile kavrulmuş ve dövülen kahve, yakaladığı o aromasıyla Türk Kahvesi diye ünlenmiştir. Devlet başta olmak üzere tahmishaneyi işleten herkes, bazı istenmeyen durumlar yaşansa da yaklaşık 250 yıl boyunca elinden gelen özeni göstererek bu ünün bütün dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede İstanbul Tahmishanesinin, ortaya

¹⁵⁶ Azize Gönüllü, *135 Nolu*, s. 202-204.

¹⁵⁷ BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

çıkardığı ürünle günümüzde kahvenin farklı biçimlerde kavruarak çeşitli aromalar elde edilme sürecinde önemli bir merhaleyi teşkil ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin kalbi ve siyasi iktidarın merkezi olan İstanbul, kahvenin dağıtımının ve tüketiminin de merkezi olmuştur. Halka hizmet gayesiyle, bugün de Tahtakale'de Tahmis diye anılan yerde, odağında İstanbul Tahmishanesinin bulunduğu, gümrük, kadı, tüccar, esnaf, hamal, nakliyecı gibi diğer hizmet sektörleri paydaşlığında bir iş kolu oluşturulmuştur. 18.-19. yüzyıllar arasında ürün arzında ve fiyatlarda yaşanan dalgalanmalar yüzünden İstanbul'da yılda 550-650 ton kahve tüketildiğini iddia etmek mümkündür. Ayrıca İstanbul'da 18. yüzyılın sonlarına kadar daha çok Yemen kahvesinin, 19. yüzyıldan itibaren ise arzı ve temin kaynakları artan Frenk kahvesinin tüketildiği söylenebilir.

Zemin ve birinci kattan oluşan İstanbul Tahmishanesinde din ayrımı yapılmadan çalışanlara sosyal yardımlar sağlanmış ve onların özlük hakları korunmuştur. Kaliteli üretim yapabilmek için de kullanılan araç ve gereçlerin bakım ve onarımı düzenli olarak yapılmış, günlük olarak üretilen kahvenin kalitesi kontrol edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emiri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH.I.): nr. 365/25518.

Ali Emiri Sultan İbrahim (AE.SİBR): nr. 5/547.

Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE.SMMD.IV.): nr. 87/10357.

Bab-1 Asafi İstanbul Ahkam Defterleri (A.DVNSAHK.İS.d.): nr. 7.

Bab-1 Asafi Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.): nr. 22, 112, 115, 116, 129, 133.

Bab-1 Asafi Tevziat Zehair Esnaf ve İhtisap Defterleri (A.DVNSTZEİ.d.): nr. 29.

Bab-1 Defteri Anadolu Muhasebesi Defterleri (D.AMH.d.): nr. 25091.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalem Defterleri (D.BŞM.d.): nr. 1612, 3125, 9952, 42141.

Bab-1 Defteri İstanbul Mukataası Defterleri (D.İSM.d.): nr. 25406, 25505, 25554.

Cevdet Belediye (C.BLD.): nr. 11/520, 43/2148, 79/3943.

Cevdet Evkaf (C.EV.): nr. 636/32097.

Cevdet Maliye (C.ML.): nr. 123/5451, 137/5861, 194/8032, 203/8391, 620/25540, 628/25823, 658/26915, 761/31009.

Darbhane-i Amire Defterleri (DRB.d.): nr. 1182.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.): nr. 536, 1137, 5117, 5209, 5221, 5266, 5871, 6951, 6878.

Hatt-ı Hümayun (HAT.): nr. 206/10782, 207/10951, 537/26441, 539/26584.

İbnülemin Ensab (İE. ENB.): nr. 4/408.

İbnülemin Maliye (İE. ML.): nr. 65/6094, 73/6771.

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.): nr. 4997, 5011, 5016.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): nr. 624, 1080, 1241, 8373, 18722, 19337, 22166.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.): nr. 3157, 3925, 8282.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TS.MA.e.): nr. 26/22, 746/13, 837/2, 845/18, 928/32, 1266/18, 1267/63.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (HD.d.): nr. 1142, 1186.

Kaynak Eserler

Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet Cild-i Sâdis*, Matbaa-ı Âmire, Der-Saâdet 1309.

Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarlı, Engin Deniz, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press, Cambridge 2004, pp. 166-200.

- Akgündüz, Ahmet, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, (1996), s. 541-543.
- Aynural, Salih, *Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- _____, "Kapan", *DİA*, XXIV, (2001), s. 338-339.
- Bostan, İdris, "Acheminement du Cafe Yemenite de l'Égypte vers Istanbul et Quelques ports de la mer Egee au XVIIIe siècle", *Le Commerce du Cafe: le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuchscherer, Institut Français d'archéologie orientale cahier des annales Islamiologiques 20-2001, pp. 152-159.
- _____, "Kahve", *DİA*, XXIV, (2001), s. 202-205.
- _____, "Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi", *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-218.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Craven, Elisabeth, *1786'da Türkiye*, (çev. Reşat Ekrem Koçu), Sertel Matbaası, Ankara 1939.
- Çağman, Engin, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık: Gıda Sektörü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Erkal, Namık, "Osmanlı İstanbulu'nda İpeğin Mizanı Hoca Hanı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, İstanbul (2014), s. 175-193.
- Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, (2000), s. 154-158.
- _____, "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle", *le commerce du café: avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuncschere, Cahier des annales islamologiques, (2001), pp. 161-179.
- _____, "Mâlikâne", *DİA*, XXVII, (2003), s. 516-517.
- _____, "Mukâtaa", *DİA*, XXXI, (2006), s. 129-132.
- _____, "Yed-i Vahid", *DİA*, XLIII, (2013), s. 378-383.
- Gönüllü, Azize, *1813-1822 Senelerine Ait İstanbul Kadılgı 135 Nolu Evamir-Ferman Defteri Neşri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğudaki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Karaca, Filiz, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, (2012), s. 423-425.
- Keskin, Mustafa Çağhan, "İstanbul İli Fatih İlçesi Tahtakale Mahallesi 54 Pafta, 372 Ada, 22 No.lu Parsel Üzerinde Yer Alan Han (Yeni Han, Tahmis Hanı, Hasırcılar Hanı, اوتنجي Han)", *Mimarlık Tarihi Raporu*, İstanbul 2016.
- Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, "Osmanlılar'da Gümrük", *DİA*, XIV, (1996), s. 263-268.
- _____, "Osmanlılar'da Narh", *DİA*, XXXII, (2006), s. 390-391.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Orhonlu, Cengiz, "Hazine", *DİA*, XVII, (1998), s. 130-133.

- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Sahillioğlu, Halil, "Emin", *DİA*, XI, (1995), s. 111-112.
- Tekeli, İlhan, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, ed. Nuri Akbayar vd., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2011.
- Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 34 Sü-Tu 150, v. 25b, 26a.
- Yaşar, Ahmet, "Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 7-16.
- _____, *The Han in Eighteenth - and Early Nineteenth - Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- _____, "Kahvehane", *DİA*, Ek II, (2019), s. 3-5.

Elektronik Kaynaklar

- Fr. Kauffer, "Plan de la ville de Constantinople et des ses faubourgs tant en Europe qu'en Asie levé géométriquement en 1776 par Fr. Kauffer vérifié et augmenté en 1786", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051> [Erişim tarihi: 14.05.2021].
- Charles Edward Goad, "Plan d'assurance de Constantinople 1904 Vol. I Stamboul. No: 5", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119995> [Erişim tarihi: 14.05.2021].
- Jacques Pervititch, "Sigorta Planı Eminönü Çelebioğlu Alaettin ve Tahtakale 1940 No: 71, 75", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123861> [Erişim tarihi: 14.05.2021].

ANONİM BİR KIRIM HANLIĞI TARİHİ (1475-1778)

AN ANONYMOUS CHRONICLE OF THE CRIMEAN KHANATE (AD 1475-1778)

Alper BAŞER*
Kemal GURULKAN**

Öz

H. 880-1191 (M. 1475-1778) yılları arasında Kırım hanları hakkında verdiği bilgilerle dönemin Kırım Hanlığı'nın tarihi için önemli bir yazma 1819 yılında Pierre-Amédée Jaubert tarafından Kırım'dan Fransa'ya götürülmüştür. Bir Anonim Tarih olan ve 17 varaktan oluşan yazma Bibliothèque Nationale de France'de Supplément Turc 515'te kayıtlıdır. Yazmada Mengli Giray Han'dan Şahin Giray Han'a diğer bir ifadeyle de 1475-1476 yılından 1777-1778 yılına kadar Kırım Hanlığı tarihi anlatılmaktadır. Üç nüshası bulunan eserin yazma nüshaları Saint Petersburg, Kiev ve Paris Kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Çalışmamızın temelini oluşturan bu nüsha M. Kazimirski tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve bu çeviri Pierre-Amédée Jaubert tarafından gözden geçirildikten sonra 1833 yılının Ekim ve Kasım aylarında *Journal Asiatique* dergisinde yayınlanmıştır. Bu çalışmada Anonim Tarihin Bibliothèque Nationale de France'de bulunan nüshasının çeviri yazısı yapılmış ve ayrıca diğer kaynaklarla mukayesesi yapılarak Kırım Hanlığı Tarihi araştırmaları için önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, kronik, Pierre-Amédée Jaubert, anonim tarih, yazma eser

Abstract

An anonymous manuscript about the history of the Crimean Khanate was carried to France from Crimea by Pierre-Amédée Jaubert in 1819. This manuscript is of importance since it provides historical data regarding the period between H. 880-1191 (1475-1778 C.E.) Crimean Khanate. This manuscript – an Anonymous History – is composed of seventeen folios and is now located in the Supplément Turc 515 in the Bibliothèque Nationale de France. This Anonymous History covers the history of the Crimean Khanate from Mengli Giray Khan to Şahin Giray Khan, in other words, from 1475-1476 to 1777-1778. Other copies of the Anonymous History are in the libraries of Saint Petersburg and Kyiv.

The manuscript, which forms the basis of our work, was translated into French by M. Kazimirski and published in the *Journal Asiatique* in October and November 1833 after the revision made by Pierre-Amédée Jaubert. The Anonymous History located in the Bibliothèque Nationale de France is used for the transliteration in this study. The importance of this manuscript is also emphasized by comparing the manuscript with other chronicles of the Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate, chronicles, Pierre-Amédée Jaubert, anonymous history, manuscript

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Afyon / Türkiye, baseralperhidayet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1700-7474

** Cumhuriyet Devlet Arşivleri Uzmanı, İstanbul / Türkiye, kgurulkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5639-696X

Giriş

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Türk devletlerinin en uzun ömürlüsü olan Kırım Hanlığı'nın tarihini konu edinen pek çok kronik kaleme alınmıştır. Bunlardan bir kısmı Kırım Hanlığı tarihini bir bütün olarak ele alıp kendi zamanlarına kadar anlatan başlıca kronikler iken bir kısmı da hanlık tarihinin bir dönemini ele alan kroniklerden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasında mevcut ilişkilerden dolayı Kırım Hanlığı'na ilgi duyan Osmanlı bürokratları tarafından da Kırım Hanlığı Tarihi'ne dair pek çok eser kaleme alınmıştır.

Kırım Hanlığı Tarihi'nin tamamını konu alan ve kendi dönemlerine kadar olan tarihi olayları kaydeden çalışmalar Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdet'ül-Ahbar*, Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Sebü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Abdullah bin Rıdvan'ın *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* ve Kefevî İbrahim Efendi'nin *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir* isimli eserleridir. İkinci grupta yer alan eserler içerisinde ise Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin *Historia Chana Islam Gereja (Üçüncü İslam Giray Han Tarihi)*, Said Giray'ın *Tarih-i Said Giray*; Mehmed Giray bin Mübarek Giray'ın *Tarih-i Mehmed Giray Han* adlı eseri ile Kaysunizade Remmal Hoca'nın *Tarih-i Sahip Giray Han* adlı eserleri yer almaktadır¹.

Bu eserler, üzerinde yapılan çalışmalarla ilim dünyasının istifadesine sunulmuş ve Kırım Hanlığı Tarihi'nin yazımı konusunda modern çalışmalara büyük katkı sağlamıştır. Bu makalede ele alınan ve Biblioth que Nationale de France'de Suppl ment Turc 515'te kayıtlı olan anonim kronik ise H. 880-1191 (M. 1475-1778) yıllarını ele almakta ve Kırım Hanları hakkında bilgiler vermektedir. Bu çalışmayla söz konusu anonim kroniğin  eviri yazısı hazırlanmış ve Kırım Hanlığı hakkında yazılmış diğ er kroniklerle karşılaştırılarak eserdeki bilgilerin tahlili yapılmaya çalışılmıştır.

Kırım Hanlığı Tarihi'ni bütün olarak ya da kısa bir dönemini ele alan çalışmalar hakkında verilecek bilgilerin esas aldığımız kroniğin anlaşılması bakımından faydalı olacağını değerlendiriyoruz.

1. Kırım Hanlığı Tarihini Bir Bütün Olarak Ele Alan Eserler²

1.1. *Es-Sebü's Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't Tatar*

Seyyid Muhammed Rıza Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eser Cengiz Han'ın hayatından başlayıp II. Mengli Giray Han dönemine kadar olan devri konu almaktadır. Yazarın Kırımlı

1 Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevk fati", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1, (Winter 2011), s. 748.

2 Kırım Hanlığı'nın tarihini konu alan eserler hakkında bk. Zajcev I.V.; *Krymskaja İstoriografiĉeskaja Tradicija XV–XIX vv.: Puti Razvitija: Rukopisi, Teksty i İstoĉniki*, Moskva 2009; Başer, agm, s. 747-762; Erhan Afyoncu, *Tanzimat  ncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2018, s. 85-88.

olup olmadığı noktasında tartışmalar varsa da Halim Giray'ın, *Gülbün-i Hânân* adlı eserinde Kırımî Rıza Efendi olarak anılması onun Kırımlı olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar eserini 1744 yılında tamamlamıştır. Eserin tenkitli metin neşri Yavuz Söylemez tarafından hazırlanmıştır³. Seyyid Muhammed Rıza eserinde olayları Kırım Hanlarının penceresinden yorumlamış ve kabile liderlerinin siyasi rollerine eleştirel bakmıştır.

1.2. *Umdetü'l Ahbâr*

Şirin kabilesinin kadısı Abdülgağfar Kırımî tarafından yazılan eser genel bir tarih kitabıdır. Eserin 243a-324a arasındaki varakları Cengiz Han'dan 1739 Belgrad Antlaşması'na kadar olan dönemi kapsamakta olup Altınorda ve Kırım Hanlığı tarihi hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Eser Derya Derin Paşaoğlu tarafından önce yüksek lisans tezi olarak çeviri yazı olarak daha sonra ise 2014 yılında gözden geçirilmiş baskısı kitap olarak yayınlanmıştır⁴. Abdülgağfar Kırımî ise Seyyid Muhammed Rıza'nın aksine olayları Kırım'da mevcut olan kabilelerinin penceresinden yorumlamıştır.

1.3. *Çelebi Akay Târîhi*

Eser, Hurremî Abdurrahman Efendi tarafından Arslan Giray Han'ın isteği üzerine kaleme alınmıştır. Uzun müddet *Es-Seb'ü's Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't Tatar*'ın sadeleştirilmiş hâli olduğuna inanılan eser özellikle 1737-1750 yılları arasındaki dönemi konu alan kısımlarında yazarın şahsi gözlemlerini içerdiği için kıymetlidir⁵.

1.4. *Gülbün-i Hânân*

Şehbaz Giray Han'ın oğlu Halim Giray Sultan tarafından yazılmıştır. Yazar, Kırım Hanlığı'nın tarihini Melek Hacı Giray Han'dan dönemin Osmanlı kaynaklarında Kuban Hanı olarak adlandırılan Baht Giray Han'a kadar han biyografileri üzerinden anlatmıştır. Yazar, Kırım tarihi hakkında kendi zamanına kadar kaleme alınan eserleri kaynak olarak kullandığı gibi Giray ailesinin bir mensubu olarak kendi gözlemlerini de eserine yansıtmıştır⁶.

2. Kırım Hanlığı Tarihinin Belirli Bir Dönemini Konu Alan Eserler

2.1. *Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*

Hanlık bürokrasisi mensuplarından Kırımlı Hacı Mehmed Senai tarafından yazılmıştır. Eserde 1644-1650 yılları arasındaki tarihî gelişmeler, Bogdan Hmel'nitski önderliğindeki

3 Yavuz Söylemez, *Es-Seb'ü's Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't Tatar*, (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme), TTK Yayınevi, Ankara 2020.

4 Abdülgağfar-ı Qirimi, *Umdetu'l Ahbar*, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

5 Uğur Demir, "İhmal Edilen Bir Kırım Hanlığı Kaynağı: Çelebi Akay Tarihi", *Crimean Historical Review*, No. 1, (2017), s. 8-31.

6 Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2013.

Ukrayna Kazakları İsyanı ve İslam Giray Han'ın bu isyana verdiği destek anlatılır. Eser, Zygmunt Abrahamovicz tarafından 1971 yılında Varşova'da Osmanlıca metin ve çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır⁷.

2.2. Tarih-i Mehmed Giray

Eser Giray hanedanının fertlerinden Mehmed Giray tarafından yazılmış olup 1682-1703 yılları arasında Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında kıymetli bilgiler içerir. Kırım kuvvetlerinin 1683-1699 yılları arasında Lehistan ve Rus cephesindeki faaliyetleri, Osmanlı kuvvetlerine katkıları ve 1703 Edirne Vakası eserde anlatılan başlıca olaylardır. Eser, Uğur Demir tarafından 2006 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır⁸.

2.3. Tarih-i Said Giray Han

Eser bir dönem Yedisan seraskeri olarak görev yapan ve Yedisan Nogaylarının 1756-1758 İsyanına tanıklık eden Said Giray tarafından yazılmıştır. Dönemin Kırım ve Nogay uleması, hanlığın Rus istilasından önceki durumunu yansıtmaya açısından önemlidir. Eser üzerine Barbara Kellner-Heinkele tarafından İngilizce ve Almanca çalışmalar kaleme alınmıştır. Eserin orjinal nüshası Berlin'de Staatsbibliothek, Hs. Or. Oct. 923'te bulunmaktadır⁹.

3. Osmanlı Bürokratları Tarafından Kırım Hanlığı'na Dair Yazılan Eserler

Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki yakın ilişki neticesinde Kırım'a dair çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Osmanlı yönetim erkine, bürokrasisine mensup olan yazarlar tarafından hanlığa dair kaleme alınan başlıca eserler ise şu şekildedir.

3.1. Tarih-i Sahip Giray Han

Kaysunizade Nidai Remmal Hoca, Ankara kökenli Mevlevi bir yazar olup Sahip Giray Han'ın doktorluğunu yapmıştır. Eserde Kırım tarihinin en büyük hanlarından Sahip Giray Han'ın hayatı, Kırım kabile aristokrasisi, Nogaylar ve Ruslar ile olan mücadeleleri ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır¹⁰. Kaysunizade Nidai Remmal Hoca'nın Sahip Giray Han üzerine başka eserler de kaleme aldığı anlaşılmaktadır¹¹.

7 Hadzy Mehmed Senai z Krymu, *Historia Chana Islam Gereja III*, haz. Zygmunt Abrahamovicz, Warszawa 1971.

8 Uğur Demir, *Tarih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

9 Barbara Kellner-Heinkele, *Aus Den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan*, Freiburg 1975; Barbara Kellner-Heinkele, "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centuries*, ed. Michael Kemper-Anke von Kügelgen – Dmitriy Yermakov, Islamkundliche Untersuchungen 200, Berlin 1996, s. 279-296.

10 Kaysunizade Nidai Remmal Hoca, *Tarih-i Sahip Giray Han*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973; Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135, (Mart-Nisan 1983), s. 51-73.

11 Fatma Meliha Şen, "Nidai ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sahip Geray Han, Hikâyet-i Boğdan", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, (Güz 2013), 145-169.

3.2. *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*

Rıdvan Paşazade Abdullah Çelebi tarafından kaleme alınan eser ilk olarak Ananiasz Zajaczkowski tarafından 1966 yılında *La Chronique Des Steppes Kiptchak Tevârih-i Dest-i Qıpçak Du XVII. Siecle* adıyla yayımlanmıştır. 1637 yılına kadar Kırım tarihini konu alan eser özellikle Gâzi Giray Han'ın tahta çıkışından İnalet Giray Han'ın ölümüne kadar geçen süre için önemlidir¹².

3.3. *Tarih-i Mevkufati*

Mevkufati Mehmed Efendi tarafından yazılan eser Mehmed ve Şahin Giray'ın Osmanlı yönetimine karşı isyan sürecini Kantemir Mirza'nın bakış açısından ortaya koymaktadır¹³.

3.4. *Tevârih-i Tatar Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak*

Uzun yıllar boyunca Kefeli İbrahim Efendi bin Ali Efendi tarafından yazıldığı ifade edilen fakat Uğur Demir'in çalışması sayesinde Humbaracı Ahmed Paşa'ya ait olduğu tespit edilen eser, Doğu Avrupa'nın değişen siyasi dengelerinin ve Kırım Hanlığı'nın jeopolitik öneminin anlaşılması için kıymetli bir çalışmadır¹⁴.

Bu eserlerin dışında Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* adlı eserinden hareket ederek Kırım Tarihi hakkında kaleme alınmış olup bugün elimizde mevcut olmayan ya da tespit edilemeyen çalışmalar ise Haydarzade Muhammed Feyzi Efendi'nin *Tarih'i ve Şeyh Mehmed Efendi Mecmuası*'dır¹⁵.

4. Bibliothèque National de France Supplément Turc 515 Numaralı Yazmaya Dair Gözlemler

Anonim Tarih olarak isimlendirilen ve Kırım Hanlığı'nın tarihini konu alan bu kıymetli eser “Sekiz yüz seksen senesinden bin yüz doksan bir senesine varınca Kırım'da olan hanları beyân ider” ifadelerini taşıyan bir başlık taşır ve 17 varaktan oluşur. Eserde hanlığın tarihi Mengli Giray Han'dan Şahin Giray Han'a diğer bir ifadeyle de 1475-1476 yılından 1777-1778 yılına kadar anlatılmaktadır. Anonim Tarih olarak bilinen bu yazmanın üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar Saint Petersburg, Kiev ve Paris'te bulunmaktadır¹⁶.

12 Abdullah bin Rıdvan Osmanî'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, haz. Rasih Selçuk Uysal, İstanbul 2016; Başer, agm, s. 748-749.

13 Başer, agm, s. 755-758.

14 Uğur Demir, “Muhayyel Bir Kırım Tarihçisi Kefevi İbrahim Efendi ve Humbaracı Ahmed Paşa'nın Rusya'ya Dair Raporu”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, (Güz 2014), s. 23-32.

15 Halim Giray, age, s. 31; Bursalı Mehmed Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, haz. Mehmet Sarı, Afyonkarahisar 2015, s. 30.

16 Bu nüshaların yerleri ve özellikleri için bk. Zajcev, *Krymskaja İstoriograficeskaja Tradicija*, s. 135-156.

Çalışmamızın temelini oluşturan ve çeviri yazısı hazırlanan nüsha, 1819 yılında Pierre-Amédée Jaubert tarafından Kırım'dan Fransa'ya götürülmüş ve bugün Bibliothèque Nationale de France'de Supplément Turc 515'te bulunan nüshadır. Bu çalışmamızın temelini oluşturan nüsha, M. Kazimirski tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve bu çeviri Pierre-Amédée Jaubert tarafından gözden geçirildikten sonra 1833 yılının Ekim ve Kasım aylarında *Journal Asiatique* dergisinde yayınlanmıştır¹⁷.

Eserin yazarı konusunda ne yazık ki metinde herhangi bir bilgi yoktur. Aynı şekilde eserin yazarı kullandığı kaynaklar konusunda da herhangi bir bilgi vermez. Bununla birlikte metin içinde yazarın El-Hac Selim Giray Han'ın ikinci defa hükümdarlığını anlatırken yazdığı “*Bin doksan beşde Han olup ve Devlet (Girayı) kalga ve Azamet Giray'ı nüreddin eylemiş mezbûr ta Kırım'a gelen şöretlü Galitsin hazretleriyle*”¹⁸ ifadesi ve II. Devlet Giray Han dönemini anlatırken kullandığı “*Bin yüz yigirmi birde Han olup Baht Girayı kalga ve Safa Giray'ı nüreddin eylemiş bin yüz yigirmi üç târihinde şehinşâh-ı mu'azzam Petro Perviye Hazretleri...*”¹⁹ cümlelerinde I. Petro ve Çariçe Sofiya dönemin ünlü devlet adamı Vasily Golitsin hakkında kullandığı tazimkâr ifadeler, onun Rus hizmetinde bulunduğunu düşündürmektedir.

Eserin sonunda yer alan “*Bin yüz doksan bir senesi han olup yedi sene mürûrunda 'uzlet-i nefis deyü Taman tarafına râhî olmuş*”²⁰ ifadesi de eserin Şahin Giray Han'ın hayatta olduğu ve Rus ilhakının gerçekleştiği ve Şahin Giray Han'ın ölümünden önce yani 1782-1787 arasında yazıldığını düşündürmektedir. Yine yazarın, eserin genelindeki imla ve Türkçe kullanımındaki yanlışları, onun, Rus hizmetinde bir tercüman olabileceğini ve eseri başka kaynaklardan kopyaladığını düşündürmektedir. Eserin kopyalandığını düşündüren en önemli kanıt kronolojide yapılan hatalardır. III. Mehmed Giray Han'dan sonra IV. Mehmed Giray Han dönemini anlatmaya başlaması, IV. Mehmed Giray'dan sonra tekrar İnyet Giray Han dönemine dönmesi, Devlet Giray Han bin Arslan Giray Han'dan Saadet Giray Han bin El-Hac Selim Giray Han dönemine geçişi bu kronolojik hatalara örnektir. Bununla birlikte yazmanın Fransızca çevirisinde bu hataların düzeltildiği görülmektedir. Örneğin yazmada Mehmed Giray Han bin Selamet Giray'dan sonra İnyet Giray Han'ın hanlığı anlatılırken Fransızca çeviride bu durum görülmez. Görüldüğü kadarıyla bu hata gibi diğer kronolojik hatalar da çeviride düzeltilmiştir. Bununla birlikte bu hataların her üç nüshada olup olmadığı konusunda Kiev ve Saint Petersburg nüshalarını göremediğimiz için bir yorumda bulunamıyoruz. Bununla birlikte Bibliothèque Nationale nüshasında ciddi kronolojik sapmalar mevcuttur.

Eser bir bütün olarak değerlendirildiğinde El-Hac Selim Giray Han döneminin yani 1703 yılına kadar olan dönemin daha ayrıntılı yazıldığı görülmektedir. Dikkat çekici bir şekilde

17 Zajcev, *Krymskaja İstoriografiçeskaja Tradicija*, s. 139; *Precis de L'histoire des Khans de Crimée, depuis lan 880 jusqu'à lan 1198 de l'hégire*; traduit du Turc par M. Kazimirski, et revu par M. Amédée Jaubert, *Journal Asiatique*, Tome XII, Octobre 1833, s. 349-380; November 1833, s. 428-458.

18 Metin 14a.

19 Metin 15b

20 Metin 17b.

metinde *Es-Seb'û's Seyyâr*, *Umdetü't Tevârih* ve *Gülbün-i Hânân*'da anlatılan Hacı Giray Han dönemine değinilmez ve hanlığın tarihi Mengli Giray Han'dan ve hanlığın Osmanlı himayesi altına alınmasından başlatılır.

İçerik açısından en ayrıntılı anlatılan Mengli Giray Han dönemini diğer Kırım kronikleri ile (*Umdetü't-Tevârih*, *Es-Seb'û's Seyyâr*, *Gülbün-i Hânân*)²¹ mukayese ettiğimizde şöyle bir tablo ile karşılaşırız. Gedik Ahmed Paşa'nın Kırım seferi gerçekleştiği sırada olayların gelişimi açısından *Umdetü't-Tevârih* ile kroniğimiz aynı anlatımı takip ederler. *Umdetü't Tevârih*'ten farklı olarak hanlığın Osmanlı Devleti'ne bağlanma şartları ayrıntılı bir şekilde izah edilir. Seyyid Ahmed Han'ın kardeşi Murtaza Han'ın Mengli Giray Han'ın yanına gelmesi, daha sonra Kırım kuvvetleriyle birlikte Taht İli'ne sefer düzenlemeleri, Mengli Giray'ın yaralanması ve kuvvetlerinin yenilgiye uğraması, Seyyid Ahmed Han'ın Kırım içerisine girerek Solhat şehrini kuşatması hadisesi ise kroniğimiz ile *Es-Seb'û's Seyyâr*'da yer alır, diğer iki kaynakta yer almaz. Eserdeki Seyyid Ahmed Han anlatısının *Es-Seb'û's Seyyâr* ile aynı olması ikisinin de aynı kaynağı takip ettiklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte Kırım içerisinde Seyyid Ahmed Han ile Mengli Giray Han arasındaki çatışmanın Kanlıcak'ta meydana gelmesi hadisesi sadece yazarı belli olmayan kroniğimizde anlatılır. Bunun dışında *Es-Seb'û's Seyyâr* ile paralel bir anlatım ile Mengli Giray dönemi sonlandırılır.

I. Mehmed Giray Han dönemiyle ilgili kısımda zikrettiği Osmanlı Devleti'ne rehin verme hadisesi ise diğer üç kaynakta da (*Umdetü't-Tevârih*, *Es-Seb'û's Seyyâr*, *Gülbün-i Hânân*) yer almaz. Mehmed Giray Hanın oğulları Gâzi Giray ve Baba Giray'ın Hacı Tarhan reayasına zarar vermesi ve bu yüzden Mehmed Giray Han tarafından cezalandırılmaları da sadece kroniğimiz ile *Es-Seb'û's Seyyâr*'da yer alır. II. Mehmed Giray'ın ölümünden sonra Han olan II. İslam Giray ile Saadet Giray arasındaki mücadelede Saadet Giray Sultan'ın Ten Kazağı'ndan yardım aldığına dair bilgi de sadece metnimizde yer almaktadır. Netice itibarıyla anonim metnimizin *Es-Seb'û's Seyyâr*'ın da takip ettiği eski bir kaynağın özeti ya da kopyası olduğunu düşünmekteyiz.

21 Mengli Giray Han dönemi için bk. *Gülbün-i Hânân*, s. 33-34; *Umdet üt Tevarih*, s. 115-116, *Es-Seb'û's Seyyâr*, s. 108-125, Metin, vr. 2b-3b.

KAYNAKÇA

- Abdullah bin Rıdvan Osmanü'l-Kırımı, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, haz. Rasih Selçuk Uysal, İstanbul 2016.
- Abdulgaffar-ı Qirimi, *Umdetu'l Ahbar*, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.
- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2018.
- Anonim Kırım Hanlığı Tarihi*, Bibliothèque Nationale de France, Supplément Turc 515.
- Başer, Alper, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1, (Winter 2011), s. 747-762.
- Bursalı Mehmed Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, haz. Mehmet Sarı, Afyonkarahisar 2015.
- Demir, Uğur, "İhmal Edilen Bir Kırım Hanlığı Kaynağı: Çelebi Akay Tarih", *Crimean Historical Review*, No. 1, (2017), s. 8-31.
- _____, *Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- _____, "Muhayyel Bir Kırım Tarihçisi Kefevi İbrahim Efendi ve Humbaracı Ahmed Paşa'nın Rusya'ya Dair Raporu", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, (Güz,2014), s. 23-32.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hanan*, haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2013.
- Hadzy Mehmed Senai z Krymu, *Historia Chana Islam Gereja III*, haz. Zygmunt Abrahamovicz, Warszawa 1971.
- İnalçık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135, (Mart-Nisan 1983), s. 51-73.
- Kaysunizade Nidai Remmal Hoca, *Tarih-i Sahip Giray Han*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.
- Kellner-Heinkele, Barbara, *Aus Den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan*, Freiburg 1975.
- _____, "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centuries*, eds. Michael Kemper-Anke von Kügelgen-Dmitriy Yermakov, Islamkundliche Untersuchungen 200, Berlin 1996, s. 279-296.
- Precis de L'histoire des Khans de Crimée depuis l'an 880 jusqu'à l'an 1198 de l'hégire*; traduit du Turc par M. Kazimirski, et revu par M. Amédée Jaubert, *Journal Asiatique*, Tome XII, Octobre 1833, s. 349-380; November 1833, s. 428-458.
- Söylemez, Yavuz, *Es-Sebü's Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't Tatar*, (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme), TTK Yayınevi, Ankara 2020.
- Şen, Fatma Meliha, "Nidaî ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sahip Geray Han, Hikâyet-i Boğdan", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, (Güz 2013), 145-169.
- Zajcev I.V., *Krymskaja İstoriografičeskaja Tradicija XV-XIX vv.: Puti Razvitija: Rukopisi, Teksty i Istočniki*, Moskva 2009.

Anonim Kırım Tarihi'nin Bibliothèque Nationale de France'de Supplément Turc 515'te Bulunan Nüshasının Çeviri Yazısı

Sekiz yüz seksen senesinden bin yüz doksan bir senesine varınca Kırım'da olan hanları beyân eder.

Sah

Bismillahirrahmanirrahim

Sekiz yüz seksen senesi Gedik Ahmed Paşa Kefe ve Mankub kal'alarını feth ü teshîr eyledüğünde Mankub Kal'asında Venedik elinde esîr olan Benli Giray Han

vr. 2b:

Bismillahirrahmanirrahim

Benli Giray Han bin Hâcî Giray

Rıdvânullahi Te'âlâ ecma'în sekiz yüz seksen senesi Gedik Ahmed Paşa Kefe ve Mankub kal'alarını feth ü teshîr eyledüğünde Mankub Kal'asında Venedik elinde esîr olan Benli Giray Han Paşa-yı mezkûrın eline düşüp Âstâne'ye gönderildiğünde derûn-ı Kırım'da kıtâl-ı kesirden nâşî ahâli-i Kırım'ın ittifâklarıyla âdem gönderüp arz ve Benli Giray'ın han olunmasını ricâ eyledüklerinde bu şartlar ile tarafeynden karâr-dâde olduktan sonra Kırım'a han idüp tuğ ve alem ve mehter ihsân idüp irsâl eylemiş mezkûr şartlar bunlardır:

Evvelen hilâf-ı şer' birbirimize elimiz dahi irerse katl eylemeyelüm ve sâniyen her umurda birbirimize mu'âvenet üzere olup düşmanımızdan intikâm alalım ve sâlisen senden sonra han olanlar senden ve senden sonra olandan biat idüp azl ü nasb Osmanlu pâdişâhının elinde olsun. Ve râbia Kefe ve Mankub civârında olan halkın nasb-ı kazâsı ve âşârî Osmanlu'nun olup Kırım Hanları ana karışmamak üzere ve Osmanlu Pâdişâhı dahi Han sikkesine dokunmamak üzere bu mivâl üzere biat idüp tayin idüp ve Karaçu'dan Argın ve Barın ve Kıpçak sol kol ve Şirin olan ümerâsı kalb-ı asker olmak üzere tertib idüp asker-i Tatar ile sâbık Kırım'da han olup firâr iden Seyyid Ahmed Han'ın İdil cânibinde olan Taht İli'nde hükümdârlığı olmağla zabt u rabt itmek için râhî olduğunda Taht İli karındaşı hanî kardeşlerinden Murtaza Sultân yolda Benli Giray Han'a müsâdefet idüp Seyyid Ahmed Han'dan yüz çevirüp sizin hizmetinizde bulunacağım deyü söyledi. İkrâmına nâil olup birgün safâ-yı câm esnâsında şerrini izhâr idüp câsûs olduğunu ikrâr idicek bilâ-fâide (vr. 3a) habs itdirüp istifhâl üzere oldılar velâkin Taht Hanı bunların teveccühünden habîr olmağla ehl ü iyâl ve cem ü emvâlini nehr-i İdil'in sab ül-menâli mahallerine koyup Seyyid Ahmed Han asker-i ferâvân ile karşulayub ve İdigü oğlanından Mamay Beğ dahi Nogay askeriyle kazâdâr olup Benli Giray Han ve Kalgay Mehmed Giray Sultân ve asker-i Kırım ile cenge mübâşeret idüp tâkaât getürmeyüp Benli Giray Han dahi zahm-dâr olmağın mağlûben firâr idüp ve Seyyid Ahmed Han ardlarına düşüp Benli Giray Han Kırım içinde vâki' Kırkor nâm hisârda karâr eyledi. Seyyid Ahmed Han bozulan asker-i Kırım'ın sonğuna düşüp gâret iderek

Kırım içine dâhil olup ol zamân Kırım'ın bilâd-ı meşhûresinden Solkat Hisarı'nın kenârına inüp anı muhâsara eyledi. Ol şehrin ahâlileri hisârın muhâfazasında ziyâde ihtimamlarından âher Seyyid Ahmed Han me'yûs olup hîle semtine düşerek ehl-i kal'aya hitâben âdem gönderüp eğer irâdetiniz (?) ile kal'ayı teslim iderseniz ehl ü iyâl ve cemî' emvâlleriniz ile afv ve amende olursuz deyü yemîn-i fâcire ile nâme gönderdiğünde kal'a ahâlisi yemîne i'timâd idüp miftâh-ı amân ile kal'a kapusını acdılar ahd ü yemînde durmayup ahâlisin katl ve şehri harâb idüp emvâl ve iyâllerin eyledüğinden sonra Kefe Kal'ası'nı teshîre murâd idüp Kefe zâbiti olan Kasım Paşa'ya itâat ve Kefe'yi teslim eyle deyü elçi gönderdikde pa(şa)yı mezkûrun kendü rey-i olmağla elçi gelmezden akdem bir gemiye bir çavuş koyup ve ba'dehu ardınca birkaç gemi hâzır eyleyüp Han-ı mezkûrın elçisi vardığında paşa-yı mezkûr elçiyi huzûrına davet eyleyüp ustalık üzere elçiye işde hana gönderecek hediyelerimiz deyü tuhfe-i eşyâlar gösterüp ikrâmı esnasında bir gemi görünüp içinden bir çavuş çıkup elçinin huzurunda paşaya gelüp benim Âstâneden hurûc itdiğim üç gündür Pâdişâhın Seyyid Ahmed Han Kırım'a itdiği zararı ma'lûmı olmağla donanma dahi irsâl itmişdir deyü takriri esnâsında birkaç gemi dahi zuhur idüp (vr. 3b) toplar attuğunda Paşa-yı mezkûr işte donanma geldi var hanına cevâb vir vaktine hâzır olsun deyü cevâb virüp elçi avdet eyledüğünde Seyyid Ahmed Han'a ahvâli nakl idüp imkânı olmadığı malûmı olmağın ol mahalden avdet idüp yolda rastgelen emvâli ve Tatarı gâret idüp ricat eyledüğünü Benli Giray Han'ın mesmu'ı olmağla Kırkor Kal'asından hurûc idüp ümerâyı Şirin'den Mamış Beğ, Barın ocağından Evliya Mîrza ve nice dilâverler dahi Hana kafadarlık idüp Seyyid Ahmed Han Kanlıcak kenarına inüp safâda Kırım askeri gâflete erişüp gâret itdikleri emvâli ve ehl ü iyâli istirdâd ve Seyyid Ahmed Han mağlûben firâr idüp askeriyile Taht İli cânibine giderler Benli Giray Han intikâma mübâşeret idüp tekrâr asker-i Tatar ile Taht İle azîmet eyledüğünde Kalgay Sultân kendü askeriyile ılgar idüp Ahmed Han'ın birâderleriyle ihtilâli eyyâmında müsâdefet idüp cenge mübâşeret esnâsında Benli Giray Han asker-i Kırım ile irişüp Seyyid Ahmed Han'ı helâk idüp Taht İli ahâlisini Kırım'a nakl eylemişdir ve Sultân Bayezid'ın Boğdan'a seferinde ve Kili ve Akkırman kal'aların teshîrinde elli bin asker-i Tatar ile Pâdişâhın yardımında bulunmağla Kefe ve Gözleve ve Baluklova iskelelerinden sâlyâne tayin olunup Boğdan Voyvodasının tarafından nehr-i Turla kenârında vaki karyeler temlik olunup Yalıköy tabîr olunup Hanın zabrına geçüp Kırım Hanları cânibinden Yalı Ağası nasb olunarak zabt itdikleri karyeler anlardır ve Çerâkise kavmini fermâna inkiyâd itdirmişdir. Or Geçidi'nde Ferâhkirmân ve nehr-i Özi kenârında Cankirmân ve Karakirmân namân palankalar binâ itdirmiş. Salacık nâm mahalde bir medrese ve mescid binâ itdirmiş ve sekiz oğlu olmuş Mehmed Giray ve Bahadır Giray ve Mahmûd Giray ve Feth Giray ve Bektaş Giray ve Mübârek Giray müddet-i hükûmeti kırk bir sene sekiz ay ve zamân-ı hayâtı yetmiş bir senedir ve

Mehmed Giray Han bin Benli Giray Han

tokuz yüz yigirmi birde han olup karındaşı Bahâdır Giray'ı (kalgay) eylemişdir diğeri birâderi Giray'ı Âstâne'ye rehn gönderüp ibtidâ (vr. 4a) Devlet-i Osmanîye'ye rehn budur. Gâh kendü gâh kalgası ve oğullarıyla sefer idüp muğtanem olmuşlardır badehû teksîr-i vilâyet için umûmen

İdil cânibinde iskân iden kabâil-i Tatarı taht-ı tasarrufunda kılmak murâdıyla Hacı Tarhan'ı teshîr eyleyüp ve Nogay tâifesini inkiyâdlarında karâr itdirmek için Kırım'dan tercih suretin göstermekle ahâli-i Kırım avdetine sebep olup ol esnâda Hanın oğulları Gâzi Giray ve Baba Giray namân sultânların etbândan Hacı Tarhan reayasına rencide itdiklerini Mehmed Giray Han'a arz olundukda sultânlar tenbih ve etbâlarından sâhib-i cürm olanların hakkından geldiğinden tâife-i Nogay sultânları dahi kendülerine uydurup Kırım askerinin bilâ-ruhsat avdetinden nâşi tâife-i Nogay, Han hazretleri size muhâlefet ve isyânda olanların hakkından gelmek lâzımdır bu husûsda sana mu'în kafadar oluruz deyü Han-ı müşârünileyhe aldayup dokuz yüz yirmi sekiz senesi bir kara göğicede reîsü'l – mütegalibîn Mamay Bek ve Şıgım Mirza vesâirleri ittifâk idüp Hanı ve kalgasını ve bi'l-cümle müteallikâtiyla şehîd idüp mevcûd olan emvâl ve nukûdını yağma idüp İdil canibine gitdiler, badehû kal'a ahâlileri cismini sahrâdan getirüp bühtân itmişler.

Oğulları Gâzi Giray ve Baba Giray ve İslâm Giray müddet-i hükûmeti sekiz sene ve müddet-i hayâtı elli sekiz sene badehû Kırım halkı mesmûları olmağla avdet itdikleri cürmlerine nâdim olup sultânlar adet-i Tatar üzere ta'ziye itdiklerinde Gâzi Giray'ı ittifâklarıyla han idüp ve Baba Giray kalga eyledi velakin ahâli-i Kırım merhûm pederinden bilâ-ruhsat avdet eyledüğümüzden helâkine bâis olduk deyü Hana bir vakt ile ahz-ı intikâm kaydında olur deyü Gâzi Giray'ın hanlığı pâdişâh tarafından olmaz ise muhkem olmaz ve hem şurûti ma'hude olduğuna binâen ahâli-i Kırım memleketi hanı itdi yerine han nasb olunmak ricasını mutazammın arz ve ilâmların mir-livâyı Şirin Mamış (vr. 4b)'ı Âstâne'ye irsâl itdiler vusûlünde sâbikâ Âstâne'de rehn olan Benli Giray Han oğlu Saadet Giray Sultân'a mezbûr Mamış Beğ ahvâli ilâm idüp müşârünileyh sultân pâdişâhdan Kırım'a han olmasını ricâ eyledüğünde dokuz yüz yirmi dokuz senesi Saadet Giray han olup sefine ile Kırım'a vusulünde Gâzi Giray Sultân Saadet Giray Han ile cenge ikdâmında ahâli-i Kırım'ın ba'zısı Saadet Giray'a ve ba'zısı Gâzi Giray'a hizmetde muvâzıb idüp iki taraftan kıtâl zahir olıcak ümerâ-yı Kırım'dan Mamış Beğ ana mûmâsil birkaç beğler ile araya düşüp Gâzi'nin yaşı Saadet Giray'dan küçük olmağla Gâzi Giray'ı kalga ve Saadet Giray han olmak üzere müsâlaha idüp üç ay mürûrunda Bağçesaray'na geldiklerinde hana inkiyâd itdirmek için etgen o yergen (?) mukaddemâ hanın sipârişi olmağla han âdemlerinden birisi kafasından urup öldürüp 'akabinde Baba Giray'ı dahi tîğ-ı kahr ile öldürdüler. Müddet-i hükûmeti Gâzi Giray'ın altı ay ve müddet-i hayâtı yirmi sene badehû Saadet Giray Han kalgası yerine Devlet Giray'ı kalga eyledi. Hanın dört ay hükûmetinden sonra maktul Gâzi Giray'ın birâderi İslâm Giray zuhûr idüp zâhirde Gâzi Giray'ın kan davâsı hakkında hanlık davâsıyla defaât ile beynerinde mukâtele eyledüklerinden sonra halkın meyli İslâm Giray'a olduğu hanın ma'lûmı olmağla hanlığı İslâm Giray'a teslim idüp kalgası olan Devlet Giray'la ma'a dokuz yüz otuz sekiz senesi mâh-ı şevvâlde sefine ile Asitâne'ye râhî olup pâdişâhın nazarında olup sâlyâne ve armağanlarla iltifât olundu. Müddet-i hükûmeti dokuz sene üç ay zamân-ı hayâtı kırk altı sene.

İslâm Giray Han bin Mehmed Giray Han

Dokuz yüz otuz sekizde tegallübâne han olup birâderlerinden Özbek Giray'ı kalga eyledi. Birkaç ay mürûrunda itdikleri işlerine pişmân olup pâdişâh tarafından her kimi murâd ider ise

Kırım'a han nasb olunmak iltimasıyla arz irsâl eyledüklerinde mukaddemâ dokuz yüz yirmi bir senede olan Mehmed Giray Han'ın asrında Kazan Hanı İçim Han fevt idüp vârisi bulunmadığından Kazan ahâlisi Mehmed Giray (vr. 5a) Han'dan bir sultân recâ eyledüklerinde, birâderi Sâhib Giray ve Mahmûd Giray oğlu Safâ Giray'ı Kazan memleketine göndermiş idi. Mezkûr Sahib Giray beş sene anda hanlık idüp hac bahânesi ile hanlığı bırakup Âstâne'ye gelüp 'ale'd-devâm pâdişâhın hizmetlerinde bulunmak hasebiyle mûmâ-ileyh İslâm Giray'ın arzı pâdişâha vâsıl olıcak mezkûr İslâm Giray azl olunup Sâhib Giray'ı han eylemiş. Tegallübâne müddet-i hükûmeti beş ay müddet-i 'ömrü otuz sene.

Sâhib Giray Han bin Benli Giray Han

Dokuz yüz otuz dokuzda Kırım'a han idüp sene-be-sene 'ulûfe ve mühimmâtları pâdişâh hazînesinden irsâl olunmak üzere altmış 'aded top ve bin nefer yeniçeri ve üç yüz nefer topçu ve cebeci irsâl olunup derûn-ı Kırım'da Alma'da olan taht-ı hânîye cülûs idüp İslâm Giray'ı kalga eyledi. Karye-i Ulaklı'da bir câmi' ve bir medrese binâ itdirüp ve Bağçesaray'ı şehri itmek üzere sarâylar ve çiftte hammâm ve bir câmi' ve dükkânlar vaz' itdürmüş. İslâm Giray kalga yine fesâd semtine sâlik olmağın Han-ı merkûmun vücûdını ref itmek tedârükünde olduğundan haberdâr olmağla kendü etbâ'ıyla Ferahkirmân taşra fîrâr eylediğinde Han Sahib Giray Mansûr ümerâsından Bâki Bey nâm kimesneyi irsâl idüp hile ile öldürtmüş yerine Sa'âdet Giray Han oğlu Ahmed Giray kalga eylemiş işbu Ahmed Giray Sultân dahi isyân semtine sâlik olmağın anı dahi idâm idüp kendü oğullarından Emîn Giray kalga eylemiş badehû istiklâl-ı tam hâsil idüp halka nizâm virmeğe şüru' eylemiş ol zamâna değin ehl-i Kırım bir mahalde ikâmet itmeyüp ekseriya Cem ve Cayık ve İdil ve Terek ve Kuban ve Özi namân altı su boyu tabîr itdikleri suların kenârında ve gâh Karakirman'ın taşrasında ve gâh içerüsünde olup dâimâ göçüp gezerler idi. Sahib Giray Han arabaların kesdirüp derûn-ı Kırım'da herkese kifâyet (vr. 5b) mikdârı arazi taksim itmeğle hâneler ve karyeler inşâd eyledi ve Ferahkirmân Kal'asını tevsi' eyleyüp ve iki tarafını dahi deryaya ittisâl için Or tabîr olunan hendeği icâd eyledi hâliyâ kızıl ve yeşil Cengiz tamgalı Tatar lisanınca yazılan nâmeler müşârün-ileyhin yarlığındandır ve Hacı Tarhan'ı Yağmurcu Han'a gâlib olup cemiyetlerini perişân idüp bakiyetü's-seyf olan nisâ ve ricâli ve eşyâyı ve emvâli ile Kırım'a götürüp nâil oldu. Dokuz yüz kırk beş senesinde Sultân Süleymân'ın Boğdan seferlerinde bilinib mazhar-ı in'âm olmuş ve yine dokuz yüz elli üç senesi pâdişâhın Engürüs Seferi'nde Kalgay Emin Giray tayin ve irsâl idüp sâhib-i nâm olmuş. Dokuz yüz elli yedi senesi Nogay resilerinden Edigü oğullarından Ali Mirza nâm mütegalib memleket-i Kırım'ı gâret itmek sevdâsıyla süvâr olduğu Han-ı müşârünileyhin mesmû olmağla hâzır bulunup merkûmı bozup perâkende eylemiş ol zamâna dek Şirin ve Barın ve Argın ve Kıpçak ümerâsı dört Karaçu dimekle tabîr olunur imiş. Han-ı müşârün-ileyh Sicuvit kabilesine i'tibâ ve Mansûr ümerâsından İslâm Giray'ı katl iden Bâki Bey hizmeti mukâbelesinde Atay Hoca kabilesin i'tâ idüp sâirlerinden mümtâz eyledi. Han-ı müşârünileyhin Çerkes tarafına azîmeti iktizâ itmekle Kefe kurbundan mürûr iderken etbâ-ı haniden biri hanı davet idüp Kefe kurbunda nâzır bağçesine indürüp hana ikrâmı esnâsında bir mikdâr reâyâ gelüp sipâhileri getirüp nasihatlen ve ta'zir eylediğinde

sipâhî tahammül itmeyüp bize bu Otman pâdişâh ihsanıdır dedikte Han-ı müşârünileyh Kefe fethinde top menzilin den taşrası hizmet mukâbelesinde bizlere virilmişdir dimekle sipâhî ile olan husûsî Kefe ayânı ittifâk idüp sâbıkâ Âstâne'de iken Han-ı müşârünileyhin Sultân Süleymân ile bilâ-vâsita tekellümlerinden nâşi vüzerâ dilgîr olup birkaç defa hanın aleyhine pâdişâha ifâde eyledüklerinden ısgâ (vr. 6a) olunmadığından vezîr-i âzam olan Rüstem Paşa Kefe halkının ayânına hufyeten mektûb gönderüp Tatar Hanı pâdişâha hâin deyü ifâde idin ikrâmıma mazhar olursunuz deyü buna binâen fısratdır deyü Kefe ayânı sipâhî ile olan husûsî gayr-ı gûne tertîb idüp gûyâ Sâhib Giray Han Kefe Kal'ası'nı zabt itmek kasdıyla duhûl olıcak yerlerin tetebbu eyledi deyü pâdişâha ilâm idüp ol esnada Kazan memleketinden han olan Safâ Giray Han merhum olup mansûbı mahlûl kalmağla merhûmın oğulları Bölek Giray ile Mübârek Giray Kırım'da bulunmağın Kazan ahâlileri Bölek Giray'ı itmek husûsında hana ilâm eylemişler mezkûrân sultânlar hanın gazabı olmağın Akkirmân Kal'asında anları habs itmekle sâbıkâ Saâdet Giray Han ile giden Devlet Giray pâdişâhın yanında bîat itmek fikrine düşüp Kazan Hanlığı'nı Devlet Giray için Âstâne'ye arz eylemiş Kefe halkının ilâmının akabinde hanın dahi arzı vâsıl olıcak mezkûr Devlet Giray'ı Kırım Hanı idüp ve Sâhib Giray'ın izâlesi husûsında dahi ana tahmîl itdirmiş ve Sâhib Giray'ı gâfil kılmak için evvelen ilâmına müsâade sureti gösterüp ve sâniyen Çerkes kabilesine sefer itmek için fermân irsâl eyledi. Han Sâhib Giray emr-i pâdişâhiye inkıyâd kalgası Emin Giray yirmi bin Tatar askeriyle Ferahkirman taşrasını hıfz için irsâl eyleyüp kendüsi dahi bir mikdâr askeriyle Jaj (Jane) üzerine azîmet eylemiş han-ı cedîd Devlet Giray Han Kazan hanlığı nâmıyla Akkirman'a gelüp ve andan sefine ile Gözleve İskelesi'ne nüzul idüp dokuz yüz elli sekiz senesi Bağçesaray'ına dâhil olup Akkirman'da mahbûs olan sultânları ihrâc Kırım'da bulunan ümerâ dahi Devlet Giray'a tâbi olup Sâhib Giray Han'ın kalgası Emin Giray işidüp bunlar ile kitâle azîmet itdüğünde Alma nâm mahalde askeri perâkende olup Devlet Giray'a tâbi olmağla kalgası olan Emin Giray Sultân kalgalar iskân iden Sultân Bazarı nâm mahale firâr ve bu haber Sâhib Giray Han'ın mesmû olup yanında olanların (vr. 6b) dahi mesmû olmağla askeri dağılıp kendüsi gitmek kasdıyla yanında olan yeniçeriler ile Temrük Kal'ası'na dâhil oldukda kal'a zâbiti pâdişâh askerinin teslim idüp kendüsi kal'a-i mezbûrede ikâmet eyleyüp deyü Han'a fermân-ı pâdişâhî gösterdiğinde meks eyleyüp Devlet Giray Han Bölek Giray Sultânı katline göğündürüp mahal-i mezkûrda katl eylemişdir. Müddet-i saltanatı on dokuz senedir.

Devlet Giray Han bin Mübârek Giray Sultân

Dokuz yüz elli sekiz senesi han olup Bölek Giray Sultânı kalgay eyleyüp bir sene mürûrundan sonra hânın hilâfında bulunmağla merkûm sultânı i'dâm idüp yerine kendü oğlu Ahmed Giray'ı kalga eyledi. Dokuz yüz yetmiş yedide Hacı Tarhan'a sefer idüp muğtenem 'avdet eyledüğünde şöretlü Şeremedoğlu bir mikdâr asker ile irişdüğünde Han-ı mezkûrın firâra mecâli kalmadığından bi'z-zarûr cenge mübâşeret eyledüğünde Hanın oğullarından kalga Ahmed Giray ve Hacı Giray ve sâir beş nefer sultânlar ve askerinden dahi ümerâ ve kara halkdan çok ademleri fevt olup inhizâma kârib olduğunda Kırım muhafazasına bırakup gitdi oğlu Mehmed Giray Sultân seferden kaldığına ar idüp bilâ-ruhsat bir mikdâr asker-i Kırım ile pederi tarafına azîmet

idüp itfâ-yı ceng esnâsında vâsıl olmağla Han askerine kuvvet hâsıl olup general hazretlerini avdet itdirmiş bu hizmeti mukabelesine Mehmed Giray kalga eyleyüp dokuz yüz yetmiş dokuzda şehri Moskova'ya varup kırk gün muhâsara eylemiş deyü tahrîr eylemişler. Dokuz yüz seksen birde İslâm Kirmân palanka binâ itdirmiş dokuz yüz seksen ikide Boğdan vilâyetini gâret itmiş dokuz yüz seksen beşde ma'tûnen Bağçesarayı'nda merhûm olmuş. Müddet-i hükûmeti yirmi yedi sene ve dört ay müddet-i hayâtı altmış yedi sene.

Mehmed Giray Han bin Devlet Giray Han

Dokuz yüz seksen beşde han olup Adil Giray'ı kalga eyleyüp dokuz yüz seksen altıda kalgay-ı (vr. 7a) merkûmun ma'iyetine Gâzi Giray ve Saâdet Giray ve Mübârek Giray namân sultânları koşup kırk bin asker-i Tatar ile Acem seferine irsâl eyleyüp Osman Paşa'nın üzerine Şirvan Hanı olan Aras Han Acem 'askeriyle zemin-i Şirvan'da 'azim ceng üzere iken mukâtelenin dördüncü günü mezkûrun sultânlar asker-i Tatar ile irişüp Acem askerini bozup serdarı olan Aras Han Tatar eline düşüp paşaya teslim eyledüklerinde huzûrında katl itmiş ol ma'rekeden kaçup kurtulan Ertoğdı Han ve birkaç Acem sultânları askerleriyle ehl ü iyâllerin nehr-i Gez mukâbelesinde Pelev nâmıyla şâyî ülkesinde bir sa'b mahalle hafr-ı hendek idüp Kızılbaşlar kendülerini hıfz u hırâset üzere olduklarını vezirin mesmû olıcak Tatar askerinin bir mikdârın Han birâderiyle üzerine gönderüp vardıklarında mukâtele idemeyüp Aras Han'ın hazinesini ve sâhibü'l-cemâl yetişmiş kızlarını ve 'avretini ve câriyelerini gâret ve bir sulbî oğlunu dahi esir idüp ve anda olan Kızılbaşları ekserin katl idüp iki bin yük develerini vesâir ganâyimi nasîb-i cünd-i Tatar olmuş. Otuz kırk bin Acem askeri bir sabî şehzâde kendülerine serdâr idüp Şemâhî Kal'ası'na gelüp Osman Paşa'yı on gün muhâsaraları hininde paşa asker-i Tatar'a tiz irişmek için haber gönderdiğünde çavuş Acem askerine düşüp mazmun-ı mektûba vâkıf olduklarında kal'a cengini biragup asker-i Tatar'a karşı gider Mahmûdâbad nâm kal'a yanında rast gelüp ceng eyledüklerinden sonra akîbet cengden el çeküp Acem askeri kendü semtlerine ve Tatar askeri Demirkapu tarafına giderler Osman Paşa askerine zahire cem itmek için Demirkapu tarafına geçüp sultânlara mülâki olarak Demirkapu'ya dâhil olduklarında zikr olunan Acem askeri Karabağ ve Mogan câniblerinde deyü işidüp paşa-yı mezkûr Adil Giray Sultânı bir mikdâr Tatar askeri ile üzerlerine gönderdiğinde her taraftan (vr. 7b) Acem askeri zuhur idüp ceng eyledüklerinde sultân esir düşüp Tatar askeri bozulmuş badehû Adil Giray Sultânı Acemler katl eylemişler. Kalan asker-i Tatar bâkî sultânlar ile Kırım'a avdet itmişler. Adil Giray'ın katl olunduğu Han hazretlerinin mesmû oldukda Alp Sultânı kalga idüp tatyîb-i hatr için Saâdet Giray Sultânı veliahd-ı sâni idüp atalığının ismi Nüreddîn Mirzâ olmağla Büreddîn Sultân dinilüp mansıb-ı cedid icâd eylemiş. Def'a-yı sâniye Hân-ı müşârün-ileyh Acem Seferine memûr olundukda oğullarından Murad Giray'ı irsâl eyleyüp kendüsi devlet-i Uleyh vilâyetine çapul idüp avdet eylemiş. Def'a-yı sâlis dokuz yüz seksen yedi senesinde Mehmed Giray Han asker-i Tatar ile Acem Seferine varmaya me'mûr olunup sene-i mezbûre Cemâziyelahir guresinde Bağçesarayı'ndan revâne olup ve Azak Sancağı Beyi olan Mehmed Bey'i on bin mikdârı Tatar askerine başbuğ nasb idüp kendünden mukaddem gönderüp yetmiş dört günde Osman Paşa'ya vurûd eyledüğünde paşa mesrûr olduğu esnâsında Hân-ı zî-şân dahi irişüp paşaya mihmân olup Şemâhî zabtına Acem askeriyle Mehmed Han sarf-ı tâb u

tuvân itmekde iken üzerine asker-i Tatar ile Han varup ekserin tu'me-i şimşir itdirmiş badehû Bakü nâm kasabada cemiyet üzere olan evbaşlara hanzâdeyi gönderüp anlara dahi kemâyenbağı cezâları virdirmiş Han-ı zî-şân memalik-i Kızılbaşî gâret idüp inâye-dest-i resân olmuş amma Han bu mikdâr hizmet ile iktifâ idüp zemîn-i Şirvan'da kalmağı ve bir kış kışlayı ihiyâr itmeyüp bazı ömr [ü] bahaneye âgâz idüp oğlu Gâzi Giray'ı bırakup avdet eylediği sebep-i gayz-ı pâdişâhî olup mevtine sebep oldu ki Han hakkında [e]ben an ced hânedân-ı Osmaniden perverdelerinden iken silsile-i Cengîziye müntehî olan nisbetine mağrûr olmakla Acem Seferine gitmekde tekâsülü badehû bi'z-zarûr vardıkda katlanmayıp avdeti ve ekser (vr. 8a) zamânda Kefe reayasının şikâyeti ve cânib-i pâdişâhîden fermân olundukda yoksa ben Osmanlu beğlerinden miyüz deyü gurûru gayz-ı pâdişâhî olmağıla Kefe Paşası olan Osman Paşa'ya hakkından gelmek için fermân sâdır olup mezkûr Paşa bu esnâda zabtında asker az ve hem Kızılbaş ahvâli fasl bulmadan bunda dahi bir gâile-i azîme zuhur ider bu tekrâr rikâb-ı hümâyûna arz eyleyüp ve arzı manzûr-ı pâdişâhî olduğu gibi tekrâr emrim yerüne getirsin deyü fermân olunmağıla Osman Paşa tedbirine mübâşereti hininde Han-ı müşârünileyh Kırım'a dâhil olup Kefe kurbünde Eski Kırım nâm mahalde meks idüp Kefe paşasını ziyâfete davet idüp Paşanın dahi tedârik-i mezkûresi ve Han ile bürudeti olmağıla gelmediğinden Han izhâr-ı adâvet iderek asker-i Tatar ile Kefe Kal'asını muhasaraya şürû eylediğinde Kalgayı Alp Giray Sultân dahi Handan yüz çevirüp kal'aya firâr ve paşaya yardımını ihtiyâr eyleyüp paşa-yı mezbûr Sultân-ı müşârünileyh Handır ve Mehmed Giray Han azildir deyü şâyî oldu. Güyâ asker-i Tatarın tefrikasına bâis olur deyü amma ferd-i vâhid itibâr ve itimâd itmediklerinden iki taraftan cenge şürû olunup muhasaranın kırkinci günü ki dokuz yüz doksan iki senesi cânib-i pâdişâhîden İslâm Giray'ı Han idüp Kılıç Ali Paşa'yı Han-ı mezkûrın maiyetine tayin eyleyüp donanma ile Kefe'ye dâhil olıcak ümerâ-yı Şirinden Ali Bey Han-ı cedîde gitmekle cümle yanında olan askeri dahi İslâm Giray'a zâhib olmağıla Mehmed Giray Han Ferahkırman taşrasında İdil Nogay'ına dâhil olmak niyetiyle firâr eyleyüp Kanlıcak nâm mahalde vâsıl olduğunda kendi kalgası olan Alp Giray, Hân-ı cedîd tarafından gönderilmek hasebiyle irişüp Mehmed Giray Han'ı ve oğlu Safa Giray Sultân'ı öldürmüş. Müddet-i hükûmeti yedi sene üç ay ve müddet-i hayâtı elli iki sene.

İslâm Giray Han bin Devlet Giray Han

Dokuz yüz doksan iki senesi İslâm Giray han olup hizmeti (vr. 8b) mukâbelesine Alp Giray'ı kalga ve Mübârek Giray'ı nuredîn eyledi. Üç ay mürûrunda maktûl Mehmed Giray Han'ın oğlu Saâdet Giray Sultân asker-i Nogay ile zuhur idüp üç seneye değin İslâm Giray Han ile ceng iderek Bağçesaray'ı zabt idüp tegâllübâne han ve İslâm Giray Han Kefe Kal'asına dâhil olup ahvâli Âstâneye ilâm eyledükde Sadrâzam Osman Paşa asker-i Osmanî ile bâğileri def u ref için memur olup Kefe beğlerbeyisi ve Kırım ahâlisi dahi ihtimâm iderek Andal nâm mahalde kîtâle mübâşeret olunup Nogay reislerinden Eseney Bey ve ana mümâsil bir nicesi katl olunup Saâdet Giray mağlûben firâr itmekle İslâm Giray Han yine hanlığında karâr eylemiş Saâdet Giray bu inhizâmına kanâat itmeyüp Nogay tâifesi ve Ten Kazağını kafâdâr idüp yine azîmet itdüğünde Hanın mesmû olıcak Kalgayı Alp Giray'ı ve Nuredîn Mübârek Giray'ı gönderüp kîtâle mübâşeretlerinde Saâdet

Giray'ın birâderi Mübârek Giray ve Nogay bahadırının ekserî maktûl olunmağla Saâdet Giray fırâr idüp sekiz sene Nogay arasında iskân idüp dokuz yüz doksan dokuz senesi merhûm olmuş. Tegallübâne olan hükûmeti iki sene ve müddet-i hayâtı kırk sene. Mezkûre kafâdâr olanlar İdigü evlâdı olan bunlardır: Kasay, Orak, Mamay, Mansûr, Tokuz, Yedisana, Cemboyluk, Yediçkioglu bu kabilelerdir.

İslâm Giray Han bu mevânî'î görüp def idüp müstakil olduktan sonra Çerkes canibine sefer idüp muğtanem ve mesrûr avdet eyleyüp de Boğdan Voyvodası'nın Hana dahl sözleri işitmekle dokuz yüz doksan altıda pâdişâh-ı Osmanî'den icâzetsiz Boğdan vilâyetini gâret idicek Sultân Murad'ın mesmû olmağla igâre olunan emvâlin istirdâdı hususunda fermânı sâdir olup Han dahi istirdâdı esnâsında Akkırman'da dokuz (vr. 9a) yüz doksan altıda merhûm olmuştur. Müddet-i hükûmeti dört sene.

Gâzî Giray Han bin Devlet Giray Han

Dokuz yüz doksan altıda Han olup Feth Giray Sultânı kalga ve Adil Girayzâde Baht Giray'ı nûreddîn eylemiş dokuz yüz doksan yedide Leh memleketine sefer idüp galib olmak hasebiyle senevi Tatara kalpak için bir mikdâr samur virmek üzere müsâlaha olunup avdet eylemiş dokuz [yüz] doksan sekizde Gâzi Han asker-i Tatar ile nehr-i Özi'den ubûr ve Turla nehri yalıısıyla azîmet iderek rast gelen Nemçe askeriyle mukâbele ve mukâtele iderek Budun serhaddinde vâki Sonluk Kal'ası kurbünde ordu-yı Osmanîye yerişüp Yanık sahrâsına nüzûl idüp Yanık Kal'ası fethine Tatar askerinin yardımı ile vire olunup kışlağâ avdet eyleyüp ol esnâda Boğdan vilâyeti Osmanlı'ya isyânda bulunmak hasebiyle Han-ı mezkûrî tayin idüp inkıyâd itdirmiş yedi seneye değin Han-ı müşârünileyh Sombur kasabasında kışlayup ve askerini Segedin sancağında kışladup Devlet-i Osmânîye'nin ol esnâda olan cengde yardımı çok olmuş. Bin beş târihinde paşa ile bozuşup Kırım'a avdet eyledüğünde tekrâr Eğri Seferi'ne varması emr olundukda kendüsü varmayup Feth Giray'ı irsâl eyleyüp Kalgay Feth Giray-ı nâmdâr çok hizmetlerde bulunup makbûl-ı hizmet olmağla Serasker Cigalazâde Sinan Paşa mühr-i vezârete nâil olup Feth Giray'a hanlık teklif itdikde Feth Giray: *"Bu hizmet yine Gâzî Giray Han'ındır hem han hazretleri benim veliniamım ve pederim yerine büyüğümdür"* deyü imtinâ eyleyüp ziyâde ibrâmı olmağla bi'z-zarûre kabûl ve Gâzî Giray Han azli haberin işidicek bilâ-tereddüd Baluklava'dan sefineye süvâr olup İslambol'a teveccüh itdüğünde bâd-ı muhâlif ile Sinob'a (Varak 9b.) dâhil olur. Feth Giray Han Baht Giray'ı kalga ve birâderi Selâmet Giray'ı nûreddîn idüp Kırım'a vusûli esnâsında İbrahim Paşa vezir olup sâbıkâ olan vezir Sinân Paşa'nın reyine muhâlefet için *"Gâzi Giray tekrâr han olmazsa isyân ider"* deyü pâdişâh ifâde eyleyüp iki hana iki mukarrernâme tahrîr itdirüp Çerkes Handan Ağa'ya teslim idüp *"Eğer asker-i Tatar'ın meylî Gâzi Giray'a olursa mukarrernâme viresin ve eğer Feth Giray'a ziyâde meyl iderlerse anın mukarrernâmesin virüp Gâzi Giray'ı devlete davet idesin"* deyü sipârîş olunmuş Handan Ağa sefine-süvâr olup Kef'e'ye azîmetinde muhâlif yel ile Sinop'a vâsil olduğunda Gâzî Giray Han ile hukûk-ı sâbıkası olduğundan mukarrernâmesin teslim ider. Gâzî Giray Han Kef'e'ye avdet idüp izhâr-ı fermân ve hanlık davâsın ilâm ider. Feth Giray Han dahi bir kıta hatt-ı hümâyûn ibrâz idüp hanlık nizânda Tatar iki fırka olup kıtâle mübâşeretlerinde

şer‘e mürâcaat iktizâ itmekle Kefe Müftüsü Abdürrezzâk Efendi dimişler “*Zuhur-ı Al-i Osmân’dan bu ana gelince her memleketde olan mansıblar tuğralı ümerâ ile zabt oluna gelmişlerdir. Feth Giray Han’ın elindeki hat mücebince bir emr-i münîf olsa amel olunur idi.*” deyü söylemesiyle bi’l-cümle Tatar Gâzî Giray Han’a inkıyâd ider mazûl feth Giray Han Âstâne’ye gitmek murâdıyla Kefe’ye azîmet idüp Nakışdan nâm mahalde Han’a vedâ için gelüp adetleri üzere Hanın eteğin öperken mukaddemâ katline sipâriş olmağla ümerâ-yı Mansur’dan Görmeziş nâm kimesne darb idicek sâirleri dahi urup öldürmüşler. Kalgası olan Baht Giray’ı dahi ol mahalde Han’ın etbâr öldürmüşler. Gâzî Giray Han adet-i Cengizi icrâ idüp Feth Giray evlâdından dokuz nefer sultânı öldürtmüş. Feth Giray’ın müddet-i hükmü üç ay. Badehû Gâzî Giray Han Selâmet Giray Sultânı kalga Devlet Giray’ı nûreddîn eyleyüp bir (vr. 10a.) husûsda Devlet Giray’ın muhâlefeti zuhur itmekle katl idüp oğlu Tohtamış Giray’ı nûreddîn eylemiş maktûlün birâderlerinden Şahin Giray Sultân Çerkes canibine firâr ve Mehmed Giray Anadolu’ya firâr eylemiş gene kalgası Selâmet Giray dahi katl havfindan Anadolu’ya ubûr eylemiş Han-ı mezkûr Tohtamış Giray oğlu Sefer Giray’ı nûreddîn eylemiş ahâli-i Kırım’dan “*matbah masrafı*” deyü senevî on iki aded koyun ve beş yüz nefer tüfekci mevâcibi nâmıyla ahz itmiş ber nevbet pâdişâh tarafından sefere memur iken izhâr-ı özr idüp imtinâ eyledüğünde havf üzerine olup Çerkes cânibinde Gâzi Kirman nâm palanka binâ itdirüp itmâmından sonra ol mahalle azîmet idüp Temrük Kal‘ası’na varduğunda matûnen ölmüş. Müddet-i hükûmeti sekiz sene on ay ve def‘a-yı sâniyede on bir sene üç ay. Müddet-i hayâtı elli beş sene. Han-ı mezkûr ölmezden akdem Kırım Hanlığı kendü ev[lâ]dına müebbed olmak üzere Sultân Murad’dan ricâ idüp binâenaleyh hatt-ı hümayûn sâdir olmuş. Binâen ala zalik müşârünileyh Han fevt itdükden sonra Kırım ahâlisinin ittifâklarıyla Tohtamış Giray’ı tahta iclâs itdirüp fermân-ı sâbık üzere hanlık bin on altı senesinde Hanoğlu Tohtamış Giray’da hanlık ibkâ olunmak üzere Âstâne’ye mahsus âdem ile arzuhâl irsâl eyledüklerinde Sultân Murad ve asrında olan ricâlin fevt olup arz-ı mezkûr makbul olunmayıp Tohtamış Giray’ın adem-i kabulü mesmû olunmağla karadan Âstâne’ye gitmek murâdıyla râhi olduğunda on altı senesinde **Selâmet Giray Han bin Devlet Han** han olup Mehmed Giray’ı kalga ve Şahin Giray’ı nûreddîn eylemiş. Selâmet Giray Han kendü sefine ile Kırım’a avdet ve azîmet idüp kalgayı Mehmed Giray’ı Tohtamış Giray’ın katline tayîn idüp Aksu nâm mahalde Tohtamış Giray’a vâsil olup bir mikdâr ceng olundukdan sonra merkûm Tohtamış Giray’ı ve birâderi Sefer Giray’ı katl eylemiş. Bin on yedi (vr. 10b.) senesinde kalga Mehmed Giray’ın hana muhâlefeti sâdir olmağla han-ı müşârünileyh onı dahi katline mübâşeret eyledüğünü mesmû olup birâderi Şahin Giray ile ittifâk idüp Hanın üzerine hurûc idüp birkaç def‘a mukâteleden sonra Mehmed Giray ve Şahin Giray Sultânlar mağlûben Çerkes tarafına firâr itmişler badehû merkûmun yerine Canbek Giray’ı kalga ve Devlet Giray’ı nûreddîn eyleyüp kendü dahi bin on dokuzda merhûm olmuş. Müddet-i hükûmeti bir sene dört ay. Müddet-i hayâtı elli iki sene dört ay.

Bin on dokuz senesi kalgayı Canbek Giray hanlık ricasıyla birâderi Devlet Giray Sultânı Âstâne’ye irsâl eylemiş ve dahi Çerkes’e firâr eden Şahin Giray ve birâderi Mehmed Giray kendülerine tâlibi olsalar da hanlık sa’yi fâide itmeyüp sene-i mezbûre Rebiülâhîrinde hanlık Canbek Giray’da karâr eyleyüp Devlet Giray’ı kalga ve Azamet Giray’ı nûreddîn eylemiş mezkûr

Şahin Giray ve Mehmed Giray hanlık kendülerine olmadığından cem eylediği Tatar askeriyle Canbek Giray ile bir def'a Sobak Bağrı nâm mahalde ve bir kere Bağçesarayı'nda muhâsara idüp ahâli-i Kırım Canbek Giray'a îânet itmekle sultânlar münhezim olup Şahin Giray Acem'e firâr ve Mehmed Giray Âstâne'ye azîmet eyleyüp Gelibolu kurbünde Osmanlu pâdişâhına müsâdefet idüp kabâhati afv olunup kifâyet mikdârı sâlyâne ihsânıyla mezkûr da iskân eylemiş Canbek Giray Han ağıyarı def'inden sonra pâdişâh tarafından memûr olmağla otuz bin asker-i Tatar ile Kefe'den sefîne ile Trabzon'a geçüp Osmanlu askerine vâsıl olıcak Hana çapulı için izn verilmeğle Nahcivan ve ol semtlerde olan Acemin kurâ ve büldân[ın] tahrîb idüp on beş bin esîr ve ana göre devâb ve mevâşi-i kesîre ihrâc idüp ganâyim-i mevfûre ile Osmanlu askerine gene Çölbek sahrasında mülâki olup Erdebil üzerine Osmanlu askeriyle berâber Hân-ı müşârünileyh vardığında bozulup Kırım'a avdet eylemiş bin otuz senesinde Sultân Osman ile Hotin cenginde berâber olup pesendide hizmetlerde bulunup nâm-ı (vr. 11a.) şân sâhibi olmuş deyü tahrîr olmuş. Bilâ-mûcib bin otuz iki senesi Cemâziyelevvelide azl olunup Çirmen Sancağı havâs tayîn olunup nefy olunmuş. Müddet-i hükûmeti on iki sene dört ay.

Mehmed Giray Han bin Saâdet Giray Han

Bin otuz iki Cemâziyelûlâda han olup Şah Abbas'ın yanında olan Şahin Giray'ı kalga eyleyüp mahsûs âdem ile mektûb gönderüp davet eylediğinde İsfahan'dan Kırım'a gelüp bir haftasından sonra Mehmed Giray azl olunup def'a-yı sâniye Canbek Giray Han olup donanma ile Kefe'ye vusûlünde Mehmed Giray ve Şahin Giray bilâ-sebebe 'azl olunduklarından Kefe Kal'ası taşrasında ceng ü kîtâle mübâşeret itdiklerinde asker-i Osmanî münhezim olmağın Kapudan Paşa ve Canbek Giray Han tahlîs-i cân için Kefe'ye girüp tekrâr hanlık Mehmed Giray'da ibkâ olunmak üzere musâlaha olunup gene Canbek Giray avdet idüp ke'l-evvel Çirmen Sancağı'nı mutasarrıf olmuş. Müddet-i saltanatı def'a-yı sâniide iki sene üç ay.

Mehmed Giray gene han olup Nogay kabilesinden Mansûr mirzalarının meşhûru Paşa ve sâhib-i tuğ olan Kantemur Mirza Akkırman havâlisinde sâkin olup Kırım hanlarına itâ'at itmemeğle Mehmed Giray Han Şahin Giray Sultânı asker-i Tatar ile ol tarafa irsâl eylediğini Kantemur Mirza haberdâr olup nehr-i Tuna'dan ubûr eyleyüp Şahin Giray Sultân dahi nehr-i mezbûri ubûr idüp vusulünde ol tarafın ahâlisi dahi Kantemur Paşa'ya yardım idüp Şahin Giray Sultan münhezim olup Bağçesarayı'na gelince uruşup bin otuz altı senesinde mâh-ı Ramâzanın ibtidâsında Hanı ve sultânı muhâsara idüp mâh-ı mezbûrın (vr. 11b) yirminci günü Han cânibi gâlib olup Kantemur Mirza Kefe Kal'ası'na firâr idüp on beş günden sonra askerine nizâm virüp Bağçesarayı'na 'azîmet idüp muhâsara ve mukâteleye ikdâmında Kantemur Mirzânın işe yarar âdemlerinden iki bin âdem katl olunduktan sonra münhezim olduklarından sene-i mezbûre mâh-ı Şevvâlin onuncu günü def'a-yı sâlîse Canbek Giray han olup Devlet Giray kalga ve Azamet Giray'ı nûreddîn eyleyüp donanma ile Kefe'ye duhûlü ahâli-i Kırım'ın mesmû'ı olıcak Canbek Giray'a itâat idüp Mehmed Giray kendü nökeriyle Özi sahrâsına firâr idüp ve "Kırım halkı bizimle ceng itmez hemân siz bize kafadâr olun" deyü Özi sevâhilinde olan Kazakları ile ikinci senesi Ferahkirmân taşrasında geldikte Canbek Giray Han Kırım askeriyle karşu varup mukâtele

idüp firâr eyledüğünde “*Kazak askeri bizleri aldatup böyle belâya uğrattun*” deyü tüfenk ile urup öldürmüşler.

Def‘a-yı ûlâda bir sene iki ay def‘a-yı sâniide üç sene dokuz ay, bi‘t-tağlîb dört ay ve zamân-ı hayâtı kırk beş sene.

Merkûm sultânları dün bozulup avdet eylemişler ba‘dehû itâatden hâric olan Mansûroğlu Kabilesi’nin cezâsını tertîb idüp sene-i mezkûrede Sultân Murâd’ın Boğdan seferine Kırım askeriyle Kırım Giray Sultânı irsâl eyleyüp yardımı deĝmiş deyü tahrîr eylemişler. Avdet eyledüğünden Leh çapuluna mezkûr sultânı irsâl eyleyüp muğtanem olmuş ve avdet idüp Özi’den ubûr iderek buz çözülp bir mikdârı zâyî‘ olup bir mikdâr Leh askeri dahi yerişip ganîmetlerinin ekserini ahz eylemişler deyü tahrîr olunmuş. Bin elli birde Han merhûm olmuş. Müddet-i hükûmeti dört sene ve müddet-i hayâtı kırk sene.

Mehmed Giray Han bin Selâmet [Giray Han]

(**vr. 12a**) Selâmet Giray Han bin elli birde han olup Feth Giray’ı kalga ve Gâzî Giray’ı nüreddîn eyleyüp ol sene Azak seferine ta‘yîn olunan Osmanlı askerine yardımı olmağla fethine sebep olup muğtenimen Kırım’a avdet eylemiş velâkin ba‘zı Tatar’ın Leh tarafına handan ruhsatsız çapul idüp zarârı deĝdiğinden pâdişâhın mesmû‘ı olmağla “*Sulha mugâyir işde bulundın memleket zabtına kâdir deĝildir*” deyü azl eylemiş. Müddet-i hükûmeti üç sene.

İslâm Giray Han bin Selâmet Giray Han

Bin elli dört senesi Han, Kırım Giray’ı kalga ve Gâzî Giray’ı nüreddîn eylemiş bin elli beş senesinde Gâzî Giray’ı irsâl eyleyüp Mal(o) Rusiyye vilâyetini gâret eylemiş Çerkes kabilesini itâatden hâric iken inkıyâd itdirüp zabt u rabt eylemiş. Müddet-i hükûmeti on sene beş ay ve müddet-i hayâtı elli sene.

Def‘a-yı Sâniye Mehmed Giray Han bin Selâmet Giray Han

Bin altmış dört senesinde han olup Gâzî Giray’ı kalga ve Murâd Giray’ı nüreddîn eylemiş. Bin altmış sekizde Macar seferine varup mal-ı firâvân ile avdet idüp bin altmış dokuzda tekrâr Macar seferinde gayet düyûn avdet eylemiş deyü tahrîr olmuş.

Fâzıl Ahmed Paşa Uyvar seferine irsâl olundukda asker-i Tatar ile Mehmed Giray Han’ın varması için Sultân Mehmed-i sâlisden fermân sudûr idüp Han-ı mezkûr varmadan i‘tizâr idüp oğlu Ahmed Giray’ı ta‘yîn idüp Memâlik-i Osmanî muzâfâtının Bu(cak) havâlisinde sâkin Nogay tâifesi Mehmed Giray Han’a izhâr-ı isyân itmekle pâdişâh tarafından istizân itmeden bin yetmiş senesi ol canibe azîmet idüp mezbûr tâife-i Nogay’ın mevcûdların Canbek Giray Han def‘-i aĝyâr itdüklerinden sonra kalga Devlet Giray ve İslâm Giray sultânları asker-i Tatar ile Leh seferine irsâl (**vr. 12b**) idüp ol seferde münhezim olup İslâm Giray Sultân esnâ-yı kârzârda esîr düşmüş bin kırk dört senesi azl olunup Rodos’a nefy olunmuş. Müddet-i sâlise de hükûmeti yedi sene.

İnâyet Giray Han bin Gâzî Giray Han

Bin kırk dört senesi han olup Hüsâm Giray'ı kalga ve Saâdet Giray'ı nüreddîn eyleyüp Kırım'a vusûlünde Acem seferine me'mûr olunmağla İran'a teveccühü esnâsında sâbıkâ zikr olunan Kantemur Mirza dahi askeriyle Han'ın yanında olup Sütud nâm mahalle vardıklarında mezkûr Kantemur Mirza, Han'dan yüz çevürüp etbâ'-yı müteallikâtıyla avdet idüp Akkirman'a ubûr eylemiş, Han-ı merkûmun hakkından gelmek için İran seferinden rücû' mezbûrların i'dâmına 'azîmet iderek nehr-i Ten sevâhilinde sâkin olan Orakoğlu kabilesini cemî' emvâliyle Kırım'a nakl idüp askeri çok olmağın Kefe ahâlisi ile ba'z-ı husûs için nizâları olmağla muhafız-ı kal'a olan beylerbeyi Bıçakçızâde İbrahim Paşa'yı ve kâdı-yı belde Hâmid Efendi[‘yi] katl idüp Akkirman'a azîmet idüp vâsıl olduğunda Kantemur Mirza ve sâir ebnâ-yı Mansûr Âstâne'ye firâr idüp askerden avdet eyledüklerini ve cümle kabâhatlerini Han'a bırakup Han-ı mezkûr dahi mezbûrların mallarını gâret eyledüğü esnâsında azl olunacak haberi mesmû' olmağla Kantemur'a müte'allik Mansûr kabilelerinin nisâ vü ricâl ve eşyâ vü emvâllerini Kırım'a idhâl için kalga ve nüreddîn sultânları ta'yîn idüp kendüsi muhafaza-yı memleket ve Han-ı cedîd ile kîtâle mübâseret için Kırım'a 'azîmet eylemiş Hüsâm Giray ve Sa'âdet Giray me'mûr oldukları üzere mezkûr kabilenin ahâli ve eşyâlarını iki gün göçürdükden sonra Mansûr beğlerinden Devletşâh ve Süleymânşâh ve Urak nâm mirzâlar ittifâk idüp iki sultân ve sâir etbâ'ıyla kırk altının zilhiccesinde öldürmüşler. Bin (vr. 13a) kırk yedi senesi Han dahi azl olunup Âstâne'ye revân olup lede'l-vusûl Kantemur-ı mezbûr ile pâdişâh huzûrunda birbiriyle kabâhatlerini beyân idicek, Han'ın özrü makbûl olmayup pâdişâh öldürtmüş. Müddet-i hükûmeti iki sene. Müddet-i hayâtı kırk dört sene.

Bahadır Giray Han bin Selâmet Giray Han

Bin kırk yedide han olup İslâm Giray'ı kalga ve Safâ Giray'ı nüreddîn eyleyüp Kırım'a geldiğinden sonra sultânları Devlet-i Rusiyye tarafına çapula ta'yîn idüp gâret ve hasâret eylediğinden işbu husûs için ve sâbık sefere da'vet olunup varmaduğundan bin yetmiş altı senesi 'azl olunup Âstâne'ye gitmeye havf idüp Kumuk cânibine firâr idüp bin seksen beş senesi anda merhûm olmuş. Bağçesaray'ında büyük hamamı binâ itdürmüş. Bağçesaray kurbunda Tula nâm mahalde saraylar binâ itdürmüş. Def'a-yı sâniyede müddet-i hükûmeti on iki sene dört ay Müddet-i hayâtı altmış altı sene.

Adil Giray Han bin Devlet Giray Sultân

Bin yetmiş altı senesinde Han olup aklında kusûrı olmağla beş sene hükûmetinde azl olunup Rumili'nde vefât eyledi.

Selim Giray Han bin Bahadır Giray Han

Bin seksen bir senesi han olup Selâmet Giray'ı kalga ve Safâ Giray'ı nüreddîn eyleyüp Kırım'a vâsıl oldukda Çerkes memleketi nizâmı için ol cânibe 'azîmet idüp Kabartay kışlağında Sultân

Mehmed'in Kamanıçe Kal'ası'nı feth için yardımı emr olunmağla Çerkesden avdet idüp bin seksen üç senesi asker-i Tatar ile Kırım'dan hurûc idüp Osmanlu ordusına giderken Kamanıçe mahalline karîb Hanı karşılayan Leh askeriyile ceng idüp bozup kal'a-yı mezbûra vâsıl olup fethine sebep olmuş Tatar askerinin zahîreden (vr. 13b) müzâyakası olmağla Boğdan memleketinden mürûr itmek üzere ruhsat alup Akkirman havâlisinde Nogay tâifesinin Osmanlu'ya isyânları zuhûr itmekle mezbûrları Kırım'a sürmek Osmanlu pâdişâhının murâdı olup Han'a emr itmeğın bi'l-cümle emvâleriyle Özü'yi ubûr itdirüp iskân itdirmiş tâ'ife-i mezkûrın dâima hırfeti ve kuttâ'-ı tarîkliğî zuhûr itmekle mezbûrlardan vatan ârzûsuyla firâr idenlere müsâmaha olunmağın tekrâr mahallerinde ke'l-evvel sâkin olmuşlar. Han kendü azline râğıb olup arz u i'lâm eyledüğünde ricâsı makbûl olunmayup Çehrin Kal'ası tahlisine ta'yîn olunan serasker ma'iyetine me'mûr olup kal'a feth olunmadığını Sadrıa'zâm Kara Mustafa Paşa kendünün seraskerlik noksânını Han'a isnâd itmekle bin seksen sekiz Zilhiccesinde azl olunup seferde kışlayup seksen dokuzda sefine ile Asîtâne'ye vâsıl oldukda Han-ı cedîdin recâsıyla Rodos'a nefy olunmuş. Müddet-i hükûmeti yedi sene

Murad Giray Han bin Mübârek Giray Sultân

Bin seksen sekizde han olup Toktamış Giray'ı kalga ve Saâdet Giray'ı nüreddîn eylemiş, Kırım'a vusûlünde Nemçe seferine me'mûr olup fethi müyesser olmamağla mezkûr Kara Mustafa Paşa kabâhatı Han'a isnâd idüp arz itmesiyle bin doksan dört senesinde azl olunup bâ fermân-ı Osmanîye Yanbolı civârında vâki' Sarıcalı çiftliğinde ikâmete me'mûr olmağla bin yüz yedide anda ölmüşdür. Müddet-i hükûmeti beş sene on ay ve müddet-i hayâtı altmış dokuz sene.

Hacı Giray Han bin Kırım Giray Sultân

Bin doksan dört senesi han olup Devlet Giray'ı kalga ve Azamet Giray'ı nüreddîn eylemiş Nemçe seferine me'mûr olmağla asker-i Tatar ile varup Beç seferinde Osmanlu askerine inhizâm vâki' olup sancağı kalduğunda Hacı Giray kendü askeriyile (vr. 14a) ceng idüp Osmanlunun sancağını kurtarup almış. Leh askeri Bucak memleketini istilâ kasdıyla hareketine müsâdefet idüp İsmail Geçidi kurbünde mukâbele ve mukâtele idüp gâlib olup girü döndürmüş ba' dehû bir mikdâr askeriyile nüreddîn sultânı Budin seferine ta'yîn idüp Kırım'a gelmiş. Bin doksan beşde azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti bir sene ve müddet-i hayâtı kırk bir sene.

Def'a-yı Sâniye Selim Giray Han

Bin doksan beşde Han olup Devlet [Giray'ı] kalga ve Azamet Giray'ı nüreddîn eylemiş mezbûr tâ Kırım'a gelen şöretlû Galitsin hazretleriyle Kara Yılka nâm mahalde muhârebe idüp ikinci günü avdet itdirmiş bin yüz senesi Akkirman'dan Osmanlu askerine varup ol eyyâmda Üskübde kışlayan Nemçe askerine irsâl olunup Kıpçak (Kaçanak) nâm mahalde külliyetli cem'iyetine müsâdefet idüp bozup Hersek nâm kaptanı esir almış. Müşârünileyh Han'ın hizmeti mukâbiline Edirne'ye da'vet olunup pâdişâh ile görüşdükden sonra ricâ eylemiş ki hanân yanında bulunmak

şartıyla sekbân nam asker icâd eyleye ki kırk bayrak olmak üzere ve her bayrağında ellîşer âdem olup kırk bin guruş beher sene hazîne-i Osman[î]'den virilmek üzere icâd eylemişdir ve Han-ı müşârünileyh bin yüz bir senesi Köprülüzâde Mustafa Paşa ile sefere me'mûr olunup Belgrad'a varınca Nemçe Devleti askeri Belgrad'a varınca zabt itdüğü memleketlerin tahlîsi bâbında sebep olup hizmeti mukâbiline Osmanlu pâdişâhından ricâları budur evvelen ricâsı budur kim: *"Benim neslimden gayrı Kırım'a Han olmasın"* ve sâniyen Mekke'ye varmaya kendü için ruhsat talep eylemiş makbûl olmağla kendü irâdesiyle hanlığı Saâdet Giray'a ferâgat idüp Mısır yolundan Mekke'ye râhî olup esnâ-yı râhda Arab beylerbeyine kerem itmekle âdet (**vr. 14b**) olup mezkûr Handan berü bu ana gelince ta'yin olunan mahallerde Osmanî kendü hazinesinden her sene surre nâmıyla virgü virür avdetinden sonra Silivri kurbünde Kadıköy nâm çiftliğinde iskân eylemiş. Müddet-i hükûmeti yedi sene.

Saâdet Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz iki senesi han olup Devlet Giray'ı kalga ve Feth Giray'ı nüreddin eylemiş kalgası ile uzlaşmayup Babadağı nâm mahalde 'azl idüp birâderi Cihân Giray'ı kalga eyleyüp kendüsü Nemçe Seferine me'mûr olmağla sene-i mezkûrede Kırım'dan asker ihrâc itdirüp Eflak memleketinden mürûrunda askerinin reâya emvaline haşerâtı değmekle askerini zabtına kâdir olmayup ve hem Kırım askeriyle uzlaşmayup ahâlî-i Kırım arz eylemesiyle ve hem vaktinde Osmanlu askerine yerişmemesiyle bin yüz üç senesinde 'azl olunup Rodos'a nefy olunmuş. Müddet-i hükûmeti on ay ve müddet-i hayâtı elli bir sene:

Safa Giray Han bin Safa Giray Sultân

Bin yüz üçde han olup Kara Devlet Giray'ı kalga ve Şahin Giray'ı nüreddin eylemiş Kırım'dan 'asker cem' idüp Yergöğü nâm mahalle varduğunda Tatar bozulup firâr eyledüğünde zabtına kâdir olmadığı için azl olunup Rodos'a nefy olunmuş. Müddet-i hükûmeti on ay.

Def'a-yı Sâlise el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz dörtde han olup Devlet Giray'ı kalga ve Şahin Giray'ı nüreddin eylemiş Bağçasaray'na gelüp bin yüz beş senesinde kapucubaşı nâme ile gelüp Erdel Seferine da'vet itmekle 'asker-i Kırım ile Akkirman'a vusulünde Belgrad'ı Nemçe askeri muhâsara itdüğü haberi gelüp Saâdet Giray (**vr. 15a**) ve Baht Giray nâmân sultânları ilerü irsâl eyleyüp akabinde kendüsü ve gerüsünde Osmanlu askeri 'azîmet eyleyüp mukaddemâ Han irsâl eyledüğü askeri mukâteleye şürû' eyledüğünde Sadrazam ile Han dahi irişüp Han'ın gayretiyle Nemçe askeri münhezim olup nehr-i Sava'yı ubûr eyledüğünde Han kendü askeriyle ubûr idüp tekrâr Nemçe askeri Han'ın üzerine hücum eyledüğünde Han mezkûrları inhizâm eyledükden sonra sultânları gönderüp etrâfını çapul itdirmiş. Han-ı mezkûr bin yüz altıda bin yüz yedide senelerinde dahi Nemçe Seferi'ne bâ-fermân-ı pâdişâhî me'mûr olup Logoş ve Niş ve Pehlû kal'alarının fethine sebep olmuş bin yüz dokuzuncu senesi Edirne'ye pâdişâh

da‘vet eyledüğünde görüşdüktan sonra ricasıyla veliahdı olan kalgayı Devlet Giray‘ı han itdirüp Silivri kasabası kurbünde vâki‘ Kadıköy Çiftliği’nde râhat-nişîn olmuş. Müddet-i hükûmeti altı sene.

Devlet Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz onda han olup Şehbâz Giray‘ı kalga ve Gâzî Giray‘ı nûreddîn eylemiş. Beş sene mürûrunda ‘azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti beş sene.

Def‘a-i râbia El-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz on beş senesi han olup oğullarından Gâzî Giray‘ı kalga ve Kaplan Giray‘ı nûreddîn eylemiş kendüsi bir sene mürûrunda Bağçesarayı’nda merhûm olmuş. Müddet-i hükûmeti def‘a-i râbi‘de bir sene.

Gâzî Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz on altıda han olup Kaplan Giray‘ı kalga ve Maksûd Giray‘ı nûreddîn eylemiş merâsim-i sulha mugâyir Leh memleketine akın idüp Tatar (vr. 15b) tâ‘ifesini zabt ve iğmâz itmesiyle “*musâlahâ şurûtuna ri‘âyetinden i‘raz ider*” deyü pâdişâh-ı Osmânî azl itmiş. Müddet-i hükûmeti iki sene.

Kaplan Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz on dokuz senesi han olup Benli Giray‘ı kalga ve Maksûd Giray‘ı nûreddîn eylemiş Devlet-i Osmânîden ruhsat alup Kabartay tâ‘ifesinin isyânını def‘ için Kefe Beylerbeyisi Murtaza Paşa‘ya dahi kendü askeriyle Hân-ı mezkûrın ma‘iyyetine me‘mûr olup Han dahî Kırım askerini ve Ada askerini ve Nogay askerini dahi alup Sincan^(?) nâm mahalle varduğunda “*Kendüni Çerkes askerine basdurup askerini münhezim ve perişân itdüğinden bâ‘is-i kesr-i şân oldu*” deyü azl eylemiş. Müddet-i hükûmeti iki sene.

Def‘a-yı sâniye Devlet Giray Han

Bin yüz yirmi birde han olup Baht Giray‘ı kalga ve Safa Giray‘ı nûreddîn eylemiş bin yüz yirmi üç târihinde şehinşâh-ı mu‘azzam Petro Perviye^(?) Hazretleri Devlet-i Osmaniyye ile ceng için ‘azîmet eyledüğünde kırk bin Tatar askeriyle Boğdan vilâyetinde karşılayup zahîre yollarını kesüp Osmanlı‘ya yardımını çok olmuş ba‘dehû Boğdan vilâyetinin isyânını def‘ eyledüğünden sonra Kırım‘a avdet idüp bin yüz yirmi dört senesi oğlu Mehmed Giray Sultân‘ı Kuban Ser‘askeri idüp ve bir mikdâr Kırım askeri dahi koşup Bozukdan ubûr idüp Lıngu nâm şehrin çapul itdürüp ‘avdet eylemiş. Müddet-i hükûmeti beş sene.

Def'a-yı sâniye Kaplan Giray Han

Bin yüz yirmi beş senesi han olup Benli Giray'ı kalga idüp ve Safa Giray'ı nüreddin eylemiş, Kırım'a dâhil oldukda Varadin'e yardım için varmaya Han'a emr olunup kendü varmayup asker-i Tatar ile (vr. 16a) birâderi Selâmet Giray'ı irsâl eyleyüp Osmanlu askerine vâsil oldukda Varadin üzerine vardıkda Osmanlu askeriyile berâber bozulduğundan Han-ı mezkûrun imdâda gelmediği içü[n] bin yüz yirmi sekiz senesi tamâmında azl olunmuş. Mu'ahhar müddet-i hükûmeti üç sene.

Kara Devlet Giray Han bin Adil Giray Sultân

Bin yüz elli ikide han olup Azamet Giray'ı kalga ve Toktamış Giray'ı nüreddin eylemiş Kırım'a gelüp Bağçesarâyı'nda ihrâk olan sarayları ve Büyük Câmî'î müceddeden binâ itdürüp bin yüz elli ikide tamâm olmuş bin yüz elli altıda azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti beş sene.

Selim Giray Han bin Kaplan Giray Han

Bin yüz elli altıda han olup Şahin Giray'ı kalga ve Bahadır Giray'ı nüreddin eylemiş ve bin yüz altmış senesi azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti beş sene.

Arslan Giray Han bin Devlet Giray Han

Bin yüz altmış birde han olup Selim Giray'ı kalga ve Kırım Kerim Giray'ı nüreddin eylemiş Or ve Rabat kal'alarını ta'mir idüp Üçoba ve Çongar ve Çuvaş nâm mahallerde tabyalar ve hendekler yaptırmış Bağçesarâyı'nda bir medrese binâ itdirmiş Gözlevde ve Akmescid'de çeşmeler binâ itdirmiş ve Bağçesarâyı'nda olan Hansarayı'na muttasıl cânib-i garbde bir sarây binâ itdirmiş. Müddet-i hükûmeti sekiz sene.

Halim Giray Han bin Saâdet Giray Han

Bin yüz altmış dokuzda han olup birâderi Devlet Giray'ı kalga ve Mehmed Giray'ı nüreddin eylemiş üç sene mürûrunda azl olunmuş.

Kırım Giray Han bin Devlet Giray Han

Bin yüz yetmiş iki senesi han olup Hacı Giray'ı kalga ve Ahmed Giray'ı nüreddin eylemiş bin yüz yetmiş senesi Bağçesarâyı'nda Salacık nâm mahâlde mahdûd sarâylar binâ itdirmiş. Altı sene (vr. 16b) mürûrunda azl olunmuş.

Selim Giray Han bin Feth Giray Han

Bin yüz yetmiş sekizde han olup Mehmed Giray'ı kalga Kırım Giray'ı nüreddin eylemiş iki sene mürûrunda azl olunmuş.

Def‘a-yı sâlise Arslan Giray Han

Bin yüz seksen senesi han olup oğlu Devlet Giray’ı kalga eyleyüp seksen iki gün mürûrunda merhûm olmuş.

Maksûd Giray Han bin Selâmet Giray Han

Bin yüz seksen bir senesi han olup İslâm Giray’ı kalga eyleyüp bir buçuk senede azl olunmuş.

Def‘aten Kırım Giray Han

Bin yüz seksen ikide han olup Mesûd Giray’ı kalga ve Kaplan Giray’ı nûreddîn eylemiş Yelisavet kurbuna değin çapul idüp altı sene mürûrunda merhûm olmuş.

Devlet Giray Han bin Arslan Giray Han

Bin yüz seksen iki senesinde han olup Şehbâz Giray’ı kalga ve Mübârek Giray’ı nûreddîn eylemiş, bin yirmi dokuzda han olup Kırım ahâlîsinin el-Hâc Selim Giray Han evlâdından gayrı bizlere han olmaması husûsunda Devlet-i Osmani’nin va‘di olduğın arz itmeleriyle dört ay mürûrunda azl olunmuş ilâ hâzihi.

Mukaddem Saâdet Giray Han bin el-Hâc Selim Giray

Bin yüz yirmi dokuzda Han olup Safâ Giray’ı kalga ve İslâm Giray’ı nûreddîn eylemiş bin yüz otuz üç senesinde Çerkes tarafına varup esîr olup avdet itmiş bin yüz otuz birde azl olunup Rumilî’ne râhî olmuş. Müddet-i hükûmeti dokuz sene.

Bengli Hiray Han bin el-Hac Selim Giray Han

Bin yüz otuz (vr. 17a) yedide han Selâmet Giray’ı kalga ve Sâlih Giray’ı nûreddîn eylemiş. Bağçesaray’ında Salacıkbaşı nâm mahalde sarâylar binâ itdirmiş, bin yüz kırk üçde azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti altı sene.

Def‘aten Kaplan Giray Han

Bin yüz kırk üçde han olup Adil Giray’ı kalga ve Hacı Giray’ı nûreddîn eylemiş bin yüz kırk sekiz senesi Kırım’a Devlet-i Rusiyye askeri geldiğinde Kara Yılka’da karşı varup mukâtele olundukda iktidârı olmayup Han bozulup Or’a gelüp Or’da dahi bozulup firâr idüp ardlarından asker düşüp Gözleve’yi ve Bağçesaray’ı ve Akmescid’i yakup doksan dört gün Kırım içinde durup avdetinde Or Kal’asını yakup gitmiş sene-i mezkûrda Han dahi azl olunmuş. Müddet-i hükûmeti altı sene.

Feth Giray Han bin Devlet Giray Han

Bin yüz kırk dokuzda han olup Arslan Giray'ı kalga ve Mahmud Giray'ı nûreddîn eylemiş Karasu'da iskân eyleyüp kışın Parşpol (?) nâm mahalden geçüp çapul idüp muğtenim olmuş, bin yüz elli târihinde şöretli Galitsin hazretleri askeriyle gelüp Üç Oba nâm mahalden mürûr idüp Karasu'ya değin gâret idüp avdet eylemiş. Müddet-i hükûmeti bir sene.

Benli Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

Bin yüz ellide han olup birâderi Selâmet Giray'ı kalga ve Sâlih Giray'ı nûreddîn eylemiş sene-i mezkûrda Devlet-i Rusiyye askeri gelüp Han askerini bozup Or Kal'ası'nı zabt idüp avdet eylemiş bin yüz elli iki(vr. 17b)de han olmuş. Müddet-i hükûmeti iki sene.

Selâmet Giray Han bin el-Hâc Selim Giray Han

[...] kalga ve nûreddîn eyleyüp bir sene mürûrunda azl olunmuş. İlâ hâzihî

Kaplan Giray Han bin Selim Giray Han

Bin yüz seksen üç senesi han olup kalgası İslâm Giray'ı ve nûreddin Baht Giray'ı eyleyüp on ay mürûrunda azl olunmuş.

Def'a-yı Sâniye Selim Giray Han

Bin yüz seksen dört senesi han olup Mehmed Giray'ı kalga ve Kırım Giray'ı nûreddîn eyleyüp on ay mürûrunda Devlet-i Rusiyye askeri Kırım'ı alduğunda Rumili'ne râhî olmuş.

Sahip Giray Han bin Ahmed Giray Sultân

Bin yüz seksen beş senesi han olup Şahin Giray'ı kalga Bahadır Giray'ı nûreddîn eyleyüp bin yüz doksan sekiz senesi 'azl olunmuş.

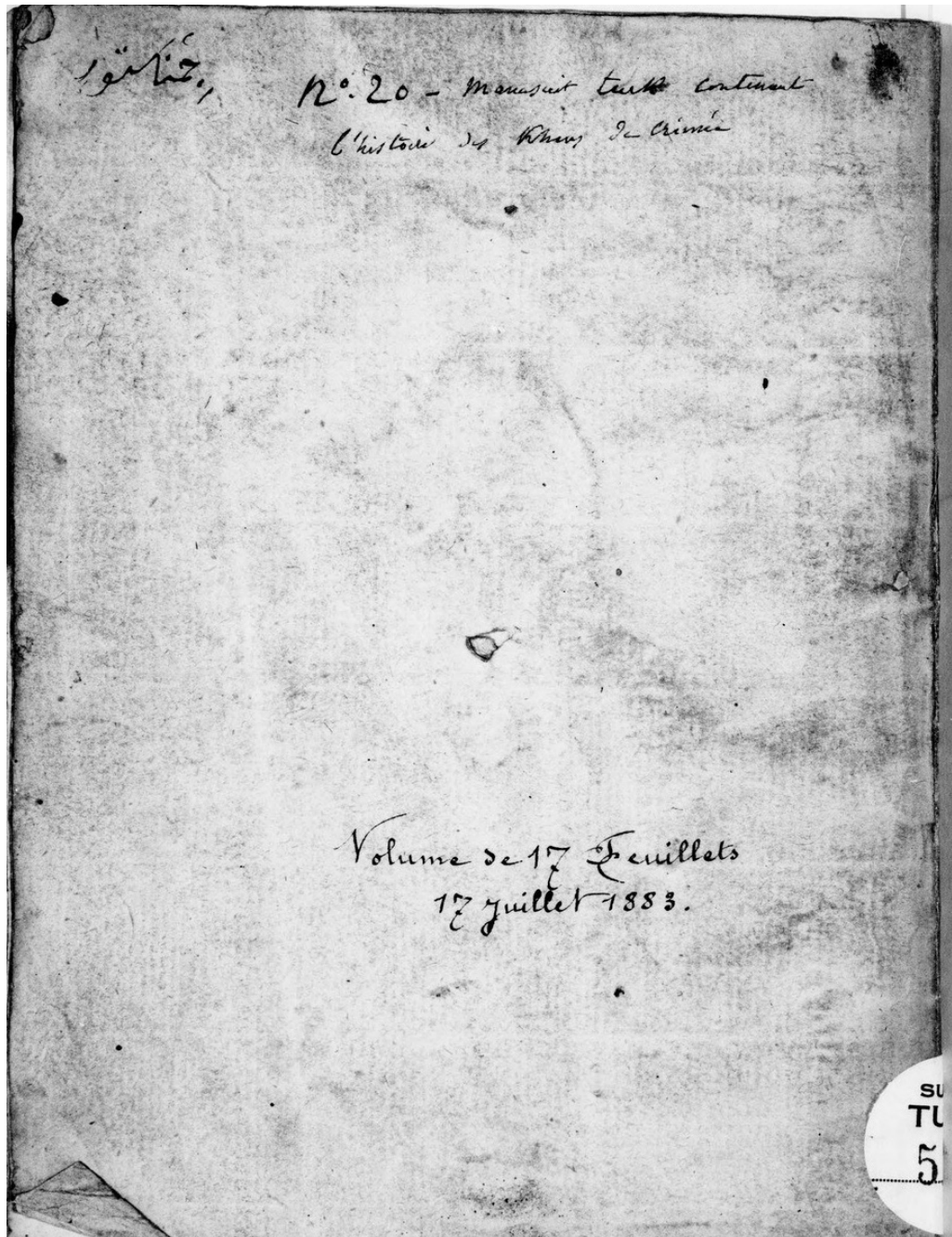
Def'a-yı Sâniye Devlet Giray Han

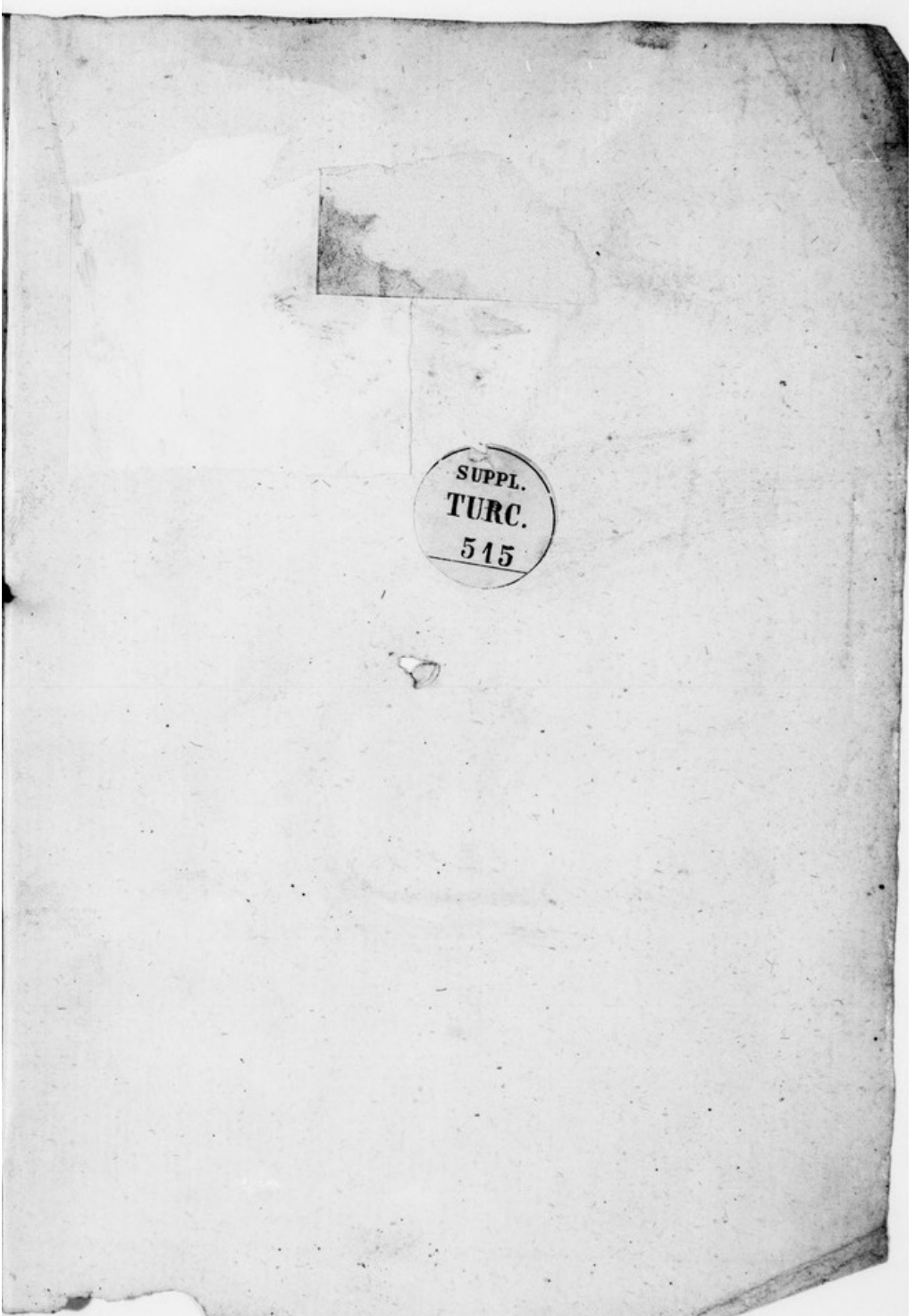
Bin yüz seksen dokuz senesi han olup Şehbâz Giray'ı kalga Mübârek Giray'ı nûreddîn eylemiş, bin yüz doksan bir senesi azl olunup Rumili'ne râhî olmuş.

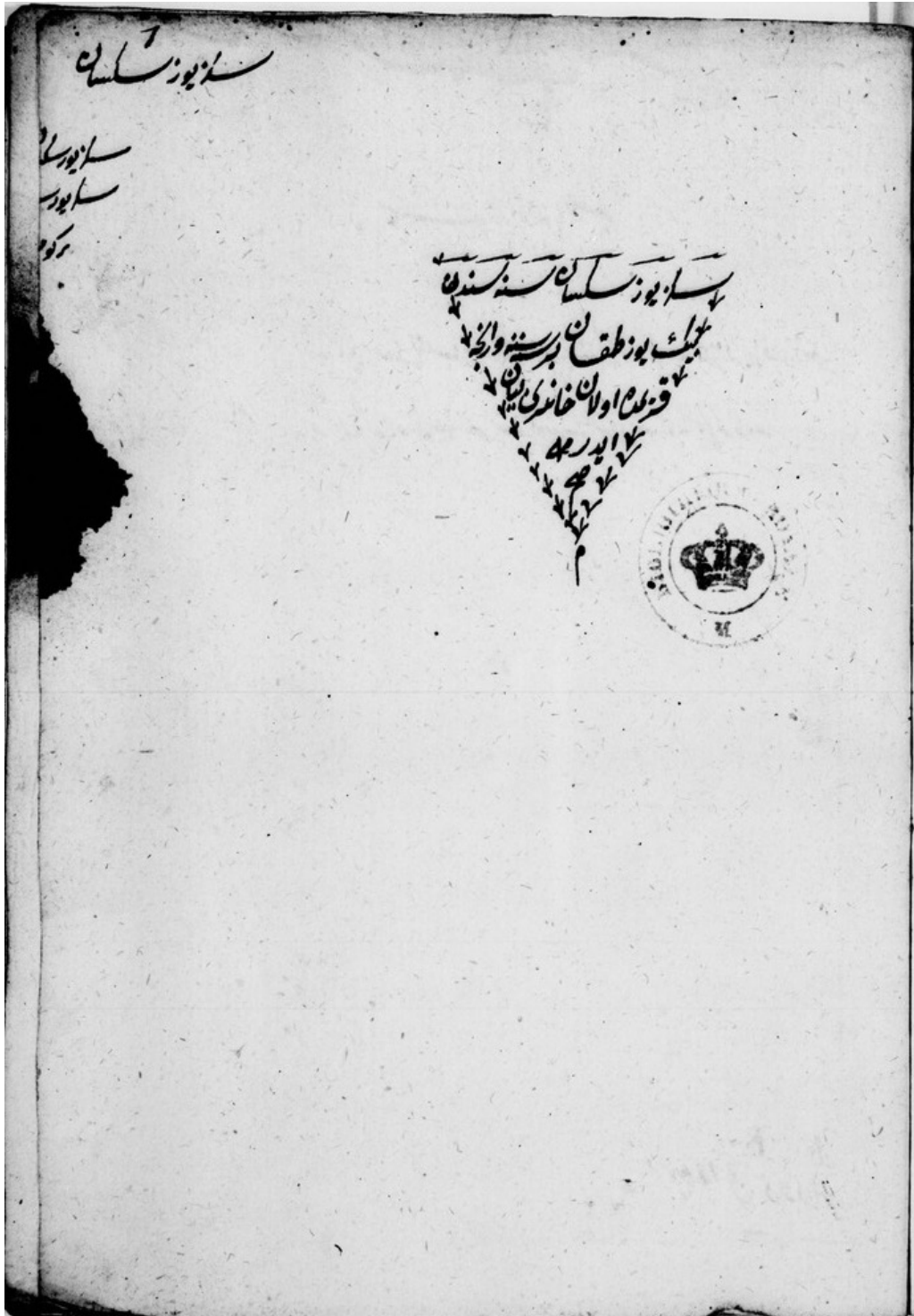
Şahin Giray Han bin Ahmed Giray Sultân

Bin yüz doksan bir senesi han olup yedi sene mürûrunda 'uzlet-i nefis deyü Taman tarafına râhî olmuş.

Ek 1. Anonim Kırım Tarihi tıpkıbasım

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سازموز سلسله سنه کد بکات اهدا پاشا کتف و مانلوب قلمه لر بینه فتح و تسخیر
ایله ایدر کتف مانلوب قلمه سنه و ندرت الزده اسیر اولان ایملر کرائی حال

R. B. 2
4595.31487

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بیکه کرای خان بن حاجی کرای خان رضوان الله تعالی علیه اجمعین
 شاهزاده زسلان سنه ۱۰۰۰ کعبه کعبه و ماکتوب قلعه لرین فتح و تسخیر
 ایله کند ماکتوب قلعه سنه و نذات الله اسیر اولنا بیکه کرای خان باشای مذکورک
 ایله دو سنه استانبول کوردکنگ درون قریب قنار کیزدن ناشه اهل قریب
 اتعا خدیو آدم کوردوب عرض و بیکه کرای خان اولسنی رجا ایله کند بو شهر
 ایله قریب قرار داده اولدقن صلاه قریب خان ایوب فتح و علم و مهتر احکام ایوب
 ارسال ایله مذکور شهر بوزدر اوله خلف شهر ببری بریزه ایله دفعی ایررس
 قریب ایله یوم و تانیها امورده ببری بریزه معاونت اوزره اولوب دو ششیزدن انتقام آلا
 و تان سنه صلاه خان اولان سنه و سنه صلاه اولان بیعت ایوب عزل
 و نصب قریب نو پادشاهت حضرت الله اولسون و رابن کعبه و ماکتوب جو ارزده
 اولان خلفه لفر قضایه و امشاری عثمان نونج اولوب قریب خانری اکا قار شمشق اوزره
 و تان نو پادشاهی دفعی خان سنه طو قتمیق اوزره بو منوال اوزره بیعت ایوب
 قریب کلدن صلاه و له هدی معنا سنه کرای نام اوغلی قلمای ایوب اولت قول اولر
 تعیین ایوب و قراجودن آرمین و بارین و قبحاق اصول قول و
 شریک اولان امریکه قریب اولمقا اوزره ترتیب ایوب سکر تاناراید سابق
 قریب خان اولوب قرار ایله سید احمد خانک اولیل جاننده اولان تحت ایله حکم
 دار لقی اولمقا طیب و ربط ایله کون راجی اولمقا تحت ایلی قریب خان قریب اوزره
 مرتضی سلطان بولده بیکه کرای خان مصداقت ایوب سید احمد خان بوز جور
 سیزک خند قلعه بولن جهم دیوسو بیدی اگر امنه نایز اولوب برکون صفای جام
 جام اشناسی سترن اظهار ایوب جاسوس اولدغنی اقرار ایدیکه بلافاصله
 ۸۸۰

+ inauguration

+ signature of Süleyman

جس ایند اوب استخال اوزره اولد بیره وکن تخت خان بو ندرک تو جه ندرک
 خبره لغه اهر و عیال و جمیع اموالنه نهر اولد بیک صومعه نیکی محمد بنه قویوب سید احمد
 خان مسافر اولان ایدر قوشو ایوب و ادیکو اولغلا ندرک های بیک دخی نوغای مسکی
 قضا و ارا لوب بیکل کرای خان و قلعای محمد کرای سبطا و مسافر قریم ایدر جیکه مباحثت
 ایدر و ب طاقات کتور میوب بیکل کرای خان دخی زخم دار اولغین مغلوب با فرار ایدر
 و سید احمد خان اولد رینه دو شوب بیکل کرای خان قریم ایچینه واقع قرقر نام حصار ده
 قرار ایدر سید احمد خان بوزلان مسافر قریم صومعه دو شوب غارت ایدر ک قریم
 ایچینه و افر اولوب اولر خان قریم بلا مشهوره سندن صانغ حصار رینه کنایه
 اینوب انی نهمه ایدر اول شهر بیک احوال ایدر حصار ک می فط سنده زیاده احتیام
 لر دن آخر سید احمد خان ایوب اولوب جیل سنده و شرک اهر قلمی فط با آدم کوندر
 اکر ادر کتور ایدر قلعه تسلیم ایدر مسافر اهر و عیال و جمیع اموال لر ایدر ایدر و امانده اولور سینه
 دنیو عیال فاجره لر ایدر نام کوندر کتور قلعه اهر بینه اعدا ایدر و ب مفتح اولر ایدر قلعه
 چوبسکی آجدر اهر و عیال طوبیوب احوال سن قتل و شمری خراب ایدر و اموال
 و عیال لر ایدر کتور حکمه کتور قلعه سنی نسیره مراد ایدر کتور طایفه اولر ایدر قاسم پا
 شایه اطراف و کتیبه تسلیم ایدر ایدر کوندر کتور پایه کتور کتور کندر رایه اولغی
 کوندر اقدم بر کتور بر جانش قویوب و بیره ایدر کتور جوق کتور حاضر ایدر و ب خان کتور
 ایچس و اردننده پشایه کتور ایچس معنور رینه دعوت ایدر و او سالتق اوزره
 ایچس شده خان کوندر جک و هدیه لر ایدر کتور اشیا کتور کتور اگر امی اشناسنه
 بر کتور کوندر ایچره بر جانش چتوب ایچس معنور رینه پشایه کتور بنم استا
 دن فروچو ایند کتور اوج کوندر پادشاه و سید احمد خان قریم ایند کتور مدونی
 اولغنه و نغادخی ارسال ایتشد و بو توری اشناسنده بر قاع کتور دخی طهور ایدر

سنه

۱۲

طبر بر اهد و غنچه پاید ز کور ابشته ده نام خاکری و اراخانک جملاب و بر وقت حاضر اولسون
 دیو جویب و بر و بر ایچ عودت ایله کنده سید احمد خان احوال نظر ایدوب امکان اولدیغی ۷
 معلومی اولغابن اولمخلون عودت ایدوب یولده رکست کن احوال و تاتاری غارت ایدوب
 رجعت ایدوب کنه بیکر کرای خانک موسوی اولمخله قرقر قلعه سندن خروچ ایدوب امرایه نظر
 مش بدت ه یارین او جانندن اولیا مرزا و نیچ دلاور سردخی خان قفا دار لغت ایدوب سید
 احمد خان غلبه کنه یارینه اینوب صفاده ایکن قریم عسکری غفله ابریشوب غارت ایدوب
 احوال و احوال سید او و سید احمد خان غلبه یار ایدوب عسکری تحت ایچ جانن کنه
 بیکر کرای خان انتقام جهاشت ایدوب سید احمد خان تاتاری تحت ایدوب کنه غلبه کنه
 سلطان کنه و سید ایلیف ایدوب سید احمد خانک برادر لر بر اخطا ایا مازده مصافحه
 ایدوب جنگ جهاشت انا سنه بیکر کرای خانک سید احمد خانک ایدوب
 ایدوب تحت ایچ اصابسی قریم نظر این بر سلطان بایز جردت بوغزانه سوغله و
 ییل و آغله قلعه لرین نسیزده ایله ایدوب سید احمد خانک تاتاری بدت احوال یار دیمده بوغله
 کنه کوز لوه و بالقوه اسکلر زده سالیان تعیین اولوب بوغزان و ایدوب سنه طرف
 نر طور کنه زده واقه قریم لر غلبه ایدوب یال کوه بر توب اولوب خانک غلبه کنه
 قریم خانکری جابندن یال اغاسی نسب اولورق طبیط اینه کوی قریم لر آنور و جرای
 شومنه فرمانده انقیاد ایدوب رشدر اور بگتنده فخر کمال و نراه زی کنه زده ۷
 جلاله خان و قره کرمانا بلنقه لر بیا ایدوب رشدر صلاحی نام محله بر مدرس و بر بکر
 بنا ایدوب رشدر و سکر اوغلو اولمش محمد کرای و جهاد کرای و کچو کرای و فتح
 کرای و بکاش کرای و جهاد کرای عدت حکومتی قریم بر سنه سلطانی و زما
 حیاتیش بر سنه و محمد کرای بن بیکر کرای خان طوقر یوز لیکه برده خان اولوب
 قریم شایسته جهاد کرای ایدوب رشدر و دیگر بر اداری کرای اسکان بر دهن کوندر و ایدوب رشدر

4

دولت عثمانیه رهن بودرگاه کند و وکاه قلعاسی و اوغلاکی لیسو ایوب
 مضتم اولمشور در بیا تکثیر ولایت ایچون عمو اادیل جان بنیق اسکان ایدن قبا ئیل
 تاتاری کتت نفر قضا قلیق مراد بیل حاجی ترخان نسیب ایلیوب و نوقای طایفه سنی
 انقیاد لرنگ قرار ایتد رمل ایچون قریبدر ترمج صورتی کوه ستره صلا اهل قریم
 عودت سب اولوب اول تادوه خانک اوغلاکی غازی کرای و بابا کرای تامان
 سلطان نریک ایتیا عینل حاجی ترخان رعاسنه رنجیک ایتد کرای محمد کرای خان عرض
 اولدوق سلطان نره تنبیه و ایتیا لرین صاب جرم اولدوه عقندن کهن کلد کتد
 طایفه نوقای سلطان نری دخی کند ولرینه اویدر و سب قریم عسکرین بلا رخصت شو
 دتدن نایتنه طایفه نوقای خان صفر تری سیزه نایلفه و عصیانغ اولان نریک عقندن
 کلاک لایزدر بو خصوص سکا صیان قواد اولور د یو خان مشا رایه ال ایوب
 طوقزی یوز بیلرکی ساراسنه سیر فرقا کویچه ده ریش استقبیلن حاجی بیگ و ششم برزا
 و سایر لری اتفاق ایروب خان و قلعاسنی و باجیله مستقل ایتد ایدر ایوب
 موجود اولان احوال و تقو دینه یعنی ایروب ایدیل جان بنیق کتد بیلر بوج قلع اهل
 جیسنه صوادن کتورب بنهان ایتد اوغلاکی غازی کرای و بابا کرای
 و اسلام کرای دست حکومت سکر کتد و دست همیوه ال ایسکرتنه بوج
 قریم خلقی مسکو علی اولمشور دست ایتد کرای جرم لرینه نام اولوب سلطان نره عادت
 تاتار اوزده تفریب ایتد کونغا غازی کرای اتفاق قریل خان ایروب و بابا کرای قلع ایدری
 و کهن اهل قریم مرحوم پدردن بلا رخصت عودت ایدر کتد اهل کلاک باشن اولوق
 دیو خوجا بروقت ایدر اخذ انتقام قیرنده اولور دیو غازی کرایک خانلی پادشاه
 اولرجه حکم اولدو و هم شرط نهوده اولدوغنه بنه اهل قریم قلمت خلی ایتدی
 پدین خان لقب اولدوق رجاسنی متغیر عرض و اعلای لرین میر لوی شیرین نش

نه آسانه ارسال ايندرو مصلحت سا بقا آسانده ره اولان بلکل کرای خان اولو
 سعادت کرای سلطان مزبور مشیت اعلیٰ اعلام ایروب مشارک سلطان پاد
 شاهدن قریه خان اولو کسی رجا ایلدو کن طوقوز یوز زیلمی طوقوز سنه سعادت
 کرای خان اولو س سفینه ایله قریه مصلحت غازی کرای سلطان سعادت کرای خان
 ایله یکنه افرامی اهل قریه بعه سعادت کرای و بعضی غازی کرای فرزند سعادت کرای ایله
 ایک طرفن قاطعه اولیجی انرای قریه کن مشیت اعلیٰ نکریم قریه لرایله ارایه دوستو
 غازی کرای باشه سعادت کرای کن کجلی اولمغ غازی کرای قلعاه سعادت کرای خان اولو
 او زره مصلحت ایله اوچ آی مرورنده یقیر سرائه کده کونک خانه انقیاد ایتمه ملک ایچون
 اکلن او برکن مصلحتا نکت سبار شه اولمغ خان آدرندن بر بسی قلعاه کنه او زره
 اولدو رب عقیده بابا کرایه دخی تیغ قهریه اولدو دروست حکومتی غازی کرای سعادت کرای
 و درت همیشه یکره سنه بوه سعادت کرای خان قلعاه سیرینه دست کرای قلعاه ایله کجلی
 دورت آی حکومتی حمله معتدل غازی کرای برادری اسلام کرای طهور ایلدو طاهره غازی
 کرای خان دکر استحقاق خانق و در اسیلده ضابطه بنسرتی مصلحت ایله کونک حمله خلق
 میله اسلام کرای اولدغی خانیت مصلحتی اولمغ خانق اسلام کرای بنسرتی قلعاه کلاوت
 کرای مصلحتی یوز او طوقوز سال نسو مصلحت ایله سفینه ایله آسانه راجی او کوی پادشا
 مصلحت نظرده او کوی پادشا و ارمغانه التماس اولدی درت حکم مصلحتی طوقوز سنه اوچ
 آی وزمان حیویتی قرق ایله کرای اسلام کرای خان کجلی کرای خان طوقوز یوز
 او طوقوز ساله غلبه خان او کوی برادر رندن او زبلیت کرای قلعاه ایله کرای برقی آی مرور
 ایتمه کرای استرین پادشا او کوی پادشا طرفندن کوی مراد ایله قریه خان نصب اولمغ
 التماس ایله درمن ارسال ایلدو کونک مصلحتی طوقوز یوز یکره برسنده اولان کجلی کرای خان
 مصلحتی قزان خان کجلی خان فوت ایلدو وارثی بولمغ غندن قزان اهل بسی کجلی کرای خان

5

حاندان بر سلطان رجا ایدر کون برادر کی صاحب کرای و محمد کرای او غلو صفا کرای قران
 مکتلت کون در مشن ایدی مذکور صاحب کرای بشناسند اندخ خانلق ایدوب چچ نهایی
 اید خانلقن بر اقوب استانبولکوب ملا الیزام پادشاهت سعادت خدمتین بولمق
 صید موم ایله اسلام کرایت عرضی پادشاه و اصل او یبق مذکور اسلام کرای
 عزرا اولوب صاحب کرای خان ایلش تغلبانه خدمت حکومتی بشناسند
عری او طوز کون صاحب کرای خان بن بکلی کرای خان
 طوقوز یوز او طوز طوقوزده فریق خان ایدوب بسته الوف و مهمتری پادشاه
 فریسنده انسال اولمق اوزده التمش عده طوب و بیله نوز یوزی و اوچ
 یوز نوز توکی و جبجی ایدر سال اولوب درون فریق ماده اولان تخت خانیه
 جوس ایدوب اسلام کرای قفا ایدی قریه اولمق بر جامع و بر مدرسه بنا ایدر
 و بق سراپ شمشیر ایتک اوزده سراپر جفته حمام و بر جامع و مکانر وضع ایدر مشن
 اسلام کرای قفایه فاسمته سالک اولمقین خان مر قوجالت
 وجود فریغ ایتدند تارکنه اولدغندن خبردار اولمق کندی اتباید فرقه حاطنه فرار
 ایدر کون خان صاحب کرای منصف اولدغندن باقی بدت نام کندی ارسال ایدر
 حیدر ایدر اولدغتنش بر برین ساد کرای خان او غلو احمد کرای قفا ایلش اشبو احمد کرای
 سلطان دخی عقیق اسمته سالک اولمقین ان دخی ادرام ایدوب کند و او غلوزدن
 امان کرای قفا ایلش بوج استقل نام حال ایدر و خلق نظام و بر ویرشده ایلش اول
 زمانه دکی انصهر قریم بر مدد اقامت ایتیب کثرا جم و جالیق و ادیل
 و عزک و قوجان و اوزکی تاما ان الصوبو یه تعیر ایتد کوی صولرک
 کونارده و کاه قره کرمانین طشر کونده کاه ایچر کونده اولوب دایما کوجوب
 کوندر ایدی صاحب کرای خان عرب لرین کسدر ب درون قریم صو کس کفایت

مقداری از حق تقسیم اینکله خانزاد و فرزندانش داد ایلدی و فرزندها قلعه سنی موسیو
ایلیوب و ایک طرفتی دخی دریا به انقلها ایچون اور نقیبه اولان خندق ایچا دایلیک حالیا قریل
ویشیه چکنز قغاله نایارک تنجه یازلان ملاح نام لر عشق الیهک بر لیغند لدر
و حاجی قزخان یوزرچی خان غالب اولوب جمعیت برین ان ایوب بقینه السیف
اولان ساق و درجانی و اشیا یای و اولای ایلد قریه کتوب نایل اولدی طوقز یوز قرق
بش سینه سینه سلطان سلیمان پاشا بودان سفر لرنده بلنوب مطهر انعام اولوش
دینه طوقز یوز الا اوچ سینه یادوست همدان اکثرین سفر نغ قفلی اعین کرکی تعیین و
ارسال ایوب و صاحب نام اولمش طوقز یوز الا لیدی سینه نوخای ریشلری ندر
ادیکه او غلام ندر علی میرزا نام متغلب مملکت قریه غارت ایتک سودا سیله سوا
اولدین خان مشا ر الیهک مسوی اولغده حاضر بلنوب مرقومی بوزک بر کتوب
اولان مازندران شترین و بارین و آرقین و قباچاق امراسی دورت قراجه
دیکله نقیبه اولنور ایش خان مشا ر الیهک چویت قبیله انبا و منعه امر اسندن
اسلام کرایه قز ایلدن باق بکله خدمت معابله سنده انای حوضه قبیله سن اعطای ایوب
ساق لرندن ماز ایلدی خان مشا ر الیهک بر کس طرفه عزیزه ایتنفا اینکله
کفه قور بندن مرور ایلرکن اتباع حایندن برکی خان دعوت ایوب کفه قور بندن نظر
بچو سنه اندر و ج خانه کراچی ایشا سنه بر مقدار رها یا کلوب سپاهیلری کتور
ضمیمه و تقویر ایلرکن سپاهی کور ایتیب بزه بو او نمک پادشاه ایشا
دیکن خان مشا ر الیهک کفه فتحین طوب منزلندن طشه خدمت معابله سنه بزره
و بر لشد دیکله سپاهی ایل اولان خصمه کفه ایمانه انفاق ایوب ساق ایشا
ده ایکن خان مشا ر الیهک سلطان سلیمان ایلد بلا کله نکلر ندر نایاشه و زرا کچ
اولوب بر قاق دفعه حاینک علی نیاوشاه افاده ایلر و کلرنده اصفا اولغده
شدن

اولنم غندن وزیر اعظم اولان رستم پاشا کله حقیقله اعیاننه خفیه مکتوب کوننیز
 نانا خانقا یا دشا هخامین دیو افاده ایلر اکر احر مطهر اولور سیز دیو بوکا بنا و فرستد
 دیو کفر ایمان سب ایلر اولان مخصوص فری کونن ترتیب ایدوب کویا صاحب کرای خان
 کفر قلمه سنی طبیط ایتمک قصد ایدر دخول اولاجق لر لرین قتیغ ایلرکی دیو پادشاهه
 اعلام ایدوب اولان زاده قران حکمتدن خان اولان صفا کرای خان مرحوم اولوب
 منصفه مجمل اولان قلمه مرحومک اوغورکی بولان کرای ایلد مبارک کرای قریغ بولانغین قران
 اعا لیری بولان کرای ایتمک خصم صند خان اعلام ایلر شد کورن سلطان نره خانین
 غنی اولغین انحرمان قلمه سنه انری جه ایتمک سابقا سعادتمندی خان ایلر کیرن
 دولت کرای پادشاهه پانده بیعت ایتمک فکر نره و شوب قران خانغیغ دولت کرای
 اکیچون استانیه عرض ایلر کله حقیقله اعلام منک عقبتن خانینک دخی عرضیه و اصل اولیجه
 مذکور دولت کرای قریغ خان ایدوب و صاحب کرایک انزالسی خصم صند دخی اکر تحمیل
 ایتد رقتن و صاحب کرایه خاطر قلمه اکیچون اولان اعلامه مسوده صورت کورن کورنوب
 و ناینا ج کس قبیلک سنه سفر ایتمک اکیچون فرمان اربا ایلر خان صاحب کرای امر
 پادشاهیه انقیاد قلمه سه اعیان کرای کیری بیک نانا ر کرایه فرخون طننه سنی حفظ
 اکیچون ارسال ایلدیج کندی و سنی دخی بر مقدار عمل ایلر نانا او زرینه عزیمت ایلر
 خان جدید دولت کرای خان قران خانغی تا بید انحرمانه کلوب واندن سفینه ایلر کوننیز
 اسکند نر و ایدوب طو فریوز ایلا کراسنه سه باغی سیر ایند و نمل او کوب انحرمانه
 مجبوس اولان سلطان نری اخراج قریغ بولان امر ادخی دولت کرایه تا به او کوب صاحب
 کرای خانینک قلمه سه اعیان کرای اشدوب بونرا بیلر قتال عزیمت ایتد کونن الی نام محمد
 عسکر بر کانه او کوب دولت کرایه تا به اولانغی قلمه سه اولان اعیان کرای سلطان قلمه کرا
 ایدر سلطان بزاری نام محمد فراروبو فر صاحب کرای خانینک مسوم او کوب پانده اولان

دخی مسعودی اولغله عسکری واقفوب کند و سه کمتد قصد بد با نندج اولایلیج بر ایلم نوزوق
 قلمه سنه و اهزا اولوق قلمه طابیط باوشاه عسکران تسلیم ایدوب کند و سه قلمه قلمه نوزوب
 ده اقامت ایللیوب دیو جان فرغانه پادشاهی کو سنه کندن کلس ایللیوب دولت کرای
 خان بولاک کرای سلطانه قلمه کو کوندر و ب مجرمه کوره قلمه ایلد و سه قلمه سلطانه اولد

طوقوز سنه در

دولت کرای خان بن مبارک کرای سلطان طوقوز یوز ایل عسکر
 سنه سه خان اولوب بولاک کرای سلطانه قلمه ایللیوب بر سنه مرور نوزون عسکر
 خانیته خلافت بو لفظه مرقوم سلطان اعدم ایدوب برینه کند و اولغله احمد کرای قلمه
 ایلد طوقوز یوز بیتش بر یلیج حاجی زخانده سفر ایدوب معتمم عورت ایلد و کلس شش عسکر
 شش مرد او غلور مقدار ایلد ارشد و کلس خان کورک فراری چای قلمه نوزون با لغور
 چکمه جان شرت ایلد و کلس خانیته او غلور نوزون قلمه احمد کرای و حاجی کرای و سایر بیتش نوز
 سلطان نوز و عسکر نوز دخی امر او قرا خلقه نوز جوق آد مدلی قوت اولوب انزاد قریب
 اولد نوز قریب قلمه سنه بر اقوب کندی او غلور محمد کرای سلطان سفون قلمه نوز
 عار ایلد و ب بلا رفعت بر مقدار عسکر قریب ایلد بری طرفه نوز بیت ایدوب انقا جهده انشا الله
 و امر او لفظه خان عسکر نوز قوت حاصل اولوب بزرگ حضرت نوز عورت ایلد و مش بو خدمت
 معاً بکلس محمد کرای قلمه ایللیوب طوقوز یوز بیتش طوقوز دوشمده مقصود و ارب فرزند
 می فرده ایلد شش دیو کورک ایلد طوقوز یوز کلس برده اسلام کرمه بلنقه بنا ایلد و مش
 طوقوز یوز کلس ایلد بو غلور و لایتنی غارت ایلد طوقوز یوز کلس ایلد و ۷
 مطهر با بقیه سراسیمه موصوم اولمش دوت حکومته کیمی بیدار سنه دوت آدی مدت حیونته
 ایلد بر سنه محمد کرای خان بن دولت کرای خان طوقوز یوز کلس
 ایلد خان اولوب عا و کرای قلمه ایللیوب طوقوز یوز کلس انشا الله قلمه مرقوم

7

مرقومک معینت غازی کرای و سعادت کرای و جبار کرای و کران نامک سلطان کرای و قوشق
قرق بیگ سلطان تارا ایچم خیرینه ارسال ایلیوب عثمان پاشا بیگ اوزرینه
مشردان خان اولان ارس خان عجم کرای زمین شردان عظیم جیب اوزره ایکن مقنا
تند و دردی کوی مذکورون سلطان تارا ایچم شوب عجم کرای بوز
سرداری اولان ارس خان تارا ایچم شوب پاشا یز شلم ایله و کونع حوضه
قترا ایتمش اول مولکون قاچوب قورتلان ارطوقدی خان و برقاچ عجم سلطان کرای
سلطان اید احمد و عمال ابن نکرکز مقابل سنه یونا میل شایع اولک سنه بر صعب
محمد حفر خند قایدوب قزل پاشا کندی لرینه حفظ و حراست اوزره اولد قریب و نیز
سوی اولیچ تارا عسلر بیگ بر مقدرین خان برادر ایله اوزرینه کوندر و وارد
قندرق معاند ایلیوب ارس خان بیگ خزیند سنی و صعب ایلیک بیگش قزلباش
و عورتی و جاربیلین غارت و بر صعب اوغلی دخی اسیر ایوب و انده اول قزل پاشا
اکثرین قتل ایوب ایکی بیگ بولش دو لرینه و سایر غنائی نصیب جند تارا اولمش
اوطه ز قزلباش عجم کرای بر صعب شهرزاده کندی لرینه سردار ایوب شمشینی
قلعه کلوب عثمان پاشا یز اول کون محافره لری جینت پاشا سلطان تارا
تیز ایشمک ایچان خیر کوندر و کونج جاوش عجم کرای دو شوب مقبول مکتوب و ا
قت اول قندرق قزوچیل بر اغوب سلطان تاره خرس شو کیدر محمود اباد نام قلم بایق
راست کلوب جند ایله و کونج صکره عاقبت جند ان چکوب عجم کرای کند و
سملرینه و تارا عسلر دیور قابو طرفنه کیدر لر عثمان پاشا کرای زخیره جم
ایند ایچان دیور قابو طرفنه کویوب سلطانره ملاقه اولارق دیور قابو بد اخل
اولد قندرق ذکر اولن ان عجم کرای قره باغ و معان جان بندن دیو ایشد و پاشا
مذکور معاد کران سلطان بر مقدر تارا عسلر ایله اوزر لرینه کوندر کونع حوضه

چشم کرای طهور ایدوب جهنگ ایدوب کوزن سلطان اسیرده مشوب تاتار عسکری بو
 ز لشکر ایوب عاده کرای سلطان بجز قتل ایش فلان سلطان تاتار باقی سلطان ایلدیر قریب
 عودت ایش عاده کرای قزاق اولدنی خان حضرت نعلیک اسمعی اولد قس اب
 سلطان قتل ایدوب نظیب خطرا کیم سعاده کرای سلطان اولد عهد نامه ایش
 انا خلف اسمی نورالدین مرزا اولمغه نورالدین سلطان دینلوب منصب جدید
 ایجاد ایش دفعه تأیید حال مشا را لیم بجم سفینه عامورا اولد قس او غلدر نعل
 مراد کرای ارسال بلیدوب کند و سه دولت اولد ولایتنه جا بول ایدوب عودت
 ایش دفعه تاتار طوقوز یوز کس ایدوب سند کرای خان سلطان تاتار ایل
 بجم سفینه و ارمایه عور اولدوب ستمه مزبورده جازای لایق فرستد بجم سیر ایدون
 روانه لوب و ازا ق سنجانی بلی اولان محمد کوی اول بک مقدری تاتار عسکرین
 باش بوغ نصیب ایدوب کند و دن مقدم کوز کوب بتمش و دست کوز عقی تاتار
 و روم ایلد و کنگ پاستا سر و اولدی ایشا سند خان ذی الشرف دخی ایشو
 پاستا یه مهی اولوب شمشا غنی بطمنه عجم عسکر ایلدیر خان حرف تاب و توان اکلده
 ایلر او زرینه سلطان تاتار ایلد خان و ارب اکثرین طمعه ایشتم ایدر مش بعلم با کوز نام
 قصیده و جمعیه او زره اولان او باشان دفعه خان زاویه کوز کوب انزه دخی کی ایشو
 جوارگی ویرد مش خان ذکرت ایشا ملک قزاق باشم غارت ایدوب عنایه دست
 رن اولش ایا حال بو مقدم خدمت ایلد اکتفا ایدوب زمین شرو انج قالمی و برش
 قتلایه اختیار ایشوب بعضی عذر بهانه اعار ایدوب او غل غادر کرای بر اوب عودت
 ایلد و کسب ببط بادشا اعی اولوب موتنه سب او لیکر حال حقت با عجم
 خاندن عقی نیدن برورد لردن ایلر سلطان جهنگلیه منتفی اولان نسبته مترو اولمغه
 بجم سفینه کنگ تکاسی بعلم بالفور و ارضه قس قتلانیم ایدوب عودت و اکثر زمانه

عقی
 صبر ایشو

زمانه گفته در کائنات شکایت و جانب پادشاه عهد فرما اولدوق یوقسه نغما
 تلو بکلر نغمی یوزدیو فرور غیظ پادشاهی اولمغد کفه پادشاهی اولان غمی ناپادشاهی
 عهدن کلدر ایچون فرما هادرا اولوب مذکور پادشاهی اولان اشد طبطلم عمل آرز
 و هم قول باش احوال قصیر بولدن بون دخی بر فایده عظیم طهور ایدر بو کور کارگاه
 صحایون عرض ایلیوب و عرض مظلوم پادشاهی اولدی یعنی کیم تکرار ابریم نیر دن کور سیرین
 دیو فرما اولمغد غمی پادشاهی تدبیر نه جمانه نه هیندن خال شارایه فرجه و اخرا و بو
 لغه فرین اسکی قریم نام محلیه عکس ایدر کفه پادشاهی سنی صیفا دعوت ایدر
 پادشاهی دخی تدارک مذکور سی و خال ایدر برون اولمغد کیم کندن خال طهار عدوت
 ایدر کسلر تا ایدر کفه قلم سنی محاوره یه شروع ایدر کنگ قلغایه الب کرای سلطان
 دخی خاندان یوز چورب قلعیزار و پادشاهی یاردیمی اختیار ایلیوب پادشاهی کندن بو سلطان
 شارایه خاندان و کور کرای خان عزلرد یوشیا یو اولد کور یا عسلر تا تارک تفریق کندن
 پادشاهی اولور دیو اما فرود و اهد اعتبار و اعتماد ایدر کلندن ایچ طرفدن جملگه شروع اولمغد
 محاوره نغ فرقی کونر کور طوقر یوز طوقر ایچ سینه پادشاهی عهد اسلام کرای
 خان ایدر قیل علی پادشاهی خال مذکور معینه تعیین ایلیوب دو نایغا ایدر کفیه د اخرا
 اولمغد امر ایشتر نیدن علی بله خان جدید کنگله جلد یاننده اولان عملی دخی اسلام
 کرایه ذاهب اولمغد محمد کرای خان فضل کله طغش سینه ادین نوغاینه د اخرا اولمغد نیتله
 فراد ایلیوب قیلچ نام محلیه و حمل اولد غنغ کندر قلغایه اولان اب کرای خان جلد
 طرفندن کوندر لار و حسبیه ایشوب محمد کرای خان و او غلو صفا کرای سلطان اولمغد
 مدت حکومتی یوز کسنه اوچ ار و مدت حیات ایلک کسنه
 اسم خان بن دولت کرای خان
 طوقر یوز طوقر ایچ سینه کرای خان اولوب خدیخته خا

بیسته الب کرا قلعاً و چهار کرایه نورالدین ایله راوی آرمور و رند محقق
 کرایه خانیز او غلو سعاد کرا سلطان عسکر نوغان ایله ظهور ایدوب اوچ سینه
 دلیک اسلام کرا خان ایله جندرا ایدر شیخ سرایه طباطبایوب نقیبا نغان و اسلام
 کرا خان کله قلعه سنه داخدا اولوب اهل ایستانه اعلام ایله کله حد اعظم
 پاستا عسکر عثمانی ایله باغیزدنی و رفیع ایچون حاضر اولوب کله بکله کسی و قریب
 احوالیسی دخی استقام ایدر در عزت انام مخلص قتله مبارکت اولوب نوغان
 استی بر و اکه می نگر برنجی قتل اولوب سعاد کرا مغلوبا قرار ایتکلا اسلام
 کرا خان یز خان غنچه قرار ایدوش سعاد کرا بر او انزامنه قنانه ایتیموب نوغان
 طایفه سی و تن فزانی قفا دار ایدوب یز عزیمه ایتدو کنه خانیک مسعود
 او بیچقه قلعاً الب کرایه نورالدین چهار کرایه کوندروب قتله بیشتر ترانج
 سعاد کرا ایله برادر چهار کرایه نوغان بهادرک اکثر محقق اولوغنه
 سعاد کرا فرار ایدوب کرا سنه نوغان را سنه اسکان ایدوب طوقز
 یوز طوقز طوقز سنه سه مردم اولمش نقیبا ناولا هکله قتل ایتکله
 و دست هیانه قرق سنه مذکوره قفا دار اولغرادیکو اولاد اولان یوزدر
 قهار اوراق قمار منصور طوقز یدیهسان جمیع
 یدیکلی او غلو بو قبیلر حد اسلام کرا خان بو موافق کورب دفع
 ایدوب مستقر اولقدن هکله چرکش جاننه سو ایدوب مغنم و سرو
 نمودت ایلکوب بو غزان و یوده سنک خانه دخر سوز لر ایشتمک
 طوقز یوز طوقز الشیح پادشاه عثمانیدن اجازت سیز بو غزان ولایتیه غارت
 ایدیکر سلطان مراد مسعودی اولغرا غاره اولنان اموال و استروا
 خصوص فرمانه سعاد را اولوب خاا دخی استروا در ایشناسنده اکر خانه طوقز

طوقز یوز طوق ایغده مرحوم اولشد رحمت حکومتی دور سنه ۴۰۰ ۴۰۰ ۴۰۰
 خانزنی کرای خان بن دولت کرای خان ۴۰۰ ۴۰۰ ۴۰۰
 طوقز یوز طوق ایغده خان اولوب فتح کرای سلطان قفا و عا د کرار
 زاده بخت کرای نور الدین ایلیش طوقز یوز طوق ایغده له محکمه سوز ایله
 غاب اولق حسیله سنو در تاره قلبی ایچون بر مقدار سوم و غیر
 اوزره مصالح اولوب عودت ایلیش طوقز طوق ایغده غا ز خان
 سلطانا ریلنهر اوز دیرک عبور و طول نهر کرای سبیل و زینه ایدرک راحت کلن
 نینجه کرایله معابد و معانات ایدرک بدون سر حقیق واقعه صونق قلم سی
 قریب اورد در عثمانیه بر شویب یا نف صو اسنه نزول ایدوب یا نف قلم سی
 فتحه تان کرایلک بر دی ایله ویره اولوب قشلاغ عودت ایلیوب اول
 ائشاده بو عدان ولایت عثمانیه عصیان بو لوق حسیله خان مذکور ایغده
 انقیاد ایتد ریش بیر سنه بد کرای خان مشا رایه صومبور قصبه سنده قشلا
 یوب و عسکرین سکندریل سنجاغده قشلاوب دولت عثمانیه بیلک
 اول ائشاده اولان محکمه بر دی جوق اولش بیلک ایلیش تاریخینک پاش ایله بو
 زوشوب قریب عودت ایله و کرای کرای کرای سوزینه و ارماسه امر اولد قریه کند
 وار میوب فتح کرایه ارسال ایلیوب قفا فتح کرای انا عا جوق غنم متوده بو
 نوب مقبول خدمت اولقده سر کرای انا عا زاده سنان پاش مهر و زدان
 نایر اولوب فتح کرای خانلق تکلیف ایتد کرای فتح کرای بو خدمت ینه غا ز کرای خان کند
 مع خان عسکر بزم ولی نعم بدرم برینه بو یکدر دیو امتناع ایلیوب زیاده ابرک
 اولقده باله و رقیب او غا ز کرای خان و لک ضربین اشد کرای بلا تزد بال قلوب دن
 سفینه یسوار اولوب اسلامبول توجه ایتد و کرای باد محال ایلی سینه

و اجزا اول فرخ کران خان بخت کرای قلعا و برادر سلامت کرای نورالدین ایدو
 و بعد و بعد اثنا عشر ابراهیم پاشا وزیر اولوب سابق اولان وزیر سپهان
 پاشا بخت راینه خانقا ایچون غاز کران خان اولور که عیال ایدو دیو پادشاه
 افاده ایلدیوب ایله خاندانیکه مقرر نامه کور ایدو رب جرس خندان اغایه تسلیم
 ایدوب اگر کسله تارک میله غاز کران اولور که مقرر نامه ویره سین و اگر فرخ
 کران زیاده میله ایدو رسه اینک مقرر نامه سین و یروب غاز کران دولت و حق
 ایدو سین دیو سبارش اولنن خندان اغا سفینه سوار اولوب کفیه خنده
 محتسب میلف پیل ایله سینجه و اصل اولور خنده غاز کران خان ایله حقوق سابقه
 سین اولور خندان مقرر نامه سین تسلیم ایدو غاز کران خان کفیه عیوت ایدو اطفا
 فرما و خانلق دعوسن اعلام ایدو فرخ کران خان و حق بر قطعه حفظ می یون ابراز
 ایدو خانلق نزا عندا تارایک فرقه اولور قتالجه باشه نرنگ شرع مراجعت اقتضا
 ایچیکه کفیه مفتی عبدالرزاق افندو دیمشک طور ایشاندن بو آن کلنجی هر مملکت
 اولان منصب طغرا امر ایله طباطبای اولور کلنجی فرخ کران خان بخت الله که خط جوینجی
 بر امر مینقا اولور عمل اولور ایدو دیو سوسلیله بالجه تار غاز کران خان انقیاد
 ایدو موی فرخ کران خان استانیه کتور امر ایدو کفیه مزیمه ایدو نقشه ان نام
 محلله خان و داع ایچون کلوب عادتله او زره خان بخت اکنن اوچون مقدمات قلند
 سبارش اولور امر منصوره کور مریزانش نام کتور ب ایدو بخت
 لر و حق اورور اولور خنده قلعه اولان خنکر ارضی اولور جمله خان بخت اتباعی او
 لر و خنده غاز کران خان عادت چکنیز کراجر ایدو فرخ کران اولور دن طوقه نرنگ
 سلطان اولور خنق فرخ کران ایله جدت حکمی اوچ آنک بعد غاز کران
 خان سلامت کرای سلطان قلعه دولت کرای نورالدین ایلدیوب بر خصم ص ۶

خصوصاً دولت کرایه مخالفه ظهور ایتمه قتل ایدوب او غلو توخطاشن کرایه
 نورالدین ایلش مقبول برادر لرذن شاهان کرایه سلطان جرس جانینه
 فرار و محمد کرایه نادولید فرار ایلش کنه قلفاسی سلامت کرایه حقی قتل خودن
 انادولید عبور ایلش خال مذکور توخطاشن کرایه او غلو سفر کرایه نورالدین ایلش
 اصحابه قریدن مطیع مصر ف دیو سنو اول ایله عدم قیون و برش یوز نون توخطاشن
 معا جیله نایله اخذ ایلش بر نوبت پادشاه مرفذن سفه ما مورالین اظهار
 عذر ایدوب امتناع ایلدو کنده خوف اوزرینده اولوب بکره جانینه غاز کره
 نام بنقه بنا ایتدو. اما مذل حکمه اول جمله عزیمه ایدوب تروق قلعه سنه وار
 دوغنی مطعونا اولش خدمت حکومتی کس سنه اول آرد دفعه ثانیه ۷۵۵
 اول برسنه اوچ آرد مدت حیات ایلش سنه خان مذکور اولمزدون اقدم
 فریم خان لغی کنده او دیوموید اولمقد اوزره سلطان فرادون رجای ایدوب بنا علیه خط
 همایون صادر اولش بنا علیه اولمش را بهیض فوت ایتدو کنه مکره فریم اها
 یسنک انفا قریله توخطاشن کرایه نخته اجلاس ایتدو. فرما ان سابق اوزره
 خانلقه بیله اولان سنه سنه خان او غلو توخطاشن کرایه خانلقه ایضا
 اولمقد اوزره استانبول مخصوص آدم ایدو رضی الله عنده و کله فریم سلطان مراد
 و عمر نوح اولان رجالات فوت اولوب عرض مذکور مقبول اولمیب توختن کرایه
 عدم قبوله مسعود اولمقد قریون استانبول کتبخ مرامله راهی اولدغنی اولان
 سنه سلامت کرایه خان بن دولت خان خان
 اولوب محمد کرایه قلفا و شاهان کرایه نورالدین ایلش سلامت کرایه خان کنده
 سفینه ایلدو قریم عورت و عزیمه ایدوب قلفایه محمد کرایه نوخطاشن کرایه قلم
 تمییز ایدوب اقصو نام مخلص توخطاشن کرایه و اهل اولوب بر مقدار جنده اولدو
 قدن حکمه مرقوم توخطاشن کرایه و برادر کس کرایه قتل ایلش بیله اولان یکر سنه

سنه سنه قلعه محمد کرایه خان محلی لفتح صاهر اولمغه خان مشارالیه اوزی دخی قلعه مباح
 شرت ایلد و کنه حسیوی اوکو برادرش شاهین کرایه الیه اتفاق ایدوب خانیگت
 اوزرینه فرود ایدوب بر قایق دفته عقاندهن صکره محمد کرایه شاهین کرایه سلطان
 مغلوبا کس طرفه فرار ایتش بعد مرقومک برینه جانیگت کرایه قلعه دولت کرایه
 نورالدین ایللیوب کند و دخی بیلک اون طرفه فروده مرحوم اولش مدت حکومت
 بر سنه دورت ای مدت حیاته الا ایلک سنه موت آکر بیلک اون طرفه
 سنه یه قلعه یه جانیگت کرایه خانلق بر جاسید برادر دولت کرایه سلطان استانبول
 ارسالیش و دخی هر کس فرار ایدن شاهین کرایه و برادر محمد کرایه کندی و برینه
 طایفه اولسده خانلق سنجی فایده ایتیب سنه فروردیه ربیع الاول ده خانلق
 جانیگت کرایه فرار ایللیوب دولت کرایه قلعه و عطیه کرایه نورالدین ایلش مذکور
 شاهین کرایه محمد کرایه خانلق کند و برینه اولدغندن جمیع ایلد و کما تار عسکره جانیگت
 کرایه ایلد بر دفته صوباق بوز نام محله و برکده بقی سیر ایلش حمایه ایدوب اهل
 قریه جانیگت کرایه اعانت ایتیب سلطان فرزندم اوکو شاهین کرایه فرار و محمد
 استانبول عزیمت ایللیوب کلیتیه قریه عثمانی ملوب و شاهن معاهدت ایدوب قیامت
 عفو اولوب کفایت مقدار سالانده احسانه مذکورده اسکان ایلش جانیگت
 کرایه خان اختیار د فخذن صکره پادشاه فخذن مأمور اولمغه او توز بیلک عسکره
 ایلد فخذن سفینه ایلطابوزان کجوب عثمانی ملو عسکرینه و اهل اولیوق خان جانیگت
 اذن و یرککلگی ان و اول سملده اولان بجز قرا و بلبلان تحریب ایدوب اون
 بیش بیلک اسیر و اگا کوره دو اب و مواشی کثیره اخراج ایدوب عنایم موفوره
 ایلد عثمانی ملو عسکرینه کجه ایلد صواستق مملکت اوکو ارد بیل اوزرینه عثمانی ملو عسکره
 بر ابرخان مشارالیه و ارمغنی بوزلوب قریه عوکه ایلش بیلک او توز سنه سنه
 سلطان عثمانی ایل خونیا جینکنج بر ابر اوکو بسندیده خدمت ملو بولتو نام

نام ورتان صاحب اولمش دیوتی بر اولمش بلا موجب بیگ او طوز ایگه سینی
 جمازر اولیده عزرا اولوب جرمن سخنجی خواص تعیین اولوب نفی اولمش
 مدت حکومتی اون ایگه سنه ۲۰۰۰ دورت آئی ۲۰۰۰ ۲۰۰۰
 محمد کرای خان بن سعادت کرای خان ۲۰۰۰
 بیگ او طوز ایگیده جمازر اولدیخان اولوب شاه عباس سنی یاننده
 اولان شاهین کرای قلعایلیوب قصور آدم ایله مکتوب کوندر و
 دعوت ایلدکنده اصفهان دن قریم کلوب بر صفتی سندن حکم محمد کرای عزرا
 اولوب دفعه تانیجا بیگ کرای خان اولوب دو نیا ایله کفیه وصولند
 کرای شاهین کرای بلا سبب عزرا اولدی قریم کفیه طرش سنی چند
 وقتله مباحثت ایتمکندن مسلم عثمانی منظم اولمغان قبولان پاشا و جا
 نبد کرای خان تخلص جان ایچون کفیه کیر و بترا مخالف محمد کرایده ایضا
 اولمق اوزره مصالحو اولوب کرای بیگ کرای عودت ایلدوب کالاول
 جرمن سخنجی منم فر اولمش مدت سلطنتی دفعه تانیجا ایگه سنه اوچ آکر
 محمد کرای خان اولوب نوغار قبیله سندن منصور مرزا بیگ
 مشهور پاشا و صاحب تیغ اولان قانتمور مرزا اقلر جان حوالی سینه
 ساکن اولوب قریم خانلرینه اطاعت ایتمکله محمد کرای خان شاهین کرای سلطان
 سلطان اید اول طرفه ایلدکن قانتمور مرزا خیر دار اولوب شهر
 طوزون عبور ایلیوب شاهین کرای سلطان دفعی شهر عبور ایدوب
 وصولند اول طرفه اصفهانیسی دفعی قانتمور پاشایه یریم ایدوب شاهین
 کرای سلطان منظم اولوب بوی سیرینه کلچر اردوشوب بیگ او طوز ایگه
 ماه رمضان ایتمک سنی خان و سلطان حواله ایدوب ماه عبور

بلا مخرجی کوز خان جانینے غالب اولوب قانتور مرزا کفہ قلم سنه فرار اید و اول
 بیش کوز خان حکمران نظام ویروب بیغی سیر ایند عزیز اید و بی حیره و معقا
 تدبیر اقدار منق قانتور مرزا بیک ایشه بار آرد مردان اکیلیک ادم قتل او
 لند قتل حکمران منظم اولد قتل سنه ایز بوره ماه شوالک او بیخی کوز دفعه
 ثالثه جانیند کرار خان اولوب دولت کرار قفا و عطیه کرار نورالدین ایلویوب
 دو دنیا اید کفیه دعوت اعلیٰ قریک مسعودی اولویوب جانیند کرار اطا اید و
 محمد کرار کوز و کرار اوزر صومالسنه فرار اید و ب و قریم خالق بز علی جنید اتمز
 علی السیر بزه قفا دار اولد دیو اوزر سه اهلن اولان قراقرق کرار اید ایلک
 سیمسی قراقرق طرش سنه کلد کن جنید کرار خان قریم کرار قرشو وار
 معقن اید و ب فرار اید و کنه قزاق عسکر بر لر لر اید و ب بیل بلایه
 او غزاق اولد دیو نو قزاق اید اوز ب اولد مشد دفعه اولاده بر سنه
 ایلک آئی دفعه تا ایند او چ سنه طوق قزاقی و بالتغلیب دولت اک
 و زمان هیات قرق بیش سنه مرقوم سلطان نوردول بوزلوب
 عودت ایلش بر مع اطاعتن خارج اولان منصور او غلو قبیل سنک جزاخی
 ترتیب اید و ب سنه مذکورده سلطان مرادک بغداده سفیر قریم کرار
 قریم کرار سلطان ارسا ایلویوب یاردیمی دکش دیو تحریر ایلش عودت
 ایلد و کوز له چا بول سنه مذکورده سلطان ارسا ایلویوب معقن اولش
 و عودت اید و ب اوزیدان عبور ایلرک بوز جزلوب بر معقن ایلش
 اولوب بر معقن ایلش و قریم کرار قریم کرار اکثرن ایلش
 دیو تحریر اولش بیلک الا برده خان مرصوم اولش مدت حکومت
 دورت سنه و مدت هیات قرق سنه محمد کرار خان ایلش

Syntax as early

شیر

سلامت کرای خان بیگ الا برده خان اولوب فتح کرایه قفقا و غازی کرایه نو
 اکتبر ایلیوب اولسنه ازاق سفینه بقاین اولسان عینی عینی عینی عینی عینی عینی
 فتحه سب اولوب مغنتی فریه عودت ایلمش و لکن بعضی تاتارلر له طرفه خا
 زندان رضه سیز جا بول ایروب فراری و کرکندان پادشاه صبح مسعود اولغا
 صلح معیار شده بولند بیگ ملک طبطه قادر دکلکون دیو عزال ایلمش ۴
 مرست حکومت اوچ کسنه سلام کرای خان بن سلامت کرای خان
 بیگ الا دوست سنی خان فریم کرایه قفقا و غازی کرایه نورالدین ایلمش بیگ
 الا بش سنه سنه غازی کرایه ارسال ایلیوب مال روسیه ولایت غارت ایلمش
 چو کبیره سنی اطاعتن خارج ایکن انقیاد ایتروب طبط و ربط ایلمش مرست
 حکومت او ن سنه بشن آئی و مرست جهان الا سنه و قوت تانیسه
محمد کرای خان بن سلامت کرای خان بیگ التمش دوست سنه سنه
 خان اولوب غازی کرایه قفقا و مرکه کرایه نورالدین ایلمش بیگ التمش سنه سنه
 مجار سفینه و روب مال فریوان ایله عودت ایروب بیگ التمش طوقوز
 کتار مجار سفینه غایت دیون عودت ایلمش دیو کرایه اولمش قاضی
 احمد پاشا ایو از سفینه ارسال و لند قره کتار تاتار ایله محمد کرای خان بیگ
 و ارماسی ایچون سلطان محمد تاندن فرما صدد و رایه وب خان مذکور و ارعاد
 اعتدال ایروب او عنو احمد کرایه تبیان ایروب محال عینی عینی عینی عینی عینی
 سنه ساکن اولان توغای طایفه سے محمد کرایه خان اطهار عیال ایتمک پادشاه
 طرفدن استیذان ایتمک بیگ بیگ سنه سنی اول جانبه عزیمت ایروب مزبور
 طایفه توغای بلت موجود دین جانبک کرایه خان وضع اختیار ایتمک کلندن حکمه
 قفقا دولت کرایه و اسلام کرایه سلطان کرایه عینی عینی عینی عینی عینی

ایرود اول سزده منهنم اولوب اسلام کرای سلطانی انسانی کارزارده آید
دو شش بیک فرق دوت سنه سی عزال اولوب ردوسه یعنی اول شش مدت نمانه
ده حکومت بیدار سنه عسایت کرای خان این عازری کرای خان بیدار فرق دوت
سنه سی خان اولوب عام کرای قلغا و سعادت کرای نورالدین الیبوب
قریه و صولت عجم سزین ما مور اولمغه ابرام تو جهی انشا سنه سابعاً ذکر اولنا
قانتور مرزادنی سلطانی خان بیک یا نغ اولوب ستود نام محله وارد قترن هن
لود خانقور مرزاد خان لایوز چه روپ اتباع و متعلقا تیله عودت ایروب افکار
عبور ایلمش خال مر قو ملک و حقندن کلید ایچون ایران سزین لاری جمع مدبور
لریب اعدا هن عزیمه ایردک نهر تن سوا هلنح ساکن اولان اوراق اولغو
قبیللری جمیع مو ایله قریم نظر ایروب سکرکی جوق اولمغان کفه اهلایسی ایر
بعض خصوص ایچون نزا علی او لمغه محافظ قلعه اولان بیکلریکی بجاقچی زاوه ایر
پاشایه و قاضی بلا حامد اخندر قتر ایروب افکار عزمیت ایروب و اصل
اولمغه قانتور مرزا و سایر ابناء منصور استاینه فرار ایروب سکران
عودت ایرد و کلرینه و جلد قبا هنرینه خانزیراقوب خال مذکور دخی مذبور لرین
مالرینه غارت ایرد و کلا انشا سنه عزال اولنا جف فبری سموی اولمغه قانتور
متعلق منصور قبیل لرین نش و رجال و اشیا اموالرینه قریم ادها ایچون
قلغا و نورالدین سلطانی تغییرا ایروب کند و سی محافظه مملکه و خال جدید
ایر قتل مباشره ایچون قریم عزیمه ایلمش عام کرای و سعادت کرای مأمور
اولمغری اوزره مذکور قبیل بیک اهلای و اشیا لرینه ایچون کوجو دکول عسکره
منصور بیکلرینا دولت شاه و سلیمان شاه و اوراق نام مرزا الراتفاق ایرد و ایچ
سلطان و سایر اتباع بیدار فرق ایله سزده اولمغری بیک فرق

قرق یوردی سنه ۱۰۰۰ خان دخی عزل اولونوب استانبول روان اولوب لدر الوصول
 قانتورمز بور ایله پادشاه حضور دخی بر بر یله قبا هند ییجه بیان ایله بیک خانینک
 عذری مقبول اولوب پادشاه اولدر قش مدت حکومت ایلک سنه
 مدت هیوت قرق دورت سنه ۱۰۰۰ و در کرای خان بر سلامت کرای خان
 بیک قرق یوردی خان اولوب اسلام کرای قلفا و صفا کرای نورالدین ابلیس
 قریب کله کلنده نظاره سلطاننری دولت روسیه طرفه جا بولیه تعمیر ایروب
 غارت و غارت ایله و کندن الشبه خصوص ایچون و سابقه سفینه دعوت
 اولونوب وار عداد غنڈان بیک بیتمش الی سنه ۱۰۰۰ عزل اولونوب استانبول کتیمه
 حوق ایروب قوموق جانین فرار ایروب بیک کسن بکش سنه ۱۰۰۰
 مرحوم اولش بیغیر سربینا بویک حمای بناء ایندرمش بیغیر سرای قریب
 نولر نام محله سربینا بناء ایندرمش و قریب ناینده مدت حکومت اول ایلی
 سنه دورت آدی مدت حیات القش الی سنه عادل کرای خان بر
 دولت کرای سلطان بیک بیتمش الی سنه ۱۰۰۰ خان اولوب
 عطفن قصورکی اولغزیش سنه حکومت عزل اولونوب روم انده و
 فانت ایلی سیم کرای خان بر بهادر کرای خان بیک کسن
 بر سنه ۱۰۰۰ خان اولوب سلامت کرای قلفا و صفا کرای نورالدین ابلیس قریب
 و اصل اولدر هر کس مکتبه نظامی ایچون اول جانبه عزیمه ایروب قبار قی قشقه
 سلطان محمدن قریب قشقه سنی فتح ایچون بر دی امر اولغزیه هر کس دعوت
 ایروب بیک کسن اوچ سنه ۱۰۰۰ تا تاریخ قریب خروج ایروب عثمان
 اور و بیک کس قریب قشقه قریب خان قار شولر لاهر عسکر بیک ایروب
 بوزوب قشقه مزبوره و اصل اولوب فتح سبب اولش تا عسکر بیک قریب

مضایقه سے اولمغلیہ بوزدان ملک تہذیب فرور ایتمند اوزرہ رخصتہ اولوب اقلما حوا
 یسندہ لوزغای طایفه سنک عثمانیہ علیہ عباسی نوری طہور ایتمکلمه زبور لری فریم سوس
 عثمانی نوپاد و شاصفہ مرادی اولوب خانہ امرانکلمین باجی محمد اموالیراد او زوی عبور
 ایتمد روب اسکان ایتمد رمش طایفه مذکورک دایما حرفتہ و قطع و طریقتی
 طہور ایتمکلمه زبور لون وطن ارزو سید فراد ایتمدہ ماسی اولمغلیہ تکرار
 محملہ نیک کالاد اسکان اولمش خالکند و عزیز راغب اولوب عرض و اعلام
 ایلد و کند رجاسی مقبول اولمغلیہ جہرین قلعہ سی خلیصہ تعمیر اولمان شکر
 معینہ مامور اولوب قلعہ فتح اولمغلیہ صفحہ اعظم قرہ مصطفی پاشا کند
 و نیک سیریک نقضانہ خانہ اسناد ایتمکلمه بیک اسکان سکر لری
 ایچہ سنک عزال اولوب کفہ قشلا بوب سلا طوف زودہ سفینہ ایلد استانبول
 حصار اولدوق خان جدید لری رجاسیلر دوسه بغی اولمش مدت حکومت بیک
 مراد کرای خان بن مبارک کرای سلطان بیک اسکان
 سکرده خان اولوب نقضانہ کرای قلعہ سجاد کرای نورالدین ایلش فریم و
 صولت نجی سفینہ مامور اولوب بغی میسر اولمغلیہ مذکور قرہ مصطفی پاشا قبا
 حیت خانہ اسناد ایلدوب عرض ایتمکلمه بیک طوقا دورت سنک سنج عزار
 اولوب بافرخان عثمانیہ بانولہ جوارنہ واقع صاریک لہ جنگلکلیہ اقامت مامور
 اولمغلیہ بیک بوزید بیک آندہ اولمش مدت حکومت بیک سنک اول آی
 و مدت حیات القرض طوقا سنک حاجی کرای خان بن فریم کرای سلطان
 بیک طوقا دورت سنک سیم خان اولوب دولت کرای قلعہ و عظیم کرای
 نورالدین ایلش نجی سفینہ مامور اولمغلیہ اسناد ایلدوب سنج سفینہ
 عثمانیہ سکرینہ انہرام واقع اولوب سنجانی قالد و خدح حاجی کرای کند و سکر

جند ایدوب عثمانی تونلر کسینجی قورقاروب العمش له عسکری بوجقا
 مصلحت استیلا قعدیلر کتته مهاده ایدوب اسمعیل کجوی فرینج مقابله و
 لکه ایدوب غالب اولوب کیرودونوشی بوج برمهقدار عسکریه نورالدین
 بودینا سفرینه تعیین ایدوب فریم کلمش بیگ طوقا بشده عزالونوش
 مدت حکومت برسنه و مدت حیات قرق برسنه
 و فرقه ناینه سلیم کرای خان بیگ طوقا بشده خان اولوب
 دولت قفقا و عطره کرایه نورالدین ایلش مذبورده فریم کلن شهر تونلر
 حفر تریله فرقه بیلمه نام محله محاربه ایدوب ایکنجی کوز عوصت ایندرش بیگ
 یوزسنه سیه انقرا مانده عثمانی فوسلرینه واروب اول ایاده اسکوب قشلا
 نجه عسکرینه ارسال اولوب قیچاق نام محله کلنلی جمعیتنه مهاده ایدوب
 بوزوب حوسن نام قبطان اسیر ایلش مشاریه خانیک خدمت مقابله
 ادرینه دعوت اولوب پادشاه ایله کورش کدن حکمه رجاء ایلش خانان
 یا قنق بولنق شریطه سکبان نام عسکر ایجا دایلمیه کورق بیرلق اولق او
 و جو بایر اغنده الیش ادم اولوب قرق بیگ غرومش بهر سنه فرقه عثمان
 لفسی ویرلک او زره ایجا دایلمش درخان مشاریه بیگ یوز برسنه کوی
 زاده مصطفی پاشا ایدو سفره مأمور اولوب بلغزاده وارنجه نجه دولت
 بلغزاده وارنجه طبط ایند و کتکند لک تخفیفی اینج سبب اولوب خدمت
 بلنه عثمانی پادشاهن درجاری بودر اولار جاسی بودر کم بنم شملک غیر
 فریم خان اولاسا این و ثانیاً مکیه وارمیه کند و ایچون رخصته طلب ایلش مقبول
 اولغونک و ارادتیله خانلق سعادت کرایه فراغت ایدوب مهور بولدن
 مکیه راهی اولوب اثنای راهده عرب بکلرینه کرم اینکل عادت اولوب

اولوب مذکور خاندان برو بو آنه کهنه نعيم اولان محله عثمانی کند و خزینه
 سندن سوخته صره ناميله و برکود و برود خود تندن هکمه سلواری
 خور بند قاضی کویه نام چمنکلی سلطان ایلمش مدت
 حکومتی بی سینه سعادتکرای خان بن اچاق سلیم کرای خان
 بیگت پوز ایلمش سنده خان اولوب دولت کرایه قلعاه فتح کرایه بود
 الدین ایلمش قلعاه ایدر اولاشیمو باباداغی نام محله عزل ایدوب
 برادری جهان کرایه قلعاه ایلیوب کدوسه نجی سفینه مأمور اولمیش سنده
 مذکورده فریدون سلجوق ایدر روب اخلاق مملکت تندن مرورن سل
 ینک رعایا اموالنه عشرتیه دکلمه سلجوق طبعنه قادر اولما یوب و هم قریح
 سلجوق اولاشیمو اجهایه قریح عرض ایلمه سیده و هم وقتنه عثمانی سلجوق
 بر شکر سیده بیگ پوز اوج سنده عزل اولوب ردوسه تقی اولمش
 مدت حکومتی اول آئی و مدت هیات الابر سینه
 ۸۵ ۸۵ ۸۵ ۸۵ سلطان
 بیگت پوز اوج خان اولوب قره دولت کرایه قلعاه و سنا ههین کرایه
 نور الدین ایلمش فریدون سلجوق ایدوب برکوک نام محله وارد عثمانی تاتار
 پوز لوب فرار ایدر کتبه طبعنه قادر اولمده یعنی ایچون عزل اولوب ردوسه
 تقی اولمش مدت حکومتی اول آئی و قوتنه مآنه اچاق سلیم کرای
 خان بیگت پوز دورن خان اولوب دولت کرایه قلعاه و سنا
 ههین کرایه نور الدین ایلمش بقچه سینه کلوب بیگت پوز بش سینه حاجی
 باشنه ماه ایدر کلوب اردل سفینه دعوت اینمکه سلجوق قریح ایلمه اقلهاند
 و همونلغ بلغادی نجی سلجوق می صره ایدر کتبه خیری کلوب سعادتکرای و کتبه

وخت کرای نامان سلطانری ایل و ار سال ایلیوب عقبت کندی
 و کرد سنه عثمانی نوسلری عزیمت ایلیوب مقصد ماخان ار سال ایلد و که
 عسکری مقصدتیه شروع ایلد و کندی صدر اعظم ایلخان دخی بر شوب خانینلا
 غیر نیلنج عسکری منزهزم اولوب نهر صوابه عبور ایلد و کندی خان کندی
 عسکری عبور ایلد و بنگار عسکری خانینک اوزرینه صیچم ایلد و کندی
 خان مذکور لری انهم ایلد و کندی عسکره سلطانری کوندر و ب اطرافه جا
 بولم ایتدوشن خان مذکور بیک یوزالتیدج بیت یوزیدج سنه
 ننه دخی نیلنج سفیر بافرخان پادشاهی مأمور اولوب لغوش و نیش
 و بهلولو قلعه لرینک فتحه سبب اولمش بیک یوزلطه قرنجی سنه سی
 ادرین پادشاه دعوت ایلد و کندی کورش کون عسکره رجاسید ولی
 عهدی اولان قلعایه دولت کرایه خان ایندروب سلور قصبه سی
 قرین و واقع قاضی کوچه چمکنند راحت نشین اولمش مدت
 حکومتی التی سنه دولت کرایه خان بن اچا ب سلیم کرایه خان
 بیک یوزاونه خان اولوب سنه باذ کرایه قلعاه و غازی کرایه نورالدین
 ایلش بیک سنه مرورن عزال اولمش مدت حکومتی بیک سنه
 وقته رابعه اچا ب سلیم کرایه خان بیک یوزاون بیک سنه
 سی خان اولوب اوغلان غازی کرایه قلعاه و قتلان کرایه نورالدین ایلش
 کند و سی برسنه مرورن بقی سیر ایند مرحوم اولمش مدت حکومتی
 وقته رابعه برسنه غازی کرایه خان بن اچا ب سلیم کرایه خان
 بیک یوزاون التیده خان اولوب قتلان کرایه قلعاه و مقصد کرایه
 نورالدین ایلش و اسم صلی مختار له جماکنه اقرن ایلد و ب تاتار طایفه

طایفه سنی طبط و اعراضی ایتیمید مهالی شروطنه رعایستند اعراض ایدک
 دیو پادشاه عثمانی عزالایش مدت حکومتی یکسنة قیطان
 کرای خان بن اکیلم خان بیگ بوذاون طوقزاسنة
 خان اولوب بیک کرای قلفا و مقصد کرای نورالدین ایلش دولت عثمانی
 نیدن رخصه الوب قبار علی طایفه سنک عساینه دفع ایچون کف بیک
 بلیس مرتفعی باشیه دفعی کند و عسکریه خان مذکورک معینه مأمور او
 لوب خان دفعی قریم عسکریه و آد آسکریه و نوغای عسکریه دفعی
 بنک نام محمد وارد و غنم کند و نه هر کس عسکریه با صدروب عسکریه
 منزه م و پریشان اید و کندان باش کیشان اولدر دیو عزالایش مدت
 حکومتی یکسنة و قوه تانبه دولت کرای بیگ یوزیک برده خان
 اولوب بیک کرای قلفا و صف کرای نورالدین ایلش بیگ یوزیک اوچ
 تانبه کند شهنشاه معظم پتره بر و به حضرتی دولت عثمانیه اید چندان
 ایچون مزیمه ایلد و کند قرق بیگ تانار عسکریه بوغدان و لایق قاراشو
 لایق زخیره یولارن کسب عثمانیه یادی چوق اولش بده بوغدان و لایق
 عساینه دفعی ایلد و کند عسکره قریم عودت ایدوب بیگ یوزیک دورت
 سنه سے اوغلو محمد کرای عسکریه قوبان سنه عسکری ایدوب و بر مقدر قریم
 عسکری دفعی قوشنوب بو زقدن عبور ایدوب لیکو نام شهر واک جابو
 ایترو ب عودت ایلش مدت حکومتی یکسنة و قوه تانبه
 قیطان کرای خان بیگ یوزیک ایلش سنه سے خان اولوب بیک کرای
 قلفا ایدوب و صف کرای نورالدین ایلش قریم داخرا اولد قده و رادینه
 یاردیم ایچون و ارعایه خانه امر اولنوب کند و وار میوب عسکریه تانار ایلد

تا تارایا برادری سلامت کرایه ارسال ایلیوب عثمانی نوع اینده واصل اولدوق
 و رادین او زینده وادوق عثمانی نوع ایلید برابر بوز لوزن دن خان مذکور کورت امداده
 کلمه کی ایچو بیگ بوز زیکری سلسله سی قاضیه عزل اولنشن مؤخر مدت حکوم
 متع اوج سنه قره دولت کرای خان بن عادل کرای سلطان بیگ
 یوزالای ایلیوب خان اولوب عظیم کرای قلف و تقش کرای نورالدین ایلیوش قریب
 طوب بقی سر ایندع احواق اولان سر ایلی و بویک جامع مجرد ابناء ایتر ق
 بیگ ایلیک بیگ تمام اولنشن بیگ یوزالای التیده عزرا اولنشن مدت حکومت
 بش سنه سلیم کرای خان بن قبلان کرای خان بیگ بوزالای
 التیده خان اولوب شاهین کرای قلف و بهادر کرای نورالدین ایلیوش بیگ یوز
 التیش سنه عزرا اولنشن مدت حکومت بش سنه ارسلان کرای
 خان بن دولت کرای خان بیگ بوزالتش برده خان اولوب سلیم
 کرای قلف قریب کریم کرای نورالدین ایلیوش اور و باط قلم لرینه توایدوب اوچ
 او باوجو نغار و جواش نام محله طایله و خاند قریب ایدر مش بقی سر ایند
 بر مدرس بنا ایتر مش کوز لوده و آق مسجده چشمه بنا ایتر مش
 و بقی سر ایند اولان خان سر ایند متصرف جانب غریبه بر سدی بنا ایتر مش
 مدت حکومت سنه حکیم کرای خان بن سعادت کرای
 خان بیگ بوزالتش طوقزده خان اولوب برادری دولت کرای
 قلف و محمد کرای نورالدین ایلیوش اوچ سنه مرور نغ عزل اولنشن ۵۵
 قریب کرای خان بن دولت کرای خان بیگ بوزالتش ایلیک سنه
 خان اولوب حاجی کرای قلف و احمد کرای نورالدین ایلیوش بیگ بوزالتش اوچ
 سنه بقی سر ایند صلاجه نام محله محمد و سر ایلی بنا ایتر مش ان سنه

مرورنده عزرا اولغوش سلیم خان بن فتح کرای خان بیگ یوز
 بیگ سکرده خان اولوب قلم کرایه قلم کرایه نورالدین ایلش ایگلسنه
 مرورنده عزرا اولغوش دفعه ناکشه اسلام کرای خان بیگ یوز
 سنه بیگ خان اولوب اوغلو دوکت کرایه قلم ایلیوب سکسان ایگه کون مرد
 رنده مرحوم اولش مقصد کرای خان بن سلامت خان بیگ یوز
 سکسان برسنه بیگ خان اولوب اسلام کرایه قلم ایلیوب بره جفا سنه
 عزرا اولغوش دفعه قریم کرای خان بیگ یوز سکسان ایگلسنه
 خان اولوب مسعود کرایه قلم و قبلا کرایه نورالدین ایلش بلب و
 قرینه و کین جا بور ایوب التی ای مرورنده مرحوم اولش ۵۵ ۵۵
 دوکت کرای خان بن اسلام کرای خان
 بیگ یوز سکسان ایگلسنه سنه خان اولوب شه بهار کرایه
 قلم مبارک کرایه نورالدین ایلش بیگ یوزی طوقزده خان اولوب
 قریم احالی سک ایچ سلیم کرای خان اولاد نذر نیری بزره خان اوکسی
 خصمه صنده دولت عثمانی نیک و عدلی اولغوش عرض ایتمکله دوست ای
 مرورنده عزرا اولغوش ایضا
 مقدم سعادت کرای خان بن احاج سلیم کرای خان
 بیگ یوز یوزی طوقزده خان اولوب صفا کرایه قلم و اسلام کرایه نورالدین
 ایلش بیگ یوز او طوز اوچ سنه سنه جو کسن طرفه واروب اسینه
 اولوب خودت ایتمش بیگ یوز او طوز برده عزرا اولوب روم ایله ر
 صقی اولش مدت حکومته طوقز سنه
 کرای خان بن احاج سلیم خان بیگ یوز او طوز بیره خان ۷

۱۷

بیدرہ خان سلامت کرایہ قلعہ و حاجی کرایہ نور الدین ایلش بقیمہ سہ ایلش
صلاحت باقی نام محلہ شہر ایلر باا بتر رش بیٹ یوز قرق اوچر عزال انیش

مدت حکومتی التی سنہ
دفعہ قبلاں کرای خان

بیٹ یوز قرق اوچر خان اولوب عادل کرایہ قلعہ و حاجی کرایہ
نور الدین ایلش بیٹ یوز قرق سکر سنہ سے قریم دولت روسیہ عسکری
کلدو کتہ قرہ یلخادہ فارسو واروب مقالتہ اولندرقہ اقتداری اولما یوب
خان بودلوب اورا کلوب اور دن دخی یوزلوب فرارایدوب اردلرند
سکر دوشوب کوزلوب و بقیمہ سہ ای واقسیہ ی یاقوب طفال دورت
گون قریم ایچنہ دورب عودتند اور قلعہ سنی بوضوب کتہ سنہ مذکورہ

خان دخی عزال اولنش مدت حکومتی التی سنہ
فتح کرای خان بن دولت کرای خان

بیٹ یوز قرق طوقزده خان اولوب اسلاں کرایہ قلعہ و عجمو کرایہ نو
رالدین ایلش قرہ صوبہ اسکان ایلوب قشیں پارسش بول نام محلہ کچوب
چا بول ایدوب مفتنم اولش بیٹ یوزالایا تاریندہ شہر توغستانین حفر تری
سکر بکلوب اوچا اوبانام محلہ لا مرور ایدوب قرہ صوبہ دکیین غارت ایدو

عودت ایلش مدت حکومتی برسند
بغلی کرای خان

بیٹ یوز الیدرہ خان اولوب برادرکی سلامت کرایہ قلعہ و حاجی کرایہ
نور الدین ایلش سنہ مذکورہ دولت روسیہ عسکری کلوب خان عسکری
یوزوب اور قلعہ سنی طبط ایدوب عودت ایلش بیٹ یوزالایا ایک

۸۰ خان اولش مدت حکومتی ایکن سلامت کرای خان بن احمد سلیم کرای
 قفقاز نورالدین ایلیوب برسنه مورنغ عزل اولنش الماسا
 قبلاک کرای خان بن سلیم کرای خان
 بیگ پوزکسن اوچسنه سے خان اولوب قفقاز اسلام کرایه نورالدین
 بیگ کرایه ایلیوب اول آی مورنغ عزل اولنش
 ۸۰ دفعه تائینه سلیم کرای خان ۸۰
 بیگ پوزکسن دورتسنه سے خان اولوب محمد کرایه قفقاز قریم کرایه نورالدین
 ایلیوب اول آی مورنغ دولت روسیه عسکری قریم الدغنه روم الینه راجی
 اولنش ۸۰ صاحب کرای خان بن احمد کرای سلطان ۸۰
 بیگ پوزکسن بشسنه سے خان اولوب شاهین کرایه قفقاز بهادر
 کرایه نورالدین ایلیوب بیگ پوزکسن طوقسنه سے عزلا اولنش ۸۰
 ۸۰ دفعه تائینه دولت کرای خان ۸۰
 بیگ پوزکسن طوقسنه سے خان اولوب شهباز کرایه قفقاز مبارک کرایه
 نورالدین ایلیوب بیگ پوزکسن برسنه سے عزل اولوب روم الینه راجی
 ۸۰ اولنش ۸۰
 شاهین کرای خان بن احمد کرای سلطان ۸۰ ۸۰ ۸۰
 بیگ پوزکسن برسنه سے خان اولوب
 برسنه مورنغ عزل نشی
 دیو طان طرافنه راجی
 اولنش

Fehmi Yılmaz – Ahmet Cihan – Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Ed. Erol Özvar, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, 382 s. (ISBN: 978-605-2249-67-3).

Altın Orda Devleti'nin çöküş sürecine girmesiyle birlikte 15. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Kırım Hanlığı (1441-1783), Türk-Moğol gelenekleri ile İslam medeniyetine ait kurumları bir arada yaşatması ve kendine özgü yapısıyla Deşt-i Kıpçak tarihinin mühim bir safhasını teşkil eder. Kurulduğu dönemde zuhur eden Kazan, Astarhan, Kâsım ve Sibir Hanlıkları gibi Moğol soylu devletlere nispetle daha uzun yaşayan bu hanlık, 1475 yılında Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımış ve özellikle 16. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde cereyan eden Osmanlı-Rus rekabetinin merkezi hâline dönüşmüştür. Kırım Hanlığı'nın varlığını sürdürdüğü 342 yıllık zaman diliminin farklı katmanları vardır ve bunlar henüz layıkıyla aydınlatılamamıştır. Örneğin, hanlık tarihinin erken devirleri hakkında mahdut bilgi veren sınırlı sayıdaki orijinal han yarlığının yanı sıra Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış el yazmaları, yabancı tacirlerin (özellikle de Cenevizlilerin) tuttukları İtalyanca kayıtlar, yine Rusya, Lehistan ve Litvanya kronikleri, muhtelif dillerde telif edilen seyahatnameler, arkeolojik kazılarda ele geçirilen sikkeler, kitabeler vb. kaynaklar bu cümledendir.

Kırım'ın 15. ve 16. yüzyıllara ait kendi kaynaklarının büyük bir bölümü maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda tutulan kadı sicillerinin bir kısmı 20. yüzyılın sonlarına doğru keşfedilmiş ve Ruslar tarafından Kırım'dan çıkarılarak St. Petersburg şehrinde bulunan *Rus Millî Kütüphanesi*'ne (Российская Национальная Библиотека) aktarılmıştır. 2009 yılında bir sene boyunca çalışma fırsatı bulduğumuz bu muazzam kütüphane, 1795 yılında kurulmuştur ve köklü geleneklere sahiptir. Filhakika 1608-1786 yılları arasında yazılan ve günümüze ulaşan 122 cilt Kırım Hanlığı kadı sicilinin 121 adet orijinal nüshası hâlâ burada muhafaza edilmektedir. Ayrıca Türkoloji ve Oryantalistik ile ilgili çok sayıda yazma eser yine bu kütüphanede mahfuzdur. Bundan başka, *St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesi* (Библиотека Восточного Факультета СПбГУ) ile 1818 yılında kurulan ve üç yıl önce 200. kuruluş yıl dönümü kutlanan *Rusya Bilimler Akademisi Doğu Elyazmaları Enstitüsü* (Институт Восточных Рукописей РАН) de tarihi kaynaklarımızın tespiti, kullanımı ve neşri bakımından son derece mühimdir. Zikrettiğimiz bu üç kütüphanede bulunan muhtelif dönemlere ait Türkçe, Arapça ve Farsça yazmaların sayısı 5.000'den fazladır. Sanskritçe, Çince, Japonca, Tibetçe ve daha başka şark dillerinde yazılmış eserler de cabasıdır. Dolayısıyla St. Petersburg'un dünyadaki en önemli Türkoloji merkezlerinden biri olduğu hakikatini ifade etmek gerekir.

Kırım Hanlığı kadı sicillerine dönecek olursak hanlığın merkezi olan Bahçesaray 1736 yılında Alman asıllı Rus General-Feldmareşal Burkhard Christoph von Münnich namıdiğer Graf Burhard Kristof Mihin (1683-1767) tarafından işgal edilmişti. Bunu müteakip, yağmalanan ve yakılan hanlık arşivinden geriye kalan kadı sicilleri ile ilgili ilk bilgileri Kırım tarihi mütehasısı ve arşiv belgeleri uzmanı Fyodor Fyodoroviç Laşkov (1858-1917) vermektedir: “1736 yılında, Mihin’in seferi sırasında, yanan Bahçesaray’daki hanlık arşivinden geriye sadece Tatar dilinde yazılmış 122 adet kadıasker defteri yadigâr kalmıştı mamafih bunların tamamı doğrudan Kırım Hanlığı tarihinin hane halkıyla ilgilidir”.¹ Laşkov’un verdiği bu mühim haberden sonra Kırım Türklerinin Akmescit (Simferopol) şehrinde Arap harfleriyle çıkardıkları *Okuv İşleri* (اوقو ایشلری) dergisinin Ağustos 1925 sayısında, Kırmılı millî şair ve Türkolog Bekir Çobanzâde (1893-1937) “Leningrad’da Kırım Hazinesi” başlıklı bir makale kaleme alarak bu külliyyatın ehemmiyetinden bahsetmiştir.² Ancak Sovyetler Birliği’nin muhafazakâr tutumu ve malum siyaseti sebebiyle zikredilen tarihten sonra Kırım kadı sicillerine ulaşmak pek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, Sovyet Türkolog ve Oryantalist Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy (1876-1956) tarafından 1927 yılında Rusça telif edilen “Yalta Şehir Müzesindeki Şark Elyazmaları” başlıklı makalede bir kadı sicilinin varlığından daha bahsedilmiştir. Söz konusu kayıt şöyledir: “Üsküt köyünde bulunan kadıasker defterinin ilk sayfasında hicri 1171 yılına ait olduğu belirtilmiştir fakat dokümanın büyük bölümü hicri 1166 kısmen de 1167 yılına tarihlendirilmektedir”.³ Gordlevskiy öldükten sonra telifatı Sovyet Bilimler Akademisi tarafından toplanmış ve 1960-1968 yılları arasında *Seçme Eserler* (Избранные Сочинения) başlığı altında dört cilt hâlinde neşredilmiştir.⁴ Hâl böyle iken, Kırım kadı sicillerinin varlığı bazı akademik mahfillerde bilinmesine rağmen bunları inceleyip değerlendirme fırsatından mahrum kalmıştır.

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kırım’a giden yollar açılmış ve zikredilen kadı sicillerinin bir kısmının kopyasının Akmescit’teki İsmail Bey Gaspıralı Kütüphanesi’nde bulunduğunu Hakan Kırmılı’dan öğrenen merhum Halil İnalçık, 16-21 Mayıs 1994 tarihleri arasında Kırım’a giderek buradaki vesikaların tıpkıçekimlerini incelemiş, yukarıda künyesi verilen “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu” başlıklı makalesini kaleme almış ve bunların bazılarının mukaddimeleri ile beraber on dokuz belgeden örnekler sunmuştur.⁵ Bu suretle âdeta yeniden keşfedilen kadı sicilleri, Kırım tarihi hakkında derin bilgi sahibi olan Halil İnalçık tarafından Türk akademisinin ilgisine sunulmuştur. Akabinde Kırmı’daki kadı defterlerinin kopyalarını inceleyen Ahmet Nezihî Turan 2003 yılında “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar” başlıklı bir makale kaleme alarak bunların

1 “Изъ Ханскаго архива въ Бахчисарае, споровшаго въ 1736 г., во время похода Михина, уцелело только 122 кадэскерсіа книги на татарскомъ языке, но все они имеютъ непосредственное отношение к бытовой стороне исторіи Крымскаго Ханства”. Fyodor Laşkov, “Soobşçenie Çlena Kommissii F. Laşkova o Peresmotre Çernomorskago Tarifa 1782 g.”, *İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Kommissii*, No. 1, Vtoroye İzdanie, Simferopol 1897, s. 25.

2 Halil İnalçık, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Bellelen*, C 60, S 227, (1996), s. 165.

3 “В сел. Ускуете найдена казыаскерская тетрадь, на заглавной странице обозначен год 1171-й хиджры, но документы датирован больше 1166 и отчасти 1167 г. х.” V. A. Gordlevskiy, “Rukopisi Vostoçnogo Muzeya g. Yaltı”, *İzbranne Soçineniya, Tom 4, Etnografiya, İstoriya Vostokovedeniya, Retsenzii*, Moskova 1968, s. 260.

4 I. Cilt: Moskova 1960, 554 s.; II. Cilt: Moskova 1961, 561 s.; III. Cilt: Moskova 1962, 588 s.; IV. Cilt: Moskova 1968, 613 s.

5 Halil İnalçık, agm., s. 165-192.

tarihçesinden ve muhteviyatından bahsetmiştir. Ayrıca Kırım'ın kültürel hayatı, ticaret tarihi, mimari yapısı vb. özelliklerinden bazı örnekler sunmuş ve sicillerin ehemmiyetini bir kez daha vurgulamıştır.⁶

Yılda bir kez toplanan “Kırım Hanlığı Tarihi Araştırma Grubu” vasıtasıyla kadı sicilleri için bir katalog hazırlandığından haberdardım. 2000’li yılların başlarında St. Petersburg’a giderek yukarıda adını andığımız kütüphanede çalışan Fehmi Yılmaz, büyük emek sarf ederek Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz ile birlikte *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu* isimli eseri nihayet 2021 yılında neşretti. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan katalog, “Önsöz”, “Teşekkür”, “Kısaltmalar”, “Giriş”, “Kaynakça” ve “Ekler” dışında iki bölümden oluşmaktadır. Eserin I. bölümünde “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri”, II. bölümünde ise “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kayıt Örnekleri” yer almaktadır.

Giriş kısmında sicillere dair araştırmaların kısa tarihçesi, sorunlar ve çözüm önerileri, sicillerin üzerindeki Rusça kütüphane kayıtları ve içerdiği konular hakkında mühim bilgiler sunulmuştur. Eser, ayrıca harita ve tablolarla desteklenmiştir. Birinci bölümde; numaralandırılan sicillerin künyeleri, Rusya’daki kütüphane erişim numaraları, hangi kazaya ait oldukları, varak sayıları ve fiziki durumları hakkında teknik bilgiler verilmiştir. Yine sicillerdeki ilk ve son kayıtlar da okunarak kataloğa eklenmiştir. İkinci bölümde ise başlığından da anlaşıldığı üzere; hüccet, ilam, sebep-i tahrir, yarlık ve ferman örnekleri yer almaktadır. Ekler kısmına orijinal nüshalardan bazı resimler eklenmiş de kataloğun indeksi bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Kırım Hanlığı tarihinin orta ve geç dönemlerinin aydınlatılması için hayati önem taşıyan mevcut kadı sicillerinin tespit edilip kataloğunun hazırlanması Türk tarihçiliğine yapılmış büyük bir katkıdır. Bundan sonra yapılması gereken önemli işleri ise şöyle sıralamak mümkündür: 1) Türk Tarih Kurumu (TTK), Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) vb. kurumların harekete geçerek St. Petersburg’da bulunan orijinal Kırım kadı sicillerinin tıpkıçekimlerinin takım hâlinde yurdumuza getirilmesi; 2) Teşkil edilecek ilmî komisyonlar tarafından bu sicillerin okunması ve tamamının neşredilmesi.

Şimdiye kadar Kırım’dan getirilen kopyalardan birkaçı yüksek lisans tezi olarak öğrencilere çalıştırılmış ise de arzu edilen sonuçlar alınamamıştır. Unutmamak gerekir ki Kırım’ın 2014 yılında Ruslar tarafından işgal edildiği gerçeği büyük bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Dolayısıyla meseleye sadece akademik kaygılarla ya da ilmî noktazardan yaklaşmak kâfi değildir. Kırım üzerinde tarihî hakları bulunan Türkiye’nin hâlihazırdaki Karadeniz politikası açısından da büyük önem taşıyan söz konusu sicillerin ivedilikle okunup neşredilmesi lüzumu doğmuştur. İlgili kurumların zikredilen hassas konuya alaka göstereceklerini ümit ederek başta Fehmi Yılmaz olmak üzere kataloğun hazırlanmasında emeği geçenleri ve bu iş için kaynak sağlayan kurumları tebrik ediyoruz.

Serkan ACAR*

6 Ahmet Nezihi Turan, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, Ayrıbasım, İstanbul, (2003), s. 1-16.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir-Türkiye. serkan.acar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-1642-9269

KAYNAKÇA

- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, “Rukopisi Vostoçnogo Muzeya g. Yaltı”, *İzbrannie Soçineniya, Tom 4, Etnografiya, İstoriya Vostokovedeniya, Retsenzii*, Moskova 1968, s. 257-261.
- İnalcık, Halil, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Belleten*, C 60, S 227, (1996), s. 165-192.
- Laşkov, Fyodor, “Soobşçenie Çlena Kommissii F. Laşkova o Peresmotre Çernomorskogo Tarifa 1782 g.”, *İzvestiya Tavriçesкой Uçenoy Arhivnoy Kommissii*, No. 1, Vtoroye İzdanie, Simferopol 1897, s. 25-30.
- Turan, Ahmet Nezihi, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, Ayırbasım, İstanbul, (2003), s. 1-16.
- Yılmaz, Fehmi – Cihan, Ahmet ve Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Ed. Erol Özvar, Ankara 2021.

Karabağ'ın Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyumu 12-13 Ekim 2021'de İstanbul (Türkiye)'da Düzenlendi.

Karabakh's Past, Present, Future Symposium was Held on October 12th-13rd, 2021 in Istanbul (Turkey).

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Karabağ'ın Dünü Bugünü Yarını” Uluslararası Sempozyumu 12-13 Ekim 2021'de İstanbul'da düzenlendi.

Kültür Bakanlığı, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Marmara Üniversitesi Rektörlüğü ve Üsküdar Belediyesinin destekleriyle düzenlenen bu sempozyumda sekizi yurt dışından, on sekizi yurt içinden olmak üzere konunun uzmanı yirmi altı akademisyen, Karabağ'ı iki gün süresince tartıştı. Sempozyumda, Karabağ'ın tarihi, Osmanlı Dönemi'nde Karabağ, Karabağ'ın Rusya tarafından işgali ve bölgenin demografik yapısının değiştirilmesi, Ermenilerin bölgede iskân edilmesi, SSCB Dönemi'nde Karabağ, bölgedeki Ermeni terör hareketleri, II. Karabağ Savaşı, Türkiye, Rusya, İran ve Türk Dünyasının Karabağ siyaseti, AGİT Minsk Grubunun Dağlık Karabağ sorunundaki rolü, II. Karabağ Savaşı'nın sonuçları ve gelecek senaryoları, işgal döneminde Karabağ'da Ermeni vandalizmi ve uluslararası alanda Ermeni propagandası konuları ele alındı.

Sempozyumun açılışı ve ilk oturumu 12 Ekim 2021'de Üsküdar, Bağlarbaşı Kongre ve Kültür Merkezinde yapıldı. Yedi oturumdan oluşan sempozyumun diğer oturumları Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Prof. Dr. Raşit Küçük Konferans salonunda gerçekleştirildi. Açılış konuşmalarını Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Okan Yeşilot, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Ofis Temsilcisi Dr. Hatem Cabbarlı, Azerbaycan Cumhuriyeti İstanbul Konsolosu Zaur Allahverdizade, Türk Konseyi Genel Sekreter Yardımcısı Dr. Ömer Kocaman ve Hazar Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı Prof. Dr. Hamlet İsaanlı yaptı.

Fotoğraf 1. Açılış Programından

Kaynak: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Ardından ilk oturuma geçildi. Prof. Dr. Hamlet İsaanlı başkanlığında gerçekleştirilen açılış oturumunda Prof. Dr. Hayri Çapraz, “Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XIX. Yüzyıl)”; Prof. Dr. Yıldız Devenci Bozkuş, “Tarihten Günümüze Dağlık Karabağ ve Güney Kafkasya’da Değişen Küresel Dengeler”; Doç. Dr. Elza Semedli, “Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Köşe Yazılarında Karabağ Meselesi veya Ermeni-Müslüman Davası”; Dr. Telman Nusretoğlu, “Karabağ’da Alban (Ağvan)” adlı bildirimlerini sundular.

İkinci oturum Prof. Dr. Hayri Çapraz başkanlığında gerçekleştirildi. İkinci oturumda Prof. Dr. Hamlet İsaanlı, “Ermeni Sanatçıların Azerbaycan, Türkiye ve Karabağ Hakkındaki Görüşleri: 18-20. Yüzyıllar”; Dr. Eray Bayramol, “SSCB Dönemi’nde Rus Arşivlerinde Dağlık Karabağ (1920-1953)”; Araz Aslanlı, “II. Karabağ Savaşı’nın Nedenleri ve Sonuçları”; Doç. Dr. Tuğba Eray Biber, “Stalin Dönemi’nde Türk Kamuoyunun Karabağ Algısı” adlı bildirimlerini sundular.

Üçüncü oturum Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya başkanlığında gerçekleştirildi. Oturumda, Prof. Dr. Okan Yeşilot, “Türkiye’nin Karabağ Siyaseti (1991-2020)”; Prof. Dr. İlyas Kemalöglü, “Rusya’nın Karabağ Siyaseti (1991-2020)”; Dr. Murat Jane, “Rusya Federasyonu’nun Dağlık Karabağ Politikasında Diplomasinin Rolü” adlı bildirimlerini sundular.

13 Ekim 2021’de gerçekleştirilen dördüncü oturumun başkanlığını Prof. Dr. Barış Özdal yaptı. Oturuma çevrimiçi katılan Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, “Ermeni Milliyetçiliğinin Güney Kafkasya’ya Etkileri”; Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya, “Bir Jeo-Psikolojik Düğümün Çözümünün Analizi: II. Karabağ Savaşı Sonrasında Türk Dünyası”; Prof. Dr. Sevinç Alieva, “İkinci Karabağ Savaşı: Türk Dünyasının Bakışı ve Değerlendirilmesi”; Dr. Mehdi Genceli, “Kafkas İslam Ordusu Karabağ’da (8 Ekim 1918)” adlı bildirimlerini sundular.

Beşinci oturumun başkanlığı Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu tarafından yapıldı. Oturumda Prof. Dr. Barış Özdal, "AGIT Minsk Grubunun Dağlık Karabağ Sorununun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm (SÜZLÜĞÜ) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi"; Doç. Dr. Ramin Sadıgov, "1994 Ateşkes Anlaşması'ndan Sonra Karabağ'da Yaşanan İlk Ciddi Çatışma: 2016 Savaşı"; Dr. Samir Jafarov, "Batı ile İlişkileri Bağlamında Rusya'nın Dağlık Karabağ Sorununa Yaklaşımının Analizi"; Doç. Dr. Esmâ Özdaşlı, "II. Karabağ Savaşı'nda Uluslararası Alanda Ermeni Propagandası" adlı bildirimleri sundular.

Altıncı oturum Prof. Dr. Okan Yeşilot başkanlığında yapıldı. Oturumda, Dr. Nazım Cafersoy, "II. Karabağ Savaşı'nın Sonuçları ve Gelecek Senaryoları"; Prof. Dr. Ali Asker, "II. Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Rusya'nın Azerbaycan'ın Egemenlik Haklarını İhlali"; Doç. Dr. Telli Korkmaz, "Osmanlı Yönetiminde Karabağ"; Dr. Hatem Cabbarlı, "Nikol Paşinyan İktidarı: Hayal ve Gerçekler Arasında" adlı bildirimlerini sundular.

Yedinci oturum, Doç. Dr. Esmâ Özdaşlı başkanlığında gerçekleştirildi. Oturumda, Dr. Marziye Memmedli, "İşgal Döneminde Karabağ'ın Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Vandalizmi"; Azad Ağaoğlu, "Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan'ın Uluslararası İlişkilerinde Politik bir Faktör Olarak Dağlık Karabağ Sorunu"; Doç. Dr. Vügar İmanbeyli, "Türk Cumhuriyetleri ve İran'ın Dağlık Karabağ Sorununa Yaklaşımlarının Mukayeseli Analizi" adlı bildirimlerini sundular.

Yedinci oturum, Prof. Dr. Okan Yeşilot'un iki gün süren sempozyumu değerlendirme konuşmasıyla tamamlandı. Sempozyum programı, ikinci günün akşamında boğaz gezisiyle birlikte vapurda yenen yemekle sona erdi.

Fotoğraf 2. Kapanış Fotoğrafı

Kaynak: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Sempozyumda sunulan bildirimler Selenge Yayınevi tarafından *Karabağ* adıyla yayınlandı.

Bihter GÜRIŞİK KÖKSAL

* Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, bihter.gurisik@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1215-0324

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *MUTAD*'ın e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) gönderilmeli veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/pub/mtad>) yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları mutad@marmara.edu.tr adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeyen geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde

akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı, *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç, **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, milli alfabeyle özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılanıldığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak

10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılıdığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılıdığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenny redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığındaki: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayımlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayımlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayın Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009), dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyaştorıny, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. M. Said POLAT, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, spolat@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5418-6766.

Doç. Dr. Serkan ACAR, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir-Türkiye. serkan.acar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-1642-9269.

Doç. Dr. Alper BAŞER, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Afyon / Türkiye, baseralperhidayet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1700-7474.

Dr. Öğr. Üyesi Eşref TEMEL, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Artvin / Türkiye, srfttml@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7411-4922.

Dr. Hakan ASAN, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, hakan.asan@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8911-5247.

Dr. Zeynep TEK, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye, ztek@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2577-6422.

Arş. Gör. Dr. Bihter GÜRIŞİK KÖKSAL, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, bihter.gurisik@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1215-0324.

Öğr. Gör. Dr. Aydın ÇAKMAK, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, aydin.cakmak@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2413-7760.

Dr. İbrahim GÜNEŞ, Muğla / Türkiye, ibrahimgn02@gmail.com ,ORCID: 0000-0002-2080-8870.

Dr. Nihal METİN, İstanbul / Türkiye, nihalmetin@marun.edu.tr., ORCID: 0000-0002-4757-9078.

Kemal GURULKAN, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Uzmanı, İstanbul / Türkiye, kgurulkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5639-696X.

Sinan ÇAKAR, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sinan.cakar@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1854-7229.